Ştiinţe politice

Opus

Această ediţie a fost publicată cu sprijinul Central European University Translation Project, finanţat de OSI-Zug Foundation, şi cu contribuţia Center for Publishing Development din cadrul Open Society Institute – Budapesta, precum şi a Fundaţiei pentru o Societate Deschisă România.

Coperta colecţiei: Florin Pînzariu

Redactor: Ioana Gagea

The Revolutions of 1989
Edited by Vladimir Tismăneanu

First published 1999 by Routledge
11 New Fetter Lane, London EC4P 4EE

Simultaneously published in the USA and Canada
by Routledge
29 West 35th Street, New York, NY10001

Editura POLIROM
Iaşi, P.O. BOX 266, 6600
Bucureşti, B-dul I.C. Brătianu nr. 7

Descrierea CIP a Bibliotecii Naţionale:

Revoluţiile din 1989. Între trecut şi viitor / coord: Vladimir Tismăneanu;
trad. de Cristina Petrescu şi Dragoş Petrescu; Iaşi; Polirom, 1999

288 p.; 21 cm – (Ştiinţe politice. Opus)

Tit. orig. (eng.): *The Revolutions of 1989*
Bibliogr.
Index

ISBN: 973-683-352-6

I. Tismăneanu, Vladimir (coord.)
II. Petrescu, Cristina (trad.)
III. Petrescu, Dragoş (trad.)

CIP: 94(4-11)"1989"

Printed in ROMANIA

Volum coordonat de
Vladimir Tismăneanu

REVOLUŢIILE DIN 1989

Între trecut şi viitor

Traducere de Cristina Petrescu şi Dragoş Petrescu

POLIROM
1999

CUPRINS

Partea a III-a

VIITOR

LISTA AUTORILOR

Bruce Ackerman, profesor de teorie politică, Yale University.

Daniel Chirot, profesor de sociologie, Henry Jackson School of International Affairs, University of Washington, Seattle.

S.N. Eisenstadt, profesor de sociologie, Hebrew University, Ierusalim şi profesor, Committee on Social Thought, University of Chicago.

Timothy Garton Ash, jurnalist şi istoric, Oxford University.

Jeffrey C. Isaac, profesor de teorie politică, Indiana University, Bloomington.

Jeliu Jelev, istoric şi politician, fost preşedinte al Bulgariei.

Ken Jowitt, profesor de ştiinţe politice, University of California at Berkeley.

Tony Judt, profesor de istorie, director al Remarque Institute, New York University.

Leszek Kolakowski, profesor de filozofie, Oxford University.

Jacek Kuroń, scriitor şi activist politic, fost ministru al muncii, unul dintre liderii Partidului Uniunea pentru Libertate, Polonia.

Adam Michnik, istoric şi jurnalist, redactor-şef al ziarului *Gazeta Wyborcza,* Polonia.

Mircea Mihăieş, eseist şi comentator politic, redactor-şef al revistei *Orizont*, România.

Jacques Rupnik, profesor de ştiinţe politice la Center for International Studies and Research, Fondation Nationale des Sciences Politiques, Paris.

G.M. Tamás, activist civic şi filozof politic, Universitatea din Budapesta, Ungaria.

Vladimir Tismăneanu, profesor de ştiinţe politice şi director al Center for the Study of Post-Communist Societies, University of Maryland, College Park.

Katherine Verdery, profesor de antropologie, University of Michigan, Ann Arbor.

MULŢUMIRI

Toate extrasele şi articolele cuprinse în acest volum au văzut deja lumina tiparului. Am dori să mulţumim următorilor deţinători de copyright pentru permisiunea de a le reproduce :

Capitolul 1 Reprodus cu permisiunea editorului din *The Crisis of Leninism and the Decline of the Left*, Daniel Chirot (ed.) (Seattle, WA : University of Washington Press, 1991), pp. 3-32. Copyright © 1991 University of Washington Press.

Capitolul 2 Reprodus cu permisiunea editorului din *Daedalus* (Journal of the American Academy of Arts and Sciences), din numărul intitulat „The Exit from Communism", 121 : 2 (primăvara 1992) : 43-56.

Capitolul 3 Reprodus cu permisiunea editorului din Katherine Verdery, *What Was Socialism and What Comes Next* (Princeton, NJ : Princeton University Press, 1996), pp. 19-38. Copyright © 1996 Princeton University Press.

Capitolul 4 Reprodus cu permisiunea editorului din *Daedalus* (Journal of the American Academy of Arts and Sciences), din numărul intitulat „The Exit from Communism", 121 : 2 (primăvara 1992) : 21-41.

Capitolul 5 Reprodus cu permisiunea editorului din Timothy Garton Ash, *Foloasele prigoanei. Lanterna magică* (Bucureşti : Editura Fundaţiei Culturale Române, 1997), pp. 386-406. Traducere din limba engleză de Corina Popescu.

Capitolul 6 Reprodus cu permisiunea editorului din *Social Research* (An International Quarterly of the Social Sciences) 63 : 2 (vara 1996) : 291-344.

Capitolul 7 Reprodus cu permisiunea editorului din *Daedalus* (Journal of the American Academy of Arts and Sciences), din numărul intitulat „After Communism : What ? ", 123 : 3 (vara 1994) : 1-19.

Capitolul 8 Reprodus cu permisiunea editorului din *Uncaptive Minds* 7 : 2 (vara 1994) : 19-34.

Capitolul 9 Reprodus cu permisiunea editorului din *Journal of Democracy* 1 : 1 (iarna 1990) : 72-4. Copyright © 1990 Johns Hopkins University Press.

Capitolul 10 Reprodus cu permisiunea autorului din Bruce Ackerman, *The Future of Liberal Revolution* (New Haven, CT : Yale University Press, 1992), pp. 113-123. Copyright © 1992 Yale University Press.

Capitolul 11 Reprodus cu permisiunea editorului din Ken Jowitt, *New World Disorder : The Leninist Extinction* (Berkeley, CA : University of California Press, 1992), pp. 284-305. Copyright © 1992 The Regents of the University of California.

Capitolul 12 Reprodus cu permisiunea editorului din *Journal of Democracy* 6 : 2 (aprilie 1995) : 61-73. Traducere din franceză de Deborah M. Brissman. Copyright © 1995 Johns Hopkins University Press.

Capitolul 13 *Reprodus cu permisiunea autorului. Publicat iniţial în poloneză în* Gazeta Wyborcza*, în septembrie 1993. Versiunea engleză (traducere de Elzbieta Matynia) a fost publicată în* Bulletin of the East and Central Europe Program of the New School for Social Research *(octombrie 1994).*

Capitolul 14 Reprodus cu permisiunea autorului din *Partisan Review* 59 : 4 (1992) : 711-717.

Capitolul 15 Reprodus cu permisiunea editorului din *Journal of Democracy* 7 : 3 (iulie 1996) : 3-6. Copyright © Johns Hopkins University Press.

INTRODUCERE

Vladimir Tismăneanu

Printr-o fericită coincidenţă, volumul de faţă apare exact la zece ani de la seria de evenimente care au zguduit lumea, cunoscute sub numele de revoluţiile din 1989. În acel an, ceea ce părea a fi un sistem imuabil şi de neclintit s-a prăbuşit cu o viteză ameţitoare. Şi aceasta nu s-a întîmplat datorită unor lovituri externe (deşi presiunea externă a contat), ca în cazul Germaniei naziste, ci ca urmare a unor tensiuni interne insolubile, acumulate în timp. Sistemele leniniste se aflau în ultimul stadiu al bolii care le afectase în primul rînd capacitatea de regenerare. După ce se cochetase decenii la rînd cu ideile reformelor intrasistemice, devenise clar că sistemul comunist nu dispunea de resurse de adaptare şi că soluţia nu se afla în interiorul, ci în exteriorul şi chiar împotriva ordinii existente.

Dezintegrarea (implozia) Uniunii Sovietice, care s-a petrecut în decembrie 1991 în faţa ochilor uimiţi ai lumii, a fost legată în mod direct şi nemijlocit de dispariţia „imperiului exterior" est-european, provocată de revoluţiile din 1989. Indiferent de modul în care privim sau evaluăm aceste evenimente, este acum evident că ciclul istoric inaugurat de primul război mondial, de confiscarea puterii de către bolşevici în Rusia, în octombrie 1917 şi de războiul ideologic european de durată care le-a urmat luase sfîrşit[1]. Prin urmare, importanţa acestor revoluţii nu poate fi supraestimată : ele reprezintă triumful demnităţii civice şi al moralităţii politice asupra monismului ideologic, asupra cinismului birocratic şi dictaturii poliţieneşti. Avîndu-şi sorgintea într-un concept individualist de libertate, programatic sceptice faţă de toate proiectele ideologice de inginerie socială, aceste revoluţii au fost, cel puţin în prima lor fază, liberale şi nonutopice[2]. Spre deosebire de revoluţiile tradiţionale, revoluţiile din 1989 nu şi-au avut originea într-o viziune doctrinară a societăţii perfecte şi nu au recunoscut rolul nici unei avangarde autodesemnate să conducă acţiunile maselor. Nici un partid politic nu a dirijat avîntul lor spontan, iar în faza lor incipientă s-a insistat chiar asupra necesităţii creării unor forme politice noi, altele decît formele tradiţionale, ideologice, de diferenţiere între partide. Faptul că aceste revoluţii au fost întinate ulterior de conflicte etnice, de lupte politice dezgustătoare, de o incontrolabilă corupţie politică şi economică, de apariţia partidelor şi mişcărilor antiliberale, precum şi a unor pronunţate tendinţe autoritariste şi

colectiviste nu le diminuează mesajul generos şi impactul imens. Mai mult, ar trebui menţionat faptul că, exact în acele ţări în care revoluţiile nu au avut loc (Iugoslavia) sau au fost deturnate (România), ieşirea din socialismul de stat a fost în mod special sinuoasă, şovăielnică şi, pe termen lung, problematică. Astfel de aspecte trebuie avute în vedere mai ales atunci cînd ne confruntăm cu discursuri care pun sub semnul întrebării succesul acestor revoluţii, referindu-se exclusiv la moştenirile lor ambigue. „Retorica reacţionară”, analizată în mod strălucit de către Albert Hirschman, foloseşte argumentele inutilităţii, pericolului şi perversităţii pentru a contesta schimbarea *per se* sau pentru a o face să pară imposibilă sau de nedorit[3]. Un asemenea tip de raţionament, întîlnit deseori în unele dintre cele mai sofisticate abordări, se bazează pe următoarea logică : climatul postrevoluţionar a dezlănţuit forme respingătoare, de mult adormite, ale culturilor politice naţionale, care includ şovinism, fascism remanent, fundamentalism etnoclerical, militarism şi, prin urmare, este mai periculos decît *status quo ante* ; sau, nimic nu s-a schimbat cu adevărat şi deţinătorii puterii au rămas aceiaşi, doar că purtînd alte măşti ; sau, indiferent de ceea ce au sperat revoluţionarii din 1989, rezultatele strădaniilor lor s-au dovedit extrem de dezamăgitoare, îngăduind lichelelor politice să reuşească şi să folosească noile oportunităţi pentru a-şi impune dominaţia.

Prin urmare, a ne reaminti mesajul real al acestor revoluţii, a revedea principalele lor interpretări şi o serie de declaraţii cheie făcute de înşişi participanţii la aceste revoluţii constituie un exerciţiu util din punct de vedere politic, moral şi intelectual. Nu ar trebui să uităm că sfîrşitul sovietismului, care este astăzi, în general, de la sine înţeles, a reprezentat la începutul lui 1989 numai una dintre alternative, şi nici măcar cea mai probabilă. Este adevărat că unii gînditori disidenţi (Ferenc Fehér, Agnes Heller, Václav Havel, Jacek Kuroń, Adam Michnik) au înţeles că sistemul se descompunea încet şi că nu avea nici un viitor, dar nici chiar ei nu au considerat colapsul acestuia ca pe o posibilitate imediată. Întreaga filozofie a disidenţei a fost întemeiată pe strategia de „penetrare” pe termen lung a sistemului existent, pe recuperarea şi restaurarea treptată a sferei publice (a vieţii independente a societăţii), ca o alternativă la prezenţa atotcuprinzătoare a statului-partid ideologic[4]. Să ne gîndim la subtitlul extrem de influentei colecţii de eseuri publicate de Václav Havel în samizdat la mijlocul anilor ’80 : „cetăţenii împotriva statului”[5]. Morala fundamentală a dramei revoluţionare de proporţii desfăşurate în Europa de Est în 1989, dacă există, sugerează că istoria nu este niciodată un drum cu sens unic şi că viitorul presupune întotdeauna mai mult decît o singură alternativă. Într-adevăr, aşa cum argumentează Jeffrey Isaac în articolul inclus în antologie, revoluţiile din 1989 au avut mai multe semnificaţii şi au formulat un program extrem de provocator nu numai pentru societăţile postcomuniste, dar şi pentru democraţiile occidentale[6].

După cum remarcă filozoful polonez Leszek Kolakowski în eseul selectat pentru volumul de faţă, au existat într-adevăr un număr de gînditori (printre care şi el însuşi) care au anticipat colapsul iminent al sovietismului. Dar foarte puţini şi-au închipuit cu adevărat că un asemenea eveniment poate avea loc cu o asemenea rapiditate şi, ca o regulă generală, fără violenţă. Natura regimurilor leniniste posttotalitare, dar încă autoritare, nu a fost favorabilă negocierilor şi transferului paşnic al puterii de la partidul comunist conducător la opoziţie. De aceea, una dintre cele mai surprinzătoare evoluţii din anii 1989-1990 a constituit-o promptitudinea cu care elitele comuniste din Ungaria şi Polonia au împărţit mai întîi puterea, pentru ca apoi să renunţe la ea. Procedînd astfel, s-au dezis de cea mai îndrăgită dogmă leninistă, aceea a „rolului conducător" al partidului comunist (monopolul asupra puterii) şi au favorizat debutul tranziţiilor democratice şi evoluţia lor progresivă într-un mod paşnic. În alte ţări însă, reformele au fost respinse în numele apărării „realizărilor socialiste ale poporului", dar adoptarea unei asemenea atitudini ostile nu a putut salva elitele aflate la putere. Modelul „lagărului socialist" îşi trăise traiul, iar eforturile disperate de a-l salva, ale aşa-numitei „bande a celor patru" (liderii României, Germaniei Democrate, Bulgariei şi Cehoslovaciei) nu au avut nici o şansă de reuşită pe termen lung. Observatori experimentaţi ai blocului sovietic, istorici, analişti politici şi jurnalişti deopotrivă au fost uimiţi de dinamica extraordinară a evenimentelor care, în mai puţin de douăsprezece luni şi, cu excepţia României, într-un mod paşnic, au pus capăt tiraniilor leniniste din Europa Centrală şi de Est[7].

Semnificaţia acelor evenimente, rolul disidenţilor (intelectuali critici, neînregimentaţi) în renaşterea societăţilor civile de multă vreme paralizate, criza generală a acestor regimuri şi declinul hegemoniei partidelor comuniste au produs numeroase texte interpretative. Iniţial, tentaţia generală a fost aceea de a aclama rolul disidenţilor în căderea regimurilor de tip sovietic şi în apariţia iniţiativelor civice „de jos"[8]. Numeroase relatări euforice despre valul revoluţionar l-au comparat nu de puţine ori cu „primăvara naţiunilor" de la 1848, iar istoricul şi jurnalistul britanic Timothy Garton Ash, în articolele sale pentru *New York Review of Books*, reunite mai tîrziu în volumul *The Magic Lantern*[9], a oferit unele dintre cele mai elocvente texte în acest sens. Volumul include un eseu emblematic pentru tipul de abordare care subliniază rolul intelectualităţii critice în distrugerea despotismului leninist din Europa Centrală. Tendinţa dominantă a fost aceea de a privi aceste revoluţii ca pe o componentă a valului democratic universal ; într-adevăr, o confirmare a triumfului absolut al valorilor democratice liberale asupra încercărilor colectivist-iacobine de a controla gîndirea umană. O astfel de viziune a inspirat reflecţiile filozofului politic Bruce Ackerman pe tema viitorului revoluţiei liberale. Pentru el, schimbările dramatice din Europa Centrală şi de Est au făcut parte din procesul global de renaştere

a liberalismului. Cu alte cuvinte, succesul sau eşecul lor ar condiţiona şi viitorul liberalismului în Occident, deoarece trăim într-o lume marcată de interconexiuni şi interdependenţe politice, economice şi cultural-simbolice.

Foarte puţini analişti au insistat asupra elementelor antiliberale şi neoautoritariste, mai puţin vizibile, însă persistente ale mişcărilor anticomuniste din Est. Seduşi de euforia tumultului revoluţionar, cei mai mulţi dintre observatori au preferat să nu comenteze asupra naturii eterogene a mişcărilor anticomuniste : nu toţi cei care au respins leninismul au făcut-o pentru că visau la o societate deschisă şi la valori liberale. Au existat printre revoluţionari şi destui furioşi, ostili logicii compromisului şi negocierii. Au existat, de asemenea, fundamentalişti populişti, dogmatici religioşi, nostalgici ai regimurilor precomuniste, inclusiv dintre aceia care au admirat dictatori pro-nazişti ca Ion Antonescu în România sau Miklós Horthy în Ungaria. Numai după destrămarea Iugoslaviei şi divorţul de catifea care a dus la divizarea Cehoslovaciei în două ţări (Republica Cehă şi Slovacia), experţii şi oamenii politici au conştientizat că promisiunile liberale ale acestor revoluţii nu ar trebui considerate ca de la sine înţelese şi că după căderea comunismului nu urmează, în mod necesar, instaurarea democraţiei liberale. La începutul anilor '90, a devenit din ce în ce mai clar că perioada postcomunistă era încărcată de tot felul de ameninţări, printre care conflicte etnice sîngeroase, tulburări sociale şi manifestări ale unor forme virulente de populisme şi tribalisme vechi şi noi[10]. Volumul de faţă reuneşte cîteva dintre cele mai importante analize ale revoluţiilor din 1989 şi ale urmărilor lor. Selectînd articolele, am căutat să adun cele mai lucide – deşi controversate – abordări, încercînd să evit atît perspectivele excesiv de optimiste, cît şi pe cele iremediabil catastrofale. Ipoteza principală, la care subscriu majoritatea autorilor selectaţi, este aceea că evenimentele din 1989 au avut consecinţe revoluţionare. Unii elogiază rolul societăţii civice, al intelectualilor critici şi disidenţilor, alţii sînt în dezacord cu această abordare ; dar nici unul dintre ei nu neagă un lucru esenţial, şi anume că aceste schimbări au dus la sfîrşitul regimurilor leniniste din Europa Centrală şi de Est. Desigur, rămîne o problemă deschisă dacă termenul de „revoluţie" este cel mai potrivit pentru a descrie schimbările care au avut loc. Mai presus de orice îndoială, cel puţin în viziunea autorilor prezenţi în carte, este impactul istoric universal al transformărilor inaugurate de evenimentele din 1989.

Volumul supune atenţiei trei teme majore : semnificaţiile profunde ale colapsului regimurilor socialismului de stat din Europa Centrală şi de Est, natura revoluţiilor la sfîrşitul secolului XX şi rolul intelectualilor critici (publici) în politică. Lucrarea adună texte semnificative, cu adevărat originale şi polemice, oferite atît de analiştii, cît şi de actorii unuia dintre cele mai impresionante evenimente ale secolului : căderea unor regimuri odinioară extrem de sigure de

sine, renaşterea vieţii civice, sociale şi economice şi căutarea unor forme nonideologice şi nonmachiavelice de organizare şi participare politică. Am selectat textele dintr-un volum descurajant de amplu de literatură care tratează aceste subiecte, cu intenţia de a-i ajuta pe cei care studiază politica, istoria şi societăţile est-central-europene să evite atît tentaţia unor abordări simplificatoare, cît şi pe aceea a unor generalizări speculative nefondate. Articolele reunite în prezentul volum redau, sper, complexitatea de neimaginat a mişcării revoluţionare din 1989 şi explică un număr de fenomene extrem de problematice : marginalizarea primelor elite postcomuniste (recrutate, în cele mai multe cazuri, din rîndurile culturilor alternative disidente), restabilirea fostelor elite comuniste şi revenirea acestora în poziţii de conducere în guvern, confuzia etică ce caracterizează postcomunismul şi cinismul nestăvilit care pare să tortureze toate aceste societăţi[11].

Premisa lucrării o reprezintă convingerea, împărtăşită de toţi cei care au contribuit la el, că tot ceea ce s-a întîmplat în Europa Centrală şi de Est transcende graniţele fizice şi are un impact pe termen lung asupra stabilităţii internaţionale. Aceste evenimente au condus nu numai la dispariţia zonei de influenţă sovietică şi dizolvarea Tratatului de la Varşovia, dar şi la căderea Zidului Berlinului, acel simbol ruşinos al dispreţului faţă de drepturile civice, la dizolvarea Republicii Democrate Germane (RDG), la reunificarea Germaniei şi la încheierea războiului rece prin victoria Occidentului liberal. Astăzi, cînd scriu aceste rînduri, toate lucrurile par normale, banale chiar, dar în urmă cu zece ani un asemenea deznodămînt al conflictului Est – Vest ar fi părut suprarealist. Prin urmare, revederea principalelor interpretări ale celor mai fascinante evenimente din istoria europeană şi universală recentă are o profundă semnificaţie intelectuală şi politică. De ce au avut loc aceste revoluţii ? Au fost ele adevărate revoluţii în sensul clasic şi, în acest caz, care au fost noile idei şi practici politice pe care le-au propus ? Este adevărat, după cum au argumentat unii autori, că ele nu au fost decît eforturi de a „îndrepta” greşelile experimentelor comunismului sau, mai bine spus, au fost doar încercări de a restabili situaţia precomunistă ? Au fost aceste revoluţii, în primul rînd, o consecinţă a eşecului economic al leninismului, cu alte cuvinte, a incapacităţii economiilor de comandă (planificate de la centru) de a ţine pasul cu provocările epocii postindustriale ? Care a fost impactul factorilor morali sau culturali asupra apariţiei iniţiativelor societăţii civice în cadrul regimurilor leninismului tîrziu (posttotalitare) ? Care a fost importanţa tradiţiilor disidente şi reformator-comuniste anterioare momentului 1989 în diferitele ţări est-central europene ? Cum se poate explica natura autolimitată, nonviolentă a acestor revoluţii şi absenţa tentativelor, în proporţii de masă, de a-i pedepsi pe foştii deţinători ai puterii ? Care a fost atitudinea reală a populaţiei în privinţa disidenţilor şi cum

se poate înţelege tranziţia de la „revoluţii de catifea” la „contrarevoluţii de catifea” sau „restauraţii” ? Cei care studiază istoria şi politica europeană, precum şi cei interesaţi de mişcări sociale, de legătura dintre morală şi politică, de rolul intelectualilor în căderea comunismului, de democratizarea politică, de politica internaţională de după încheierea războiului rece în general, vor descoperi cu siguranţă utilitatea cărţii. Într-adevăr, căderea comunismului în Europa Centrală şi de Est a accelerat procesul centrifug, de dezintegrare în URSS, a catalizat mişcările patriotice naţionale din Ţările Baltice şi Ucraina şi a anunţat o lume nouă, departe de bipolaritatea războiului rece. După cum a argumentat deseori Ken Jowitt, a creat o situaţie fundamental nouă, periculoasă, în care absenţa normelor şi a comportamentului raţional previzibil al actorilor implicaţi ar putea duce la un haos global. Nu înseamnă să regretăm sistemul de dinainte de 1989, ci să subliniem numai necesitatea de a recunoaşte că aceste revoluţii şi sfîrşitul leninismului ne-au adus pe toţi într-o situaţie cu totul nouă. Aşa cum se argumentează în cîteva dintre textele cuprinse în volum (Daniel Chirot, S.N. Eisenstadt, Jeffrey C. Isaac, Katherine Verdery), înţelegerea revoluţiilor din 1989 ne ajută să surprindem semnificaţiile dezbaterilor curente asupra liberalismului, socialismului, naţionalismului, societăţii civile şi chiar semnificaţia noţiunii de libertate umană la sfîrşitul acestui secol deosebit de atroce[12].

După cum am menţionat anterior, întrebarea crucială pe care trebuie să ne-o punem este : au fost evenimentele din 1989 revoluţii autentice ? Dacă răspunsul este pozitiv, atunci cum evaluăm elementul de noutate în comparaţie cu evenimente similare (Revoluţia franceză din 1789 sau cea maghiară din 1956) ? Dacă răspunsul este negativ (după cum le place acum unora să argumenteze), atunci este justificat să ne întrebăm : ce au fost ele ? Simple iluzii, consecinţe ale unor intrigi obscure puse la cale de birocraţiile asediate, care au fascinat întreaga omenire, dar nu au schimbat în mod fundamental „regulile jocului” ? Ultimele cuvinte, *regulile jocului*, reprezintă cheia interpretării evenimentelor din 1989 şi, concentrîndu-ne asupra lor, putem ajunge la o evaluare pozitivă a acelor revoluţii şi a moştenirii lor. După părerea mea, şi aici sînt de acord cu Bruce Ackerman, Daniel Chirot, S.N. Eisenstadt, Jacques Rupnik, precum şi cu cei mai mulţi autori est-europeni prezenţi în volumul de faţă, revoltele din Est şi în special cele din ţările care formează nucleul Europei Centrale reprezintă o serie de *revoluţii politice* care au dus la schimbări decisive şi ireversibile ale ordinii existente. În locul unor sisteme autocratice şi monopartinice, revoluţiile au permis apariţia unor regimuri pluraliste. Ele au îngăduit cetăţenilor fostelor despotisme ideologice (societăţi închise) să restabilească principalele drepturi civice şi ale omului şi să se angajeze în construirea unor societăţi deschise[13]. În locul economiilor central planificate, de comandă, toate societăţile au pornit pe calea creării unor economii de piaţă. În eforturile de a face faţă triplei

provocări (crearea unui sistem politic pluralist, a economiei de piaţă şi a sferei publice, adică a societăţii civile) unii au reuşit mai bine şi mai repede decît ceilalţi (contrastul dintre Republica Cehă şi România inspiră eseul amar al lui Mircea Mihăieş). Dar nu poate fi negat faptul că în toate ţările la care se făcea referire ca reprezentînd blocul sovietic, ordinea monolitică de odinioară a fost înlocuită de o diversitate politică şi culturală[14]. Deşi este adevărat că nu ştim încă dacă *toate* aceste societăţi vor deveni democraţii liberale care să funcţioneze ca atare, considerăm important să subliniem că în toate au fost distruse sistemele leniniste, bazate pe uniformitate ideologică, constrîngere politică, dictatură asupra trebuinţelor umane şi suprimare a drepturilor civile[15].

Cînd discutăm despre revoluţiile din 1989, trebuie să ne referim şi la eşecul ştiinţelor sociale din Occident de a anticipa (prezice) colapsul leninismului ca sistem mondial. Eşecul nu trebuie văzut ca universal. Anumiţi autori (Ken Jowitt, Leszek Kolakowski) insistaseră demult asupra descompunerii morale şi culturale a regimurilor de tip sovietic şi asupra declinului atracţiei stimulator-mobilizatoare, charismatice a crezului oficial. Drumul către 1989-1991 a fost pregătit de activităţile mai puţin vizibile, adesea marginale, dar determinante pe termen lung, a ceea ce numim acum societate civilă (Solidaritatea în Polonia, Carta 77 în Cehoslovacia, grupurile neoficiale pacifiste, ecologiste şi pentru drepturile omului din RDG, Opoziţia Democratică din Ungaria). Cînd examinăm ruinele leninismului, trebuie să evităm orice abordare unilaterală, monistă. Cu alte cuvinte, nu există nici un factor care explică în mod independent colapsul : în egală măsură, politica şi economia, cultura şi tensiunile sociale insolubile au concurat deopotrivă la erodarea iremediabilă a acestor regimuri. Dar ele nu au fost autocraţii oarecare : şi-au bazat singura lor pretenţie de legitimitate pe „biblia” marxist-leninistă şi, o dată ce aura ideologică a încetat să funcţioneze, întregul edificiu a început să se clatine[16]. Ele au fost, pentru a folosi termenul atît de relevant al sociologului Daniel Chirot, „tiranii ale certitudinii” şi însăşi diminuarea treptată a angajamentului ideologic în rîndurile elitelor conducătoare – odinioară un adevărat entuziasm mesianic – a accelerat procesul de descompunere internă a regimurilor leniniste[17]. Într-un anumit sens, revoluţiile din 1989 au reprezentat o ilustrare ironică a faimoasei definiţii a lui Lenin privind o situaţie revoluţionară : cei de la conducere nu mai pot menţine puterea prin vechile metode, iar cei conduşi nu mai vor să accepte aceste metode. Ele au fost mai mult decît simple revolte, pentru că au atacat chiar fundamentele sistemelor existente şi au propus o reorganizare completă a societăţii. Este util, poate, să ne reamintim : partidele comuniste nu erau la putere ca rezultat al unor proceduri legal-raţionale. Nu alegerile libere le-au adus în poziţii de conducere, ci ele şi-au cîştigat falsa lor legitimitate datorită pretenţiilor ideologice (şi teleologice)

potrivit cărora ele reprezentau „avangarda” clasei muncitoare şi, în consecinţă, aveau de îndeplinit o misiune de emancipare universală.

O dată ce ideologia a încetat să mai reprezinte o forţă inspiratoare şi membrii influenţi ai partidelor conducătoare – produse ale sistemului de nomenclatură şi, în acelaşi timp, beneficiari ai acestuia – şi-au pierdut angajamentul emoţional faţă de promisiunile marxiste radicale, fortăreţele leniniste au fost condamnate să se prăbuşească. Aici se cuvine să amintim de rolul efectului Gorbaciov[18]. Într-adevăr, climatul internaţional generat de undele de şoc ale politicii de glasnost şi perestroika iniţiate de Mihail Gorbaciov după alegerea sa ca secretar general al Partidului Comunist al Uniunii Sovietice, în martie 1985, a permis o manifestare fără precedent a disidenţei deschise şi a mobilizării politice în Europa Centrală şi de Est. Deşi este adevărat că, în primii doi ani de conducere (1985-1987), strategia lui Gorbaciov faţă de Europa de Est a fost aceea de a încuraja schimbări moderate în interiorul sistemului, fără a lua în considerare posibilitatea ca partidele comuniste să renunţe la poziţiile lor privilegiate, după 1988 lucrurile au început să se schimbe în mod considerabil. Denunţarea de către Gorbaciov a perspectivei ideologice în politica internaţională şi abandonarea „perspectivei luptei de clasă” au schimbat principiile relaţiilor dintre Uniunea Sovietică şi Europa de Est. Doctrina Brejnev a suveranităţii limitate a fost practic abandonată exact la douăzeci de ani de la formularea ei, în august 1968, cînd a fost plăsmuită ca o justificare a înăbuşirii Primăverii de la Praga (experimentul „socialismului cu faţă umană” al lui Alexander Dubček) de către trupele Tratatului de la Varşovia. După cum spunea o glumă care circula în 1988 la Praga şi în alte capitale est-europene : Care este diferenţa dintre Gorbaciov şi Dubček ? Nici una, dar Gorbaciov nu ştie asta încă[19].

Factorul Gorbaciov, fără de care revoluţiile din 1989 ar fi fost greu de imaginat, a reprezentat el însuşi consecinţa pierderii încrederii de sine a elitelor comuniste. Gorbaciov nu a fost „eliberatorul” Europei de Est, şi cu atît mai puţin în mod conştient, premeditat, un gropar al sovietismului. Iniţial, cel puţin, el şi-a folosit puterea pentru a consolida, şi nu pentru a ruina sistemul. O mare parte din ceea ce s-a întîmplat ca rezultat al modestelor sale reforme s-a petrecut în mod spontan şi imprevizibil ; între iluziile neo-leniniste ale liderului sovietic şi condiţiile reale din interiorul acestor societăţi a existat o discrepanţă enormă. Meritul lui Gorbaciov a fost acela de a admite că dacă nu era folosită forţa, sistemele leniniste nu puteau fi păstrate în ţările fostului Tratat de la Varşovia : spre deosebire de predecesorii săi, el a refuzat să facă uz de tancuri ca argument politic absolut şi a respins poziţia leninistă (sau *Realpolitik*) conform căreia forţa creează dreptul. Procedînd astfel, Gorbaciov a schimbat fundamental regulile jocului. Datorită „noii viziuni în politica externă” (susţinute de Gorbaciov

şi de colaboratorii săi apropiaţi, Aleksandr Iakovlev şi Eduard Şevardnadze, dar care îi indigna pe conservatorii din Biroul Politic, conduşi de Igor Ligaciov), marja experimentului politic atît în Europa Centrală şi de Est, cît şi în fosta Uniune Sovietică s-a mărit în mod dramatic.

Este imposibil ca în cadrul unei introduceri să fie discutate în totalitate moştenirile etice şi politice ale mişcărilor disidente, natura revoltei din 1989 şi cauzele a ceea ce Adam Michnik numeşte „restauraţia de catifea" : sindromul actual al deziluziei faţă de tradiţia disidentă, marginalizarea eroilor altădată aclamaţi şi revenirea în prim-planul politic a comuniştilor mai mult sau mai puţin pocăiţi sau reorganizaţi. Teme care merită o atenţie specială, dar care sînt dincolo de scopul prezentului volum, se referă la destinul foştilor comunişti, complexitatea procesului juridic şi politic al „decomunizării" în diferite ţări, precum şi viziunile contradictorii asupra ideii de justiţie politică (retroactivă) şi a modului de a o pune în practică. Aş vrea să menţionez doar că dezbaterile referitoare la tratamentul foştilor activişti şi colaboratori ai partidului şi ai poliţiei secrete s-au numărat printre cele mai pasionante şi potenţial-subminante din noile democraţii. Unii, printre care şi cel dintîi premier polonez post-comunist şi anticomunist, Tadeusz Mazowiecki, au argumentat că trebuie să se traseze o „linie de demarcaţie" faţă de trecut şi să se treacă la angajarea deplină într-un efort unanim acceptat pentru construirea unei societăţi deschise. Alţii, din diferite motive, care variază de la anticomunism fanatic la manipularea cinică a unei situaţii explozive, au susţinut că fără o formă sau alta de „purificare", noile democraţii vor fi în mod fundamental pervertite. Adevărul, după părerea mea, se află undeva la mijloc : trecutul nu poate şi nu trebuie să fie negat, acoperit de un veşmînt de ruşinoasă uitare. În aceste ţări au avut loc crime reale şi vinovaţii trebuie identificaţi şi aduşi în faţa justiţiei. Dar întotdeauna procedurile legale şi orice formă de pedeapsă pentru delictele din trecut trebuie să se aplice pe baze individuale şi menţinînd prezumţia de nevinovăţie ca pe un drept fundamental al oricărei fiinţe umane, inclusiv al foştilor *aparatcici* comunişti. Ca urmare, cu toate neajunsurile ei, legea lustraţiei din Republica Cehă a oferit un cadru legal care a evitat orice formă de „justiţie a mulţimii". În România, unde nici o lege asemănătoare nu a fost votată şi unde accesul cetăţenilor la dosarele personale deţinute de poliţia secretă a fost în mod sistematic refuzat (timp în care cei aflaţi la putere continuă să se folosească şi să facă abuz de aceste dosare), climatul politic continuă să fie infectat de suspiciune, intrigi obscure şi viziuni conspirative tenebroase[20].

Acest volum ilustrează principalele linii de interpretare a revoluţiilor din 1989, dar nu oferă o perspectivă cu privire la fiecare ţară în parte[21]. Totuşi, este important de remarcat, cel puţin în introducere, că deşi cauzele structurale ale colapsului comunismului au fost similare, dinamica, ritmul şi orientarea acestor

revoluţii au depins în mare măsură de condiţiile locale. În consecinţă, se poate argumenta că deosebirile frapante dintre aceste evenimente, în diferite ţări, se pot explica prin vigoarea sau fragilitatea tendinţelor reformiste din interiorul partidului, anterioare anului 1989, precum şi prin tradiţiile de opoziţie faţă de regimul comunist. În Polonia şi Ungaria, revoluţiile au fost treptate şi paşnice, iar schimbările radicale au rezultat prin negocieri între exponenţii luminaţi ai elitelor conducătoare şi reprezentanţii moderaţi ai opoziţiei. În Cehoslovacia şi RDG dispariţia scutului protector sovietic (refuzul lui Gorbaciov de a încuraja guvernele comuniste să folosească forţa împotriva manifestărilor de nesupunere civică în masă) a dus la o completă confuzie la vîrf şi la griparea maşinăriei partidului/guvernului. Existenţa unor iniţiative civice neoficiale şi viziunea strategică a lui Václav Havel şi a colegilor săi, activişti ai Cartei 77, explică acea consistenţă de catifea a revoluţiei din noiembrie de la Praga şi Bratislava. Întemeiat pe ficţiunea constituţională potrivit căreia era „primul stat german al muncitorilor şi ţăranilor”, RDG-ul nu a putut supravieţui după ce Partidul Socialist Unit a pierdut monopolul asupra puterii. Pe durata a numai cîteva săptămîni, sloganul electrizant „Noi sîntem poporul! ”, scandat de sute de mii de voci în demonstraţiile nocturne din Berlinul de Est, Leipzig, Dresda şi din alte oraşe importante, s-a transformat în „Noi sîntem un singur popor! ”, făcînd astfel ca problema reunificării Germaniei să devină urgentă şi inevitabilă. Vocile iniţiale ale revoluţiei est-germane, toţi acei poeţi, cîntăreţi, activişti ecologişti şi ai drepturilor omului, care ani în şir s-au aflat sub supravegherea strictă a *Stasi* (poliţia secretă est-germană), s-au trezit dintr-o dată fără auditoriu. Spre dezamăgirea lor, au descoperit că majoritatea est-germanilor nu sperau să îmbunătăţească experimentul socialist sau să pornească în căutarea unei utopii ecologist-pacifiste, ci erau mai degrabă dornici să se bucure de ceea ce credeau a fi beneficii oferite de sistemul vest-german de stat capitalist al bunăstării sociale. Dintre toate fostele state ale Tratatului de la Varşovia, RDG-ul a fost singurul care şi-a datorat însăşi raţiunea de a exista prezenţei militare sovietice şi unor considerente pur ideologice. A fost, de asemenea, singurul stat care a dispărut prin unificarea cu (încorporarea în) statul mai mare şi mai puternic, aparţinînd aceleiaşi naţiuni. Într-adevăr, în timp ce divorţul de catifea din decembrie 1989 a dus la apariţia a două state independente şi suverane (Republica Cehă şi Slovacia), sfîrşitul RDG-ului a însemnat completa încorporare a fostei Germanii de Est în Republica Federală.

În Bulgaria, gorbacioviştii din eşaloanele de vîrf ale ierarhiei de partid s-au debarasat de conducerea sclerozată a lui Todor Jivkov printr-o lovitură de stat aprobată de Moscova. Planurile lor de a conserva sistemul au eşuat din cauza organizării rapide a forţelor de opoziţie democratică, decise să treacă la o transformare sistemică. Dar absenţa unor tradiţii solide ale disidenţei, disensiunile

în rîndul forţelor democratice, precum şi slăbiciunea reformatorilor radicali din rîndurile comuniştilor bulgari (rebotezaţi socialişti) au condus la o continuă fragmentare a spectrului politic şi la o stare de anarhie politică şi socială. În România, dictatorul Nicolae Ceauşescu a mobilizat armata şi poliţia secretă pentru a reprima demonstraţiile anticomuniste de la Timişoara şi Bucureşti. În această ţară, disidenţa a fost chiar mai puţin articulată decît cea din Bulgaria ; orice formă de încercare colectivă de contestare a dictaturii personale a lui Ceauşescu fusese de mult înăbuşită de către *Securitate* (poliţia secretă). Înstrăinat de propria birocraţie de partid, izolat pe plan internaţional şi criticat atît de Est, cît şi de Vest, scandalizat de reformele introduse de Gorbaciov pe care le-a denunţat în mod public ca reprezentînd o trădare a socialismului, Ceauşescu era un tiran din ce în ce mai straniu : pînă şi înalţii oficiali din armată şi din poliţia secretă erau conştienţi de faptul că a-i sluji în continuare pe Ceauşescu şi pe clanul acestuia implica riscuri enorme. De aceea, pe 22 decembrie 1989, revolta maselor din Bucureşti şi din alte oraşe importante a reuşit să înlăture cuplul Ceauşescu (soţia sa, Elena, devenise persoana numărul doi a regimului). Totuşi, succesorii lor nu erau nici democraţi civici anticomunişti, nici liberali pro-occidentali, ci exponenţi ai eşalonului secund al birocraţiei de partid. Aceştia au format imediat un Front al Salvării Naţionale, reprezentînd noua conducere politică a ţării, şi au făcut tot ce le-a stat în putinţă pentru a limita dezvoltarea mişcărilor civice şi politice, precum şi a partidelor decise să ducă la îndeplinire speranţele revoluţionare iniţiale. Prăpastia din ce în ce mai adîncă care îi despărţea pe cei care sperau că România se va rupe pînă la urmă de trecutul comunist, de orientările autoritariste, către restauraţie ale succesorilor lui Ceauşescu a favorizat apariţia unui climat de continuă dezbinare, suspiciune şi confruntare în politica românească. Numai după victoria electorală a Convenţiei Democratice anticomuniste, în noiembrie 1996, şi alegerea lui Emil Constantinescu ca preşedinte, România s-a angajat în mod decisiv să introducă acelaşi tip de reforme politice şi economice ca şi vecinii ei central-europeni[22].

Introducerea, fatalmente schematică, are rolul de a-l face pe cititor să înţeleagă importanţa dezbaterilor incluse în volum. În timp ce unii dintre autori (Timothy Garton Ash, Daniel Chirot, Jeffrey C. Isaac) subliniază rolul intelectualilor critici în formularea agendei revoluţionare, alţii (Ken Jowitt, Tony Judt, G.M. Tamás) insistă asupra fragilităţii tradiţiilor liberale şi asupra caracterului problematic al entuziasmului iniţial faţă de concepte şi idei normative, cum ar fi „societate civilă”, „antipolitică” şi „întoarcerea în Europa”. Unii autori cred că acestea au fost revoluţii liberale, care au accelerat o tendinţă globală către democratizare (Bruce Ackerman), în timp ce alţii (în special G.M. Tamás şi Tony Judt) propun o viziune ceva mai sceptică asupra întregii istorii a disidenţei şi a impactului real pe care ea l-a avut asupra acelor societăţi. În plus, dezbaterea

influenţează modul în care înţelegem rolul ideilor şi al intelectualilor publici în schimbările istorice, însăşi posibilitatea existenţei unei politici bazate pe încredere şi moralitate, precum şi semnificaţia generală a luptei intelectualilor critici din Est împotriva totalitarismului. Scopul acestui volum este acela de a-i ajuta pe cititori să înţeleagă că una dintre cele mai profunde şi mai persistente lecţii ale lui 1989 a fost strădania de a reinventa politica în sensul definit de către disidenţi. Dacă proiectul eşuează şi Europa Centrală şi de Est se întoarce către o variantă de autoritarism corporatist sau cvasifascist, consecinţele unui astfel de proces ar afecta în egală măsură şi Occidentul. Iar aceasta ar avea loc mai degrabă mai devreme decît mai tîrziu. Aceste idei sînt exprimate în mod strălucit de către Jacques Rupnik şi Daniel Chirot, care subliniază atît speranţele uriaşe, cît şi pericolele provocate de valul revoluţionar din 1989 şi de consecinţele lui.

Lucrarea de faţă cuprinde texte scrise de autori occidentali reputaţi (istorici, politologi, sociologi, antropologi). Unii sînt cunoscuţi pentru interesul lor de o viaţă pentru Europa Centrală şi de Est. Alţii au început să reflecteze asupra evenimentelor din această regiune în timpul sau după anul miraculos 1989. Şi totuşi, împărtăşesc cu toţii credinţa că, orice s-a întîmplat în Europa Centrală şi de Est, fenomenul are o semnificaţie globală : colapsul comunismului şi apariţia unor regimuri protopluraliste, deşi instabile încă, invită la o reflecţie serioasă asupra naturii politicii şi a viitorului valorilor liberale la sfîrşitul acestui secol frămîntat de convulsii şi profund ideologizat. Sociologul S.N. Eisenstadt analizează revoluţiile din 1989 ca fiind forme antiteleologice, nonutopice şi nonideologice de activism social. Această perspectivă este importantă deoarece există voci care consideră că aceste revoluţii au reprodus doar evenimente similare din trecut. În realitate, aşa cum argumentează Eisenstadt, revoluţiile din 1989 au adus ceva nou : spre deosebire de revoluţiile anterioare, ele nu au avut o doctrină revoluţionară coerentă şi riguros formulată. Mai mult, succesul lor a fost strîns legat de faptul că revoluţionarii au manifestat o puternică suspiciune faţă de orice formă de *hybris* ideologic. Este suficient să menţionăm aici criticile necruţătoare la adresa ideologiei, prezente în scrierile din anii ’80 ale lui Václav Havel şi György Konrád[23].

Tony Judt argumentează că disidenţii liberali nu au avut niciodată un impact puternic asupra societăţilor din care făceau parte şi că tradiţiile intolerante precomuniste din regiune, intensificate de efectele persistente ale leninismului, reprezintă un obstacol major în calea dezvoltării democraţiei liberale în această zonă. În opinia lui Judt, exponenţii modelului pluralist se pot folosi doar de o mică parte a moştenirii trecutului. În schimb, există o amintire vie şi nealterată a unor persecuţii reale sau imaginare, o accentuată idealizare a propriei imagini şi foarte puţină disponibilitate pentru înţelegere şi compasiune. Pe o poziţie

diametral opusă se situează Timothy Garton Ash. Ca unul dintre principalii cronicari ai căderii regimurilor leniniste în Europa Centrală şi ai rolului intelectualilor critici în apariţia societăţilor civile, Garton Ash accentuează faptul că revoluţiile din 1989 au fost „resurecţii morale" şi subliniază rolul crucial al intelectualilor publici ca Havel sau Michnik, de modele ideale ale noului stil politic. Articolul său din acest volum este important pentru că se opune tendinţei actuale de a nega semnificaţia disidenţei şi de a-i trata pe foştii disidenţi ca pe o forţă politică care şi-a pierdut importanţa. Faptul că multe dintre personalităţile menţionate de Garton Ash şi-au pierdut poziţiile centrale deţinute în guvernele postcomuniste nu reprezintă neapărat un semn al înfrîngerii lor. În definitiv, acapararea puterii nu a fost scopul final al disidenţilor : activiştii antipolitici ai anilor '70 şi '80 s-au dedicat restaurării adevărului şi moralităţii în sfera publică, reabilitării virtuţilor civice şi înlăturării metodelor totalitare de control, intimidare şi constrîngere. În acest sens, ei au reuşit. Este adevărat că noua ordine politică nu este tocmai un paradis liberal şi că o serie de fenomene dezgustătoare au ieşit la suprafaţă : cinism, corupţie, îmbogăţirea fostei nomenclaturi, accese şovine şi naţionaliste de intoleranţă şi ură, forme noi de excludere şi aroganţă etnică. Dar, aşa cum argumentează Ken Jowitt, în perioada de după 1989, Europa Centrală şi de Est este un laborator politic şi economic în care noile structuri instituţionale vor fi influenţate puternic de moştenirile celor patruzeci de ani de leninism.

Volumul cuprinde şi eseuri ale unora dintre cele mai influente voci din regiune. Cititorul va putea astfel să compare interpretările specialiştilor occidentali cu viziunile politice ale celor direct implicaţi în aceste schimbări. Atît Adam Michnik, cît şi Jacek Kuroń s-au numărat printre cei mai activi membri ai opoziţiei anticomuniste poloneze. Amîndoi au fost membri fondatori ai Comitetului pentru Apărarea Muncitorilor (creat în 1976) şi apoi consilieri politici ai lui Lech Wałęsa în timpul primei experienţe legale a Solidarităţii (1980-1981). Amîndoi au stat în închisoare pentru ideile lor şi pentru ataşamentul lor neînduplecat faţă de libertate şi adevăr. După căderea comunismului, Michnik a ales o carieră în jurnalism şi a devenit redactor-şef al celui mai popular ziar din Polonia, *Gazeta Wyborcza*. Kuroń a fost ministru al muncii în cîteva guverne postcomuniste şi a rămas unul dintre cei mai populari politicieni din ţara sa. Textul lui Michnik este important deoarece aruncă o lumină nouă asupra discuţiilor din interiorul iniţial unitei opoziţii anticomuniste : pe de o parte moderaţii, susţinători ai modelului de tranziţie spaniol, pe de altă parte cei pentru care eliminarea foştilor comunişti din funcţiile publice reprezintă o premisă indispensabilă pentru regenerarea socială. În profundul său eseu, Kuroń se referă la cîteva dintre principalele dificultăţi asociate efortului, fără precedent în istorie, de eliminare a moştenirilor totalitare leniniste. Cititorul trebuie să

aibă în vedere că atît Kuroń, cît şi Michnik s-au opus în mod consecvent oricărei forme de „fundamentalism anticomunist” (ceea ce Michnik numeşte „anti-comunism cu faţă bolşevică”) şi au susţinut că strategia Poloniei postcomuniste trebuie să fie orientată mai degrabă spre viitor decît spre trecut. În multe privinţe, opiniile lor sînt în consonanţă cu argumentele dezvoltate nu de puţine ori de Václav Havel în scrierile sale de după 1989[24].

Scriitorul maghiar G.M. Tamás propune o viziune provocatoare asupra semnificaţiei disidenţei, insistînd asupra clivajului dintre filozofia universalistă a mişcărilor şi grupurilor civice, pe de o parte, şi persistenţa sentimentelor antiliberale în rîndurile majorităţii populaţiei, pe de altă parte. Cu alte cuvinte, paradigma morală a disidenţilor, însăşi condiţia activiştilor civici ca un simbol al emancipării, nu a fost împărtăşită de către cei care găsiseră forme de adaptare la vechiul sistem. El poate să aibă dreptate în cazul Ungariei, unde opoziţia democratică liberală nu a devenit niciodată o mişcare de masă ca Solidaritatea poloneză. Dar chiar în cazul Cehoslovaciei, ideile Cartei 77 au generat un stil politic şi o viziune care şi-au pus amprenta pe evoluţia postcomunistă. Cu alte cuvinte, ideile au o viaţă proprie şi, chiar dacă unele dintre valorile disidenţei par acum întru cîtva naive, merită subliniată totuşi importanţa faptului că redescoperirea virtuţilor civice şi afirmarea drepturilor individuale au fost cuprinse în conceptul disident de libertate. Discuţia asupra cinismului excesiv al perioadei postcomuniste şi asupra mizeriei morale, propusă de fostul preşedinte al Bulgariei, Jeliu Jelev, reprezintă de asemenea o contribuţie importantă la dezbaterea asupra moştenirilor anului 1989 : pericolul principal în aceste zile nu este restaurarea instituţiilor leniniste, inclusiv a celor teroriste (poliţia secretă, lagărele, propaganda şi cenzura). Adevăratul pericol este acela ca oamenii să devină obosiţi şi exasperaţi de costurile tranziţiei, să nu mai aibă încredere în politicieni şi să îmbrăţişeze discursurile populiste ale demagogiei salvaţioniste. Dar, încă o dată, nemulţumirea faţă de elite nu este un fenomen specific numai Europei de Est : ascensiunea mişcărilor şi partidelor radicale se poate observa şi în Occident (succesul spectaculos al Partidului Libertăţii în Austria este un exemplu relevant). Cu toate acestea, în Est, instituţiile şi practicile pluraliste sînt încă fragile şi neutralizarea partidelor şi mişcărilor populist-etnocentrice, care îşi au originea în nemulţumirea socială, este mai problematică decît în democraţiile consolidate.

Pentru a concluziona, revoluţiile din 1989 au schimbat în mod fundamental harta politică, economică şi culturală a lumii. Rezultînd din nemulţumirea generală faţă de dominaţia ideologică leninistă, ele au permis redescoperirea participării democratice şi a activismului civic. După decenii de invadare a sferei private de către stat, aceste revoluţii au restabilit distincţia dintre ceea ce aparţine guvernului şi ceea ce reprezintă teritoriul individual. Subliniind importanţa

drepturilor politice şi civile, ele au creat un spaţiu pentru exerciţiul valorilor democratice liberale. În unele ţări, asemenea valori au devenit fundamentul constituţional pe care se pot ridica în siguranţă instituţiile societăţii deschise. În alte ţări, referinţa la pluralism rămîne cumva superficială. Dar chiar şi în cazurile cele mai puţin reuşite de tranziţie democratică (Albania, Bulgaria, România), vechea ordine, bazată pe suspiciune, frică şi deznădejde generalizată a fost îndepărtată în mod irevocabil. Cu alte cuvinte, în timp ce rezultatul final al acestei tranziţii este încă neclar, revoluţiile au reuşit în scopul lor cel mai important : au desfiinţat regimurile leniniste şi au acordat cetăţenilor acestor ţări libertatea de a se implica total în modelarea propriilor destine.

Note

Mulţumiri Doresc să-i mulţumesc Beatei Czajkowska pentru contribuţiile ei, editoriale şi de cercetare, la prezentul volum. Ea nu numai că m-a ajutat să selectez textele incluse în volum, dar şi-a asumat şi sarcina de a se descurca prin complicatul labirint de obţinere a copyright-urilor. Doresc de asemenea să-i mulţumesc lui Kevin Trowell pentru ajutorul dat la alcătuirea formei finale a manuscrisului.

Washington DC
25 martie 1998

1. Vezi Eric Hobsbawm, *The Age of Extremes : A History of the World, 1914-1991* (New York : Pantheon Books, 1994), pp. 461-499.
2. Cu privire la sfîrşitul religiilor secularizate de tip ideologic, vezi Agnes Heller şi Ferenc Fehér, *The Grandeur and Twilight of Radical Universalism* (New Brunswick, NJ : Transaction Books, 1991).
3. Vezi Albert Hirschman, *The Rethoric of Reaction : Perversity, Futility, Jeopardy* (Cambridge, MA : The Belknap Press of Harvard University Press, 1991).
4. Vezi Miklós Haraszti, „The Independent Peace Movement and the Danube Movement in Hungary", în Vladimir Tismăneanu (ed.), *In Search of Civil Society : Independent Peace Movements in the Soviet Bloc* (New York and London : Routledge, 1990), pp. 71-87.
5. Vezi Václav Havel *et al.*, *The Power of the Powerless : Citizens against the State in Central-Eastern Europe* (Armonk, NY : M.E. Shape, 1990).
6. Vezi Jeffrey Isaac, *Democracy in Dark Times* (Ithaca, NY : Cornell University Press, 1997). Pentru o analiză deosebit de pătrunzătoare a revoluţiilor din 1989 şi a consecinţelor lor pe termen lung, vezi Ralf Dahrendorf, *Reflections on the Revolutions in Europe* (New York : Random House, 1990).
7. Pentru despotismele moderne bazate pe ideologie, vezi Daniel Chirot, *Modern Tyrants : The Power and Prevalence of Evil in Our Times* (New York : Free Press, 1994).
8. Vezi William Echikcson, *Lighting the Night* (New York : William Morrow, 1990) ; Vladimir Tismăneanu, *Reinventing Politics : Eastern Europe from Stalin to Havel*

(New York : Free Press, 1993), ediţia paperback cu o nouă postfaţă (pentru versiunea în limba română, vezi Vladimir Tismăneanu, *Reinventarea politicului. Europa Răsăriteană de la Stalin la Havel*, Ed. Polirom, Iaşi, 1997) ; Andrew Nagorski, *The Birth of Freedom : Shaping Lives and Societies in the New Eastern Europe* (New York : Simon & Schuster, 1993).

9. Vezi Timothy Garton Ash, *The Magic Lantern : The Revolutions of '89 Witnessed in Warsaw, Budapest, Berlin, and Prague* (New York : Vintage Books, 1993).
10. Vezi Vladimir Tismăneanu, *Fantasies of Salvation : Nationalism, Democracy and Myth in Postcommunist Europe* (Princeton, NJ : Princeton University Press, 1997) (pentru versiunea în limba română, vezi Vladimir Tismăneanu, *Fantasmele salvării. Democraţie, naţionalism şi mit în Europa post-comunistă*, Ed. Polirom, Iaşi, 1999).
11. Cititorii interesaţi de analize profunde şi amănunţite referitoare la dinamica post-revoluţionară din aceste ţări, ar trebui să consulte reviste ca *Transitions*, *East European Constitutional Review, East European Politics and Societies* şi *Problems of Postcommunism*.
12. Pentru impactul anului 1989 asupra regîndirii agendei liberalismului, vezi Jerzy Szacki, *Liberalism After Communism* (Budapest and London : Central European University Press, 1995) ; Ira Katznelson, *Liberalism's Crooked Circle : Letters to Adam Michnik* (Princeton, NJ : Princeton University Press, 1997).
13. Vezi Ivo Banac (ed.), *Eastern Europe in Revolution* (Ithaca, NY and London : Cornell University Press, 1992).
14. Vezi Claus Offe, *Varieties of Transition : The East European and East German Experience* (Cambridge, MA : MIT Press, 1997), în special pp. 29-105.
15. Vezi Ferenc Fehér, Agnes Heller, György Márkus, *Dictatorship Over Needs* (New York : St. Martin's Press, 1983).
16. Vezi Ernest Gellner, *Conditions of Liberty : Civil Society and Its Rivals* (New York : Allen Lane/The Penguin Press, 1994) (pentru versiunea în limba română, vezi Ernest Gellner, *Condiţiile libertăţii. Societatea civilă şi rivalii ei*, Ed. Polirom, Iaşi, 1998).
17. Daniel Chirot, *op. cit.*
18. Vezi Karen Dawisha, *Eastern Europe, Gorbachev, and Reform : The Great Challenge* (Cambridge and New York : Cambridge University Press, 1990).
19. Vezi „The Strange Death of Soviet Communism : An Autopsy", în *The National Interest*, ediţie specială, 31 (primăvara 1993), în special articolele lui Francis Fukuyama, Myron Rush, Charles Fairbanks, Peter Reddaway şi Stephen Sestanovich.
20. Pentru dilemele decomunizării, vezi Tina Rosenberg, *The Haunted Land : Facing Europe's Ghosts After Communism* (New York : Random House, 1995).
21. Pentru o excelentă cercetare istorică a prăbuşirii comunismului în Europa Est-Centrală şi a eforturilor de democratizare din regiune, în perioada de după 1989, vezi Gale Stokes, *The Walls Came Tumbling Down : The Collapse of Communism in Eastern Europe* (New York : Oxford University Press, 1993).
22. Vezi Vladimir Tismăneanu, „Romanian Exceptionalism ? Democracy, Ethnocracy, and Uncertain Pluralism in Post-Ceauşescu Romania", în Karen Dawisha şi Bruce Parrott (ed.), *Politics, Power, and Struggle for Democracy in South-East Europe* (Cambridge : Cambridge University Press, 1997), pp. 403-451.
23. Václav Havel, *Disturbing the Peace : A Conversation with Karel Hvizdala* (New York : Knopf, 1990) ; György Konrad, *Antipolitics* (New York and London : Harcourt Brace Jovanovich, 1984).
24. Václav Havel, *Summer Meditations* (New York : Vintage Books, 1993).

Partea I

CAUZE

1
CE S-A ÎNTÎMPLAT ÎN EUROPA DE EST ÎN 1989?

Daniel Chirot

Sociologul american Daniel Chirot este bine cunoscut pentru lucrările sale în domeniile schimbării sociale, revoluţiilor moderne şi tiraniilor. În eseul său, propune o analiză cuprinzătoare a principalelor cauze ale revoluţiilor din 1989. Deşi recunoaşte importanţa capitală a declinului economic al regimurilor leniniste, el identifică în crizele politice şi morale ale acestor societăţi cauzele majore ale colapsului. Elitele comuniste şi-au cîştigat falsa lor legitimitate prin auto-asumarea rolului de exponenţi ai progresului istoric. Cu alte cuvinte, aceste regimuri erau la putere deoarece pretindeau că reprezintă interesele clasei muncitoare şi, prin urmare, ale umanităţii în general. Chirot atrage în mod corect atenţia asupra faptului că erodarea încrederii de sine a elitelor şi apariţia mişcărilor antisistemice „de jos" au dus la disoluţia morală a vechii ordini leniniste.

Studiul propune o discuţie utilă asupra noutăţii aduse de revoluţiile din 1989, în comparaţie cu cele tradiţionale. Pe baza unei analize profunde a acestor frămîntări istorice, Chirot ajunge la o concluzie importantă privind natura revoluţiilor în secolul următor. Admiţînd că factorii politici şi economici vor continua să provoace agitaţii sociale, Chirot anticipează că, în viitor, „cauzele fundamentale ale instabilităţii revoluţionare vor fi morale". Prin urmare, interpretarea sa este similară cu aceea a altor autori din volum (S.N. Eisenstadt, Jeffrey Isaac, Ken Jowitt) şi surprinde semnificaţia pe termen lung a revoluţiilor din 1989.

* * *

Lumea ştie că în Europa de Est comunismul a căzut în 1989 şi că URSS a pornit pe o cale care nu numai că promite sfîrşitul socialismului, ci îi ameninţă însăşi integritatea teritorială. Însă faptul că ştim asta nu explică de ce au avut loc toate aceste evenimente. De asemenea, nici implicaţiile pe termen lung ale

acestor evenimente revoluţionare nu sînt la fel de clare precum efectele strategice pe termen scurt datorate dispariţiei Tratatului de la Varşovia şi dizolvării Consiliului de Ajutor Economic Reciproc.

Există mai multe modalităţi de a privi „Revoluţiile din 1989". La fel ca în cazul celorlalte mari evenimente revoluţionare – Revoluţia franceză din 1789, revoluţiile europene de la 1848, Revoluţia bolşevică din 1917 sau Revoluţia chineză din 1949 – analizele economice, politice, culturale şi sociale propun numai interpretări parţiale. Toate s-au influenţat reciproc şi o singură analiză nu poate să acopere totalitatea aspectelor unor asemenea evenimente cu urmări devastatoare. Chiar şi după două sute de ani, Revoluţia franceză rămîne încă un subiect controversat şi sînt încă posibile noi interpretări ; iar dacă disputa politică născută o dată cu această revoluţie s-a mai calmat între timp, pentru mai bine de un secol şi jumătate ea a constituit un punct fierbinte al politicii europene şi mondiale[1].

Nu ar trebui aşadar să fim surprinşi dacă în următoarele cîteva decenii evenimentele din 1989 vor sta la baza multor dezbateri aprinse, politice şi academice. Acestea fiind spuse, ar trebui adăugat că perioadele revoluţionare oferă cele mai interesante subiecte de cercetare pentru aceia dintre noi interesaţi de studierea schimbării sociale. Nu putem, desigur, să conducem experimente de laborator adecvate scopurilor cercetării noastre. Dar, de fapt, revoluţiile sînt experimente sociale de mare amploare. Dintre toate evenimentele pe care le cunoaştem, revoluţiile, deşi nu sînt adaptate unor scopuri ştiinţifice şi sînt absolut imposibil de controlat, se situează cel mai aproape de acele experimente ştiinţifice majore care au modelat modul nostru de a înţelege lumea. Astfel, mai mult decît oricare altă categorie de evenimente istorice, marile revoluţii oferă posibilitatea de a înţelege modul în care funcţionează pe termen lung societăţile. Prin urmare, pe lîngă interesul viu şi imediat pe care ni-l trezesc evenimentele care au avut loc în Europa de Est în 1989, datorită faptului că remodelează ordinea politică internaţională, avem şi o neaşteptată, fascinantă şi revelatoare imagine a modului în care sisteme sociale aparent stabile intră în declin şi se prăbuşesc.

Cauzele fundamentale

Chestiuni economice

Nu există nici o îndoială că cea mai evidentă cauză a colapsului comunismului est-european, deşi nu singura, a fost cea economică. Nu înseamnă că aceste sisteme au eşuat într-un mod absolut. Nici o ţară est-europeană, nici

măcar România, nu se putea compara cu Etiopia sau Burma, ţări bîntuite de foamete şi constrînse să revină la o economie primitivă, de subzistenţă locală. Probabil că economiile cîtorva dintre aceste ţări, în special cea a României şi, într-o mai mică măsură, cea a Poloniei, erau conduse într-o asemenea direcţie, dar mai aveau cale lungă de străbătut pînă să atingă niveluri atît de scăzute. Alte economii – a Ungariei sau, chiar într-o măsură mai mare, a Cehoslovaciei şi a Germaniei de Est – erau considerate un eşec numai după standardele celor mai avansate economii capitaliste. La scară mondială, acestea nu erau considerate economii înapoiate, ci prospere, bine dezvoltate. Uniunea Sovietică, de asemenea, era încă o putere economică şi tehnologică mondială, în ciuda existenţei unor zone de adîncă sărăcie şi a unui nivel de trai mult mai scăzut decît ar indica cifrele de producţie pe cap de locuitor[2].

Nu este nevoie să analizăm în detaliu neajunsurile economiilor socialiste. Acestea au fost explicate de economişti renumiţi din acele ţări, în special polonezi şi maghiari, dintre care cei mai cunoscuţi sînt Wlodzimierz Brus şi János Kornai[3].

Problema principală este aceea că deciziile privind investiţiile şi producţia erau determinate în mare parte, deşi nu în totalitate, de voinţa politică, şi nu de presiunile pieţei interne sau internaţionale. Pentru a stăpîni forţa pieţei interne, care, în cele din urmă, reprezenta dorinţele şi deciziile consumatorilor şi producătorilor, cantităţile şi preţurile bunurilor şi serviciilor erau fixate prin hotărîri administrative. Pentru a exclude forţele pieţei externe, care ar fi putut slăbi dirijarea din interior a economiei, comerţul exterior cu ţările capitaliste dezvoltate era limitat şi strict controlat, parţial prin decrete, dar şi prin menţinerea unor monede neconvertibile. Scopul urmărit – acela de a limita forţele pieţei – a fost atins, dar efectul inevitabil a fost acela că, în aceste condiţii, devenea imposibil să se aprecieze ce firme erau profitabile şi ce procese de producţie erau mai mult sau mai puţin eficiente. Nu existau preţuri reale.

Pe măsură ce neajunsurile economiilor socialiste au devenit evidente, reformarea acestora s-a dovedit imposibilă, în mare parte datorită faptului că directorii de întreprinderi aveau relaţii foarte strînse cu ierarhia de partid. Aceştia puteau să intervină pentru a canaliza investiţiile în direcţia lor, indiferent de eficienţa întreprinderilor pe care le conduceau. Reuşita unui director nu se măsura pe baza capacităţii acestuia de a produce bunuri vandabile într-un mod mai eficient, ci pe baza abilităţii acestuia de a produce mai mult, de a menţine o rată înaltă a angajărilor şi de a atrage investiţii pe criterii politice. Este la fel de important de menţionat faptul că însuşi conceptul de profit, ca măsură a eficienţei economice, le era străin acestor directori[4].

Asemenea sisteme economice au generat, în mod inevitabil, o criză a bunurilor căutate de consumatori. Aceasta s-a datorat în parte faptului că

producţia era atît de ineficientă, încît volumul total al producţiei de bunuri de consum era mai scăzut decît ar fi fost normal, în condiţiile unor niveluri de industrializare atît de ridicate. Iar modul rudimentar de a evalua succesul, în termeni de producţie globală, a dus la desconsiderarea serviciilor fundamentale şi a producţiei de piese de schimb, astfel încît însuşi procesul de producţie a fost afectat de criza mijloacelor de producţie şi a serviciilor cheie.

Dar, în timp ce în anumite cazuri a fost posibilă introducerea de reforme, în special în agricultură şi în domeniul serviciilor (succesele remarcabile fiind decolectivizarea agriculturii chineze după 1976 şi abilitatea maghiarilor de a privatiza anumite servicii şi producţia bunurilor agricole pe scară redusă), în industrie puterea partidului comunist şi a directorilor a fost pur şi simplu prea mare pentru a se produce o adevărată schimbare. Mai mult, angajamentul deschis de a asigura tuturor un loc de muncă şi de a menţine preţuri reduse la produsele alimentare a dăunat eficienţei economice[5].

Dar nimic din toate acestea nu ar fi avut vreun sens fără fundamentul ideologic al comunismului. Unii critici ai structurilor economice comuniste au argumentat că sistemul a fost pur şi simplu iraţional. În termeni economici stricţi, s-ar putea să fi fost aşa, dar aceasta nu prea explică de ce a avut o viaţă atît de lungă. Cheia explicaţiei constă în faptul că voinţa politică era, în cele din urmă, factorul hotărîtor în luarea deciziilor economice şi că această voinţă se baza pe o concepţie foarte coerentă asupra lumii, dezvoltată de Lenin, Stalin şi de ceilalţi lideri bolşevici. Această viziune a fost preluată de alţi lideri comunişti şi a fost impusă asupra a aproximativ o treime din populaţia lumii.

Lenin s-a născut în anul 1870, iar Stalin în 1878 sau 1879. Ei s-au maturizat politic din timpul adolescenţei şi pînă pe la douăzeci şi ceva de ani, cînd cele mai avansate regiuni ale lumii erau zonele industriale vitale ale Europei de Vest şi Statelor Unite : bazinul Ruhr-ului sau regiunea miracolelor în devenire ale tehnologiei moderne construite în Vestul Mijlociu american, de la Pittsburg şi Buffalo pînă la Chicago. Nu este o simplă coincidenţă faptul că aceste zone şi altele similare (inclusiv principalele centre de producţie a oţelului şi a navelor maritime din Marea Britanie sau centrele de exploatare şi producţie a cărbunelui şi oţelului din nordul Franţei şi Belgia) au devenit, un secol mai tîrziu, concentrări de giganţi industriali bazaţi pe industrii învechite, cu sindicate extrem de puternice şi conduceri lipsite de imaginaţie, conservatoare şi birocratice. De asemenea, în ţările avansate, acestea au fost zonele în care mediul înconjurător a fost devastat în cel mai înalt grad de poluarea industrială şi unde au avut loc cele mai puternice presiuni politice împotriva comerţului liber şi a forţelor pieţei externe. Dar în 1900 aceste zone erau în plină dezvoltare, iar pentru liderii ambiţioşi ai unei ţări înapoiate cum era Rusia, ele reprezentau nişte modele viabile.

Lenin, Stalin şi toţi ceilalţi intelectuali şi lideri bolşevici – Troţki, Kamenev, Zinoviev, Buharin şi mulţi alţii – ştiau că acesta era modelul pe care, în final, trebuiau să-l imite. Ei au simţit însă că prin planificare socialistă vor reuşi aceasta mai repede şi mai eficient decît prin jocul dur şi imprevizibil al forţelor pieţei. De fapt, în ciuda inevitabilelor neajunsuri ale socialismului, aceşti uimitori vizionari – Stalin, în special – au reuşit. Tragedia comunismului nu a constat în eşecul, ci în succesul acestuia. Stalin a construit cadrul instituţional care, împotriva oricărei logici, a determinat succesul Uniunii Sovietice[6]. În anii ’70, URSS avea deja cea mai avansată economie caracteristică sfîrşitului secolului al XIX-lea şi cea mai mare, mai performantă şi mai rigidă reţea de giganţi industriali bazaţi pe industrii învechite din lume. Este ca şi cum Andrew Carnegie ar fi preluat în întregime controlul asupra Statelor Unite şi le-ar fi forţat să devină o copie gigantică a U.S. Steel, iar administratorii aceleiaşi U.S. Steel ar fi continuat să conducă ţara în anii ’70 şi ’80 ai acestui secol!

Pentru a înţelege absurditatea situaţiei este necesar să revedem, în perspectivă istorică, dezvoltarea capitalismului. Pînă acum au avut loc cinci cicluri industriale. Fiecare dintre ele a fost dominat de cîteva industrii de „înaltă tehnologie”, care s-au dezvoltat în cele mai avansate zone ale lumii industrializate. Fiecare ciclu industrial a fost caracterizat de o primă perioadă de creştere economică rapidă, impresionantă şi de inovaţii în sectoarele de vîrf, urmată de o creştere lentă şi, în final, de o relativă stagnare, supraproducţie, competiţie din ce în ce mai acerbă, scădere a profiturilor şi criză în sectoarele de vîrf, care între timp deveniseră depăşite. Karl Marx şi-a bazat concluziile asupra colapsului final al capitalismului exact pe observaţiile sale privind avîntul şi declinul primului ciclu industrial. Dar fiecare ciclu industrial a fost urmat de un altul, pe măsură ce tehnologii noi, nebănuite, au infirmat toate previziunile asupra inevitabilităţii scăderii profiturilor şi a polarizării societăţilor capitaliste între un foarte mic număr de proprietari bogaţi şi masele de producători sărăciţi.

Ciclurile industriale, cu duratele lor aproximative, au fost următoarele: (1) ciclul bumbacului şi industriei textile, dominat de Marea Britanie, care a ţinut cam de pe la 1780 pînă pe la 1830; (2) ciclul transportului feroviar şi al fierului, dominat de asemenea de Marea Britanie, de la 1840 pînă la începutul anilor 1870; (3) ciclul oţelului şi al chimiei organice, în care s-au dezvoltat, de asemenea, noi industrii bazate pe producerea şi utilizarea maşinilor electrice, care a durat de pe la 1870 şi pînă la primul război mondial, şi care a fost dominat de industriile americană şi germană; (4) ciclul automobilelor şi petrochimiei, de pe la 1910 pînă în anii ’70, în care Statele Unite au devenit economia hegemonică şi (5) ciclul electronicii, informaticii şi al biotehnologiei, care a început în anii ’70 şi care va dura, în mod sigur, pînă în prima jumătate a secolului următor. Nu se ştie încă sigur care economii vor domina în această

ultimă perioadă deşi, în mod cert, cea japoneză şi cea vest-europeană sînt pe cale de a o înlocui pe cea americană[7].

Tranziţiile au fost dificile. Crizele economice şi tulburările politice dintre 1820 şi 1840, dintre 1870 şi 1880 şi din anii ’20 şi ’30 ai acestui secol pot fi explicate, în mare parte, prin complicaţiile tranziţiei de la un ciclu industrial la altul. Primul război mondial – sau, mai precis, cursa nebunească pentru colonii de la sfîrşitul secolului al XIX-lea şi cursa pentru înarmare în Europa, în special cea provocată de rivalitatea navală dintre Marea Britanie şi Germania – a fost cu siguranţă determinat de modificarea echilibrului economic în Europa. Cel de-al doilea război mondial s-a datorat consecinţelor nesatisfăcătoare ale primului război mondial şi marii crize economice din anii ’30. Prin comparaţie, şocurile ultimei tranziţii către cel de-al cincilea ciclu industrial au fost superficiale, dar dificultăţile care au însoţit tranziţiile anterioare au dat naştere multor analize care anticipau colapsul iminent al capitalismului şi care păreau acceptabile la vremea respectivă[8]. Acest scurt pasaj de istorie economică trebuie pus în legătură cu revoluţiile din 1989.

Modelul sovietic – modelul leninist-stalinist – s-a bazat pe cel de-al treilea ciclu industrial, acela care i-a atras pe bolşevici prin promisiunile seducătoare ale unui peisaj nou, dominat de furnalele marilor combinate chimice şi siderurgice, de uriaşe centrale electrice şi de mulţimi de ţărani migrînd către noile centre industriale. Partidul Comunist al Uniunii Sovietice a descoperit că nu era uşor să creeze o astfel de lume, în special în faţa refuzului încăpăţînat al ţăranilor şi muncitorilor de a accepta privaţiunile prezentului ca preţ al unei viitoare utopii industriale. Dar Stalin a convins PCUS că viziunea sa era într-atît de corectă, încît merita plătit foarte scump pentru a o realiza. Preţul a fost plătit, iar modelul a devenit realitate[9].

Ulterior, acelaşi model a fost impus Europei de Est. Pe lîngă forţa brută utilizată în scopul de a obţine obedienţa Europei de Est, trebuie amintit şi faptul că liderii comunişti locali, dintre care mulţi erau numai cu o generaţie mai tineri decît Stalin, au acceptat modelul. Aceia care proveneau din ţări mai înapoiate au împărtăşit viziunea lui Stalin. În România, Nicolae Ceauşescu a crezut în ea pînă în ultima sa zi la putere. Această viziune se baza pe interpretarea dată de el industrializării parţiale, neuniforme şi complet nesatisfăcătoare a ţării sale din anii ’30, cînd era un tînăr pe cale să devină un comunist activ[10]. În mare măsură, visul a fost împărtăşit şi de Mao, mai mult decît ne putem imagina, dat fiind că China a rămas o ţară preponderent agrară[11]. Astăzi ultimul ei adept este contemporanul şi aliatul ideologic al lui Ceauşescu, Kim Ir Sen.

În Uniunea Sovietică, în zonele cele mai înapoiate ale Europei de Est, în zonele deja parţial industrializate ale Chinei (în special în zonele de coastă şi în Manciuria) şi în Coreea de Nord, modelul a funcţionat, deoarece existau foarte

mulţi ţărani care puteau fi folosiţi ca forţă de muncă, pentru că acest tip de economie necesita concentrări masive de investiţii în combinate gigantice, centralizate şi, în cele din urmă, pentru că tehnologia pentru toate acestea era destul de bine pusă la punct. De asemenea, mijloacele de producţie erau, în acest stadiu, mai importante decît bunurile de consum. (Merită reamintit şi faptul că toate acestea erau regiuni în care industrializarea începuse *înainte* de instaurarea comunismului, fie datorită unor iniţiative locale, ca în Rusia şi în Europa de Est, fie datorită investiţiilor coloniale japoneze, ca în Coreea de Nord şi Manciuria.)

Ar trebui să menţionez, în treacăt, că acest model este în mod special dezastruos pentru economiile foarte înapoiate, care nu au nici o bază industrială de la care să pornească. De aceea, indiferent cîte succese ar fi avut în Asia de Est şi Europa, modelul nu a produs decît dezastru atunci cînd a fost aplicat în Africa sau Indochina.

Dar dacă se poate spune că modelul stalinist a avut oarecare succes în crearea unei economii industriale caracteristice celui de-al treilea ciclu industrial, el nu s-a adaptat bine niciodată la al patrulea ciclu industrial, dominat de industria automobilelor, a bunurilor electrice de consum şi caracterizat printr-o creştere a serviciilor pînă la nivelul satisfacerii unei largi proporţii a populaţiei. Din acest motiv puteam glumi pe seama modelului sovietic chiar şi în anii ’50 şi ’60, deoarece oferea atît de puţine produse de lux şi servicii. Dar sovieticii şi cei care credeau în modelul leninist-stalinist puteau replica spunînd că, într-adevăr, ei nu îndeplineau dorinţele consumatorilor răsfăţaţi, dar resursele de bază ale unei puteri militare şi industriale, combinatele siderurgice şi centralele electrice, fuseseră construite îndeajuns de bine pentru a crea o economie aproape la fel de puternică ca aceea a Statelor Unite.

Din păcate pentru modelul sovietic, al cincilea ciclu industrial s-a dovedit a fi chiar mai diferit. Firme mici, schimbări foarte rapide, preocupare maximă pentru nevoile consumatorilor, gîndire inovatoare – toate acestea erau exact ceea ce îi lipsea modelului stalinist. Desigur, acestea lipseau şi unei mari părţi a industriei învechite bazate pe giganţi industriali din America şi Europa Occidentală – chimie, siderurgie, automobile. Dar chiar dacă acestea au luat măsuri pentru a se proteja faţă de competiţia externă crescîndă şi de schimbările tehnologice, aceste sectoare au trebuit să se adapteze, pentru că presiunile pieţei erau prea mari pentru a le putea rezista. Puterea lor politică era mare, dar nu suficientă pentru ca societăţile capitaliste deschise comerţului internaţional să învingă piaţa mondială. În cazul sovietic, asemenea industrii, protejate de partid şi privite ca însuşi fundamentul a tot ceea ce construise comunismul, au fost capabile să reziste schimbării, cel puţin pentru încă douăzeci de ani. Aceasta a fost perioada lui Brejnev – un efort hotărît de a păstra modelul caracteristic

sfîrşitului secolului al XIX-lea, pe care bolşevicii se străduiseră atît de mult să îl imite. Astfel, începînd prin a fi doar amuzantă, relativa lor înapoiere a devenit periculoasă în anii ’70 şi ’80. Sovieticii şi est-europenii (inclusiv cehii şi est-germanii) s-au trezit în anii ’80 că au cele mai avansate industrii caracteristice sfîrşitului secolului al XIX-lea şi începutului secolului XX – poluante, neeconomice, consumatoare de energie, gigantice, inflexibile – pe scurt, concentrări de giganţi industriali bazaţi pe industrii învechite[12].

Fireşte, era mai rău decît atît. Nu numai adeziunea la un model depăşit şi inflexibil a împiedicat progresul necesar, ci şi toate erorile bine cunoscute ale socialismului. Ideea este că lupta de a evita piaţa mondială, de a împiedica accesul informaţiilor referitoare la ceea ce se întîmpla în lumea capitalistă a devenit din ce în ce mai dificilă. A devenit, de asemenea, şi mai periculoasă, din moment ce ameninţa să adîncească înapoierea. În sfîrşit, ceea ce fusese posibil în stadiile iniţiale ale comunismului, atunci cînd elita conducătoare se afla la început şi credea în idealul creării unei lumi mai bune, nu a mai reuşit în faţa cinismului şi a convingerii crescînde că modelul eşuase.

Dar liderii sovietici şi est-europeni din epoca lui Brejnev erau conştienţi de faptul că se confruntau cu probleme din ce în ce mai mari. O mare parte din timpul lor era irosit în încercarea de a găsi soluţii care să păstreze însă elementele cheie ale conducerii partidului, ale puterii sovietice şi ale puterii şi privilegiilor noii clase conducătoare. Sovieticii au insistat pe lîngă coloniile lor est-europene ca acestea să-şi rezolve problemele prin intrarea pe pieţele occidentale. Acesta a fost scopul „dezgheţului”. China, desigur, a urmat aceeaşi cale după 1978. Aceasta însemna să împrumuţi ca să cumperi tehnologie avansată şi apoi să încerci să vinzi produsele în Occident pentru a putea recupera datoriile. Dar, după cum ştim acum, acest plan nu a reuşit. Sistemele staliniste erau prea rigide. Directorii de întreprinderi au respins schimbarea. Ei şi-au folosit puterea politică pentru a forţa investiţii încă şi mai mari în întreprinderi şi în procese de producţie depăşite. De asemenea, în unele cazuri, în special în Polonia şi Ungaria, împrumuturile externe au început să fie canalizate pur şi simplu spre a cumpăra bunuri de consum pentru a-i face pe oameni mai mulţumiţi, pentru a redobîndi legitimitatea distrusă a regimurilor care îşi pierduseră vigoarea tinerească de odinioară şi erau acum percepute ca simple unelte ale unei puteri de ocupaţie înapoiate. Aceasta a funcţionat pînă cînd a venit nota de plată şi au trebuit mărite preţurile. Societăţile care au puţină – sau deloc – experienţă de piaţă reacţionează la creşterea preţurilor prin instabilitate politică. Aşa s-a întîmplat în primul rînd în Polonia, dar devenea o problemă potenţială şi în Ungaria (şi în China) deoarece crea inegalităţi sociale crescînde şi foarte vizibile între minuscula clasă a noilor mici întreprinzători şi marea masă a populaţiei urbane, încă dependentă de sectorul socialist[13]. (Kornai şi alţii au explicat de ce

liberalizarea parţială a pieţei în economiile de penurie creează situaţii cvasimonopoliste, favorizînd acumularea rapidă de profit de către acei întreprinzători capabili să satisfacă cererea enormă şi îndelung reprimată[14].)

Ceea ce păruse a fi cea dintîi dintr-o serie de reforme destul de importante s-a dovedit a fi ultima suflare a comunismului european. Reformele nu au eliminat rigiditatea stalinismului, dar au adus un nou val de cinism şi deziluzie, au exacerbat corupţia şi au deschis lumea comunistă către un flux crescînd de idei şi standarde de consumerism din lumea capitalistă. Ele au creat şi o serioasă problemă a datoriilor. În această situaţie, singurul lider european care a răspuns cu perfectă consecvenţă a fost Ceauşescu. El a reimpus stalinismul. Dar nici stalinismul principial din România, nici semireformismul maghiar şi nici inconsecvenţa şi ezitările poloneze nu au funcţionat[15].

Cauzele politice şi morale ale schimbării

Dacă înţelegerea problemelor economice este fundamentală, totuşi, ceea ce a distrus în realitate comunismul în Europa de Est a fost schimbarea climatului moral şi politic. Nu există o modalitate mai bună de a aborda acest subiect decît prin utilizarea vechiului concept de legitimitate. Revoluţiile au loc numai atunci cînd elitele şi o parte semnificativă a populaţiei – în special intelectualii, dar şi oamenii de rînd – şi-au pierdut încrederea în validitatea morală a sistemului social şi politic.

În ţări industriale avansate, cu excepţia perioadelor de la sfîrşitul războaielor mari, catastrofale, nu s-a întîmplat niciodată ca legitimitatea fundamentală a sistemului să se prăbuşească. Şi chiar dacă s-au ridicat cîteva întrebări serioase în Germania după primul război mondial, în Franţa în 1940 sau în Germania şi Japonia în 1945, în aceste ţări nu au avut loc revoluţii victorioase. Ar fi ridicol să se pretindă că, în anii '80, problemele economice ale Europei de Est au atins asemenea niveluri de criză severă ca acelea provocate de o înfrîngere absolută într-un război mondial. Apariţia unor asemenea situaţii revoluţionare pe timp de pace şi relativă stabilitate, în societăţi cu un puternic sentiment al naţionalităţii, cu infrastructuri, forţe de poliţie, armate şi guverne care funcţionează, în absenţa invadatorilor externi sau a unei crize internaţionale, fără războaie civile, foamete sau chiar crize economice, reprezintă o situaţie fără precedent. Nici măcar trecerea în revistă a problemelor economice nu poate oferi o explicaţie suficientă.

Pentru a vedea cum a survenit această pierdere de legitimitate, trebuie să revenim la începuturi. La mijlocul anilor '40, cel puţin în rîndurile cadrelor şi ale unui număr important de tineri idealişti, comunismul se bucura de un grad de legitimitate, chiar şi acolo unde fusese impus cu forţa, ca în întreaga Europă

de Est. În definitiv, capitalismul părea să fi funcţionat defectuos în anii ’30, democraţiile liberale europene făcuseră prea puţin pentru a-l opri pe Hitler pînă cînd s-a dovedit a fi prea tîrziu, iar Stalin trecea drept un lider care salvase Uniunea Sovietică. Pretenţia că marxism-leninismul reprezenta valul „progresist”, inevitabil al viitorului nu era chiar atît de exagerată. De fapt, mulţi intelectuali din întreaga Europă, de Est şi de Vest, au fost seduşi de aceste promisiuni[16].

Chiar în Uniunea Sovietică, la fel ca în China după 1949, comunismul a beneficiat de pe urma importantelor succese naţionaliste obţinute. Străinii au fost înfrînţi şi orgoliul naţional a fost reafirmat. Cu toate problemele pe care le aveau de înfruntat aceste regimuri, a existat o creştere economică evidentă şi un progres extraordinar[17].

Represiunea, teroarea şi mizeria vieţii de la începutul anilor ’50 i-au dezamăgit pe unii adepţi dar, după moartea lui Stalin, reforma părea posibilă. Şi, la urma urmei, afirmaţiile referitoare la urbanizarea rapidă, la industrializare şi la extinderea beneficiilor îngrijirii medicale moderne şi ale educaţiei la nivelul întregii populaţii erau adevărate. Nu anul 1956, cînd a fost înăbuşită Revoluţia maghiară, ci 1968 a reprezentat momentul decisiv, de cotitură. Acesta a fost momentul în care implicaţiile politicii lui Brejnev au devenit clare. Reforma politică fundamentală nu avea să fie îngăduită. În apărarea lui Brejnev, trebuie precizat că ceea ce s-a întîmplat în 1989, atît în Europa de Est, cît şi în China, a dovedit într-un anumit sens că politica sa de îngheţare a reformelor a fost corectă. Dacă ar fi procedat altfel, ar fi provocat mai devreme căderea comunismului. Liberalizarea economică dă noi speranţe claselor mijlocii – profesionale şi birocratice – în creştere, precum şi intelighenţiei, în privinţa şanselor unei liberalizări politice. Mai departe, ea stimulează interesul pentru ideile economice liberale şi pentru democraţie. Însă cererea pentru un control central mai puţin strict ameninţă în mod evident monopolul partidului asupra puterii.

Indiferent ce potenţial ar fi putut avea liberalismul comunist în timpul Primăverii de la Praga, în 1968, modul în care a fost zdrobit şi deziluzia treptată faţă de reformele limitate strict la economie din Ungaria şi Polonia în anii ’70 au pus capăt perioadei în care intelectualii puteau continua să viseze la viitorul comunismului.

Dar asta nu a fost tot. Însăşi inflexibilitatea economiilor comuniste, lipsurile interminabile şi birocratizarea excesivă a fiecărui aspect al vieţii au creat o stare de rău generală. Singurul mod de supravieţuire în astfel de sisteme se baza pe corupţie, pe încălcarea formală a legilor. În schimb, majoritatea clasei profesionale şi manageriale rămînea expusă oricînd unui potenţial şantaj, cu sentimentul că viaţa era o minciună perpetuă[18].

De asemenea, trebuie avut în vedere că impunerea iniţială a modelului stalinist a creat tiranie, domnia arbitrară a celor puţini. Una dintre caracteristicile

tuturor tiraniilor, fie ele ideologice sau vizionare, ca în acest caz, fie doar preocupate de propriile interese şi corupte, este aceea că ele creează posibilitatea răspîndirii şi reproducerii tiraniei mărunte. Avînd tirani în frunte, aparatele birocratice sînt populate, la fiecare nivel, cu tirani care se comportă arbitrar şi în conformitate cu interesele lor înguste. Tiranii de la vîrf nu pot spera să îşi impună voinţa decît dacă au funcţionari servili, iar pentru a cumpăra servilitatea acestora ei trebuie să le permită subordonaţilor să se bucure de plăcerea puterii arbitrare. În orice caz, tirania măruntă, arbitrară devine singurul model al comportamentului autoritar propriu-zis.

Aceasta este una dintre motivaţiile date de recentele încercări de a explica propagarea aproape necontrolată a epurărilor din URSS în anii '30 şi, desigur, a ravagiilor Revoluţiei culturale din China, din perioada 1966-1976. O dată ce modelul a fost stabilit la vîrf, prin imitarea acestui comportament, funcţionarii îşi asigură supravieţuirea. Dar chiar dincolo de aceasta, un sistem tiranic înlesneşte abuzuri care altfel nu ar exista, iar funcţionarii de la nivelurile inferioare se folosesc de acest lucru pentru urmărirea scopurilor lor mărunte. (Aceasta nu vrea să sugereze că, într-un anumit fel, tiranii care au condus asemenea sisteme şi colaboratorii lor apropiaţi pot fi absolviţi de responsabilitate pentru aceste abuzuri; înseamnă că modul în care tiraniile îşi exercită puterea este în mod necesar profund corupt[19].)

Expunerea zilnică la tirania măruntă care, la nivel local, rareori mai păstrează fundamentul ideologic înalt care i-a inspirat pe Lenin, Stalin, Mao sau chiar pe Ceauşescu provoacă un sentiment de dezgust din ce în ce mai profund faţă de corupţia şi lipsa de corectitudine a întregului sistem. În trecut, ţăranii supuşi unei astfel de tiranii mărunte poate că au îndurat-o cu mai mult sau mai puţin stoicism (în afară de cazul în care aceasta mergea prea departe), dar populaţia urbanizată educată care trăia într-o atmosferă extrem de politizată, unde existau referiri continue la viziunea călăuzitoare, ideologică, bazată pe cinste, egalitate şi progres, nu putea să nu reacţioneze cu un dezgust crescînd[20].

În acest sens, chiar succesul comunismului în crearea unei populaţii mai urbanizate, mai educate, mai conştiente de sine a creat, de asemenea, un potenţial de dezintegrare. Corupţia nelimitată, minciunile, dispariţia încrederii sociale elementare, tirania măruntă de la toate nivelurile – au fost aspecte ale vieţii pe care noile clase muncitoreşti şi profesionale le-au tolerat mai greu decît trebuie să le fi tolerat ţăranii. (Acesta rămîne, desigur, avantajul comuniştilor chinezi; ei pot în continuare să se bazeze pe imensul rezervor de indiferenţă şi respect faţă de autorităţi al ţăranilor atîta timp cît agricultura nu este recolectivizată[21].)

Întreaga mişcare de creare a unor instituţii sociale alternative, eliberate de corupţia şi lipsa de onestitate a structurilor oficiale, a fost marea inovaţie

ideologică care a început să apară în Polonia în anii ’70 şi ’80, în încercarea de a crea o „societate civilă”. Rezistenţa revoluţionară tradiţională, ieşirea în stradă, acţiunile militare sub acoperire şi asasinatele, toate au fost în general lipsite de succes, deoarece au provocat o puternică intervenţie militară sovietică. Dar începînd pur şi simplu să îşi abată atenţia de la statul comunist, refuzînd să îl ia în serios, polonezii şi ceilalţi intelectuali central-europeni au demascat superficialitatea pretenţiilor comunismului şi au distrus şi bruma de legitimitate pe care regimurile respective o mai aveau încă. Pentru că a înţeles foarte devreme acest lucru şi pentru că a descris minunat modul în care s-a dezvoltat această nouă ideologie în Europa Centrală, Timothy Garton Ash şi-a cîştigat o faimă pe deplin meritată[22].

Desigur, toate aceste forţe acţionau şi în Uniunea Sovietică, dar patriotismul generat de statutul de supraputere (deşi s-a dovedit că mîndria şi patriotismul erau în mare parte ruseşti, şi nu „sovietice”), mărimea efectivelor militare şi îndelungata istorie a reuşitei terori şi represiuni poliţieneşti au păstrat mai bine situaţia sub control decît în cea mai mare parte a Europei Centrale. Totuşi, eroziunea superficială a legitimităţii s-a adăugat la problema economică fundamentală, a eşecului de a ţine pasul cu dezvoltarea rapidă a celui de-al cincilea ciclu industrial în Europa de Vest, în Statele Unite şi – cel mai surprinzător pentru sovietici – în Asia de Est[23].

Nu există nici o îndoială că, la mijlocul anilor ’80, după ce în Polonia Solidaritatea fusese aparent zdrobită, cînd sovieticii îi masacrau pe luptătorii din rezistenţa afgană, cînd trupele cubaneze apărau cu succes Angola, iar Vietnamul controla întreaga Indochină, se părea că puterea militară sovietică era imbatabilă în ţările în care sistemul sovietic fusese impus. Dar, dedesubt, putregaiul se răspîndea. Prin urmare, întrebarea nu este „Ce nu a funcţionat în Europa de Est ? ” sau „De ce a fost comunismul atît de slab ? ”. Orice specialist şi mulţi observatori ocazionali ştiu exact ce nu a funcţionat. Dar aproape nimeni nu a ghicit că o situaţie care de cîteva decenii evolua lent putea să se înrăutăţească atît de rapid. În fond, defectele planificării economice socialiste erau de mult cunoscute. Corupţia endemică, tirania, brutalitatea arbitrară şi utilizarea forţelor de poliţie pentru menţinerea partidelor comuniste la putere nu erau fenomene noi. Nimeni nu a răspuns la întrebarea „De ce 1989 ? ”. Aproape toţi analiştii şi-au imaginat că sistemul sovietic va rămîne, vreme de decenii, mai mult sau mai puţin neschimbat în URSS şi în Europa de Est.

Pentru a înţelege de ce aceasta nu s-a întîmplat, trebuie să trecem de la o abordare bazată pe analiza tendinţelor generale către o revedere a unor evenimente concrete din anii ’80.

Evenimentele din anii ’80

Dacă au existat o serie de evenimente fundamentale, hotărîtoare, care au declanşat deschiderea întregului sistem comunist, o astfel de succesiune trebuie căutată în interacţiunea dintre evenimentele din Polonia, de la începutul anilor ’80, şi faptul că liderii sovietici au devenit din ce în ce mai conştienţi de gravitatea problemelor cu care se confruntau.

În 1987 şi în cea mai mare parte a anului 1988, majoritatea specialiştilor au avut impresia că elita sovietică nu înţelegea gravitatea situaţiei în care se afla economia. Este aproape sigur că Gorbaciov a înţeles, la fel cum au înţeles mulţi dintre intelectualii moscoviţi. Acest lucru este însă discutabil în privinţa cadrelor inferioare şi chiar a multora dintre cei cu poziţii importante în guvern. Cum însă reformele moderate ale lui Gorbaciov nu au avut o influenţă favorabilă, datorită faptului că impulsul iniţial provocat de politica sa de transparenţă, stimulare şi antialcoolism a dus la o diminuare netă a veniturilor, economia sovietică a început să alunece înapoi spre stagnarea din ultimii ani ai perioadei Brejnev[24].

Oricît de gravă trebuie să i se fi părut lui Gorbaciov problema nemulţumirii crescînde din Uniunea Sovietică, pentru el era mult mai urgentă ameninţarea militară directă datorată incapacităţii sovieticilor de a ţine pasul cu evoluţia celui de-al cincilea ciclu industrial. În timp ce mijloacele sovietice de avertizare împotriva unui atac nuclear erau fără îndoială sigure şi eficiente în prevenirea unui atac frontal din partea Statelor Unite, diferenţa crescîndă dintre tehnologia informatică şi electronică occidentală şi cea sovietică ameninţau să dea NATO (şi în final Japoniei) un avantaj extraordinar în domeniul armelor convenţionale. Este aproape sigur că din această cauză erau sovieticii atît de îngrijoraţi de „Războiul stelelor”, şi nu doar pentru că iluzia unui sistem eficient de apărare împotriva rachetelor balistice putea să modifice echilibrul în cursa pentru înarmare. Cheltuielile de milioane pentru acest tip de cercetare puteau aduce noi şi importante avantaje în tipurile mai uşoare de război electronic, care ar fi putut fi aplicate în bătălii convenţionale aeriene şi de tancuri. Aceasta ar fi anihilat avantajul numeric şi de tehnică de luptă al Uniunii Sovietice şi ar fi ameninţat investiţiile militare sovietice din întreaga lume[25].

Ţinînd cont că marile puteri admiseseră de multă vreme faptul că nu se putea pune problema unui război nuclear, un avantaj crescînd al puterilor capitaliste în războiul electronic ameninţa să transforme în viitor orice conflict local dintre aliaţii occidentali şi cei ai sovieticilor într-o reiterare a conflictului aerian siriano-israelian din 1982. Din punctul de vedere al sovieticilor, succesul total,

neaşteptat al Israelului a fost un avertisment privind catastrofe viitoare, chiar dacă războiul terestru din Liban s-a dovedit a fi un eşec serios pentru Israel[26].

A mai existat şi un alt eveniment neprevăzut care a grăbit schimbarea în Uniunea Sovietică datorită faptului că a arătat conducerii gradul de inaptitudine a industriei ţării : catastrofa de la Cernobîl. Dar oricît de nefericită ar fi fost aceasta, ea a servit mai degrabă la confirmarea unor lucruri deja bănuite decît la iniţierea unor schimbări. Adevărul este că în Uniunea Sovietică au avut loc multe asemenea teribile accidente industriale şi ecologice. În trecut, ele au produs reacţii minore, deşi de-a lungul anilor '70 şi '80 a existat o mişcare ecologistă din ce în ce mai importantă. Dar, mai presus de orice altceva, accidentul nuclear din 1986 a părut să-i determine pe Gorbaciov şi pe consilierii săi să ia măsuri[27].

În acest timp, în Europa de Est, ortodoxia comunistă impusă în timpul lui Brejnev a fost serios ameninţată în Polonia. Nemulţumirea crescîndă a făcut ca, pe la mijlocul anilor '80, Polonia să devină o ţară imposibil de guvernat. Se părea că Ungaria îi va urma curînd. Reformele economice nu dădeau rezultate, populaţia era din ce în ce mai nemulţumită şi, în absenţa oricărui semn vizibil de revoltă iminentă, regimul lui Jaruzelski nu ştia cum să aducă situaţia sub suficient control, pentru a aplica orice măsuri care ar fi putut redresa declinul economic şi ajuta la recîştigarea încrederii populaţiei (în locul simplei acceptări caracterizate de animozitate şi cinism)[28].

În retrospectivă, atunci, evenimentele din Polonia de la sfîrşitul anilor '70 – de la alegerea unui papă polonez, fapt care i-a stimulat pe conaţionalii acestuia şi a declanşat masivele demonstraţii populare care au dus la crearea Solidarităţii, şi pînă la lovitura de stat militară, care părea că a distrus Solidaritatea – au pregătit terenul pentru ceea ce urma să se întîmple. Dar fără criza sovietică, degradarea treptată a situaţiei din Polonia, sau chiar din întreaga Europă de Est, nu ar fi fost de ajuns pentru a provoca evenimentele din 1989. Pe de altă parte, fără colapsul de autoritate din Polonia şi fără percepţia vagă, dar înspăimîntătoare a crizei economice şi a nemulţumirii populare din Ungaria şi, probabil, din alte ţări est-europene, sovieticii ar fi încercat în mod sigur să introducă unele reforme fără să renunţe la imperiul lor european. Cele două aspecte ale crizei s-au conjugat şi de aceea totul s-a desfăşurat atît de repede la sfîrşitul anilor '80[29].

Gorbaciov trebuie să fi înţeles că izbucnirea unei explozii – o revoltă pentru pîine care să ducă la o revoluţie în Polonia sau la o grevă importantă în Ungaria – care să oblige guvernul să apeleze la armată era numai o chestiune de timp. Problema era că nu se putea conta în mod deosebit nici pe armata poloneză, nici pe cea maghiară. Pe poliţia secretă se putea întotdeauna conta, dar dacă aceasta era copleşită numeric, ar fi fost nevoie de sprijinul trupelor sovietice. Economia sovietică nu putea susţine un astfel de efort dacă dorea să

se reformeze îndeajuns pentru a răspunde provocărilor celui de-al cincilea ciclu industrial, în special dacă aceasta ar fi implicat creşterea schimburilor economice şi a altor contacte cu ţările capitaliste avansate.

Cred că la un moment dat, în 1988, Gorbaciov a decis să îndepărteze pericolul, pînă cînd nu era prea tîrziu pentru a evita o criză devastatoare[30]. Nu pot dovedi acest lucru, deoarece documentele respective nu sînt disponibile, dar sînt aproape sigur că datorită acestei decizii, în discuţiile cu polonezii, s-a născut planul de a permite alegeri parţial libere şi de a relua discuţiile cu Solidaritatea. Scopul era acela de a relegitima regimul şi de a-i oferi acestuia suficient spaţiu de manevră pentru a introduce reforme economice fără a risca greve şi nesupunere civilă pe scară largă. Ideea unor convorbiri la „masa rotundă” între Solidaritate şi regim a fost propusă într-o dezbatere televizată dintre Lech Wałęsa şi un reprezentant al regimului, la 30 noiembrie 1988. Discuţiile ca atare au început la 6 februarie 1989[31].

Nu a mers. Motivul este că toată lumea – Gorbaciov, partidele comuniste din Europa de Est, experţii străini şi serviciile secrete din NATO şi Tratatul de la Varşovia – a subestimat proporţia în care falimentul moral al comunismului distrusese orice posibilitate de a-l relegitima.

Mai era şi altceva – un eveniment a cărui importanţă nu a fost înţeleasă îndeajuns de către Occident şi care a rămas aproape nemenţionat. În ianuarie 1989, Gorbaciov a încercat un experiment. El a retras aproape toate trupele armatei sovietice din Afganistan. Statele Unite şi armata pakistaneză s-au aşteptat ca rezultatul să fie abdicarea rapidă a regimului comunist de acolo. Spre surpriza tuturor, nu a fost aşa. Eu cred că acesta ar fi putut reprezenta un atu important pentru Gorbaciov. El putea să dea exemplul Afganistanului ori de cîte ori oponenţii săi conservatori, şi în special cei din rîndurile armatei, îi puneau deciziile sub semnul întrebării. Afganistanul era dovada că sovieticii puteau să se retragă parţial fără a suferi o catastrofă şi că, în anumite cazuri, putea fi chiar mai bine să-i lase pe comuniştii locali să-şi rezolve singuri problemele. Presupun că o victorie rapidă a gherilelor anticomuniste din Afganistan ar fi încetinit cel puţin progresele din Europa de Est, dacă nu le-ar fi stopat în totalitate[32].

Ştim cît de repede s-au succedat evenimentele. În ciuda evidentelor maşinaţiuni din timpul alegerilor poloneze, menite să menţină partidul comunist la putere, electoratul s-a opus şi dominaţia partidului s-a prăbuşit. Din moment ce sovieticii fuseseră de acord cu acest lucru şi pentru că voiau să evite cu orice preţ un război de invazie, au îngăduit Poloniei să îşi urmeze drumul. În momentul în care acest lucru a reieşit cu claritate, ungurii au pornit pe urmele Poloniei[33].

Apoi, într-o anumită măsură datorită unei percepţii adecvate a relaţiilor publice, maghiarii au deschis în mod oficial graniţa cu Austria exact înainte de

vizita lui George Bush. De fapt, această graniţă nu mai reprezenta de mult o parte a „cortinei de fier”, dar decizia le-a dat miilor de est-germani aflaţi în vacanţă ideea că puteau fugi în Occident. Ştim că aceasta a declanşat o isterie în masă printre est-germani, care pierduseră orice speranţă de reformă şi ale căror demoralizare şi dezgust faţă de sistemul lor a făcut ca sute de mii dintre ei să-şi dorească să plece. Ei s-au grăbit către ambasadele vest-germane din Budapesta şi Praga şi au început să demonstreze în Germania de Est, în special în Leipzig şi Dresda[34].

Eşecul comunismului în Germania de Est reprezintă, în multe privinţe, eşecul absolut. Aceasta era o ţară destul de prosperă, unde existau două sute de automobile la mia de locuitori şi unde, de multă vreme, simpatizanţii occidentali, mai ales vest-germani, afirmaseră că aici comunismul funcţiona, creînd o Germanie mai preocupată de comunitate, mai binevoitoare decît Republica Federală, dură, materialistă şi condusă de forţele pieţii : o altă idee greşită, născută din confundarea aspiraţiilor cu realitatea[35].

Este cunoscut faptul că Honecker a ordonat măsuri represive. Mai înainte, în timpul verii, oficiali chinezi vizitaseră Berlinul de Est pentru a-i sfătui pe est-germani cum să zdrobească mişcările pro-democratice. Dar, în timpul vizitei sale în Germania de Est, de la începutul lui octombrie, Gorbaciov a cerut în mod public schimbări şi a lăsat să se înţeleagă că sovieticii nu vor interveni ca să oprească reforma[36].

În octombrie, ambulanţele erau pregătite pentru a transporta trupurile miilor de morţi şi răniţi din Leipzig şi probabil din Dresda, care ar fi rezultat în mod sigur în urma represiunii. Aceasta nu s-a întîmplat. Cele mai multe relatări atribuie acest rezultat unei iniţiative locale din Leipzig, sub conducerea dirijorului Kurt Masur, deşi aparatul central al partidului, a cărui conducere a fost preluată de Egon Krenz, a jucat, de asemenea, un rol pacificator. Este posibil să se fi făcut un apel către sovietici, iar comandantul militar local sovietic să fi spus că nu va interveni. Ştiind aceasta, partidul comunist est-german l-a debarcat pur şi simplu pe Honecker pentru a nu risca lichidarea fizică[37].

Germania de Est nu era China, în ciuda pretenţiilor lui Honecker că ar fi urmat să devină. Nu deţinea rezerve de tineri ţărani ignoranţi, aproape analfabeţi, de care să se folosească ; iar economia ei era prea dependentă de relaţiile cu Germania de Vest pentru a risca o ruptură. Astfel, o dată ce represiunea a fost abandonată, sistemul s-a prăbuşit în cîteva săptămîni. Cu Germania de Est dezintegrîndu-se, întregul edificiu al comunismului în Europa de Est s-a prăbuşit pur şi simplu. Pe 9 noiembrie a fost deschis Zidul Berlinului. Menţinerea acestuia nu mai era posibilă în condiţiile în care guvernul Germaniei de Est pierdea controlul asupra populaţiei, iar numărul acelora care părăseau ţara creştea cu atîta rapiditate.

Germania de Est a reprezentat întotdeauna poziţia cheie a sovieticilor în Europa[38]. La graniţa internă a Germaniei a început războiul rece şi acolo s-au concentrat forţele militare ale celor două superputeri. Cînd sovieticii i-au abandonat pe comuniştii conservatori est-germani, nu mai exista speranţă nicăieri altundeva în Europa de Est. Au urmat bulgarii, care au încercat să salveze ce se mai putea din partid şi Todor Jivkov a demisionat, după treizeci şi cinci de ani la putere, la o zi după ce a fost deschis Zidul Berlinului (10 noiembrie). Aceasta nu a fost, în mod sigur, doar o coincidenţă. O săptămînă mai tîrziu au început demonstraţiile la Praga şi în zece zile totul s-a terminat. Numai Ceauşescu rezista în România[39].

Se cunosc acum destul de multe despre România lui Ceauşescu, aşa încît nu sînt necesare prea multe detalii privind desfăşurarea evenimentelor. Doar trei probleme trebuie subliniate.

Mai întîi, Ceauşescu însuşi păstra încă viziunea stalinistă. Cu posibila excepţie a Albaniei (unde schimbările au început în primăvara lui 1990)[40], nu mai exista decît o singură ţară comunistă în care modelul stalinist era atît de puţin contestat – Coreea de Nord. De fapt, Ceauşescu şi Kim Ir Sen se considerau de multă vreme prieteni apropiaţi şi aliaţi, şi existau multe asemănări între stilurile lor de conducere. Şi totuşi, în România şi, probabil, în Coreea de Nord, acest model începuse să funcţioneze nesatisfăcător cu aproape două decenii în urmă; a-l urma în continuare însemna stagnare economică, accentuarea diferenţei dintre realitate şi ideologie şi alienarea progresivă chiar şi a celor mai loiale cadre[41].

În al doilea rînd, România a fost cea mai independentă dintre ţările Tratatului de la Varşovia şi, astfel, s-a simţit mereu mai puţin dependentă de susţinerea sovietică. Dar, deşi acest lucru i-a creat o considerabilă legitimitate regimului din România în anii '70, cînd se credea că independenţa parţială putea da o speranţă, pînă la sfîrşitul anilor '80 această speranţă s-a năruit şi intelectualii, ca şi o parte din ce în ce mai mare a populaţiei urbane, au început să vadă că Uniunea Sovietică devenise mai progresistă decît România[42]. În sudul României, ei urmăreau televiziunea şi radioul bulgare şi cînd au auzit că pînă şi acolo se introduceau reforme (pentru români Bulgaria a constituit mereu o ţintă pentru glume, fiind considerată o naţiune înapoiată de ţărani grei de cap), acest lucru trebuie să fi avut un impact considerabil. În nord şi în vest, românii puteau recepţiona mass-media maghiare şi iugoslave şi, astfel, puteau fi informaţi cu privire la ceea ce se întîmpla în alte părţi. În est, desigur, ei aveau exemplul Uniunii Sovietice şi al Moldovei sovietice unde se vorbea româneşte şi unde, pentru prima dată din 1940 încoace, oamenii puteau să demonstreze mai liber decît în România. Ar trebui să adaug că, pe lîngă transmisiunile din aceste ţări vecine, Radio Europa Liberă a jucat, de asemenea, un rol important în a-i informa pe români cu privire la ceea ce se întîmpla în alte părţi ale Europei de Est.

Ideea este că, iarăşi spre deosebire de China, s-a dovedit imposibil ca ştirile despre lume să fie împiedicate să pătrundă în interior.

În sfîrşit, iar acest lucru este mult mai puţin cunoscut decît alte aspecte ale istoriei recente a României, pentru a se legitima, regimul lui Ceauşescu s-a fundamentat, chiar şi la apogeul său, pe teama faţă de o invazie sovietică. A existat întotdeauna presupunerea fundamentală că, în cazul în care ar fi fost prea multă dezordine, tancurile sovietice vor interveni. Nu era mai bine să suferi sub un tiran român patriot decît sub o nouă ocupaţie sovietică ? O dată ce în 1989 a devenit clar că sovieticii nu intenţionau să se pună în mişcare, s-a putut întrevedea sfîrşitul. Numai datorită faptului că Ceauşescu era atît de rupt de realitate şi pentru că (la fel ca Kim Ir Sen) îşi distrusese cu succes partidul comunist, înţesîndu-l cu rude şi sicofanţi, nimeni nu i-a spus adevărul şi, de aceea, el nu a reuşit să imite ieşirea din scenă în mod paşnic, treptat şi cu demnitate a omologului său bulgar, Todor Jivkov[43].

Astfel că, în cele din urmă, comunismul s-a prăbuşit. Consecinţele sînt departe de a fi clare şi nu putem şti cum se vor desfăşura lucrurile în Uniunea Sovietică. Dar indiferent ce va urma în URSS, este sigur că imperiul sovietic în Europa de Est a dispărut şi că nu există aproape nici o circumstanţă previzibilă care ar putea determina armata sovietică să invadeze vreuna din fostele ei colonii. Nu putem fi siguri de direcţiile pe care le vor urma diversele revoluţii din Europa de Est, deşi se poate afirma cu destulă siguranţă că vor fi diferenţe importante de la ţară la ţară. În general, se poate, încă, să fim oarecum optimişti asupra viitorului Europei de Est, sau cel puţin al părţilor sale „central europene” nordice, dacă nu neapărat şi în privinţa Balcanilor şi a Uniunii Sovietice. De ce cred asta, voi arăta în concluzii, unde voi încerca să schiţez cîteva dintre lecţiile pe care ni le-a dat Europa de Est cu privire la revoluţie şi la schimbare socială în general.

Cauzele revoluţiei în societăţile avansate

Europa de Est şi cauzele tradiţionale

Majoritatea modelelor sociologice general acceptate ale revoluţiei sînt de puţin folos în explicarea a ceea ce s-a întîmplat în Europa de Est în 1989. Nu a existat nici o scădere bruscă a gradului de bunăstare după o lungă perioadă de progres. Dacă economiile poloneză, maghiară şi română se deteriorau (în ritmuri diferite), cele ale Germaniei de Est şi Cehoslovaciei nu puneau probleme imediate. Oamenii se simţeau frustraţi atunci cînd se comparau cu occidentalii, dar acest lucru era valabil de mai bine de trei decenii. În Polonia, de fapt, cea

mai acută perioadă de declin economic a fost la începutul anilor ’80 şi, în ciuda faptului că situaţia nu se îmbunătăţise mult de atunci, se poate presupune că oamenii începuseră să se obişnuiască[44].

În Polonia, o perioadă îndelungată de proteste a fost marcată de răbufniri deschise în 1956, 1968, 1970, 1976 şi, desigur, în 1980-1981. Pe măsură ce trecea timpul, polonezii au învăţat să se organizeze mai bine şi mai eficient. Dar se părea că mobilizarea şi organizarea progresive au fost distruse de lovitura de stat militară. De fapt, există destule dovezi că partidul şi poliţia învăţaseră din această lungă serie de proteste chiar mai mult decît protestatarii înşişi şi deveniseră experţi în rezolvarea conflictelor folosind exact gradul de violenţă necesar. Desigur, la începutul anilor ’80, regimul Jaruzelski a putut impune în mod paşnic o serie întreagă de creşteri de preţuri care în trecut ar fi provocat o revoltă masivă şi violentă[45].

Numai în Ungaria a existat, la sfîrşitul anilor ’80, o mai mare mobilizare deschisă pentru proteste. O mare parte a acesteia s-a datorat unor probleme ecologice şi naţionaliste şi nu a luat forma unei acţiuni orientate direct împotriva regimului. De fapt, comuniştii chiar au sprijinit o parte din aceste iniţiative[46].

Nici una dintre celelalte ţări nu a cunoscut multe proteste deschise. În cel mai bun caz, în Cehoslovacia cîţiva intelectuali aparent izolaţi se organizaseră, dar nu aveau adepţi. În Germania de Est, bisericile protestante au sprijinit cîteva proteste limitate, în special petiţii şi o mişcare pentru pace de dimensiuni reduse, dar regimul nu a fost niciodată direct ameninţat de vreuna dintre acestea. În Bulgaria numai un grup restrîns de intelectuali au încercat să protesteze. În România au izbucnit cîteva greve izolate la sfîrşitul anilor ’70 şi o revoltă importantă la Braşov în 1987, dar acolo chiar şi protestele intelectualilor au fost firave, mergînd rareori mai departe de activităţi literare foarte limitate[47].

Pe de altă parte, nici poziţia internaţională a ţărilor est-europene nu era în joc. În timp ce în Uniunea Sovietică, elitele aflate în poziţii cheie, în special în KGB, vedeau pericolul iminent care ameninţa importanţa internaţională a URSS, în Europa de Est nimănui nu-i păsa de o astfel de chestiune. Nici una dintre elitele est-europene nu-şi vedea propria ţară ca pe o naţiune potenţial influentă şi nu considera că existenţa lor naţională era ameninţată de vreo putere exterioară, în afara Uniunii Sovietice. Şi această ameninţare, prezentă din 1945, se atenuase acum în asemenea măsură, încît părea aproape inexistentă. Faptul că sovieticii erau nepopulari în Europa de Est era un fapt dat, şi încă unul foarte vechi, dar, în ciuda slăbiciunii acestor ţări, nu mai exista ameninţarea unei alte intervenţii sau distrugeri din afară[48].

Cu toate acestea, criza datoriei externe din Polonia şi Ungaria (şi din România, deoarece a impus luarea unor asemenea măsuri dure şi dezastruoase de către Ceauşescu) a constituit, probabil, un eşec internaţional vizibil, care a

demonstrat incapacitatea acestor regimuri. Dar, deşi aceasta a rămas o problemă gravă în Polonia şi Ungaria la sfîrşitul anilor ’80, în alte părţi ea nu era acută[49].

Nu se poate construi un argument serios pornind de la ascensiunea unei clase noi, care deţinea puterea economică şi care lupta pentru cucerirea puterii politice. Puterea politică şi economică se afla în mod categoric în mîinile a ceea ce Djilas a numit „noua clasă”. Dar această clasă, formată din cadre de partid de profesie, fusese la putere timp de patru decenii şi nu părea a fi nici extrem de nemulţumită şi nici revoluţionară în vreun fel. Conducerea acestor revoluţii, dacă a existat vreuna, s-a aflat în mîinile cîtorva intelectuali care nu reprezentau nici o clasă anume[50].

Cazul Poloniei, desigur, este cu totul diferit. Acolo, o alianţă foarte bine organizată între Biserica catolică, clasa muncitoare sindicalizată şi intelectualii disidenţi aproape că a preluat puterea în 1980. Dar se părea că vremea Solidarităţii trecuse şi că regimul îşi reafirma controlul vizibil. În fond, opoziţia poloneză nu credea că existau mari şanse de succes într-o confruntare deschisă, violentă. Deci nici măcar în Polonia aceasta nu a fost o revoluţie tradiţională. Şansa acesteia trecuse o dată cu impunerea cu succes a Legii marţiale[51].

Ceea ce s-a întîmplat a fost faptul că fundamentul moral al comunismului dispăruse. Elitele îşi pierduseră încrederea în legitimitatea lor. Intelectualii, aşa fără de putere cum păreau să fie, răspîndiseră în rîndurile publicului, prin protestele lor ocazionale şi comentariile lor subtile, acest sentiment al disperării morale şi corupţiei, iar populaţia urbană era suficient de bine educată şi conştientă pentru a înţelege ceea ce se întîmpla. Efectul cumulativ al unei astfel de situaţii ce dura de decenii nu poate fi subestimat. Cei care nutriseră speranţe în timpul anilor ’40 şi ’50 au fost înlocuiţi de cei care nu avuseseră niciodată speranţe şi care crescuseră ştiind că totul era o minciună. Tinerii educaţi, nu numai studenţii, dar şi elevii ştiau destule despre restul lumii pentru a înţelege că fuseseră minţiţi, că fuseseră înşelaţi şi că propriii lor lideri nu credeau în aceste minciuni[52].

Ceea ce a luat prin surprindere pe toată lumea a fost descoperirea faptului că situaţia nu era deloc diferită în Uniunea Sovietică. Nimeni nu a putut anticipa tipul de realism panicat, combinat cu o uluitoare flexibilitate şi dorinţă de a ajunge la un compromis, manifestat de Gorbaciov. În final, acesta a fost motivul pentru care revoluţia a avut loc în 1989, şi nu în anii ’90. Oricum, mai devreme sau mai tîrziu, ar fi avut loc.

Europa de Est şi alte revoluţii moderne

Aceasta aduce în discuţie o problemă importantă. S-a presupus multă vreme că mijloacele moderne de comunicaţie şi puterea teribilă a tancurilor, artileriei şi aviaţiei erau în măsură să prevină tipul de revoluţie clasică care a zguduit lumea de atîtea ori din 1789 încoace.

Chiar regimuri relativ ineficiente, precum autocraţia rusă sau Guomindang-ul (KMT) în China au luptat cu succes împotriva revoluţiei pînă în momentul în care armatele lor au fost înfrînte de duşmani externi. În cazul Chinei, comuniştilor le-au trebuit două decenii pentru a-şi crea armata, care în final a cucerit puterea în numele lor ; şi chiar şi atunci ar fi ratat, poate, dacă nu ar fi avut loc invazia japoneză[53].

Multe regimuri fragile şi extrem de corupte din Africa, Asia şi America Latină s-au menţinut la putere vreme îndelungată, fără a dispune de alte mijloace în afara armatelor de mercenari a căror loialitate a fost cumpărată prin permisiunea de a jefui ţara respectivă. Aşa se întîmplă în Myanmar (fosta Burma), Guatemala şi Zair. Cazurile de răsturnare a unor astfel de regimuri arată că este nevoie de mulţi ani de organizare şi război de gherilă pentru a înfăptui o revoluţie şi, chiar şi atunci, şansele de succes sînt minime. Dacă în Cuba lui Batista sau în Nicaragua lui Somoza au avut loc revoluţii, în Uganda Idi Amin s-a menţinut la putere pînă în momentul în care a provocat în mod prostesc Tanzania să îl atace. Dacă Baby Doc Duvalier a fost determinat să-şi părăsească, de frică, poziţia din Haiti, nu este clar, nici măcar astăzi, dacă sistemul Duvalier a fost înlăturat complet[54].

În sfîrşit, chiar războaiele anticoloniale, în care majoritatea covîrşitoare a populaţiei a simpatizat cu mişcarea revoluţionară, au fost evenimente sîngeroase, de lungă durată atunci cînd colonizatorii au decis să lupte, cum au făcut olandezii în Indochina, francezii în Indochina şi Algeria, iar britanicii în Kenya şi Malaya (unde, totuşi, populaţia a venit în sprijinul britanicilor împotriva revoluţionarilor chinezi). Un caz deosebit de surprinzător l-a constituit războiul din Bangladesh, unde masiva opoziţie populară împotriva stăpînirii pakistaneze a avut totuşi nevoie de ajutor din partea trupelor militare indiene pentru a scăpa de armata pakistaneză[55].

Numai loviturile de stat militare, conduse din interior, cum a fost îndepărtarea monarhiei etiopiene sau – mult mai devreme – a celei egiptene, par să favorizeze revoluţiile[56].

Dar nici una dintre aceste revoluţii nu se aseamănă cu ceea ce s-a întîmplat în Europa de Est. Acolo, chiar dacă se consideră şi cazul României, numărul total al victimelor a fost nesemnificativ în comparaţie cu alte revoluţii.

Nu au avut loc lovituri de stat militare. În România a existat aproape sigur cooperare între armată şi populaţie, dar nici o lovitură de stat directă, şi, de altfel, a fost singurul caz în care armata a fost implicată în vreun fel. Dar faţă de oricare dintre dictaturile africane, latino-americane sau cele asiatice noncomuniste, regimurile est-europene au fost incomparabil mai puternice. Ele au avut la dispoziţie forţele poliţiei secrete, care erau numeroase, eficiente şi loiale, o mulţime de tancuri şi de soldaţi conduşi de ofiţeri bine antrenaţi (deşi nu neapărat entuziaşti), comunicaţii interne excelente şi, în plus, nu a existat nici o ameninţare a unei invazii din exterior. Numai în România armata a fost complet alienată.

Ajungem din nou la aceeaşi explicaţie : o absolută degenerare morală.

Puţini observatori au remarcat asemănarea uimitoare dintre evenimentele din 1989 din Europa de Est şi cele din 1979, din Iran. Acolo, de asemenea, şahul ar fi trebuit să fie mai puternic. Dar chiar dacă revoltele au izbucnit cu luni de zile înainte de plecarea şahului, în ianuarie, iar în ultimele zile s-au înregistrat numeroase victime, mulţi au fost luaţi prin surprindere de covîrşitoarea lipsă de legitimitate a regimului. Chiar şi noile clase de mijloc prospere şi tinerii specialişti, care aveau mult de pierdut în cazul în care şahul ar fi fost răsturnat de la putere, nu au reuşit să-l susţină[57].

Deşi nu este aici locul să discutăm despre societatea şi politica iraniană în anii ’60 şi ’70, este evident că modernizarea rapidă şi urbanizarea societăţii i-au ajutat pe intelectuali să-şi răspîndească sentimentele de dezgust la adresa regimului şahului, pentru falsitatea sa găunoasă, pentru minciunile şi torturile sale, precum şi pentru lipsa de valori morale religioase.

Ne putem întreba, desigur, în ce măsură, între 1787 şi 1789, intelectualitatea şi clasele profesionale în ascensiune din mediile urbane franceze au gîndit în acelaşi fel despre monarhia franceză, despre biserică şi aristocraţie, şi în ce măsură asemenea sentimente au jucat un rol decisiv în dezlănţuirea acelei revoluţii. Ştim că între 1915 şi 1917, la Petrograd şi Moscova, indiferent de gradul de mizerie a populaţiei, clasele de mijloc şi cele profesionale erau în mare măsură dezgustate de corupţia şi lipsa de moralitate de la Curtea imperială.

Putem trage concluzia că, de fapt, avem nevoie să combinăm cîteva noţiuni marxiste de clasă cu înţelegerea teoriei dreptăţii ca egalitate de şanse (*justice as fairness*) a lui John Rawls, pentru a înţelege ce s-a întîmplat în Europa de Est[58]. Într-adevăr, modernizarea economică a produs o clasă de mijloc numeroasă (nu în sensul burghez al proprietăţii, desigur, dar în sens cultural şi educaţional, precum şi în ceea ce priveşte stilul de viaţă). Această clasă a fost, într-un anumit fel, destul de favorizată sub regimurile comuniste. Dar, din cauza deficienţelor sistemului socialist de conducere a economiei, această clasă a rămas mai săracă

decît cea similară din Europa de Vest, iar procesul părea să se accentueze chiar în anii ’80. Aceasta este interpretarea marxistă sau materialistă, bazată pe conceptul de clasă, a ceea ce s-a întîmplat.

Dar şi mai important este faptul că, într-o societate modernă, clasele de mijloc educate sînt bine informate şi îşi pot baza judecăţile morale pe un set mai larg de observaţii decît aceia cu o educaţie limitată. Intelectualii din mediile literare şi artistice au jucat un rol important, ajutînd membrii clasei de mijloc, cărora li se adresau operele lor, să înţeleagă şi să-şi explice imoralitatea sistemului. Ei aveau nevoie de acest auditoriu receptiv, însă activitatea lor a distrus comunismul est-european.

Fără schimbările sociale asociate transformărilor economice care au avut loc în Europa de Est între 1948 şi 1988, aceste revoluţii nu ar fi avut loc. Dar nu a fost atît de mult vorba despre faptul că noile clase luptau pentru putere, cît despre faptul că un număr din ce în ce mai mare de indivizi au sesizat adevărata natură a minciunilor pe care se baza întregul sistem. Aceasta a distrus complet voinţa de a rezista a celor aflaţi la putere.

O dată ce aceste condiţii au fost stabilite, imensa nemulţumire populară datorată condiţiilor materiale, în special din partea claselor muncitoare din industriile gigantice, dar stagnante care dominau economiile comuniste, a răbufnit pe străzi şi a determinat căderea acestor regimuri.

Modele şi lecţii morale

Se conturează trei probleme finale. Mai întîi, cauza fundamentală a eşecului comunismului a fost aceea că, în mod evident, modelul utopic propus era departe de a deveni realitate. Orice altceva ar fi putut fi tolerat, cu condiţia ca promisiunea fundamentală să fi fost pe cale de a se îndeplini. Dar o dată ce devenise clar că modelul era depăşit şi că promisiunea acestuia era bazată din ce în ce mai mult pe minciuni, imoralitatea sa a devenit de nesuportat. În trecut, probabil, atunci cînd alte modele bazate pe ideologie nu au fost în măsură să-şi îndeplinească promisiunile, sistemele au putut totuşi supravieţui datorită faptului că intelectualitatea şi clasele de mijloc erau puţin numeroase. Dar, în societăţile avansate, absurditatea fundamentării întregului sistem social pe un model caracteristic unei perioade industriale depăşite a reprezentat mai mult decît o greşeală economică. Aceasta a subminat în totalitate pretenţia de validitate ştiinţifică care stă la baza teoriei marxist-leniniste.

În al doilea rînd, o mare parte dintre criteriile morale care au creat această situaţie revoluţionară în Europa de Est s-au bazat pe interpretarea pe care clasele de mijloc au dat-o fenomenelor ce aveau loc în alte ţări, mai precis în

Europa de Vest. Din această cauză există şi cîteva motive de optimism, în ciuda tuturor problemelor economice şi politice care se vor acumula, în mod sigur, în viitorul apropiat în Europa de Est. Occidentul nu mai este un grup de state imperialiste belicoase aflate în competiţie, aşa cum era în momentul în care, începînd din secolul al XIX-lea şi pînă în 1939, est-europenii au început să privească către Vest ca la un model demn de urmat. Acum, întreaga Europă de Vest este democratică, ţările ei cooperează foarte bine şi, în general, au abandonat pretenţiile imperialiste. Aceasta înseamnă că, în calitate de model, Occidentul este un loc mult mai sănătos decît a fost în trecut.

Cu toate acestea nu toţi viitorii intelectuali revoluţionari şi clasele de mijloc scandalizate vor privi spre Europa de Vest sau spre Statele Unite ca la un model. În definitiv, iranienii au privit către Islam ; numai datorită faptului că se află în vecinătatea Europei de Vest, Europa de Est priveşte în mod automat în această direcţie.

În al treilea rînd, trebuie să înţelegem că în secolul XXI vor mai exista încă probleme economice, instabilitate politică şi revoluţii. Dar mai mult decît oricînd, cauzele fundamentale ale instabilităţii revoluţionare vor fi morale. Clasele de mijloc urbane şi profesionale, intelectualii şi toţi cei cărora li se adresează ei vor stabili tonul schimbării politice. Regimurile cărora nu le vor acorda legitimitate din cauza faptului că sînt percepute ca injuste şi incorecte vor fi instabile. Atunci cînd aceste clase pot fi convinse să-şi apere propriile interese materiale înguste, atunci cînd acceptă comportamentul imoral şi injust, aceste regimuri, indiferent cît de corupte, vor fi în siguranţă. Dar ar fi o prostie din partea regimurilor care apără sisteme sociale profund nedrepte să se bazeze cu ochii închişi pe supunerea intelectualităţii şi a claselor de mijloc.

Dar multora dintre noi, cei care studiem schimbarea socială, ar trebui să ni se reamintească faptul că ştim foarte puţin despre cum ar trebui studiate percepţiile morale şi legitimitatea. Am fost atît de preocupaţi să studiem schimbările materiale, care sînt, pînă la urmă, mai uşor de observat şi evaluat, încît nu ştim unde să privim pentru a simţi pulsul moral al claselor cheie şi al intelectualilor. Într-un fel, lecţia Europei de Est ne poate oferi şi un astfel de exemplu. Uneori, literatura scrisă pentru ceea ce pare a fi doar o mînă de oameni este o mai bună măsură a adevăratei stări de spirit a societăţii decît sondajele de opinie publică, statisticile economice sau comportamentul politic deschis.

O „societate civilă” alternativă – locul în care oamenii pot interacţiona liber şi fără amestecul guvernului, în care ei pot să întoarcă spatele corupţiei statului--partid – se construia în Europa de Est înainte de 1989. Această societate civilă alternativă a fost creaţia intelectualilor, romancieri, dramaturgi, poeţi, istorici

şi filozofi ca Václav Havel, Miklós Haraszti, Adam Michnik, György Konrád şi mulţi alţii, mai puţin cunoscuţi. Într-un anume sens, în scrierile lor, în micile lor cercuri de discuţii, ei au imaginat un viitor pe care majoritatea oamenilor nu puteau să îl perceapă desluşit şi pe care aproape nimeni nu îl credea posibil.

Vladimir Tismăneanu, într-un articol intitulat „Eastern Europe: The Story the Media Missed" a subliniat în mod corect faptul că majoritatea observatorilor occidentali nu au sesizat niciodată semnificaţia acestei creări a unei „societăţi civile" alternative[59]. Adică aproape corect deoarece, chiar înainte de 1989, cei care urmăreau îndeaproape viaţa intelectuală din Europa Centrală şi de Est erau la curent cu ceea ce se întîmpla şi scriau despre aceasta. Timothy Garton Ash a fost cel mai cunoscut, dar şi alţi cîţiva specialişti din mediile academice au surprins acest lucru[60]. Cu toate acestea, în general, majoritatea specialiştilor care se ocupau de comunism au fost prea încăpăţînaţi, prea realişti şi chiar prea dependenţi de modelele din ştiinţele sociale pentru a lua în serios astfel de discuţii excesiv intelectualizate.

După consumarea evenimentelor, ne este uşor să afirmăm acest lucru. Înainte de evenimente, aproape nimeni dintre noi nu l-a sesizat.

Note

Sursa: Reprodus cu permisiunea editorului din *The Crisis of Leninism and the Decline of the Left*, Daniel Chirot (ed.) (Seattle, WA: University of Washington Press, 1991), pp. 3-32.

Mulţumiri Aş dori să-i mulţumesc lui Tim McDaniel pentru comentariile sale utile asupra acestui text.

1. Aniversarea a două sute de ani de la Revoluţia franceză în 1989 a prilejuit în mod special publicarea de noi lucrări referitoare la revoluţie. Interesul considerabil pe care acest eveniment continuă să-l suscite este confirmat de controversele vizînd lucrarea lui Simon Schama, *Citizens: A Chronicle of the French Revolution* (New York: Knopf, 1988), în care acesta lansează o critică radicală la adresa Revoluţiei franceze. Eric J. Hobsbawm a adoptat o poziţie mai îngăduitoare în cartea sa *Echoes of the Marseillaise: Two Centuries Look Back on the French Revolution* (New Brunswick: Rutgers University Press, 1990). Un studiu inspirat asupra cărţilor avînd ca subiect Revoluţia franceză, publicate recent, este cel al lui Benjamin R. Barber, „The Most Sublime Event", *The Nation*, 12 martie 1990, pp. 351-360.
2. O analiză a stării şi a perspectivelor economiilor din Europa de Est poate fi găsită în „Special Issue on Economic Reform", *East European Politics and Societies*, 2:3 (toamna 1988), sub coordonarea lui John Lampe. Deşi articolele publicate în această ediţie specială subliniază problemele economice ale regiunii, nu toate adoptă o perspectivă pesimistă şi nici unul dintre ele nu a anticipat uimitoarele schimbări politice care urmau să aibă loc în regiune la cîteva luni de la publicarea revistei. Acelaşi lucru este valabil

şi pentru o analiză publicată ceva mai devreme, dar încă recentă, Ellen Comisso şi Laura Tyson (ed.), *Power, Purpose and Collective Choice : Economic Strategy in the Socialist States* (Ithaca, NY: Cornell University Press, 1986), care conţine şi cîteva capitole ce tratează, într-o perspectivă comparativă, şi alte economii socialiste. Un studiu care prezintă o imagine surprinzător de bună a economiei sovietice a fost publicat cu cîţiva ani în urmă de către Ed A. Hewett, care tinde să limiteze natura crizei, deşi sesizează numeroasele probleme cu care se confruntă Uniunea Sovietică. Vezi cartea sa, *Reforming the Soviet Economy : Equality Versus Efficiency* (Washington D.C. : Brookings Institution, 1988).

3. János Kornai, *Economics of Shortage*, 2 vol. (Amsterdam : North Holland, 1980) şi Wlodzimierz Brus, *Socialist Ownership and Political Systems* (London : Allen and Unwin, 1977).
4. Rezistenţa populaţiei faţă de acceptarea profitului capitalist nu ar trebui, în cele din urmă, să ne surprindă. Importanta lucrare a lui Karl Polanyi, *The Great Transformation* (Boston, MA : Beacon, 1957), a arătat cît de dificil a fost pentru englezi, la începutul secolului al XIX-lea, să accepte faptul că forţele pieţei ar trebui să reglementeze economia. Pînă astăzi, Vestul capitalist a avut la dispoziţie aproape două sute de ani pentru a se obişnui cu această schimbare dramatică a principiilor de organizare a societăţii ; cu toate acestea, doar în decursul ultimelor decenii s-a stins rezistenţa faţă de piaţă în Europa de Vest. Este de înţeles faptul că est-europenii şi ruşii ar trebui să privească cu suspiciune pieţele. Dintre numeroasele analize pe această temă, cartea lui Geoffrey Hosking, *The Awakening of the Soviet Union* (Cambridge, M.A. : Harvard University Press, 1990), este remarcabilă. Citez : „De cîte ori i-am auzit în ultimii doi ani pe cetăţenii sovietici folosind cuvîntul «speculant» pentru a-i denigra pe întreprinzătorii particulari sau pe acele asociaţii care oferă, la preţuri ridicate, bunuri şi servicii rareori disponibile în sectorul de stat ? Acest egalitarism resentimentar se îmbină perfect cu interesul statului-partid de a-şi menţine sistemul de control şi de a-şi păstra astfel controlul asupra economiei” (p. 132).
5. Referitor la China, vezi Nicholas Lardy, *Agriculture in China's Modern Economic Development* (Cambridge : Cambridge University Press, 1983), pp. 190-221. Cu privire la Ungaria, vezi Tamás Bauer, „The Hungarian Alternative to Soviet-Type Planning”, *Journal of Comparative Economics* 7 : 3 (1983), pp. 304-316. Vezi şi Ellen Comisso şi Paul Marer, „The Economics and Politics of Reform in Hungary”, în Comisso şi Tyson (ed.), *Power, Purpose, and Collective Choice*, pp. 245-278.
6. Deşi povestea este bine cunoscută acum, este util să revedem imaginea de coşmar a acestui succes. Pentru o analiză pertinentă, vezi eseurile în Moshe Lewin, *The Making of the Soviet System* (New York : Pantheon, 1985).
7. Încercarea de a explica era industrială prin intermediul unor asemenea stadii elementare duce la simplificarea exagerată a istoriei economice a acestei perioade. Walt W. Rostow identifică nouă perioade (*trend periods*). Vezi Walt W. Rostow, *The World Economy : History and Prospect* (Austin, Texas : University of Texas Press, 1978), pp. 298-348. Ciclurile industriale din clasificarea mea grupează primele două perioade propuse de Rostow (1790-1848), consideră cea de-a treia perioadă ca pe o epocă distinctă (1848-1873), comasează a patra şi a cincea perioadă din clasificarea lui Rostow (1873-1920), grupează a şasea, a şaptea şi a opta perioadă din clasificarea sa (1920-1972) şi consideră a noua perioadă (care începe în 1972) ca reprezentînd începutul unei noi epoci industriale. Abordarea mea se bazează mai mult pe lucrări de istoria tehnologiei, cum ar fi cea a lui David S. Landes sau cele semnate de diverşi autori în colecţia editată de Carlo M. Cipolla,

decît pe date privind preţurile şi ciclurile economice. Vezi David S. Landes, *The Unbound Prometheus : Technological Change and Industrial Development in Western Europe from 1750 to the Present* (Cambridge : Cambridge University Press, 1969) şi Carlo M. Cipolla (ed.), *The Fontana Economic History of Europe* (Glasgow : Fontana/Collins, vol. 4-6, 1973-1976). Am explicat mai pe larg motivele acestui tip de abordare în Daniel Chirot, *Social Change in the Modern Era* (San Diego, CA : Harcourt Brace Jovanovich, 1986), pp. 223-230. Cu toate acestea, problema nu este să polemizăm asupra unei periodizări precise, ci să recunoaştem că există diferite tehnologii, tipuri de organizare socială şi modele de comportament în diversele stadii ale erei industriale. Unul dintre motivele principale ale înapoierii economiilor de tip sovietic l-a constituit menţinerea forţată a unui model învechit.

8. Karl Polanyi a prevăzut aşa ceva în cartea sa, *The Great Transformation*. Acelaşi lucru l-a făcut Lenin în *Imperialism : The Highest Stage of Capitalism* (New York : International Publishers, 1939). Pentru un studiu al efectelor ideologice ale marii crize economice din anii '30 asupra Europei de Est, vezi Daniel Chirot, „Ideology, Reality, and Competing Models of Development in Eastern Europe Between the Two World Wars", *East European Politics and Societies* 3 : 3 (1989), pp. 378-411.
9. Alexander Erlich, *The Soviet Industrialization Debate* (Cambridge, MA : Harvard University Press, 1960). Dacă o asemenea strategie era sau nu necesară, rămîne încă un subiect de dezbatere în Uniunea Sovietică, unde reformiştii lui Gorbaciov au apreciat în mod deosebit cartea lui Stephen F. Cohen despre Buharin, deoarece Buharin a fost cel mai important opozant ideologic al lui Stalin. Vezi Stephen F. Cohen, *Bukharin and the Bolshevik Revolution : A Political Biography, 1888-1938* (Oxford : Oxford University Press, 1980). În ce priveşte Europa de Est, problema este discutabilă.
10. Vladimir Tismăneanu oferă cea mai recentă şi cea mai bună analiză concisă a originilor şi evoluţiei Partidului Comunist Român din perioada interbelică şi pînă în 1989, explicînd rolul lui Ceauşescu în determinarea soartei acestuia. Vezi Vladimir Tismăneanu, „The Tragicomedy of Romanian Communism", *East European Politics and Societies* 3 : 2 (1989), pp. 329-376.
11. Lardy, *Agriculture in China's Modern Economic Development*, pp. 130, 155, 158, 165.
12. Geoffrey Hosking îl citează economistul reformist Otto Latsis, care vede lucrurile astfel : „Construiesc canale de irigaţii care nu duc la creşterea producţiei agricole. Produc maşini-unelte pentru care nu există operatori, tractoare pentru care nu există tractorişti şi maşini de treierat despre care ştiu că nu vor funcţiona. Alte milioane de oameni vor alimenta aceste produse inutile cu energie electrică, minereu, petrol şi cărbune. Drept rezultat, aceşti oameni îşi vor primi salariile ca toţi ceilalţi şi vor merge apoi în magazine. Însă acolo nu găsesc nimic de cumpărat, pentru că munca lor nu a produs nimic". Hosking îl citează şi pe primul-ministru sovietic Rîşkov : „Producem în această ţară mai multe tractoare decît toate ţările capitaliste la un loc. Şi totuşi nu avem destule tractoare". Hosking, *The Awakening of the Soviet Union*, p. 134.
13. Kazimierz Poznanski atribuie eşecul reformelor poloneze din cea de-a doua jumătate a anilor '70 mai degrabă presiunilor politice decît conducerii greşite a economiei ; nu ar duce însă la nici un rezultat să dezbatem care dintre acestea a avut întîietate. Vezi studiul său, „Economic Adjustment and Political Forces : Poland since 1970", în Comisso şi Tyson (ed.), *Power, Purpose, and Collective Choice*, pp. 279-312.
14. În articolul lor, „The Economics and Politics of Reform in Hungary", Comisso şi Marer tratează atît această problemă, cît şi alte contradicţii majore ale reformelor economice din Ungaria. Vezi pp. 267-278.

15. Cu privire la criza datoriilor şi Europa de Est, vezi Laura D'Andrea Tyson, „The Debt Crisis and Adjustment Responses in Eastern Europe : A Comparative Perspective", în Comisso şi Tyson (ed.), *Power, Purpose, and Collective Choice*, pp. 63-110. Referitor la România, vezi Ronald H. Linden, „Social Patrimonialism and the Global Economy : The Case of Romania", în acelaşi volum, pp. 171-204.
16. Jan Gross subliniază acest lucru în articolul său „Social Consequences of War : Preliminaries to the Study of Imposition of Communist Regimes in East Central Europe", publicat în *East European Politics and Societies* 3 : 2 (1989), pp. 213-214. Nu există nici o posibilitate de a evalua măsura în care entuziasmul juvenil i-a ajutat pe comunişti să ajungă la putere şi să transforme efectiv societăţile respective la sfîrşitul anilor '40 şi începutul anilor '50, dar fenomenul este atestat de numeroase surse literare care descriu acea perioadă. Pînă şi un anticomunist sarcastic precum Milan Kundera confirmă acest lucru. Vezi Milan Kundera, *The Joke* (New York : Harper and Row, 1982). Este puţin probabil ca, în lipsa unui grup numeros de indivizi entuziaşti, care să creadă cu adevărat în ideologia comunistă, numai simpla forţă a armatei sovietice să fi putut controla întreaga Europă de Est. Pe de altă parte, după cum a argumentat Gross împreună cu alţi autori, cum ar fi Elemér Hankiss, regimurile comuniste s-au străduit din greu să distrugă coeziunea socială şi orice tip de solidaritate autentică, astfel încît, pe termen lung, entuziasmul iniţial al intelectualilor care credeau în sistem a scăzut şi s-a degradat. În ce priveşte marxismul occidental – în special cel francez – Tony Judt crede că acesta a contribuit de asemenea la legitimarea regimurilor comuniste est-europene. Vezi lucrarea sa, *Marxism and the French Left* (Oxford : Oxford University Press, 1986), pp. 236-238. Astfel, apariţia şi dispariţia marxismului în Europa de Est şi în Europa de Vest nu sînt fenomene complet separate, ci fenomene care s-au susţinut reciproc.
17. Cea mai cunoscută explicaţie a comunismului ca naţionalism este cea a lui Chalmers Johnson, *Peasant Nationalism and Communist Power : The Emergence of Revolutionary China, 1937-1945* (Stanford, CA : Stanford University Press, 1962), în special pp. 176-187. Johnson compară în mod explicit Iugoslavia şi China. În grade diferite, comuniştii au putut să se prezinte în mod similar în postura de salvatori ai naţiunii, după 1945, şi în alte ţări din Europa de Est, dar cel mai vehement au făcut-o în Polonia, Cehoslovacia şi Albania. În Germania de Est, Ungaria, Bulgaria şi România, comuniştii au putut pretinde cel puţin că reprezentau solidele sentimente naţionale de stînga care fuseseră reduse la tăcere în timpul nazismului sau în perioada alianţei cu Germania.
18. Din nou, sentimentele de repulsie morală sînt foarte greu de cuantificat. Însă sentimentul de corupţie generalizată şi dezgustul de sine pot fi descifrate în cea mai mare parte a literaturii din Europa de Est, începînd cu anii '50 şi devenind chiar mai evidente mai tîrziu. O viziune deosebit de pesimistă este prezentată de Petru Dumitriu în *Incognito* (New York : Macmillan, 1964).
19. Deşi exagerează în mod sigur rolul oficialităţilor locale, aceasta este tema centrală a abordării revizioniste a lui J. Arch Getty cu privire la epurările staliniste. Vezi J. Arch Getty, *Origins of the Great Purges : The Soviet Communist Party Reconsidered, 1933-1938* (Cambridge : Cambridge University Press, 1985). Referitor la Revoluţia culturală din China, vezi Hong Yung Lee, *The Politics of the Chinese Cultural Revolution* (Berkeley and Los Angeles, CA : University of California Press, 1976). Chiar dacă asemenea evenimente nu ar fi putut începe fără o coordonare de la centru, ele nu s-ar fi putut desfăşura dacă oficialităţile locale nu ar fi încercat să se remarce prin imitarea centrului.

Dar, în sine, acest proces a dus la cinism şi corupţie generalizată, ceea ce a subminat, pe termen lung, legitimitatea sistemului comunist.

20. Argumentaţia lui James C. Scott privind modul în care violarea sensului de „economie morală” a justiţiei duce la revolte este bazată pe observaţii asupra ţăranilor, dar se poate aplica, chiar cu mai mult succes, la intelectualitatea urbană şi la categoriile profesionale. Este evident acum că şi aceştia din urmă posedă o „economie morală”, chiar dacă una legată mai curînd de sentimentul personal de însemnătate proprie decît de acela de subzistenţă. Vezi James C. Scott, *The Moral Economy of the Peasant: Rebellion and Subsistence in Southeast Asia* (New Haven, CT: Yale University Press, 1976), în special pp. 157-192.
21. Totuşi, este greu de imaginat că, în viitor, evoluţiile din China nu vor urma cursul celor din Europa de Est. Criza generată de Mişcarea pentru democraţie din primăvara lui 1989 s-a datorat aceloraşi condiţii care au dus la colapsul comunismului în Europa de Est: contradicţiile datorate introducerii de reforme economice într-un sistem condus încă de oficialităţi comuniste: corupţie crescîndă, pierderea credinţei în ideologia oficială şi un dezgust crescînd faţă de ipocrizia fără margini a celor aflaţi la putere. Desigur, deosebirea principală a constituit-o faptul că în 1989 China era cu mult mai înapoiată, mult mai puţin urbanizată decît ţările din Europa de Est şi, de asemenea, mult mai izolată faţă de efectele crizei economice şi politice din Uniunea Sovietică. Pentru o analiză concisă a evenimentelor din China şi a cauzelor acestora, vezi cartea lui Jonathan D. Spence, *The Search for Modern China* (New York: Norton, 1990), pp. 712-747.
22. Principalele sale texte de la sfîrşitul anilor ’80 au fost publicate în Timothy Garton Ash, *The Uses of Adversity* (New York: Random House, 1989).
23. Kazimierz Poznanski, *Technology, Competition and the Soviet Bloc in the World Market* (Berkeley, CA: Institute of International Studies, University of California, 1987).
24. Fiecare nou raport sosit din Uniunea Sovietică face ca perioada Brejnev şi speranţele de viitor să apară din ce în ce mai întunecate. Ani la rînd, rapoartele întocmite de CIA au prezentat o imagine mult mai nefavorabilă a economiei URSS decît rapoartele oficiale sovietice, însă, de curînd, economişti sovietici au afirmat că pînă şi rapoartele CIA erau prea optimiste. Ca un exemplu despre ceea ce se ştie acum despre starea economiei sovietice şi despre cum a ajuns aceasta la criza actuală, vezi Bill Keller, „Gorbachev’s Need: To Still Matter”, *New York Times*, 27 mai 1990, pp. 1, 6. Nici una dintre aceste probleme nu era nouă pentru specialiştii din mediile academice; vezi, de exemplu, Marshall Goldman, *USSR in Crisis: The Failure of an Economic System* (New York: Norton, 1983).
25. Este clar că oamenii de ştiinţă nu credeau în afirmaţiile extravagante ale susţinătorilor Iniţiativei de Apărare Strategică. Vezi, de exemplu, Franklin A. Long, Donald Hafner şi Jeffrey Boutwell (ed.), *Weapons in Space* (New York: Norton, 1986), în special studiul semnat de Hans Bethe, Jeffrey Boutwell şi Richard Garwin, „BMD Technologies and Concepts in the 1980s”, pp. 53-71. Sovieticii au fost însă foarte îngrijoraţi de acest proiect; datorită abilităţii sale politice, Gorbaciov a înţeles că fondurile pentru cercetare militară ale Statelor Unite vor putea fi reduse numai în contextul unei tendinţe generale spre dezarmare şi că aceasta necesita o schimbare radicală a politicii externe tradiţionale a Uniunii Sovietice pentru a linişti Occidentul. Pentru o evaluare care recunoaşte meritele politicii lui Gorbaciov, deşi extrem de critică la adresa acestuia, vezi Elena Bonner, „On Gorbachev”, *New York Review of Books*, 17 mai 1990, p. 14. Cred că, în general, temerile sovieticilor privind subminarea capacităţii lor de a purta un război convenţional

datorită superiorităţii tehnologice a Occidentului au fost relativ neglijate în majoritatea dezbaterilor privind controlul armamentelor. Această problemă a fost însă sesizată de către experţi. Vezi Alan B. Sherr, *The Other Side of the Arms Control : Soviet Objectives in the Gorbachev Era* (Boston, MA : Unwin Hyman, 1988), p. 38, 63.

26. Chaim Herzog, *The Arab-Israeli Wars* (New York : Random House, 1982), pp. 347-348. Faptul că sovieticii au rămas foarte preocupaţi de acest lucru este demonstrat de declaraţiile citate în studiul semnat de Alexei Arbatov, Oleg Amirov şi Nikolai Kishilov, „Assessing the NATO-WTO Military Balance in Europe", în Robert D. Blackwell şi F. Stephen Larrabee (ed.), *Conventional Arms Control and East-West Security* (Durham, NC : Duke University Press, 1989), pp. 78-79.
27. Hosking, *The Awakening of the Soviet Union*, pp. 56-60.
28. Încercările disperate, aproape comice ale regimului Jaruzelski de a crea noi organizaţii şi instituţii care să reimpună o anumită coerenţă politică şi socială şi să readucă societatea în cadrul sistemului sînt tratate foarte bine de George Kolankiewicz în studiul său, „Poland and the Politics of Permissible Pluralism", publicat în *East European Politics and Societies* 2 : 1 (1988), pp. 152-183. Însă chiar şi Kolankiewicz a crezut că încercările de a include segmente mai largi ale populaţiei, în special intelectualii, în instituţii create în mod oficial, ar putea avea un oarecare succes. În cele din urmă, s-a dovedit că şi aceste politici disperate de includere au eşuat.
29. Timothy Garton Ash, „Eastern Europe : The Year of Truth", *New York Review of Books*, 5 februarie 1990, pp. 17-22 (inclus şi în volumul de faţă, la Capitolul 5). Noile sale eseuri despre anul 1989 au fost publicate în *We the People : The Revolutions of '89. Witnessed in Warsaw, Budapest, Berlin and Prague* (Cambridge : Granta/Penguin, 1990).
30. În vara lui 1988, cu siguranţă, a devenit evident că forţele de dezintegrare politică şi socială începuseră să scape de sub control şi acest lucru l-a influenţat puternic, fără îndoială, pe Gorbaciov. Vezi eseurile lui Boris Kagarlitsky în *Farewell Perestroika : A Soviet Chronicle* (London : Verso, 1990), în special „The Hot Summer of 1988", pp. 1-29.
31. Întregul proces este bine documentat de publicaţiile poloneze, în special de *Rzeczpospolita*, *Polityka* şi *Trybuna Ludu*. Îi mulţumesc lui Dieter Bingen de la Bundesinstitut für ostwissenschaftliche und internationale Studien pentru că m-a ajutat să înţeleg desfăşurarea evenimentelor din Polonia din această perioadă.
32. Bill Keller, „Getting Out with Honor" (2 februarie 1989), în Bernard Gwertzman şi Michael T. Kaufman (ed.), *The Collapse of Communism* (New York : New York Times, 1990), pp. 10-12. Acest volum reuneşte cele mai importante articole publicate în *New York Times* în anul 1989.
33. John Tagliabue, „Solidarity May Win 40 Percent of Parliament" (19 februarie 1989), *The Collapse of Communism*, pp. 20-21 ; „Stunning Vote Casts Poles into Unchartered Waters" (5 iunie 1989), p. 121 ; „Warsaw Accepts Solidarity Sweep and Humiliating Losses by Party (8 iunie 1989), pp 121-123 ; „Jaruzelski, Moved by «Needs and Aspirations» of Poland Names Wałęsa Aide Premier" (19 august 1989), pp. 130-132. La acestea trebuie adăugat articolul din 17 august 1989, trimis de la Moscova de Bill Keller, „In Moscow, Tone is Studied Calm", pp. 132-133.
34. Henry Kamm, „East Germans Put Hungary in a Bind" (1 septembrie 1989), *The Collapse of Communism*, pp. 154-156 ; Serge Schmemann, „East Germans Line Émigré Routes, Some in Hope of Their Own Exit" (4 octombrie 1989), p. 158 şi „Security Forces Storm Protesters in East Germany" (trimis de la Dresda la 8 octombrie 1989), p. 159.

35. Thomas A. Baylis, „Explaining the GDR's Economic Strategy", în Comisso şi Tyson (ed.), *Power, Purpose, and Collective Choice*. Vezi în special concluzia optimistă la pp. 242-244. Pentru o analiză convenţională, favorabilă a modului în care funcţionau relaţiile de muncă în Germania comunistă, vezi Marylin Rueschemeyer şi C. Bradley Scharf, „Labor Unions in the German Democratic Republic", în Alex Pravda şi Blair A. Ruble (ed.), *Trade Unions in Communist States* (Boston, MA : Allen and Unwin, 1986). Judecînd după comentariile din aceste studii şi din studii similare, cetăţenii Germaniei de Est nu ar fi trebuit să se comporte în modul în care au făcut-o în 1989.
36. Pe 7 octombrie, într-o cuvîntare ţinută în Germania de Est, Gorbaciov a afirmat că „viaţa însăşi îi pedepseşte pe aceia care întîrzie". Vezi Timothy Garton Ash, „The German Revolution", *New York Review of Books*, 21 decembrie 1989, p. 14. Apoi, pe 25 octombrie, la Helsinki, Gorbaciov a afirmat că Uniunea Sovietică nu avea dreptul moral sau politic să intervină în afacerile Europei de Est. Acest lucru a fost interpretat de către purtătorul său de cuvînt, Ghenadi Gherasimov, ca reprezentînd înlocuirea Doctrinei Brejnev cu „Doctrina Sinatra" (după numele cîntecului „I Did It My Way"). Vezi Bill Keller, „Gorbachev in Finland, Disavows Any Right of Regional Intervention", în *The Collapse of Communism* (25 octombrie 1989), pp. 163-166.
37. Garton Ash, „The German Revolution", p. 16.
38. Cristopher Jones, „Gorbachev and the Warsaw Pact", *East European Politics and Societies* 3 : 2 (1989), pp. 215-234.
39. Serge Schmemann, „East Germany Opens the Frontier to the West Migration or Travel : Thousands Cross", *New York Times*, 10 noiembrie 1989, p. 1. Clyde Haberman, „Bulgarian Chief Quits After 35 Years of Rigid Rule", în acelaşi număr din *New York Times*, p. 1. Timothy Garton Ash, „The Revolution of the Magic Lantern", *New York Review of Books*, 18 ianuarie 1990, pp. 42-51. Regimul comunist din Cehoslovacia a căzut la 24 noiembrie.
40. Louis Zanga, „Albania Decides to End Its Isolation", *Soviet/East European Report*, Radio Free Europe/Radio Liberty, 1 mai 1990, p. 4 ; Zanga, „Even in Albania Economic Reforms and a Multiparty System", *Soviet/East European Report*, RFE/RL, 10 ianuarie 1991, pp. 1, 4.
41. Regimul Ceauşescu a început să se deplaseze în această direcţie la începutul anilor '70, deşi toate consecinţele întoarcerii la un stalinism autarhic nu au devenit evidente pînă la începutul anilor '80. Pentru o explicaţie a schimbărilor de la începutul anilor '70, vezi Ken Jowitt, „Political Innovation in Romania", *Survey* 4 (toamna 1974), pp. 132-151 şi Daniel Chirot, „Social Change in Communist Romania", *Social Forces* 57 : 2 (1978), pp. 495-497. Jowitt a observat referirile lui Ceauşescu la „prietenul său iubit" Kim Ir Sen şi la faptul că un tînăr comunist reformist care pregătise cadre bine educate, tehnocratice şi care era de aşteptat să devină din ce în ce mai influent, a fost retrogradat pe neaşteptate. Acela era Ion Iliescu, omul care urma să devină primul preşedinte postcomunist al României ! Jowitt a subliniat încă o dată asemănarea dintre regimurile din Coreea de Nord şi România în „Moscow Centre", *East European Politics and Societies* 1 : 3 (toamna 1987), p. 320. Pentru o descriere concisă a situaţiei din România, pînă în 1988, vezi Daniel Chirot, „Ceauşescu's Last Folly", *Dissent* (vara 1988), pp. 271-275. În Coreea de Nord, în ciuda numeroaselor asemănări cu România, decăderea nu era atît de avansată la sfîrşitul anilor '80 ; poate că, aşa cum a sugerat Bruce Cumings, aceasta s-a datorat faptului că marxismul autarhic şi patrimonial al lui Kim se potrivea mai bine cu tradiţiile istorice şi culturale coreene decît se potrivea cel al lui Ceauşescu

cu trecutul României. Vezi Bruce Cumings, „Corporatism in North Korea”, *Journal of Korean Studies* 4 (1982-1983), în special p. 277, unde Cumings citează expresia inspirată a lui Ken Jowitt prin care acesta caracteriza România şi Coreea de Nord ca fiind exemple de „socialism într-o singură familie”. De atunci, această expresie a fost citată în numeroase rînduri, fără a fi însă atribuită.

42. Una dintre cele mai bune analize despre ceea ce se întîmpla în România a fost scrisă de către disidentul român Pavel Câmpeanu. Vezi articolul său „Birth and Death in Romania”, *New York Review of Books*, 23 octombrie 1986, pentru care autorul şi-a păstrat anonimatul. Articolul său, „The Revolt of the Romanians”, *New York Review of Books*, 1 februarie 1990, a fost semnat. Vezi şi Daniel N. Nelson, *Romanian Politics in the Ceauşescu Era* (New York : Gordon and Breach, 1988), pp. 213-217.

43. Cu greu poate fi găsită o demonstraţie mai bună, care să arate cît de rupt de realitate era Ceauşescu, decît modul în care acesta a fost înlăturat de la putere. Televiziunea a înregistrat surpriza care i se citea pe faţă în momentul în care mulţimea căreia i se adresa, pe 21 decembrie 1989, a început să îl huiduie. Şi mai surprinzătoare a fost incredibila lipsă de abilitate a încercării sale de a scăpa, deşi, de fapt, forţele sale de securitate aveau capacitatea de a rezista. Cîteva oficialităţi române mi-au declarat că Ceauşescu înţelesese, în ultimele sale zile, că trebuiau efectuate schimbări şi că spera să-şi reimpună controlul înainte de a începe reformele. Este destul de clar că, în ciuda anilor de mizerie crescîndă şi a alienării tuturor românilor aflaţi în afara familiei sale, el credea că mai poseda încă destulă legitimitate pentru a merge mai departe. Surpriza lui Ceauşescu s-ar fi putut datora faptului că demonstraţia împotriva sa a fost iniţiată, probabil, de elemente din armată şi din *Securitate*. Rapoartele publicate în *New York Times* între 22 şi 25 decembrie, surprind din afară esenţa evenimentelor, fără să clarifice însă ceea ce rămîne încă o obscură desfăşurare de evenimente.

44. Celebra teorie a curbei J a lui James Davies prevedea că o diferenţă crescîndă între recompense şi aşteptări ar duce la revoluţii ; vezi articolul său „Toward a Theory of Revolution”, *American Sociological Review*, 27 : 1 (1962), pp. 5-19. Ted Gurr a continuat cercetările pe această temă şi în direcţia altor „explicaţii psihologice” ale revoluţiei în *Why Men Rebel* (Princeton, NJ : Princeton University Press, 1970). În cel mai bun caz, acestea ar fi nişte explicaţii lipsite de substanţă pentru ceea ce s-a întîmplat, în afara observaţiei evidente că numeroşi indivizi trebuie să fi fost nemulţumiţi de nişte regimuri care erau în mod esenţial intacte pentru a cădea atît de repede. Nu există nici un motiv evident pentru care nemulţumirea ar fi trebuit să fie mai mare în 1989 decît în urmă cu cinci, zece sau douăzeci de ani.

45. Michael Bernhard a arătat că, de fapt, maşinăria statului-partid din Polonia a învăţat din evenimentele din anii ’70 şi ’80 şi că Jaruzelski a fost capabil să impună Legea marţială, să majoreze preţurile în mod repetat şi să evite tulburările care izbucniseră anterior. Vezi „The Strikes of June 1976 in Poland”, *East European Politics and Societies*, 1 : 3 (1987), pp. 390-391. Cu timpul, atît opoziţia, cît şi regimul au devenit mai sofisticate, dar la mijlocul anilor ’80 regimul cîştigase. Conform unor numeroase şi, în general, destul de credibile sondaje de opinie realizate în Polonia, atitudinea politică prevalentă era aceea de crescîndă apatie faţă de toate problemele politice. Vezi Jane L. Curry, „The Psychological Barriers to Reform in Poland”, *East European Politics and Societies* 2 : 3 (1988), în special p. 494. Cartea lui David S. Mason, *Public Opinion and Political Change in Poland, 1980-1982* (Cambridge : Cambridge University Press, 1984) demonstrează acest lucru, dar şi faptul că inversarea „J”-ului, adică decalajul crescînd dintre o realitate care se deteriora şi expectaţiile înalte create de creşterea economică din anii ’70, a avut loc

la sfîrşitul anilor ’70 şi în 1980. În decursul anilor ’80, aşteptările populaţiei au ajuns la acelaşi nivel cu realitatea, pe măsură ce euforia anilor 1980-1981 a fost înlocuită de apatia şi lipsa de speranţă datorate Legii marţiale. Vezi în special pp. 42-53 şi 222-232.

46. Vezi Elemér Hankiss, „Demobilization, Self-Mobilization, and Quasi-Mobilization in Hungary, 1948-1987”, pp. 131-139.
47. Vladimir Tismăneanu, citîndu-l pe Václav Havel, subliniază faptul că disidenţii din aceste ţări au constituit o „minusculă şi aproape singulară enclavă”. Vezi *The Poverty of Utopia : The Crisis of Marxist Ideology in Eastern Europe* (London : Routledge, 1988), p. 166 (pentru versiunea în limba română, vezi Vladimir Tismăneanu, *Mizeria utopiei. Criza ideologiei marxiste în Europa răsăriteană*, Ed. Polirom, Iaşi, 1998). Totuşi, în capitolul despre disidenţa intelectuală (pp. 160-182), Tismăneanu este profetic atunci cînd observă că refuzul intelectualilor de a accepta minciunile regimurilor comuniste poate distruge aceste sisteme exact pentru faptul că ele se bazează, în cele din urmă, pe idei. Aceasta a fost, de fapt, premisa de la care au pornit intelectualii disidenţi, în special în Polonia, Cehoslovacia şi Ungaria.
48. Analiza conflictelor dintre statele care încearcă să introducă reforme, pentru a-şi menţine influenţa internaţională şi elitele tradiţionale obstrucţioniste constituie o parte importantă a teoriei revoluţiilor dezvoltate de Theda Skocpol. Vezi Theda Skocpol, *States and Social Revolutions* (Cambridge : Cambridge University Press, 1979). Astfel, clasele cele mai interesate să introducă reforme joacă un rol important în desfăşurarea revoluţiilor. Dar oricîtă relevanţă are acest argument pentru explicarea revoluţiilor clasice (cea franceză, rusă sau chineză), el are, se pare, puţină importanţă în explicarea a ceea ce s-a întîmplat în Europa de Est în 1989. Poate avea totuşi o considerabilă relevanţă pentru viitorul politicii în Rusia.
49. Przemyslaw T. Gajdeczka, de la Banca Mondială, a susţinut în 1988 că problema datoriilor era ţinută mai mult sau mai puţin sub control şi că instituţiile internaţionale de credit apreciau că numai trei ţări – Polonia, România şi Iugoslavia – aveau performanţe slabe în acest sens. Vezi „International Market Perceptions and Economic Performance : Lending to Eastern Europe”, *East European Politics and Societies* 2 : 3 (1988), pp. 558-576.
50. Ideea că la baza revoluţiilor se află clasele aflate în ascensiune este centrală teoriei marxiste a revoluţiilor. O variantă interesantă a acestei idei a fost sugerată de György Konrád şi Iván Szelényi în *The Intellectuals on the Road to Class Power* (Brighton : Harvester Press, 1979). Intelectualii erau identificaţi ca reprezentînd noua clasă în ascensiune, care a sprijinit venirea comuniştilor la putere şi care era pe cale să devină noua clasă conducătoare. Dar intelectualii disidenţi din Europa de Est nu reprezentau nici o clasă, nu erau numeroşi, iar ceea ce îi reunea era atitudinea lor morală, şi nu poziţia pe care o deţineau în structurile economice. Zygmunt Bauman a identificat mai bine rolul intelectualilor, observînd că aceştia erau mai degrabă purtătorii conştiinţei naţionale şi moralităţii decît o clasă în sine. Vezi Zygmunt Bauman, „Intellectuals in East-Central Europe : Continuity and Change”, *East European Politics and Societies* 1 : 2 (1987), pp. 162-186.
51. Se poate spune că numai în cazul polonez funcţionează, cît de cît, teoria revoluţiilor dezvoltată de Charles Tilly, şi anume că organizarea grupurilor revoluţionare are cea mai mare importanţă. Dar chiar şi în Polonia, apogeul coerenţei organizaţionale a Solidarităţii a fost atins în 1980. Chiar dacă Polonia ilustrează într-o anumită măsură teoriile lui Tilly despre mobilizare socială, acestea nu pot explica starea de panică şi colapsul celorlalte regimuri comuniste. Vezi Charles Tilly, *From Mobilization to Revolution* (Reading : Addison-Wesley, 1978).

52. Astfel, primul pas în ceea ce Jack A. Goldstone a numit o abordare din perspectiva „istoriei naturale” a studiului revoluţiilor, care se bazează în mare parte pe lucrarea lui Crane Brinton, publicată în 1938, se dovedeşte util în descrierea a ceea ce s-a întîmplat în Europa de Est : „Înainte de izbucnirea unei mari revoluţii, majoritatea «intelectualilor» – jurnalişti, poeţi, dramaturgi, eseişti, profesori, clerici, avocaţi şi membri educaţi ai birocraţiei – încetează să mai susţină regimul, îl condamnă în scris şi cer reforme majore”. Vezi Jack A. Goldstone, „The Comparative and Historical Study of Revolutions”, *Annual Review of Sociology* 8 (1982), pp. 189-190. Vezi şi Crane Brinton, *The Anatomy of Revolution* (New York : Vintage, 1965). Însă majoritatea teoreticienilor recenţi ai revoluţiilor au considerat această observaţie ca reprezentînd nimic altceva decît un simptom al unor adînci conflicte structurale şi de clasă, şi se pare că nimeni nu a crezut că aceasta poate fi cauza fundamentală a revoluţiilor. Însăşi teoria lui Goldstone, conform căreia creşterea rapidă a presiunilor demografice explică revoluţiile, este valabilă pentru perioada premodernă (pp. 204-205), dar nu poate explica ceea ce s-a întîmplat în Europa de Est.
53. Vezi Johnson, *Peasant Nationalism*, pp. 31-70.
54. Deoarece sînt atît de multe, ar fi lipsit de sens să extind numărul de exemple. Pentru cîteva cazuri din Africa, vezi Robert H. Jackson şi Carl G. Rosberg, *Personal Rule in Black Africa : Prince, Autocrat, Prophet, Tyrant* (Berkeley and Los Angeles, CA : University of California Press, 1982), în special Capitolul 6, „Tyrants and Abusive Rule” (care se referă la guvernarea inumană a lui Idi Amin în Uganda şi a lui Macias Nguema în Guineea Ecuatorială). Pentru Haiti, studiul clasic al lui Robert I. Rotberg, *Haiti : The Politics of Squalor* (Boston, MA : Houghton Mifflin, 1971), rămîne excelent. Tirania din Burma şi revoluţia din 1988 (ale cărei efecte ultime rămîn în suspensie, în ciuda represiunii puternice care a avut loc în acel an) sînt analizate de Bertil Lintner în *Outrage : Burma's Struggle for Democracy* (Hong Kong : Review Publishing, 1989).
55. Leo Kuper estimează în cartea sa *Genocide* (New Haven, CT : Yale University Press, 1981) că aproximativ trei milioane de bengalezi au fost ucişi atunci cînd armata pakistaneză a încercat să întoarcă victoria electorală covîrşitoare a Ligii Awami, care urmărea independenţa (pp. 78-80). Desigur, aceasta nu s-a întîmplat numai din cauza armatei ; căderea în anarhie şi războiul interetnic au contribuit la numărul mare de victime. Esenţa problemei o constituie faptul că, în ciuda tuturor acestor evoluţii, la fel ca în Cambodgia în 1979 sau în Uganda, de asemenea în 1979, coşmarul produs de guvernul aflat la putere în ciuda dorinţei unei majorităţi a populaţiei a putut fi înlăturat numai printr-o intervenţie militară din afară (p. 173). După aceste standarde, puterile coloniale europene, oricît de brutale ar fi fost, par să fi fost mai tentate să renunţe în faţa unei combinaţii de argumente morale împotriva a ceea ce făceau şi de calcule simple ale costurilor şi beneficiilor războaielor coloniale pe care le duceau. Nici unul dintre aceste cazuri nu clarifică prea mult ceea ce s-a întîmplat în Europa de Est, fie pe plan intern, fie din cauza oricăreia dintre acţiunile sovieticilor. În fond, ultimul caz în care sovieticii au produs victime pe scară largă în Europa de Est a fost în Ungaria, în 1956.
56. În cartea sa despre căderea lui Haile Selassie, *The Emperor* (London : Picador/Pan, 1984), Ryszard Kapuscinski îl face pe acel împărat să semene foarte mult cu Ceauşescu – un conducător care a pierdut contactul cu populaţia şi cu propria elită. Unii însă au argumentat că în cartea lui Kapuscinski ar fi putut fi vorba la fel de bine despre ţara sa natală, Polonia, sub Gierek, ca şi despre Etiopia. Violenţa care a urmat primului stadiu, paşnic, al Revoluţiei din Etiopia este, totuşi, puţin probabil să se repete în cazul Europei de Est. Cu toate acestea, Etiopia rămîne un exemplu cutremurător a ceea ce se poate

întîmpla atunci cînd un imperiu multietnic care se dezintegrează încearcă să-şi menţină integritatea cu orice preţ.

57. Tim McDaniel a subliniat asemănarea extraordinară dintre Revoluţia rusă din 1917 şi cea iraniană din 1978-1979. În ambele cazuri, regimuri modernizatoare autocratice au reuşit să alieneze aproape toate straturile societăţii. În cazul Iranului acest lucru a fost cu atît mai surprinzător deoarece, la fel ca în cazul Europei de Est, nu a existat o înfrîngere majoră, ci doar un colaps. Vezi Tim McDaniel, *A Modern Mirror for Princes : Autocratic Modernization and Revolution in Russia and Iran* (Princeton, NJ : Princeton University Press, 1991).
58. John Rawls, *A Theory of Justice* (Cambridge, MA : Harvard University Press, 1971).
59. *Bulletin of the Atomic Scientists*, martie 1990, pp. 17-21.
60. Tony Judt, de exemplu, într-o lucrare prezentată la Woodrow Wilson Center din Washington, în vara lui 1987, şi publicată sub titlul „The Dilemmas of Dissidence : The Politics of Opposition in East-Central Europe", în *East European Politics and Societies* 2 : 2 (1988), pp. 185-240. Revistele *Telos* şi *Cross Currents*, conduse de intelectuali din Europa Centrală, erau la curent cu ceea ce se întîmpla, ca şi alte publicaţii, la fel de specializate, din Europa. Dar, înainte de evenimentele din 1989, foarte puţini specialişti sau intelectuali au dat atenţie unor astfel de publicaţii, iar majoritatea specialiştilor, în special cei din domeniile legate de politică, le-au luat prea puţin în serios.

2

PRINTRE PATETICE RUINE

Leszek Kolakowski

Leszek Kolakowski este unul dintre cei mai influenţi intelectuali polonezi, ale cărui scrieri au jucat un rol enorm în trezirea şi dezvoltarea opoziţiei anti-totalitare din Europa Centrală şi de Est. Implicat de mulţi ani în epopeea luptei neo-marxiste, „revizioniste”, pentru un „socialism cu faţă umană”, Kolakowski a ajuns la concluzia că sistemul era inevitabil corupt şi că nu exista nici o şansă reală de a fi îmbunătăţit treptat, prin reforme „de sus”. Acest eseu abordează o serie de teme fascinante, legate în mod direct de evenimentele din 1989 : logica internă, autodistructivă, a sovietismului ; limitele capacităţii de anticipare a ceea ce s-a numit odată „sovietologie” ; rolul Poloniei şi al Solidarităţii în distrugerea mitului infailibilităţii comunismului, precum şi rolul crucial jucat de Mihail Gorbaciov în catalizarea şi stimularea colapsului sistemului.

În comparaţie cu alte contribuţii la acest volum, eseul lui Kolakowski îl familiarizează pe cititor cu preistoria lui 1989, subliniind importanţa decisivă a crizelor din 1956 şi 1968, precum şi semnificaţia luptei pentru independenţă şi demnitate naţională în unificarea mişcărilor anticomuniste. Previziunile sale privind dezbaterile viitoare asupra trecutului şi a tentativelor de a obţine „certificate de inocenţă” sînt în consonanţă cu contribuţia lui Tony Judt la acest volum.

* * *

Euforia este întotdeauna de scurtă durată, indiferent de ceea ce o provoacă. Euforia „postcomunistă” a luat sfîrşit, iar avertismentele cu privire la pericole iminente devin din ce în ce mai numeroase. Monstrul moare în felul său monstruos. Vom vedea un alt monstru luîndu-i locul, o serie de lupte sîngeroase între diferitele sale rămăşiţe ? Cîte noi ţări se vor ivi din haos şi cum vor fi ele : democratice, dictatoriale, naţional-fasciste, clericale, civilizate, barbare ? Vor năvăli în Europa milioane de refugiaţi, fugind de foamete şi război ? Ziarele publică zilnic avertismente sumbre ; multe dintre ele sînt scrise de oameni bine informaţi. Ştim cu siguranţă un singur lucru : nimic nu este sigur ; nimic nu este imposibil.

Prevăzînd imprevizibilul

Şi atunci cînd spunem „nimic nu este sigur”, ne gîndim la o certitudine modestă, omeneşte accesibilă („certitudine morală”, după cum ar fi spus Descartes), şi nu la certitudinea absolută, care este mai presus de puterea omenească. Ni se spune acum de către oameni de ştiinţă că, în diferite procese naturale, anumite evenimente minore pot declanşa în mod imprevizibil schimbări catastrofale, de mari proporţii, cu rezultate „imprevizibile”. Pentru a le putea anticipa, este nevoie nu doar de o cunoaştere mai bună, mai detaliată a condiţiilor iniţiale, ci de o cunoaştere absolută, pe care numai mintea divină o poate deţine.

Procesele istorice fac parte din această categorie. „Legile istoriei” şi „inevitabilitatea istorică” sînt falsuri hegeliano-marxiste. Nu a fost o necesitate istorică faptul că infanteria ateniană relativ vulnerabilă a învins puternica armată persană la Maraton. Dacă grecii ar fi pierdut – aşa cum ar fi anticipat în mod raţional orice observator extern – istoria Europei nu ar fi fost aceea pe care o ştim. Nu legi istorice au împiedicat uciderea lui Mahomed înainte de fuga acestuia din Mecca ; şi nici o lege istorică nu i-a poruncit lui Martin Luther, un călugăr obscur dintr-un oraş de provincie, să iniţieze dezbaterea despre cine are dreptul să ierte păcatele. Nu a existat nici o inevitabilitate cu privire la succesul Revoluţiei bolşevice – într-adevăr, o imprevizibilă coincidenţă a numeroase accidente a dus la victoria ei – sau cu privire la înfrîngerea Armatei Roşii de către polonezi în 1920 şi la eşecul ei de a cuceri Europa, sau cu privire la impunerea unei dictaturi în Germania de către Hitler. Aceste evenimente istorice memorabile au fost produse de întîmplare, sau, dacă se preferă astfel, de intervenţia miraculoasă a providenţei.

Cu înţelepciunea celui care cunoaşte deznodămîntul, se poate explica în ce fel asemenea miracole au fost pregătite de o serie de evenimente care le-au precedat ; asemenea explicaţii sînt facile ; este mai înţelept să se spună că nici unul dintre aceste evenimente nu a fost atît de miraculos încît să se fi putut întîmpla în orice moment, în orice loc, în orice împrejurare. Circumstanţele, totuşi, le-au favorizat, dar în nici un caz nu le-au determinat. Deseori distingem anumite „tendinţe”, care ne aşteptăm să culmineze într-o zi printr-o catastrofă (în sensul original de „dezordine universală”, uneori distructivă, alteori benefică), cînd traiectoria unei mişcări se schimbă brusc. Dar nu putem niciodată – cu excepţia unor situaţii întîmplătoare şi de scurtă durată – să prevedem caracterul, ritmul sau ordinea acestei schimbări. Desigur, în majoritatea acţiunilor noastre, conştient sau nu, facem previziuni ; şi de cele mai multe ori nu sîntem dezamăgiţi. În mod firesc admitem că ziua de mîine va semăna foarte mult cu cea de astăzi ;

de fapt acesta este cel mai sigur mod de a trece prin viaţă. De cele mai multe ori ziua de mîine seamănă, într-adevăr, foarte mult cu cea de astăzi – soarele răsare; vara nu este zăpadă.

Deşi mulţi au prevăzut căderea imperiului sovietic şi s-a dovedit că aveau dreptate, erau ei cu adevărat mai înţelepţi sau mai înzestraţi cu darul profeţiei decît cei care s-au aşteptat ca acesta să dureze o perioadă nedefinită? Nu ar trebui să se creadă că autorul acestor rînduri – care a formulat cu numeroase prilejuri asemenea previziuni, în termeni foarte generali, dar nu a prevăzut niciodată momentul sau ritmul – intenţionează să se justifice. El ar putea mai degrabă să se mîndrească pentru faptul că se află printre profeţi credibili. Într-adevăr, s-au făcut previziuni, dar pe ce bază s-au făcut ele iniţial? A spune pur şi simplu că toate imperiile precedente s-au prăbuşit pînă la urmă este inutil, lipsit de sens, ţinînd cont că unele au supravieţuit în bune condiţii vreme de secole. Desigur, s-au putut observa (şi unii chiar au făcut-o) o serie de tensiuni grave – probleme insolvabile – care slăbeau şi distrugeau tirania multinaţională sovietică: ineficienţa economică evidentă; persistenta sărăcie a populaţiei; patimile naţionaliste; criza legitimităţii o dată ce ideologia conducătoare îşi pierduse ultimele rămăşiţe de vitalitate; diferenţa tehnologică crescîndă dintre teritoriile „socialismului real” şi ţările democratice; diversele semne de renaştere culturală şi religioasă.

Totuşi, nici una dintre aceste fapte sau tendinţe – sau toate împreună – nu au putut justifica previziuni pe termen scurt. Acolo unde este declin, este de aşteptat ca sfîrşitul să survină într-o zi, dar nimeni nu poate evalua forţele de rezistenţă ale unui corp care îmbătrîneşte înainte de moartea acestuia. După cum spune un proverb antic, nimeni nu este atît de bătrîn încît să nu mai poată supravieţui încă un an. Oamenii au trăit în mizerie vreme de decenii; de ce n-ar fi făcut-o şi în continuare? Patimile naţionaliste au fost întotdeauna prezente, dar rusificarea a putut progresa la fel de bine. Ideologia comunistă era în declin, dar nu ar fi fost posibil să se menţină puterea tiranică şi fără ideologie? Diferenţa tehnologică era din ce în ce mai mare, dar armata şi poliţia păreau a fi neatinse de aceasta şi bine pregătite. Mişcarea „disidentă” a existat, dar nu s-a extins dincolo de cîteva duzini de indivizi; a fost aproape neutralizată datorită persecuţiilor. Mulţi au gîndit în acest fel; cursul pe care l-au luat evenimentele i-a făcut să pară ridicoli. De ce „noi” am avut dreptate, iar „ei” s-au înşelat? Pentru că ei au pariat pe cel mai sigur mod de a face previziuni, ziua de mîine va semăna foarte mult cu cea de astăzi; „noi” am avut motive întemeiate pentru a face un pariu aparent mai riscant şi am cîştigat. De ce?

O scurtă istorie a comunismului

După moartea lui Stalin, *voinţa* totalitară de a menţine puterea a supravieţuit, dar eficienţa şi abilitatea acesteia de a impune servitutea s-au redus din ce în ce mai mult, în ciuda perioadelor de regresiune şi de schimbare radicală a liniei politice. Un regim tiranic care, în mod neaşteptat, este făcut răspunzător pentru asasinate în masă şi care încearcă să le înlocuiască prin teroare selectivă, este condamnat. Genocidul nu mai era posibil – aşa cum fusese sub conducerea lui Iosif Visarionovici [Stalin] – cînd au fost afectate toate nivelurile aparatului de conducere, chiar şi cele mai înalte şi mai privilegiate. Siguranţa conducătorilor a îngăduit un control relativ şi mai puţin strict asupra celor conduşi, cu condiţia ca aceştia să fie obedienţi, pasivi şi ignoranţi şi să nu încerce să se revolte. Pe lîngă un anumit nivel de siguranţă fizică, s-a instituit şi o minimă siguranţă morală.

Un mic exemplu va ilustra schimbarea. Cînd am vizitat Moscova, în octombrie 1990, un prieten rus mi-a atras atenţia asupra unui fapt simplu, a cărui semnificaţie nu o remarcasem. Se ştia că sub Hruşciov s-a lansat un program relativ amplu de construcţii de locuinţe în oraşe ; un mare număr de oameni au obţinut locuinţe familiale. Oricît de neîncăpătoare şi de proastă calitate, acestea au restituit oamenilor dreptul la intimitate, colţişoare în care să poată respira în voie. Prietenul meu rus mi-a spus că fără aceste apartamente modeste, dar individuale, nici o mişcare de opoziţie nu ar fi fost posibilă. Ce nesăbuit a fost Hruşciov ! Era puţin probabil ca oamenii care locuiau înghesuiţi ca sardelele în barăci muncitoreşti mizerabile sau în mici apartamente locuite de mai multe familii, urîndu-se unii pe alţii şi spionîndu-se reciproc, îngrămădindu-se tot timpul, privaţi de orice moment de intimitate, să se gîndească la altceva decît la simpla supravieţuire. Îmbunătăţirea condiţiilor de trai s-a dovedit a fi primejdioasă din punct de vedere politic. Departe de a-i mulţumi, de a-i face mai docili, după cum se aşteptau unii sovietologi, asemenea măsuri au deschis încet un spaţiu pentru gîndirea critică şi, în final, pentru răzvrătire. O mizerie uşor atenuată face mizeria mai dureroasă ; ea operează pentru a elibera energia necesară revoltei. Mulţi observatori (pe lîngă un număr de experţi) au ştiut acest lucru din studiul istoriei.

Cei mai activi şi mai neînfricaţi rebeli sovietici ai anilor ’60 au fost expediaţi în lagăre de concentrare şi închisori psihiatrice sau forţaţi să emigreze ; unii au fost ucişi. Mulţi experţi au oftat de uşurare : v-am spus noi, puţinii nebuni de mîine vor păţi precum cei de azi. Nu a fost să fie aşa ; „intelighenţia” sovietică nu a pierdut niciodată ceea ce cîştigase (sau nu a recîştigat niciodată

ceea ce pierduse) : goliciunea ridicolă a ideologiei marxist-leniniste a fost denunţată şi prezentată în mod spectaculos tuturor.

Şi ce se poate spune despre repetatele răzvrătiri şi revolte de la periferiile imperiului ? Din nou, ele au fost tratate cu dispreţ de mulţi experţi : asemenea agitaţie era fără rost ; ştii cîte tancuri are armata sovietică şi de cîte poate dispune Polonia sau Ungaria ? Dar trupe şi avioane ? Cîte zile îţi imaginezi că vor ajunge rezervele de combustibil ale Poloniei ? Experţii citeau ziarele care publicau din cînd în cînd rapoarte ale evaluărilor CIA asupra performanţei militare a blocului sovietic. Într-adevăr, avînd în vedere absenţa combustibilului, tancurilor şi avioanelor, avea vreun rost să te răzvrăteşti ? Staţi cuminţi, polonezi, cehi, unguri neghiobi ; acordurile de la Ialta sînt în vigoare ; nimeni nu vă va ajuta ; cortina este veşnică ; ziua de mîine va semăna cu cea de astăzi ; fiţi cuminţi şi s-ar putea să vă faceţi viaţa mai bună ; răzvrătiţi-vă şi veţi fi zdrobiţi. Experţii au grăit aşa.

Trebuie subliniat faptul că revoltele, atunci cînd se produceau şi aveau o articulare ideologică, erau, de cele mai multe ori, socialiste în aparenţă. În afara cîtorva indivizi cu reputaţie de excentrici, cine s-ar fi gîndit, pînă la sfîrşitul anilor ’80, să ceară reprivatizarea industriei ? Ce au dorit polonezii în 1956 şi cehii în 1968, dacă nu un socialism mai bun, eficient din punct de vedere economic, tolerant în probleme culturale, care să nu fie nici opresiv, nici mincinos ? Revoluţia maghiară din 1956 a fost declanşată de reînmormîntarea lui Lászlo Rajk ; Rajk a fost un călău stalinist torturat de alţi călăi stalinişti. Ultima etapă a mişcării de opoziţie poloneze a început la sfîrşitul anului 1975, cu protestele împotriva amendamentelor la constituţie care, practic, urmăreau să legifereze apartenenţa Poloniei la blocul sovietic şi dictatura partidului ; aparent, protestatarii au apărat integritatea constituţiei staliniste din 1952.

Dar sovieticii ştiau mai bine ; ei nu erau uşor de păcălit. Şi aveau dreptate. Ei ştiau că socialismul cu faţă umană era ca şi cum n-ar fi fost socialism, sau cel puţin nu era socialism în sensul în care îl concepeau ei : un socialism caracterizat prin dictatura arbitrară a partidului, prin lipsa libertăţilor civile şi printr-o naţionalizare totală, inclusiv a gîndurilor oamenilor, a cunoaşterii istorice, a tuturor mijloacelor de comunicare, a tuturor relaţiilor umane. Că au avut dreptate, o dovedesc în mod evident evenimentele recente : încercarea de a crea un „comunism cu faţă umană” în Uniunea Sovietică nu a condus la nici un fel de comunism, la nici o faţă la care să priveşti. Poate exista crocodilul cu faţă umană, se întrebau scepticii sovietici, după patetica experienţă cehoslovacă ?

Chiar atunci cînd acceptăm că deseori au loc evenimente neaşteptate care tulbură rutina zilnică (frigiderul se strică, un prieten moare subit de infarct, are loc un război civil „într-o ţară îndepărtată despre care ştim foarte puţin”), principiul potrivit căruia „ziua de mîine va semăna foarte mult cu cea de astăzi”

nu este numai cel mai uşor şi cel mai sigur de adoptat din punct de vedere mental, dar este, de asemenea, şi cel mai raţional. Nu putem supravieţui dacă nu îl avem întipărit în conştiinţe. Trăind în pace vreme de mulţi ani, admitem că un război poate izbucni, dar nu o credem cu adevărat. Supraputerea sovietică a fost într-adevăr un animal periculos, dar comportamentul ei era cunoscut ; puterile occidentale ştiau, în general, la ce să se aştepte. Şi totuşi, s-au produs surprize, aşa cum a fost invazia sovietică în Afganistan. Pentru oricine este obişnuit cu istoria imperiului, probabil cu excepţia preşedintelui Carter, în acel eveniment nu a fost absolut nimic care să nu corespundă principiilor de bază ale politicii sovietice. Lumea a fost un loc plin de neprevăzut ; dar o dată ce maşina s-a dereglat, am simţit că pericolele au crescut, deşi la prima vedere părea a fi exact pe dos, în special atunci cînd imperialismul s-a rupt în bucăţi. Minima siguranţă de care ne bucuram în mod obişnuit s-a pierdut ; reacţiile noastre de rutină nu se mai potriveau într-un mediu necunoscut ; priveliştea noastră s-a întunecat şi, în loc de bucurie, s-au imaginat diferite scenarii sinistre pentru viitor, dintre care nici unul nu era în totalitate imposibil. Continuitatea s-a rupt ; pînă la apariţia unei forme noi de stabilitate, fragilă chiar, va exista mai multă panică decît linişte.

La dezmembrarea imperiului au contribuit mai multe forţe. Una dintre acestea, deşi modestă, a fost prezenţa acelor indivizi care au prevăzut cu obstinaţie dezintegrarea lui. Cei care i-au anticipat existenţa pe termen nelimitat au contribuit – cu sau fără voia lor – la perpetuarea sa. Se ştie, desigur, că în problemele politice sau economice previziunile nu sînt niciodată complet inocente. Noi nu sîntem ca meteorologii, ci influenţăm obiectul despre care vorbim. Cei care au prevăzut sfîrşitul jalnic al imperiului într-un viitor nu prea îndepărtat au dorit, aproape fără excepţie, ca aceasta să se întîmple. Cei care au crezut în perpetuarea lui se deosebeau mai mult între ei : unii erau tovarăşi de drum ; alţii pur şi simplu acceptau şi aprobau permanenţa diviziunii existente a lumii şi subliniau cu optimism (în mod ştiinţific, bineînţeles) toate semnele apropiatei „convergenţe" ; iar alţii, deşi ostili sistemului comunist, credeau că acesta era atît de puternic încît, în afara unui război global, nimic nu îl putea zdrobi.

Probabil că este mai corect să spunem că, de fapt, colportorii perpetuării se înşelau, decît să spunem că profeţii sfîrşitului (sau doritorii sfîrşitului) erau clarvăzători. Aceştia din urmă erau incapabili să introducă într-o singură ecuaţie factorii eterogeni, care au distrus palatul de mucava, aparent de nezdruncinat, al comunismului şi să calculeze data exactă la care se va sfărîma ; astfel încît cu greu pot fi învinuiţi. Primii au refuzat pur şi simplu să vadă şi să discearnă ceea ce era perfect vizibil ; pot fi învinuiţi pentru această autoimpusă miopie.

Ce a făcut Mihail Sergheevici ?

Din moment ce cauzele catastrofei, atît cele interne, cît şi cele externe au fost multe şi disparate, este inutil să căutăm „cauza principală”, „factorul cu cea mai mare greutate” ; acelaşi lucru trebuie spus despre toate cutremurele istorice.

Din mulţimea de factori, contribuţia personală a lui Mihail Sergheevici Gorbaciov nu poate fi omisă, deşi este evident că el a modelat evenimentele şi, în acelaşi timp, a fost modelat de acestea. El nu a venit la putere pentru a demola imperiul şi instituţiile comuniste. În mod repetat – şi, incredibil, pînă în momentul în care a hotărît dizolvarea partidului comunist – el şi-a declarat loialitatea faţă de comunism. Ce însemna acest lucru, nimeni, nici măcar el însuşi nu putea spune, dar probabil că nu a fost doar o încercare de a-i îmblînzi pe „conservatori”, „adepţii liniei dure”, „stalinişti”, „reacţionari”, „militarişti” – nici un cuvînt nu este suficient de precis ; în mod evident el se gîndea la ceva, oricît de vagi erau formulările sale. Inevitabil, el a fost văzut de unii ca un strateg sovietic abil care urmărea să inducă în eroare Occidentul, pentru ca acesta să lase garda jos astfel încît, ulterior, să poată fi strîns de gît mai bine ; alţii l-au perceput ca pe un reformator curajos care dorea numai să-şi conducă ţara pe calea civilizaţiei, a decenţei şi a respectului pentru lege. De fapt, a devenit din ce în ce mai clar că el nu avea nici un plan precis (nici măcar unul vag), că *perestroika* era o vorbă goală (iar *glasnost* nu), că, în general, reacţiona la evenimente nepregătit, în grabă. Totuşi, insistînd în mod repetat asupra faptului că schimbări fundamentale, deşi prost definite, erau necesare de urgenţă, el a divulgat lipsa de încredere în sine a imperiului. O dată ce este perceput faptul că liderii unui imperiu se îndoiesc de legitimitatea acestuia, se poate presupune fără riscuri că sfîrşitul este aproape. Gorbaciov era conştient – nu este prost – că apelurile lui vor pune în mişcare forţe diverse care puteau împinge lucrurile mai departe decît dorea el, dar nu a reuşit să anticipeze amploarea energiilor sociale pe care le va elibera în mod neintenţionat. El a sperat să păstreze reformele (indiferent ce însemnau acestea) între limitele stabilite de el însuşi – la început, se pare, aceste limite se identificau cu concepţia sa despre democraţie – dar s-a dovedit incapabil să stăpînească valurile în creştere ; ca numeroşi alţi reformatori din istorie, el a căzut pradă propriului său zel reformist, distrugînd ceea ce, în sinea sa, intenţiona să îndrepte şi să perfecţioneze.

Ce a făcut Polonia ?

Unul dintre lucrurile cele mai ridiculizate şi mai batjocorite de scriitorii şi gînditorii polonezi din secolul XX a fost ideea mesianismului polonez ; apărută în poezie şi filozofie după înfrîngerea revoluţiei antiruseşti din 1830, aceasta descria Polonia ca pe un „Cristos al naţiunilor”, ale cărui suferinţe şi crucificare vor mîntui omenirea. Aceasta părea o fantasmă ridicolă, autoconsolatoare şi autocompensatorie dar, la o privire mai atentă, poate că a existat ceva adevăr în ea. Polonia, prima ţară care a înfrînt Uniunea Sovietică la scurt timp după revoluţie, a salvat Europa de pericolul comunismului şi probabil că a confirmat noţiunea hegeliană potrivit căreia în orice formă istorică pot fi distinse de la început rădăcinile propriului sfîrşit. Polonia a fost singura ţară invadată de armatele aliate ale lui Hitler şi Stalin ; această invazie a declanşat cel de-al doilea război mondial. A fost prima ţară care a luptat cu Al Treilea Reich şi una dintre cele două ţări ocupate (alături de Iugoslavia) care au continuat rezistenţa armată împotriva invadatorilor germani. După război, sub conducerea comunistă, a fost prima ţară care a dezvoltat, la nivel de masă, o mişcare cu caracter critic, articulată ideologic, care a culminat în 1956 prin schimbarea conducerii şi prin desemnarea, pentru prima dată, a unui lider de partid comunist fără investitura Moscovei, sfidînd într-adevăr Kremlinul. Dezamăgirea nu a întîrziat să apară. A fost prima ţară în care ideologia comunistă a intrat în declin, în mod evident şi ireversibil. Şi a fost prima ţară în care o mişcare civică de mase, „Solidarność” (Solidaritatea), a apărut şi s-a întins ca focul asupra întregii ţări în 1980, aproape distrugînd maşinăria statului comunist. Polonia a fost cea dintîi (şi singura) ţară unde, în 1981, a fost impusă în mod deschis o dictatură militară în momentul în care a devenit evident că partidul comunist se prăbuşea. Or, mişcarea democratică de opoziţie a supravieţuit, în ciuda represiunilor în masă ; era hotărîtă să conteste din nou regimul. Polonia a fost singura ţară în care autorităţile comuniste s-au văzut silite să organizeze un referendum, pe care l-au pierdut, iar apoi, minunea-minunilor, au declarat cu voce tare că l-au pierdut. A fost prima ţară care i-a obligat pe conducătorii comunişti să organizeze alegeri parţial libere, ale căror rezultate au fost atît de devastatoare, încît au dus la colapsul partidului şi la formarea primului guvern necomunist într-o ţară comunistă. Este corect să adaug că, totuşi, ca preţ al succesului ei timpuriu, Polonia a fost depăşită curînd de alţi întîrziaţi ; alegerile sale complet libere au avut loc foarte tîrziu, în octombrie 1991.

Un Mesia ? Poate. Nu înseamnă că istoria Poloniei, după sau înainte de război, a fost o neîntreruptă paradă de virtute şi curaj ; departe de aceasta. Totuşi, rolul ei de deschizător de drum în descompunerea lentă a sovietismului nu poate fi negat.

Naţionalismul, comunismul şi stînga

Un val de patimi naţionaliste şi ură se revarsă astăzi peste Europa postcomunistă : acesta a fost previzibil, prevăzut şi anticipat cu alarmă. Explicaţia standard şi deseori repetată a acestui fenomen este aceea că ideologiile naţionaliste au pătruns în „vacuumul” lăsat de comunism ; că ele au fost „îngheţate” vreme de decenii şi topite de schimbările politice bruşte. Realitatea este mai puţin simplă. Nu a existat nici un „vacuum” ideologic, deschis brusc prin distrugerea vechiului regim ; ideologia comunistă încetase, cu ani înainte, să mai fie o concepţie viabilă. Iar patimile naţionaliste nu au fost chiar „îngheţate” ; ele se afirmaseră de multă vreme, în paralel cu slăbirea treptată a maşinăriei totalitare. Procesul începuse cu mai bine de treizeci de ani înainte de gloriosul an 1989 ! Acest an memorabil, cel puţin în cîteva ţări comuniste, nu a fost o explozie care a aruncat în aer o construcţie solidă, bine aşezată ; a fost mai degrabă ca spargerea din interior a unui ou, în care embrionul unui pui se maturiza de cîtva timp. Evenimentul, deşi a făcut posibilă tranziţia către o viaţă complet nouă, a fost mai puţin catastrofal şi mult mai puţin zgomotos decît o explozie. Totuşi, puiul a fost firav la început.

În termeni doctrinari, comunismul a reprezentat anticiparea unei lumi în care toate mijloacele de mediere între individ şi specie în general – inclusiv naţiunea – ar deveni inutile şi, prin urmare, ar dispărea ; era de aşteptat ca natura cosmopolită a capitalului şi internaţionalismul clasei muncitoare să pregătească sfîrşitul naţiunii, recunoscută a fi un anacronism istoric. Cu toate acestea, mişcarea leninistă, în timp ce accepta această filozofie, a promovat concomitent conceptul antimarxist de autodeterminare naţională ca pe un mijloc tactic pur distructiv care să contribuie – şi a făcut-o – la descompunerea regimului ţarist şi a întregii ordini europene de după [Congresul de la] Viena, care dura de un secol.

Comunismul ajuns la putere era menit să distrugă însăşi realitatea naţiunii ca focar al unei loialităţi distincte a populaţiei (singura loialitate atotcuprinzătoare urma să fie aceea către statul sovietic şi către partid). Cu toate acestea, de la bun început şi aproape pînă la sfîrşit, partidul comunist a agitat şi a exploatat mişcările naţionaliste din alte părţi pentru a submina puterile „capitaliste” ostile. Această politică, deşi era justificată prin conceptul leninist de imperialism, a devenit curînd imposibil de deosebit de politica imperială ţaristă de odinioară. În interiorul statului sovietic, naţionalismul ca ideologie şi expresie a sentimentelor naţionale era în principiu interzis, dar naţionalismul rusesc (nu cel ucrainean sau georgian, desigur) a reapărut treptat în scenă în anii ’30 şi a fost stimulat prin toate mijloacele în timpul războiului şi în perioada poststalinistă,

în special în anii ’60 şi mai tîrziu. A fost, nu fără inconsecvenţe, e drept, tolerat sau chiar încurajat ; rasismul îndreptat împotriva rasei galbene şi antisemitismul au fost ingredientele sale naturale. În ţările „satelit”, partidele aflate la putere s-au văzut obligate, pe măsură ce ideea comunistă intra în declin, să recurgă din ce în ce mai mult la naţionalism ca la un instrument de autolegitimare. Ele au încercat cu disperare să se prezinte drept cea mai bună dintre posibilele personificări ale tradiţiei naţionale ; limbajul oficial a fost din ce în ce mai mult împănat cu sloganuri patriotice. De fapt, o contradicţie între imaginea comunismului ca un splendid edificiu construit din nimic, într-un deşert cultural şi cea a comunismului ca o continuare a tot ceea ce era bun în tradiţia naţională a putut fi remarcată aproape chiar de la început.

În Polonia, acest lucru a fost poate mai spectaculos decît în alte părţi. Desigur, au existat şi limite. Totuşi, bătutul în toba megalomaniei naţionale a fost de obicei recompensat ; ura publică antigermană şi antisemită a fost uneori încurajată, alteori înăbuşită, în funcţie de interesele politice. Singurul lucru interzis cu stricteţe a fost menţionarea problemei independenţei naţionale ; oamenii trebuiau să se comporte ca nişte patrioţi adevăraţi, dar nu trebuiau să se refere niciodată la un amănunt : suveranitatea propriului lor stat.

Astfel că naţionalismele nu au sărit brusc afară dintr-un congelator ; le-a fost pur şi simplu acordat mai mult spaţiu de manifestare. Sentimentele şi loialităţile tribale şi naţionale au făcut întotdeauna parte, în mod firesc, din viaţa oamenilor ; „trib” sau „naţiune” corespund experienţei, dar „omenire” sau „umanitate” nu. Solidaritatea privilegiată de nişa culturală, istorică şi lingvistică a fiecăruia este un lucru de care oamenii au nevoie, nu ceva care poate fi interzis sau deplîns. De ce trebuie să ne aşteptăm ca oamenii să devină cu desăvîrşire cosmopoliţi, astfel încît unui francez să-i fie indiferent dacă ceva se întîmplă în Guatemala sau în Franţa ? Bineînţeles, sentimentele naţionale au un potenţial respingător ; în circumstanţe nefavorabile, ele pot da naştere la atitudini războinice şovine, alimentate de ură. Acest lucru însă nu este inevitabil întotdeauna şi pretutindeni. Dragostea pasionată duce adeseori la crimă, dar ar fi greşit să spunem că dragostea este criminală prin natura ei. Se poate face distincţie între patrioţi şi şovini ; ambele specii se regăsesc în orice naţiune europeană. Ostilităţile naţionale au de-a face, în general, cu teritorii şi minorităţi. După secole de istorie europeană, populaţiile sînt amestecate pretutindeni pe continent ; nu există graniţe etnice clare ; există multe insule lingvistice. Ura şi neîncrederea generate de aceste condiţii nu par să se evaporeze în viitorul apropiat. Se ştie că mişcările rasiste şi şovine se dezvoltă în mod periculos în multe părţi ale Europei de Vest, în mare măsură independent de evenimentele din Est ; ideea statului-naţiune pare să cîştige în popularitate în chiar epoca unificării europene.

Vor aduce funeraliile comunismului în Europa schimbări importante pe harta politică a ţărilor occidentale, în special în ceea ce priveşte stînga, dacă această noţiune mai are vreun înţeles ? Răspunsul : probabil că nu. Partidele social-democrate cu bune recomandări în privinţa convingerilor antitotalitare pot să-şi continue programele sociale – moderate sau nu – şi nu trebuie să se îngrijoreze prea mult de disoluţia leninismului, deşi aripile lor stîngi pot într-adevăr pierde din influenţă. În ceea ce priveşte partidele comuniste de rit moscovit, cea mai mare parte dintre cele europene au reuşit să-şi schimbe numele şi ideologia relativ devreme sau, din fericire, au sucombat. Există poate suspiciuni cu privire la fluturii social-democraţi care au ieşit din respingătoarele crisalide comuniste ; dar o dată ce şi-au pierdut armura ideologică, ei nu mai pot fi ceea ce au fost odinioară. Partidul italian, după ce a abandonat – destul de tîrziu – secera şi ciocanul, va continua probabil să lupte pentru admiterea în „spectrul democratic” de pe poziţia ocupată anterior printre suporterii tiraniei ; poate se va micşora, dar poate supravieţui, rivalizînd cu social-democraţii.

Celălalt partid comunist important, cel francez, se află într-o poziţie diferită. Stalinismul său incorigibil a fost pînă de curînd moderat şi bine intenţionat. Pînă la urmă, aceşti oameni erau comunişti nu pentru că aşteptau anumite condiţii politice, care să le aducă două posturi de importanţă minoră în guvernul socialist. Ceea ce doreau ei era puterea absolută, nimic mai puţin. Singura cale de a obţine o asemenea putere ar fi ca Armata Roşie să ocupe Franţa şi să-i numească pe comuniştii locali drept satrapii lor de încredere. Într-un asemenea scenariu, puterea partidului, măsurată după numărul de adepţi, nu ar avea foarte mare importanţă ; numai disciplina şi obedienţa ar conta. Ar exista întotdeauna suficienţi oameni pentru a conduce lagărele de concentrare în mod eficient şi pentru a organiza repartizarea cupoanelor pentru pîine în mod haotic. Dar visul ocupaţiei sovietice s-a spulberat. Şi dacă liderul comunist, Marchais, ar afirma dintr-o dată că s-a convertit la democraţie, că urmează să se reformeze, aceasta ar reprezenta într-adevăr o mişcare periculoasă, pentru că Franţa ar muri de rîs. Totuşi, partidul poate supravieţui o vreme în mod ambiguu, rivalizînd cu Frontul Naţional, hrănindu-se cu resentimente antieuropene şi accentuînd eterna problemă a şomajului.

Cît despre diversele secte de stînga, de orientare troţkistă şi maoistă, ele pot supravieţui pentru că meritul lor, spre deosebire de partidele staliniste, a fost acela de a rămîne, în întregime şi din fericire, imune faţă de realitate. Deşi se pretindeau a fi independente ideologic de sovietism, ele au trăit sub umbrela „socialismului” sovietic ; acum se pot auzi suspinele lor patetice la vederea tiraniilor sfărîmate. Dar ele vor supravieţui probabil (cu excepţia, poate, a organizaţiilor strict teroriste sprijinite, direct sau indirect, de KGB) pentru că, deloc altfel decît sectele adventiste sau milenariste, au decis în mod voluntar să trăiască permanent în realitatea imuabilă a trecutului. Ele pot supravieţui vreme

de secole, excomunicîndu-se reciproc sub acuzaţia de agenţi ai imperialismului, prezicînd în mod ştiinţific în fiecare an că anul următor va aduce criza mondială catastrofală şi ireversibilă a capitalismului şi, ca urmare, „masele” le vor acorda puterile dictatoriale pe care le merită, avînd în vedere corectitudinea teoriei lor ştiinţifice. Un prieten mi-a spus că a întîlnit-o în America, cu mult timp în urmă, pe împărăteasa Bizanţului, care îşi păstrase neştirbită legitimitatea ei dinastică. Cinci secole nu pot abroga legitimitatea, din moment ce păgînii nu avuseseră nici un drept să distrugă imperiul. Astfel, nu există nici un motiv în virtutea căruia moştenitorii legitimi ai lui Lenin şi Troţki nu ar continua să emită pretenţii în următoarea jumătate de mileniu.

Aceasta nu înseamnă că ordinea politică a Europei de Vest şi sistemul ei de partide urmează să dureze la infinit. Această ordine se poate prăbuşi în următoarele decenii, lăsînd loc uneia noi, care să reflecte modificarea priorităţilor din viaţa publică. Dar nu declinul comunismului face ca o asemenea redistribuţie a forţelor politice să fie imaginabilă. Victoria democraţiei nu este în nici un caz asigurată; există diverse forme noncomuniste de tiranie.

În căutarea trecutului glorios

În mod previzibil, toate naţiunile care încearcă să construiască ceva nou pe molozul lăsat de comunism sînt acum în căutarea binecuvîntatei lor inocenţe. Oamenii vor să se prezinte ca eroi ai rezistenţei; ei vor să apară ca fiind revoltaţi şi puri, vigilenţi faţă de adevăraţii vinovaţi comunişti. Poţi avea uneori impresia că, de-a lungul deceniilor de comunism, populaţia a fost formată dintr-o mînă de trădători mizerabili şi dintr-o masă de rebeli demni de admiraţie. Istoria reală a fost foarte diferită. Bineînţeles, există printre supravieţuitorii vechiului regim adevăraţi ucigaşi, oameni care au ordonat direct şi au dus la îndeplinire cele mai oribile sarcini – criminali din poliţia secretă, *aparatcici* aroganţi şi îngîmfaţi, convinşi de veşnicia puterii lor; ei sînt, pe bună dreptate, priviţi cu dispreţ; unii ar trebui pedepsiţi. Dar purul adevăr este că în majoritatea acestor ţări – Polonia sfîrşitului anilor ’70 şi a anilor ’80 este, din nou, o excepţie – mişcările de opoziţie antitotalitară au cuprins numai o neînsemnată minoritate. Aceşti oameni au salvat sufletele naţiunilor lor; pînă de curînd, toţi ceilalţi preferau să traverseze strada la vederea lor. O majoritate covîrşitoare a căutat să supravieţuiască adaptîndu-se „sistemului” aparent etern, nu datorită unui angajament entuziast faţă de ideile comuniste, ci din simpla necesitate de a-şi duce viaţa într-o relativă siguranţă. Mişcarea de opoziţie în masă a început atunci cînd era evident pentru toată lumea (cu excepţia, poate, a anumitor sovietologi americani) că tigrul era pe moarte.

Au existat şi indivizi care au crezut cu adevărat (din ce în ce mai puţini, fără îndoială), şi alţii ale căror conştiinţe au fost modelate şi reduse la o permanentă apatie, pasivitate şi lipsă de speranţă. Totalitarismul nu a fost niciodată satisfăcut de simpla suprimare a opoziţiei ; a făcut tot ce a putut ca toţi să servească drept complici activi. Şi, în mare măsură, a reuşit : marea majoritate votau în alegerile fictive pentru a evita consecinţe neplăcute, deşi nu foarte grave ; luau parte la marşurile obligatorii cu ocazia marilor sărbători politice. Informatorii poliţiei puteau fi recrutaţi cu uşurinţă, cîştigaţi prin acordarea unor privilegii neînsemnate, consimţind deseori să servească regimul în urma unor presiuni superficiale. Era normal ca pentru orice fel de treburi să fie solicitat sprijinul tuturor funcţionarilor de partid. Nu a constituit niciodată o problemă găsirea unor indivizi, care nu erau membri de partid, care să activeze în „parlamente" sau în diferite instituţii decorative, care nu aveau nici o putere, înfiinţate pentru a-i glorifica pe adevăraţii deţinători ai puterii. Au existat, desigur, diferenţe între ţări, între fazele istorice ale dezvoltării (şi declinului) diverselor regimuri. Istoricii vor fi ocupaţi, timp de generaţii, căutînd să prezinte imaginea nedeformată a acelor ani. Imaginea populară care se va perpetua va fi, ca de obicei, o ficţiune, un certificat de inocenţă naţională. Ne putem aştepta la fel de bine ca la un moment dat să apară, în special în Rusia, ceva similar cu *Historikerstreit* din Germania.

Nu este uşor să convingi pe cineva că acele decenii de comunism au fost un fel de gol nefiresc în procesul istoric, o perioadă vidă, o ruptură totală a continuităţii, o simplă pierdere ; dar este dificil şi neplăcut să incluzi comunismul în succesiunea continuă a istoriei naţionale, pentru că în acest fel întreaga naţiune trebuie să poarte povara responsabilităţii. Există ceva ce se numeşte vinovăţie naţională ; altfel nu ar exista nici un motiv pentru care oamenii să aibă nevoie să-şi reabiliteze propria naţiune de vinovăţia crimelor trecutului, la care ei personal nu au luat parte. A fost posibil ca jumătate din Europa şi jumătate din Asia să fi fost siluite de o mînă de nebuni setoşi de sînge, de Lenin şi Stalin ? Asemenea lucruri nu se întîmplă ; dar este frumos să ne gîndim că ele se întîmplă şi să trăim cu conştiinţa curată a victimei siluite.

Şi din moment ce comunismul a fost groaznic (aşa a şi fost, într-adevăr), va fi normal să se creadă că trecutul precomunist, Rusia ţaristă în mod special, a fost un neîntrerupt carnaval. În ambele privinţe, percepţia istorică populară va avea prea puţin de-a face cu realitatea. Nu are rost să deplîngem acest lucru. Autoamăgirea este o componentă necesară a vieţii, atît pentru individ, cît şi pentru naţiune ; ne oferă siguranţa morală.

Sursa : Reprodus cu permisiunea editorului de la *Daedalus* (Journal of the American Academy of Arts and Sciences), din numărul intitulat „The Exit from Communism", 121 : 2 (primăvara 1992) : 43-56.

3

CE A FOST SOCIALISMUL ŞI DE CE S-A PRĂBUŞIT EL?

Katherine Verdery

Interpretarea originală a antropologului american Katherine Verdery a „ceea ce a fost socialismul” se referă la natura moştenirilor leniniste şi se completează reciproc cu contribuţia politologului Ken Jowitt la volum. Ea discută experimentele socialismului de stat în Europa Centrală şi de Est, concentrîndu-se asupra fundamentelor economice şi sociale ale acestor sisteme. Deosebit de semnificativă este analiza ei asupra foloaselor supravegherii şi redistribuţiei, reprezentînd cele două feţe („negativă” şi „pozitivă”) ale legitimării regimului. Subliniind influenţa reciprocă dintre constrîngerile şi disfuncţionalităţile interne şi internaţionale, Verdery oferă un cadru de analiză pentru a înţelege deopotrivă „de ce” şi „cum” a avut loc colapsul comunismului. Ea arată cum capitalismul (relaţiile de piaţă) a apărut în unele ţări înainte *ca disoluţia politică oficială a leninismului să aibă loc. Într-adevăr, timpul a contat enorm în competiţia dintre sistemul capitalist şi cel socialist. Verdery sugerează că eşecul socialismului de stat în a-l „prinde din urmă” pe rivalul său vestic a dus în final la nemulţumire pe scară largă, la disperarea elitelor şi la secătuire ideologică. În concordanţă cu analiza lui Jowitt din „Extincţia leninistă”, ea conchide subliniind că revoluţiile din 1989 au contestat toate normele, identităţile şi certitudinile existente atît în Est, cît şi în Vest.*

* * *

Uimitoarea dezintegrare a conducerii partidelor comuniste în Europa de Est, în 1989, şi desfăşurarea de mai lungă durată a acestui proces, între 1985 şi 1991, în Uniunea Sovietică, se numără printre cele mai însemnate evenimente ale secolului. Mai ales datorită faptului că nici cei specializaţi în problemele acestei regiuni şi nici cei aflaţi la nivel de decizie nu le-au prevăzut, aceste evenimente vor genera multe analize, pe măsură ce specialiştii vor dobîndi acea înţelegere necesară a aspectelor deocamdată nesesizate. În prezentul capitol, intenţionez să stimulez discuţia asupra cauzelor căderii socialismului de tip sovietic. Deoarece

eu cred că pentru a răspunde la întrebare trebuie înţeles modul în care „a funcţionat” socialismul, voi începe prin a analiza acest lucru, pentru ca apoi să sugerez cum a avut loc intersecţia decisivă dintre socialism şi anumiţi factori din contextul sistemului său mondial.

Ce a fost socialismul ?

Societăţile socialiste din Europa de Est şi din Uniunea Sovietică s-au deosebit între ele în multe privinţe – de exemplu, prin intensitatea, durata şi eficienţa controlului de la centru, prin gradul de susţinere sau de rezistenţă a populaţiei, prin măsura şi momentul începerii eforturilor de reformare. În ciuda diferenţelor din cadrul „sistemului socialist” (*formerly existing socialism*)[1], eu urmez aceeaşi linie pentru care au optat teoreticieni precum Kornai, alegînd un singur model analitic al acestuia[2]. În scopuri analitice, asemănările de familie dintre ţările socialiste au fost mai importante decît deosebirile, în acelaşi sens în care înţelegem cel mai bine societăţile franceză, japoneză, vest-germană şi nord--americană considerîndu-le drept variante ale unui singur sistem capitalist. Recunoscînd deci că descrierea mea se aplică mai bine anumitor ţări şi perioade decît altora, le consider totuşi pe toate sub o singură umbrelă.

Timp de cîteva decenii, analiza socialismului a fost o industrie internaţională, în care erau angajaţi atît politologi din Occident, cît şi disidenţi din Est. Din 1989 această industrie a cunoscut o masivă infuzie de materie primă, pe măsură ce se deschid dosare altădată secrete şi se traduc lucrările specialiştilor din regiune (mai ales maghiari şi polonezi) asupra declinului propriilor lor sisteme socialiste[3]. Gusturile mele în ceea ce priveşte aceste teorii sînt „indigeniste” : de cea mai mare utilitate mi-au fost analizele est-europenilor referitoare la lumea în care au trăit. Expunerea ce urmează le datorează mult şi, pe măsură ce vor apărea noi cercetări, va fi perfecţionată şi revizuită[4]. Datorită constrîngerilor de spaţiu şi timp, voi comprima elementele unei discuţii mai cuprinzătoare, subliniind în ce mod a fost organizată producţia şi ce consecinţe a avut această organizare asupra consumului şi pieţelor[5]. Cred că aceste subiecte oferă cea mai bună cale de acces spre a înţelege de ce conducerea partidului s-a prăbuşit mult mai rapid decît s-a anticipat.

Producţia

Din primele zile ale modelului „totalitar”, imaginea americanilor despre „comunism” a fost aceea a unui stat autocratic, atotputernic, care îşi impunea în mod implacabil voinţa asupra supuşilor săi. Chiar şi după ce majoritatea

specialiştilor în problemele regiunii au încetat să mai folosească termenul „totalitar” în scrierile lor, imaginea autocraţiei totalitare s-a menţinut atît la nivelul publicului larg, cît şi la acela al multor politicieni; într-adevăr, pe această imagine şi-a fondat Ronald Reagan, în anii ’80, viziunea sa despre „imperiul răului”. Şi totuşi, imaginea nu a fost în general corectă. Statele-partid comuniste nu au fost atotputernice: ele au fost relativ fragile. Deoarece liderii socialismului au reuşit doar parţial şi cu intermitenţă să obţină o atitudine pozitivă şi de susţinere din partea cetăţenilor lor – adică să fie percepuţi ca legitimi – regimurile au fost subminate în mod constant de rezistenţă internă şi de forme ascunse de sabotaj *la toate nivelurile*[6]. Aceasta a contribuit mult la colapsul lor final. Voi descrie pe scurt cîteva dintre elementele nontotalitarismului socialist şi voi semnala cîteva surse de rezistenţă[7].

Fragilitatea socialismului începe de la sistemul de „planificare centralizată”, pe care centrul nu îl planifica şi nici nu îl controla în mod adecvat. Planificatorii de la centru stabileau un plan cu cantităţile a tot ceea ce voiau să se producă, cunoscute sub numele de obiective. Ei defalcau planul pe porţiuni adecvate executării şi estimau nivelul investiţiilor şi ce cantităţi de materii prime erau necesare, în cazul în care directorii întreprinderilor urmau să-şi îndeplinească obiectivele. Directorii au învăţat repede că, pe lîngă faptul că obiectivele creşteau anual, deseori materialele cerute nu ajungeau la timp sau în cantităţile necesare. Prin urmare, ei răspundeau prin negocierea planului ce li se stabilise, cerînd mai multe investiţii şi materii prime decît erau cu adevărat necesare pentru îndeplinirea obiectivelor lor. Fiecare director de întreprindere şi birocraţii de la fiecare nivel umflau bugetele şi cererile în speranţa de a avea destul în momentul producţiei. (O consecinţă a procesului de negociere era, desigur, aceea că planificatorii de la centru aveau întotdeauna informaţii incomplete cu privire la ceea ce era cu adevărat necesar pentru producţie, şi aceasta micşora capacitatea lor de a planifica.) Apoi, în cazul în care directorii ajungeau cumva să aibă mai mult decît aveau nevoie dintr-un anumit material, ei îl stocau. Materialele stocate aveau două întrebuinţări: puteau fi păstrate pentru următorul ciclu de producţie sau puteau fi date unei alte întreprinderi în schimbul altor materiale care lipseau întreprinderii în cauză. Aceste schimburi sau trocuri de materiale au fost o componentă esenţială a comportamentului în cadrul planificării centralizate.

Umflarea bugetelor şi stocarea materialelor au condus la lipsuri generalizate, motiv pentru care economiile socialiste sînt numite economii de penurie[8]. Lipsurile erau uneori relative, atunci cînd existau în realitate cantităţi suficiente de materiale şi muncă pentru un anumit nivel de producţie, dar nu în locul şi în momentul în care era nevoie de ele. Alteori, lipsurile erau absolute, deoarece lipsurile relative duceau deseori la o producţie mai scăzută sau – ca în România – deoarece articolele necesare producţiei sau consumului erau exportate. Lipsurile

se datorau în primul rînd faptului că cei de la nivelurile de jos ale procesului de planificare cereau mai multe materiale decît aveau nevoie şi apoi stocau orice primeau. La baza comportamentului lor stătea ceea ce economiştii numesc constrîngeri bugetare slabe – adică, în cazul în care o întreprindere pierdea bani, centrul garanta pentru aceasta. În economia Statelor Unite, cu anumite excepţii (cum ar fi Chrysler şi sectorul de economii şi împrumut), constrîngerile bugetare sînt puternice : în cazul în care cheltuieşti mai mult decît ai, te ruinezi. Dar în economiile socialiste, nu conta dacă întreprinderile cereau investiţii suplimentare sau dacă stocau materii prime ; ele nu plăteau nici o penalizare pentru aceasta.

Un exerciţiu de imaginaţie ne va ajuta să ilustrăm acest lucru – o fabrică de pantofi, să spunem, care produce pantofi şi ghete de damă. Planificatorii de la centru stabilesc obiectivele fabricii pe un an la o sută de mii de perechi de pantofi şi douăzeci de mii de perechi de ghete, pentru care, consideră ei, conducerea fabricii va avea nevoie de zece tone de piele, o jumătate de tonă de cuie şi o mie de livre de adeziv. Directorul (sau directoarea) fabricii calculează de ce anume ar avea nevoie în condiţii ideale, dacă muncitorii ar lucra continuu, în trei schimburi a cîte opt ore. Apoi adaugă ceva pentru acoperirea pierderilor, ştiind că muncitorii sînt leneşi şi că maşinile nu taie bine ; ceva pentru acoperirea furturilor, pentru că muncitorii fură întotdeauna cuie şi adeziv ; ceva pentru a face troc cu alte întreprinderi, în cazul în care îi va lipsi un material esenţial într-un moment critic ; şi ceva în plus, deoarece tăbăcăria livrează întotdeauna mai puţin decît i se comandă. Astfel, directorul refuză planul care i s-a stabilit, spunînd că nu poate produce acel număr de pantofi şi de ghete decît în cazul în care primeşte treisprezece tone de piele, în loc de zece tone, o tonă de cuie, în loc de o jumătate de tonă şi două mii de livre de adeziv, în loc de o mie de livre. Mai mult, el spune că are nevoie de două maşini noi de croit din Germania, fără de care nu poate produce nimic. Pe scurt, el îşi negociază planul. Apoi, cînd primeşte o parte din aceste bunuri, el le stochează, sau schimbă cu directorul unei fabrici de confecţii de piele adezivul care îi prisoseşte pentru o cantitate suplimentară de piele de porc. În cazul în care cantitatea de piele primită se dovedeşte, totuşi, insuficientă, el va produce mai puţine ghete şi mai mulţi pantofi, sau mai multă încălţăminte de mărimi mici, astfel încît să folosească mai puţină piele ; nu contează dacă femeilor le îngheaţă picioarele în timpul iernii sau dacă femeile care poartă mărimi mari nu găsesc nimic de purtat.

Datorită acestor fenomene de umflare a bugetelor şi stocare a materialelor, devine clar de ce penuria era endemică în sistemele socialiste şi de ce principala problemă a întreprinderilor nu era dacă puteau satisface (sau genera) cererea, ci dacă îşi puteau procura materialele necesare. Astfel, în timp ce problema cheie a agenţilor economici din economiile occidentale este aceea de a obţine

profituri prin vînzarea lucrurilor, problema cheie a agenţilor economici ai socialismului era aceea de a procura lucruri. Firmele capitaliste concurează pentru pieţe în care vor obţine profit ; întreprinderile socialiste concurau pentru a-şi maximiza capacitatea de negociere cu cei de la nivelurile superioare, care dispuneau de resurse. În societatea noastră, problema o reprezintă ceilalţi vînzători şi, pentru a-i întrece, trebuie să-l cîştigi pe cumpărător. Din această cauză, funcţionarii şi patronii de magazine zîmbesc şi se comportă prietenos cu cumpărătorul, deoarece vor să aibă clienţi ; clienţii pot fi nepoliticoşi, dar acest lucru îl va face pe funcţionar să se străduiască şi mai mult. În socialism, scena competiţiei se afla în altă parte : concurenţii tăi erau ceilalţi cumpărători, ceilalţi achizitori şi, pentru a-i întrece, trebuia să te comporţi prietenos cu cei aflaţi la niveluri superioare, care te aprovizionau. De aceea, în socialism nu funcţionarul – furnizorul sau „vînzătorul" – erau prietenoşi (ei erau de obicei nepoliticoşi), ci achizitorii, clienţii erau cei care căutau să fie pe placul acestora prin zîmbete, mită sau favoruri. Activitatea de achiziţionare genera o întreagă reţea de relaţii de prietenie între cei care deţineau poziţii de conducere în sistemul economic şi birocraţii lor, între funcţionari şi clienţii lor. Noi am numi asta corupţie, pentru că aprovizionarea nu este o problemă pentru capitalişti : problema este vînzarea. Pe scurt, la capitalişti este apreciată abilitatea de a vinde ; la directorii socialişti era apreciată abilitatea de a achiziţiona sau procura.

Pînă acum, am descris clientelismul şi negocierea care subminau controlul efectiv de la centru al partidului. O slăbiciune similară în relaţiile de putere pe verticală decurge din modul în care producţia socialistă şi penuria au cultivat conştiinţa opoziţionistă şi rezistenţa muncitorilor. Printre numeroasele lucruri care lipseau în sistemele socialiste se afla forţa de muncă. Directorii stocau forţa de muncă, la fel ca pe orice altă materie primă, deoarece ei nu ştiau niciodată de cîţi muncitori vor avea nevoie. Cincizeci de muncitori, muncind în trei schimburi de cîte opt ore, şase zile pe săptămînă, ar fi putut acoperi necesarul pentru îndeplinirea obiectivelor unei întreprinderi – *dacă* toate materialele erau disponibile pe întreaga durată a lunii. Dar aceasta nu se întîmpla niciodată. Mulţi dintre acei muncitori stăteau degeaba o parte a lunii respective şi, în ultimele zece zile, cînd, în sfîrşit, majoritatea materialelor erau disponibile, întreprinderea avea nevoie de 75 de muncitori care să lucreze suplimentar pentru a îndeplini planul. În consecinţă, directorul avea angajaţi 75 de muncitori, chiar dacă în majoritatea timpului el avea nevoie de mai puţini ; şi din cauză că toţi ceilalţi directori procedau la fel, forţa de muncă era insuficientă. Aceasta oferea un sprijin convenabil, deşi neplanificat regimului, care garanta locul de muncă.

Un rezultat important al lipsei de forţă de muncă a fost acela că directorii de întreprinderi aveau relativ puţine mijloace de constrîngere a muncitorilor. În plus, din cauza faptului că lipsurile în aprovizionare provocau atît de multă

incertitudine în procesul de producţie, directorii trebuiau să transfere către muncitori mare parte din controlul asupra acestui proces, de teamă ca activitatea să nu stagneze[9]. Aceasta înseamnă că, din punct de vedere structural, în socialism muncitorii aveau, într-un anumit fel, o poziţie mai puternică în raport cu conducerea decît au muncitorii în capitalism. În acelaşi mod în care, prin negocierea cu birocraţii, directorii subminau puterea centrală, prin poziţia lor în procesul de producţie muncitorii o subminau pe aceea a directorilor.

Mai mult decît atît, chiar organizarea locului de muncă alimenta opoziţia faţă de controlul partidului. Prin intermediul sindicatelor dirijate de partid şi prin cumularea frecventă a funcţiilor politice cu cele de administraţie a întreprinderii, directivele partidului se făceau în mod continuu simţite în procesul de producţie – iar, din punctul de vedere al muncitorilor, acestea erau percepute ca inutile şi inoportune. Cei din conducerea sindicatelor fie că se amestecau fără rost, fie că nu contribuiau cu nimic la procesul de producţie ; îşi atribuiau însă meritele pentru rezultatele obţinute în producţie, despre care muncitorii ştiau că le aparţineau. Muncitorii participau cu dispreţ la ritualurile de producţie organizate de partid – aşa cum a stabilit sociologul Michael Burawoy în studiile sale asupra fabricilor maghiare – cum ar fi întreceri între echipe de lucru, zile de muncă voluntară şi campanii de producţie ; ei erau iritaţi de aceste manifestări impuse ale pretinsului lor angajament faţă de un socialism minunat[10]. De aceea, în loc de a consolida adeziunea muncitorilor, ritualurile de la locul de muncă ascuţeau conştiinţa şi rezistenţa lor. Împotriva „cultului muncii” oficial, folosit pentru a motiva cadrele şi muncitorii să îndeplinească planul, mulţi muncitori au dezvoltat un cult opoziţionist al nemuncii, imitîndu-i pe conducătorii de partid şi încercînd să facă, pentru banii pe care îi luau, cît mai puţin posibil. Deseori, cadrele nu găseau nici o cale de a contracara acest sabotaj intern care, reducînd producţia, adîncea problemele economiilor socialiste pînă la punctul de criză.

Astfel, chiar formele de control al partidului la locul de muncă tindeau să concentreze, să politizeze şi să atragă nemulţumirea populară, pe care societăţile capitaliste reuşesc să o disperseze, să o depolitizeze şi să o abată cu mai mult succes. În acest mod, socialismul a produs o sciziune între „noi” şi „ei”, muncitori şi lideri de partid, bazată pe conştiinţa vie a faptului că „ei” ne exploatează pe „noi”. Această convingere a fost un alt lucru care a subminat regimurile socialiste. Folosind termeni gramscieni, experienţa trăită de oameni în socialism a împiedicat discursul utopic al acestuia să devină hegemonic – a împiedicat, adică a atenuat constrîngerea prin consimţămînt[11].

Partidele comuniste aflate la conducere au dezvoltat o diversitate de mecanisme destinate să ascundă faţă de supuşii lor această latură a caracterului lor, mecanisme proiectate să producă atitudini docile în rîndul supuşilor şi să garanteze că nemulţumirea nu se va transforma în opoziţie directă. Voi discuta pe scurt două dintre aceste mecanisme : aparatul de supraveghere şi redistribuţia produsului social.

Supraveghere şi redistribuţie paternalistă

În fiecare ţară, instituţii similare KGB-ului au servit la perpetuarea supravegherii, cu grade diferite de intensitate şi succes. Deosebit de eficiente au fost poliţiile secrete din Uniunea Sovietică, Germania de Est şi România, dar reţele de informatori şi colaboratori au funcţionat, într-o anumită măsură, în toate ţările. Acestea au format un sistem de „producţie” foarte bine pus la punct, paralel cu sistemul de producţie a bunurilor – un sistem care producea hîrtii ce conţineau poveşti reale sau falsificate despre oamenii peste care stăpînea partidul. Să numim produsul direct „dosare”, deşi subiecţii politici şi înclinaţiile acestora, ce puteau fi folositoare regimului, constituiau produsul final. Acest sistem paralel de producţie era cel puţin la fel de important ca sistemul de producţie a bunurilor, deoarece producătorii de dosare erau mult mai bine plătiţi decît producătorii de bunuri. Imaginea pe care mi-am creat-o despre acest sistem paralel de producţie se datorează memoriilor deţinutului politic român Herbert Zilber:

> „Prima mare industrie socialistă a fost aceea de producţie a dosarelor... Această nouă industrie dispune de o armată de muncitori: informatorii. Lucrează cu echipament electronic ultramodern (microfoane, magnetofoane etc.), plus o armată de dactilografe, cu maşinile lor de scris. Fără toate acestea, socialismul nu ar fi putut supravieţui... În blocul socialist, oamenii şi lucrurile există numai prin dosarele lor. Întreaga noastră existenţă se află în mîinile aceluia care deţine dosarele şi este construită de acela care le întocmeşte. Oamenii reali sînt doar reflectarea dosarelor lor”[12].

Activitatea de producţie a dosarelor (şi prin aceasta a subiecţilor politici) a creat o atmosferă de neîncredere şi suspiciune, divizînd populaţia. Nu se ştia în cine se putea avea încredere, cine putea informa poliţia secretă despre atitudinile unei anumite persoane faţă de regim sau despre faptul că cineva lua cina împreună cu un american. Declaraţiile puteau la fel de bine să fie false. Informatorii care denunţau pe cineva nu erau niciodată întrebaţi care puteau fi motivele denunţului lor; cuvintele lor, născute poate din invidie, intrau direct în alcătuirea dosarului unei alte persoane – şi astfel în fiinţa sociopolitică a altei persoane. Mai mult, la fel ca toate celelalte segmente ale birocraţiei, poliţia umfla cifrele ei de „producţie”, pentru că un element adăugat dosarului era de multe ori mai important decît credibilitatea sa[13]. Existenţa acestui tenebros sistem de producţie putea avea efecte grave asupra persoanelor „prelucrate” de el, iar presupunerea că era omniprezent a contribuit mult, în cîteva ţări, la succesul său în suprimarea opoziţiei nedorite.

Dacă supravegherea a fost faţa negativă a problematicei legitimări a acestor regimuri, faţa ei pozitivă a fost promisiunea redistribuţiei sociale şi a bunăstării. Atît în centrul ideologiei oficiale a partidului, cît şi în cel al eforturilor sale de a-şi asigura suportul popular a stat „paternalismul socialist", care a justificat conducerea partidului prin pretenţia că partidul va avea grijă de trebuinţele fiecăruia, colectînd produsul social şi punînd apoi la dispoziţia populaţiei orice avea nevoie aceasta : mîncare ieftină, locuri de muncă, îngrijire medicală, locuinţe la preţuri accesibile, educaţie şi aşa mai departe. Autorităţile de partid au pretins, de asemenea, că sînt capabile să estimeze şi să satisfacă aceste trebuinţe mai bine decît indivizii sau familiile, care întotdeauna au tendinţa de a dori mai mult decît li s-ar cuveni. În aceasta constă paternalismul partidului : el juca rolul unui tată care oferă cadouri copiilor pe care îi consideră vrednici. Generosul tată-partid şi-a învăţat oamenii să formuleze trebuinţe pe care apoi el le va satisface, dar i-a descurajat să aibă iniţiativa de a-şi satisface singuri aceste trebuinţe. Promisiunile – contractul social de bază al socialismului – nu au trecut neobservate şi atîta timp cît condiţiile economice au permis îndeplinirea lor parţială, anumite regimuri socialiste şi-au cîştigat, ca urmare, legitimitatea. Dar acest lucru s-a dovedit imposibil de menţinut.

Dincolo de efectele asupra atitudinilor oamenilor, paternalismul a avut consecinţe importante asupra întregului sistem de producţie analizat anterior, precum şi asupra consumului ; aici încep să discut de ce consumul a fost atît de important în rezistenţa faţă de socialism. Un partid care pretinde că satisface trebuinţele cetăţenilor săi prin redistribuţie şi insistă să facă exclusiv acest lucru – adică fără a antrena şi eforturile lor independente – trebuie să controleze un fond enorm de resurse pentru a-l redistribui. Naţionalizarea mijloacelor de producţie a ajutat la obţinerea acestor resurse şi acelaşi lucru s-a realizat prin asidua orientare „productivistă", cu planurile de producţie mereu suplimentate şi prin îndemnurile la eforturi sporite.

Promisiunea redistribuţiei a fost un motiv în plus, pe lîngă argumentul meu anterior legat de lipsuri, pentru care socialismul a funcţionat în mod diferit de capitalism. Impulsul intern al socialismului nu a fost acela de a acumula profituri, ca acelea capitaliste, ci resurse care puteau fi distribuite. Aceasta reprezintă mai mult decît simpla ambiţie autarhică, de reducere a dependenţei de exterior : ea tinde să mărească dependenţa celor din interior. Efortul de acumulare a resurselor pentru redistribuţie implică aspecte pentru care profitul este complet irelevant. În capitalism, cei care administrează chioşcuri de limonadă se străduiesc să îi servească pe clienţii însetaţi în aşa fel încît să obţină profit şi să cîştige competiţia cu ceilalţi proprietari de chioşcuri de limonadă. În socialism, esenţialul nu era profitul, ci relaţia dintre oamenii însetaţi şi cel care are limonada : centrul-partid care a colectat de la producători diversele ingrediente (lămîie, zahăr, apă) şi apoi a preparat limonada pentru a-i răsplăti, după cum

considera de cuviinţă. Era irelevant dacă cineva realiza vreun profit : această operaţie sublinia superioritatea paternalistă a centrului asupra cetăţenilor săi – altfel spus, capacitatea acestuia de a decide cine primeşte mai multă limonadă şi cine mai puţină.

Controlul asupra ingredientelor a întărit capacitatea centrului de a redistribui lucrurile. Dar această capacitate ar fi chiar mai mare dacă centrul ar controla nu numai lămîile, zahărul şi apa, ci şi lucrurile din care provin acestea : lămîii, solul pe care este cultivată sfecla de zahăr şi fabricile care o prelucrează, fîntînile şi utilajele de forat. Adică, pentru birocraţia socialistă cel mai valoros lucru era să pună mîna nu numai pe resurse, ci pe acele resurse care produceau *alte* resurse utilizabile, care erau ele înseşi productive. Regimurile socialiste nu voiau numai ouăle, ci şi pasărea care făcea aceste ouă. De aceea, dacă logica internă a capitalismului este aceea de a acumula plusvaloarea, logica internă a socialismului a fost aceea de a acumula mijloace de producţie[14].

Accentul pus pe păstrarea resurselor la centru pentru redistribuţie este unul dintre motivele pentru care produsele ţărilor socialiste s-au dovedit de atîtea ori necompetitive pe piaţa mondială. În esenţă, majoritatea acestor bunuri nu erau făcute pentru a fi vîndute în mod competitiv : ele erau fie acumulate la centru, fie redistribuite la preţuri scăzute – efectiv distribuite. De aceea, faptul că o rochie era drăguţă şi bine lucrată sau urîtă şi prost cusută era irelevant, din moment ce nu profitul era problema : rochia va fi „distribuită" la un preţ subvenţionat, şi nu vîndută. De fapt, scopul *nu* era acela de a vinde lucruri : centrul voia să menţină sub controlul său cît mai mult cu putinţă, pentru că în acest fel avea putere redistributivă ; şi voia să distribuie restul pentru că în acest fel îşi valida legitimitatea în faţa publicului. A vinde lucruri în mod competitiv era prin urmare irelevant. La fel de neesenţiale erau şi ideile despre producţia „eficientă", care pentru un capitalist ar mări profiturile prin micşorarea pierderilor de material sau prin scăderea salariilor. Dar orice intră în calculul profitului – costurile materialelor sau cele legate de forţa de muncă, sau vînzarea bunurilor – a fost, pînă foarte tîrziu, neimportant în socialism. În schimb, prin „eficienţă" se înţelegea „folosirea integrală a resurselor existente", „maximizarea capacităţilor date" mai degrabă decît cea a rezultatelor, totul în aşa fel încît resursele să fie redirecţionate către un scop mai înalt decît satisfacerea trebuinţelor populaţiei[15]. Cu alte cuvinte, ceea ce era raţional în socialism diferea de raţiunea capitalistă. Amîndouă sînt stupide în felul lor, dar în sens diferit.

Consumul

Accentul pus de socialism pe redistribuţie duce la unul dintre cele mai mari paradoxuri ale unui regim paternalist care pretinde că satisface trebuinţele. Faptul că trebuiau să acumuleze continuu mijloace de producţie pentru a mări

puterea redistributivă i-a făcut pe liderii de partid să prefere industria grea (siderurgică, construcţii de maşini) în dauna industriei bunurilor de consum (alimentară sau uşoară). Pînă la urmă, o dată ce un consumator obţinea ceva, centrul nu mai controla acel lucru; distribuţia lucrurilor servea mai puţin puterii centrale decît o făcea producerea lucrurilor pe care aceasta putea să le controleze în continuare. Fondul central obţinea mai mult din înfiinţarea unei fabrici care să producă echipament de construcţie decît dintr-o fabrică de pantofi sau de ciocolată. Pe scurt, aceste sisteme se caracterizau printr-o tensiune fundamentală între ceea ce era necesar pentru legitimarea lor – redistribuirea lucrurilor către mase – şi ceea ce era necesar pentru puterea lor – acumularea lucrurilor la centru. Tensiunea s-a atenuat acolo unde oamenii erau mîndri de dezvoltarea economiei lor (cu alte cuvinte, construirea unei industrii grele putea, de asemenea, crea legitimitate) dar, din experienţa mea, efectele de legitimare ale redistribuţiei au fost mult mai importante.

Fiecare ţară a încercat să rezolve această tensiune în felul ei. De exemplu, Ungaria după 1968 şi Polonia în anii '70 au distribuit mai mult, în timp ce România şi Cehoslovacia au acumulat mai mult; dar tensiunea fundamentală a existat peste tot. Contractul social socialist garanta oamenilor mîncarea şi îmbrăcămintea, dar nu promitea (aşa cum fac sistemele capitaliste) calitate, promptitudine şi diversitate. De aceea, modul de operare al sistemului tindea să sacrifice consumul în favoarea producţiei şi controlului produselor. Această paradoxală neglijare a consumului a contribuit la lungile cozi despre care am auzit atîtea (şi auzim despre ele, desigur, pentru că trăim într-un sistem pentru care consumul este esenţial).

Subliniind această neglijare a consumului în comparaţie cu dezvoltarea bazei de resurse centrale, am vorbit pînă acum despre economia socialistă organizată *formal* – unii o numesc economie „primară" sau „oficială". Dar aceasta nu este întreaga poveste. Atît timp cît centrul nu întîmpina nevoile oamenilor, s-au luptat să facă acest lucru ei înşişi, dezvoltînd un vast repertoriu de strategii pentru obţinerea bunurilor de consum şi a serviciilor. Aceste strategii, numite economia „secundară" sau „neoficială", cuprindeau un domeniu larg, începînd de la cvasilegal pînă la categoric ilegal[16]. În majoritatea ţărilor socialiste nu era ilegal să ai o a doua slujbă pentru un venit suplimentar – făcînd tîmplărie, să zicem – dar pentru a face acest lucru oamenii furau deseori materiale sau foloseau în mod ilegal uneltele de la locul lor de muncă; sau puteau manipula bunurile statului pentru a le vinde pe ascuns. Vînzătorii din magazine puteau cîştiga favoruri sau sume suplimentare punînd deoparte, de exemplu, bunurile căutate pentru a le vinde clienţilor care dădeau bacşiş sau care le făceau vreun serviciu important în schimb. De asemenea, din economia secundară făcea parte şi aşa-numitul „lot personal" al ţăranilor cooperatori, care posedau lotul

lor individual în mod legal şi cu care, teoretic, puteau face ce voiau: să cultive pentru consumul lor propriu sau pentru a vinde la piaţă la preţurile impuse de stat. Dar în ciuda faptului că proprietatea asupra lotului era legală, oamenii obţineau venituri mari din el nu numai datorită muncii asidue, ci şi de pe urma a ceea ce furau de la cooperativă: îngrăşăminte şi erbicide, nutreţ pentru porcii sau vitele lor, timp de lucru pentru propria praşilă sau recoltare, timp de lucru cu tractorul şi combustibil pentru aratul propriului lot şi aşa mai departe. Atunci, economia secundară, care alimenta o mare parte din trebuinţele consumatorilor, parazita economia de stat şi era strîns legată de aceasta. Ea s-a dezvoltat exact din cauza faptului că economia de stat tindea să ignore consumul. Este esenţial să fie sesizată interdependenţa dintre cele două economii pentru a nu se crede că simpla demolare a sectorului de stat va permite în mod automat iniţiativei private – deja prezente în stadiu incipient – să înflorească. Dimpotrivă: sectoarele economiei secundare îşi vor pierde suflul şi vor muri dacă vor fi lipsite de sprijinul economiei oficiale, de stat.

Reiese clar din ceea ce am spus pînă acum că în timp ce în societatea noastră consumul este considerat, în primul rînd, o problemă socio-economică, relativa neglijare a intereselor consumatorului în socialism a condus la o politizare extremă a consumului. În România, în anii ’80 (un caz extrem), a tăia şi a mînca propriul tău viţel erau un act politic, pentru că guvernul interzisese sacrificarea viţeilor: trebuia ca aceştia să fie vînduţi ieftin fermelor de stat, pentru export. Sătenii români care mă serveau cu carne de viţel (după ce se asiguraseră de complicitatea mea) făceau acest lucru cu o satisfacţie deosebită. Era de asemenea ilegal ca orăşenii să meargă şi să cumpere patruzeci de kilograme de cartofi direct de la ţăranii care cultivau cartofi pe loturile personale, din cauză că autorităţile suspectau că ţăranii vor cere mai mult decît preţul stabilit de stat, îmbogăţindu-se în acest fel. Astfel, miliţienii români opreau în mod curent maşinile al căror portbagaj era lăsat pe şasiu şi confiscau produsele pe care le găseau înăuntru.

Consumul devenise politizat şi într-un alt mod: însăşi definiţia „trebuinţelor” devenise o problemă de rezistenţă şi dispută. „Trebuinţele”, după cum ştim din propria experienţă, nu sînt ceva dat: ele sînt create, amplificate, extinse – în special datorită reclamelor. Rolul reclamelor este acela de a ne convinge că avem nevoie de lucruri despre care noi nu ştim că avem nevoie, sau că dacă sîntem nefericiţi, aceasta se datorează faptului că avem nevoie de ceva (de un psihiatru, de o bere, de un Marlboro sau de o persoană). Trebuinţa noastră are nevoie numai de un nume şi apoi poate fi satisfăcută cu un produs sau un serviciu. A găsi un nume stărilor neplăcute, a le desemna drept trebuinţe şi a găsi produsul care să le satisfacă reprezintă sufletul economiei noastre. Prin contrast, socialismul, care nu s-a întemeiat pe născocirea unui număr

infinit de lucruri pe care să le vîndă oamenilor, ci pe pretenţia de a satisface trebuinţele *de bază* ale oamenilor, a avut o definiţie foarte puţin înfrumuseţată a acestor trebuinţe – pentru păstrarea egalitarismului socialist. Într-adevăr, unii disidenţi maghiari au scris despre relaţia dintre socialism şi trebuinţe ca despre o „dictatură”[17]. Atîta timp cît mîncarea oferită era comestibilă, iar îmbrăcămintea care se putea procura te acoperea şi îţi ţinea de cald, trebuia să fie suficient. Dacă aveai probleme să găseşti pînă şi aceste lucruri, asta însemna că nu te-ai străduit suficient să cauţi. Nici un planificator nu îşi îngăduia să cerceteze ce fel de bunuri doreau oamenii sau să încerce să fixeze noi trebuinţe corespunzătoare produselor nou create şi pieţelor nou apărute.

Dar, în acelaşi timp, politica acestor regimuri a făcut din consum, în mod paradoxal, o problemă. Chiar pe măsură ce regimurile împiedicau consumul populaţiei, prin faptul că nu puneau bunuri la dispoziţia acesteia, ele insistau că, în socialism, standardul de viaţă se va îmbunătăţi continuu. Aceasta a stimulat apetitul consumatorilor, probabil pentru a încuraja efortul susţinut şi pentru a-i lega pe oameni de sistem. Mai mult, ideologia socialistă a prezentat consumul ca pe un „drept”. Organizarea sistemului a intensificat în continuare dorinţa consumatorului prin faptul că l-a privat de satisfacerea ei, făcînd astfel din aceasta ţinta eforturilor, rezistenţei şi nemulţumirii lui. Antropologul John Borneman vede în relaţia dintre dorinţă şi bunuri un contrast major între capitalism şi socialism. Capitalismul, afirmă el, face în mod repetat ca dorinţele să fie concrete şi bine definite şi oferă bunuri concrete – chiar dacă mereu altele – pentru satisfacerea lor. Socialismul, prin contrast, a trezit dorinţa *fără* a o defini clar şi o menţinut-o vie prin împiedicarea satisfacerii ei[18].

Pe măsură ce oamenii deveneau tot mai alienaţi faţă de socialism şi mai critici la adresa de realizărilor lui, politizarea consumului i-a făcut, de asemenea, să conteste definiţiile oficiale date trebuinţelor lor. Ei au făcut aceasta nu numai prin crearea unei economii secundare, pentru a produce alimente, a confecţiona îmbrăcăminte sau a lucra după program, dar şi, uneori, protestînd deschis. Liderii comunişti ai Poloniei au avut de-a face cu asemenea proteste cel puţin de două ori, în 1970 şi în 1980, cînd muncitorii polonezi au cerut insistent să aibă mai multă mîncare decît le-ar fi permis creşterile de preţuri dictate de guvern. Mai puţin generatoare de dezordine imediată au fost formele de protest în care populaţia a folosit stilurile de consum pentru a crea identităţi sociale de rezistenţă. Piaţa neagră de bunuri occidentale care a apărut peste tot a permis consumatorilor alienaţi să-şi exprime nemulţumirea faţă de propriile guverne prin genul de lucruri pe care alegeau să le cumpere. Cheltuiai întregul salariu pe o lună pentru o pereche de blugi, de exemplu, dar merita : a o purta însemna că ai putut face rost de ceva despre care sistemul a spus că nu ai nevoie şi nu ar trebui să-l ai. Astfel, bunurile şi obiectele de consum îţi confereau o identitate

contrastantă faţă de aceea dată de socialism, permiţîndu-ţi să te diferenţiezi ca individ în faţa presiunilor neînduplecate de omogenizare a competenţelor şi gusturilor tuturor într-o colectivitate uniformă. Obţinerea obiectelor devenise un mod de a-ţi construi propria identitate împotriva unui regim extrem de nepopular.

Facţionalism birocratic şi pieţe

Înainte de a vedea de ce au căzut aceste sisteme, vreau să mă refer la încă o problemă : modul în care se făcea politica în cadrul birocraţiei de partid. Deşi a luat forme diferite şi specifice în fiecare ţară, acest aspect este important de menţionat, pentru că prăbuşirea socialismului s-a datorat în mare măsură modificării echilibrului dintre facţiunile care au apărut în aparatul de partid. Încă înainte de 1989, cercetătorii au subliniat cîteva forme de diviziune intra--partinică. Sociologul polonez Jadwiga Staniszkis, scriind exact despre momentul tranziţiei, vorbeşte despre trei facţiuni – globaliştii, populiştii şi birocraţia de nivel mediu ; alţii, scriind la un nivel mai general, disting între elite „strategice" şi „operative", între birocraţia de stat şi „monopolul global", între birocraţie şi elita de partid, între activiştii de partid „dinăuntru" şi „din afară" şi aşa mai departe[19]. Un mod de a reflecta asupra logicii acestor divizări diverse este să observăm că ele disting între proprietate şi administraţie sau între oamenii care controlau activitatea de administraţie şi cei care făceau „muncă de teren", intervenind în viaţa socială reală[20]. Putem căuta apoi tendinţele conflictuale generate de interesele diferite ale acestor grupuri – cum ar fi conflictele dintre „proprietarii" de la centru sau funcţionarii de birou, pe de-o parte, care puteau persevera cu obstinaţie în politica de acumulare a mijloacelor de producţie fără a se preocupa de probleme ca productivitatea sau producţia, şi administratorii birocratici ai procesului de alocare sau lucrătorii de teren, pe de altă parte, care *trebuiau* să fie preocupaţi de aceste probleme. Deşi puterea sistemului în sine stătea în acumularea continuă, asemenea tendinţe necontrolate puteau împiedica activitatea celor care trebuiau de fapt să livreze resursele sau să le redistribuie. Fără investiţii reale şi resurse materiale solide, unităţile de nivel inferior nu puteau produce mijloacele de producţie pe care să se bizuie atît birocraţia, cît şi centrul. Dacă activitatea productivă ar fi atît de sufocată de „supraadministrare" încît nu s-ar produce nimic, aceasta ar pune în pericol puterea şi prestigiul birocraţiei redistributive.

De aceea, atunci cînd acumularea la centru a mijloacelor de producţie a început să ameninţe capacitatea de a produce a unităţilor de nivel inferior ; atunci cînd dezechilibrul persistent dintre investiţiile în industria grea şi cele în industria uşoară, între alocarea de resurse pentru investiţii şi pentru consum şi

aşa mai departe au diminuat stocul de bunuri distribuibile ; şi atunci cînd tentativa centrului de a împiedica întreprinderile să-şi însuşească surplusul a creat dificultăţi în chiar procesul de producţie – atunci a apărut presiunea pentru o schimbare a priorităţilor. Presiunea a venit parţial din partea societăţii căreia nu i se alocase destul şi parţial din partea birocraţilor înşişi, al căror prestigiu şi, din ce în ce mai mult, ale căror şanse de a-şi menţine puterea depindeau de posesiunea mai multor bunuri de alocat. Atunci a început să se audă despre descentralizare, despre rata de creştere, despre productivitate – într-un cuvînt, despre probleme de *output*, şi nu de *input*-uri, care reprezintă esenţa activităţii birocratice. Acestea sînt în general menţionate ca fiind limbajul „reformei".

Pentru acele grupuri care au devenit preocupate de probleme de *output* şi productivitate, soluţiile au implicat aproape întotdeauna introducerea unor mecanisme cum ar fi criteriul profitabilităţii şi pieţe mai libere. Aceasta însemna, totuşi, introducerea unei raţiuni subordonate, în contradicţie cu logica internă a sistemului şi ameninţînd, de aceea, conducerea neîntreruptă a partidului. Într-o anumită măsură, forţele pieţei creează probleme socialismului datorită motivelor tratate implicit sau explicit mai sus prin sublinierea contrastului dintre economiile capitaliste, constrînse de cerere, şi economia de penurie a socialismului (de exemplu, lipsa de interes a socialismului pentru vandabilitatea produselor sale). Dar, mai pe larg, pieţele creează probleme pentru că ele deplasează bunurile mai curînd lateral decît vertical, către centru, după cum o cer toate sistemele redistributive. Pieţele, de asemenea, presupun că interesul individual şi „mîna invizibilă" asigură binele comun, şi nu mîna călăuzitoare a partidului[21]. Pentru că aceste mişcări laterale şi premise individualizante răsturnau organizarea ierarhică a socialismului, mecanismele de piaţă au fost suprimate. Prin introducerea lor, reformatorii au deschis o cutie a Pandorei.

De ce s-a prăbuşit ?

Observaţiile mele cu privire la modul de funcţionare a socialismului au subliniat deja cîteva dintre motivele colapsului său ; aş putea să mă refer acum la această problemă mai pe larg. Acest lucru impune, după părerea mea, să se facă legătura între particularităţile organizării sale interne (discutate mai sus) şi caracteristicile climatului extern, precum şi cu „istoria evenimenţială" recentă. Aceasta înseamnă să examinăm conjunctura specifică a două sisteme – „capitalist" şi „socialist", pentru a folosi tipuri ideale – unul cuprinzîndu-l pe celălalt[22].

În termenii istoriei evenimenţiale, cauza imediată a căderii socialismului est-european şi sovietic a fost o hotărîre a guvernului maghiar : demontarea sîrmei ghimpate dintre Ungaria şi Austria în preajma vizitei preşedintelui

George Bush şi repudierea ulterioară a tratatului cu RDG, care ar fi împiedicat emigrarea est-germanilor prin Ungaria. Acest apogeu al strategiei pe termen lung de deschidere către Vest a Ungariei a oferit o ocazie neaşteptată unor turişti est-germani de a-şi prelungi vacanţa în Germania de Vest; rezultatul final, ţinînd cont că, în această criză, Gorbaciov a refuzat să susţină guvernul est-german cu trupe sovietice, a fost căderea zidului Berlinului. Înţelegerea conjuncturii în care Ungaria a putut să-şi deschidă graniţele şi în care Gorbaciov a putut să refuze să-l ajute cu trupe pe Honecker necesită punerea în mişcare a modelului static descris mai sus şi plasarea lui în context internaţional. Aceasta implică să ne întrebăm în ce mod întîlnirea socialismului cu capitalismul mondial în schimbare a produs sau a agravat diviziunile facţionale din interiorul partidelor comuniste.

Soluţii internaţionale la probleme interne

Discuţia mea asupra socialismului a indicat existenţa cîtorva puncte de tensiune în funcţionarea lui, care au afectat capacitatea de reproducţie lărgită a sistemului. De-a lungul întregii lor existenţe, aceste regimuri au căutat să controleze astfel de tensiuni în diferite moduri, de la importantele reforme de piaţă din Ungaria în anii ’60, pînă la respingerea reformei şi intensificarea constrîngerii în România. În toate aceste cazuri, controlarea tensiunilor a implicat luarea unor decizii care au deschis, într-o măsură mai mare sau mai mică, economiile politice socialiste capitalului occidental. Impulsul pentru această deschidere – critică pentru disoluţia socialismului – a venit în primul rînd din interior, pe măsură ce liderii de partid au încercat să rezolve problemele structurale fără să recurgă la o reformă structurală majoră. Atitudinea lor în această privinţă aminteşte de „mentalitatea de jaf”, care vede în mediul extern o sursă de pradă care urmează să fie folosită, atunci cînd este nevoie pentru menţinerea sistemului, fără a se ţine cont de costuri. Această atitudine a fost vizibilă în tendinţa guvernelor socialiste de a trata comerţul exterior ca pe un sector rezidual, folosit pentru suplimentarea bugetelor, fără a constitui o parte integrantă a acestora[23]. Modul în care recursul oportunist la mediul extern a adus socialismul într-o relaţie mai strînsă cu capitalismul a avut consecinţe fatale.

Intersecţia critică nu a avut loc în 1989 sau în 1987, ci la sfîrşitul anilor ’60 şi începutul anilor ’70, cînd capitalismul global a intrat în criza sa ciclică din care încă se mai luptă să iasă. Dintre posibilele răspunsuri ale capitaliştilor la această criză (deprecierea monedei, reorganizare structurală etc.), unul dintre cele adoptate la început a fost acela de a oferi împrumuturi externe; cantităţile masive de petrodolari, care au fost investite în băncile occidentale după schimbările în politica OPEC din 1973, au facilitat această opţiune. Prin împrumuturi, ţările

occidentale au oferit destinatarilor posibilitatea de a cumpăra echipament de producţie sau de a construi infrastructuri pe termen lung, extinzînd astfel pieţele străine pentru produse occidentale[24].

Împrumuturile au devenit disponibile exact în momentul în care în întreg blocul socialist fusese propusă prima rundă importantă de reforme structurale, realizată fără entuziasm şi în mare măsură abandonată, din cauza faptului că raţiunea de a fi a socialismului se potrivea prea puţin cu criteriile profitabilităţii şi pieţei. De asemenea, şovăiala de a continua reformele s-a datorat în mare măsură Primăverii de la Praga, din Cehoslovacia, în urma căreia aparatul de partid din întreaga regiune a putut să înţeleagă pericolul pe care îl reprezenta reforma pentru monopolul puterii. Atunci, în loc de a reforma sistemul din interior, cele mai multe conduceri de partid au optat pentru a-şi rezolva problemele printr-o legătură mai puternică cu economia înconjurătoare : importînd capital occidental şi folosindu-l pentru a cumpăra tehnologie avansată (sau, ca în cazul Poloniei, pentru a subvenţiona consumul), în speranţa de a îmbunătăţi randamentul economic. Împrumutul a devenit astfel un surogat al amplelor schimbări interne, care ar fi pus în pericol monopolul puterii partidului asupra societăţii şi ar fi subminat mecanismele interne ale socialismului. În acest fel, ciclurile interne ale celor două sisteme opuse s-au întretăiat brusc.

La fel ca în cazul tuturor împrumuturilor internaţionale din acea perioadă, intenţia a fost aceea de a achita datoriile exportînd produse finite pe piaţa mondială. La jumătatea anilor '70 era clar că piaţa mondială nu putea absorbi o cantitate suficientă de produse socialiste pentru a permite returnarea sumelor respective şi, în acelaşi timp, ratele din ce în ce mai mari ale dobînzilor s-au adăugat datoriei într-un ritm ameţitor. O dată cu decizia instituţiilor bancare occidentale, din 1979-1980, de a nu mai împrumuta alţi bani ţărilor socialiste, acestea au fost aruncate într-o dezordine totală. Am menţionat deja cîţiva dintre factorii care au făcut ca economiile socialiste să fie nişte competitori incapabili pe piaţa de export internaţională. Atitudinea de „jaf” faţă de economiile externe, organizarea fundamentală a sistemului împotriva noţiunilor de vandabilitate a produselor sale, accentul pe care economiile de penurie îl pun pe achiziţionare, şi nu pe vînzare, neglijarea consumului şi a producţiei destinate satisfacerii trebuinţelor consumatorilor cu diverse produse de înaltă calitate – toate acestea arătau că un răspuns adecvat la criza de valută forte va avea un efect catastrofal asupra mecanismelor interne ale socialismului. La aceasta s-a adăugat şi faptul că economiile socialiste erau „demodate” ; după formularea lui Jowitt, „după 70 de ani de eforturi sîngeroase, Uniunea Sovietică crease o industrie germană a anilor 1880 în anii 1980”[25].

În aceste condiţii, balanţa de putere s-a înclinat către facţiunea din interiorul Partidului Comunist al Uniunii Sovietice, care de multă vreme susţinuse reformele

structurale, introducerea mecanismelor de piaţă şi a stimulentelor pentru profit, chiar cu preţul renunţării la „rolul conducător” al partidului. Alegerea, după cum au văzut-o Gorbaciov şi facţiunea sa, a fost între a păstra fie Uniunea Sovietică şi imperiul ei (prin reforme care să-i mărească randamentul economic şi legitimitatea politică), fie proprietatea colectivă şi monopolul partidului. Gorbaciov a fost dispus să le sacrifice pe cele din urmă pentru a le salva pe primele, dar a sfîrşit prin a le pierde pe toate.

Deşi atenţia Vestului era aţintită asupra discursurilor experţilor de la Kremlin, aspectele mai importante ale reformei depindeau însă de acţiunile deseori neautorizate ale birocraţilor care erau ocupaţi să creeze noi forme de proprietate pentru ei înşişi. Staniszkis descrie dezvoltarea a ceea ce ea numeşte „capitalism politic”, pe măsură ce birocraţii creau în mod spontan, din interiorul birocraţiei economice de stat, propriile lor companii bazate pe profit. Pentru argumentul meu că legătura socialismului cu lumea capitalistă a fost hotărîtoare pentru prăbuşirea lui este semnificativ faptul că toate exemplele pe care Staniszkis le-a ales pentru a ilustra aceste tendinţe se află la interfaţa dintre economiile socialiste şi lumea exterioară – în special companii noi care mijloceau comerţul exterior şi achiziţionarea de către stat a calculatoarelor occidentale[26]. De fapt, ea vede ca hotărîtoare sciziunea dintre grupul celor care administrau interfaţa dintre socialism şi lumea exterioară (cum ar fi cei din politica externă, contraspionaj şi comerţ exterior) şi cei care administrau socialismul în interior (cum ar fi cei din aparatul executiv de nivel mediu al partidului şi KGB-ul)[27]. Forme de privatizare apărute deja în 1987 în Polonia şi în 1984 în Ungaria[28] arată configuraţia, pe cale de deveni vizibilă, a ceea ce Staniszkis vede ca fiind scopul reformiştilor: o economie duală. O parte a acestei economii urma să fie administrată de la centru, ca şi înainte, iar cealaltă urma să fie reformată prin mecanisme de piaţă/profit şi privatizare selectivă a proprietăţii de stat. Cele două urmau să coexiste în simbioză[29].

Aceste forme de „capitalism politic” au apărut în parte datorită exploatării de către administratorii economici a penuriei endemice din socialism – penurie agravată acum pînă la proporţii de criză. Avînd proaspăta speranţă de a face profit, „capitaliştii politici” (eu îi numesc „întrepratcici”) vroiau să pună în circulaţie rezerve cunoscute numai de ei – pe care altfel le-ar fi acumulat – atenuînd astfel lipsurile, spre propriul lor profit. Ca rezultat, pînă şi birocraţii sovietici şi polonezii antireformişti s-au văzut în situaţia de a-şi da asentimentul pentru activităţile întrepratcicilor, fără de care, după cum spune Staniszkis, „structura oficială a administraţiei economice era imposibil de condus”[30]. La tolerarea lor a contribuit anarhia birocratică excesivă, pierderea controlului de către cei de la vîrf, care îşi avea originea în „inabilitatea superiorilor de a le furniza subordonaţilor (administratori de nivel inferior) mijloacele de a-şi

construi o strategie de supravieţuire”[31]. Pentru că nu mai puteau să garanteze livrările şi investiţiile, superiorii au fost nevoiţi să accepte orice soluţii au putut născoci subordonaţii lor mai întreprinzători – chiar cu preţul unor profituri ilicite din rezervele statului. Întrepratcicii au început curînd să privească acumulările statului aproape în acelaşi fel în care Preobrajenski îi îndemnase odată pe liderii sovietici să privească agricultura : ca pe o sursă de acumulare primitivă. Ei au început să găsească tot mai atractivă ideea continuării „privatizării”, atît de importantă pentru creditorii occidentali.

Este posibil (deşi improbabil) ca regimurile socialiste să nu se fi prăbuşit în cazul în care criza lor de valută forte şi consecinţa acesteia, intersecţia cu capitalismul, ar fi apărut într-un punct diferit al ciclicităţii capitalismului. Însă modul specific de administrare de către capitalism a propriilor crize s-a dovedit imposibil de aplicat sistemelor socialiste. Fără a intenţiona să prezint recenta „specializare flexibilă” a capitalismului ca fiind unitară sau dominantă (formele ei diferă de la un loc la altul şi ea coexistă cu alte forme socio-economice), am descoperit în literatura referitoare la aceasta un număr de caracteristici chiar mai defavorabile socialismului decît a fost varianta mai timpurie a „fordismului”, care a fost imitată parţial de sistemul de producţie sovietic. Aceste caracteristici includ : producţia de serie mică ; inventarierea exact-la-timp ; un ritm accelerat al inovaţiilor ; reducerea drastică a timpului de circulaţie a capitalului datorită automatizării şi electronizării ; de asemenea, un timp de circulaţie mult mai mare în cazul consumului, concomitent cu îmbunătăţirea tehnicilor de creare a trebuinţelor şi un accent sporit pe producţia de evenimente în locul celei de bunuri ; coordonarea economiei de către capitalul financiar ; accesul instantaneu la informaţii şi analize precise ; şi o descentralizare totală care creşte controlul managerial asupra muncii (în dauna eşaloanelor superioare)[32].

Cum se poate armoniza socialismul cu toate acestea ? – socialismul cu accentul său pe producţia eroică pe scară largă a mijloacelor de producţie, cu resursele sale blocate prin acumulare – aici nu poate fi vorba de exact-la-timp ! – lipsit de orice stimulent sistemic pentru inovaţie, pentru care noţiuni ca „timp de circulaţie” sînt irelevante, cu neglijarea consumului şi cu definiţia sa penibilă a „trebuinţelor”, cu circulaţia îngrădită şi secretoasă a informaţiei (exceptînd zvonurile !), în care centrul nu putea avea nici o încredere şi cu lupta sa continuă de a menţine controlul asupra tuturor fazelor procesului de producţie ? De aceea, afirm că nu simpla întîlnire a socialismului cu capitalismul a dus la prăbuşirea celui dintîi, ci faptul că s-a întîmplat să se întîlnească cu un capitalism de tip nou, „flexibil”. David Harley oferă o schemă pentru compararea „modernităţii fordiste” cu „postmodernitatea flexibilă”, care clarifică lucrurile mai departe : sistemele socialiste au mult mai multe în comun cu coloana „fordistă” din schema sa decît cu cea flexibilă[33].

Am să mai adaug un singur lucru, care leagă era specializării flexibile de colapsul socialismului. Un număr din ce în ce mai mare de specialişti au remarcat că în capitalism schimbarea este concomitentă cu o alterare în natura puterii statului: mai precis, o parte din funcţiile statului sînt subminate[34]. Comerţul internaţional cu armament a ridiculizat monopolul statului asupra mijloacelor violente. Mobilitatea extraordinară a capitalului înseamnă că, pe măsură ce acesta se mută din zone cu impozite ridicate spre zone cu impozite reduse, multe state îşi pierd o parte din venituri şi din baza industrială, iar acest lucru le micşorează capacitatea de a atrage capital sau de a regla circulaţia acestuia. Retragerea capitalului poate acum disciplina toate guvernele statelor naţionale[35]. Coordonarea capitalismului global de către capitalul financiar încurajează mobilitatea capitalului, pentru care graniţele rigide ale statelor reprezintă un obstacol. Iar posibilităţile recente oferite de computerizare de a face comerţ speculativ au generat presiuni puternice pentru eliberarea capitalului imobilizat în structurile şi instituţiile de stat, prin diminuarea mărimii acestora[36].

De aici, rezultă două consecinţe cu privire la colapsul socialismului. În primul rînd, grupurile din interiorul ţărilor socialiste, a căror poziţie în structura internă le-a înlesnit participarea în economia globală, aveau acum motive de a mări deschiderea propriului stat către capital – adică de a promova reforma. În al doilea rînd, controlul exercitat de statele socialiste asupra fluxurilor de capital către propriile lor ţări poate să fi făcut din ele ţinte speciale ale intereselor financiare internaţionale, dornice să-şi mărească oportunităţile prin subminarea statelor socialiste. Fiecare dintre aceste grupuri interne şi internaţionale şi-a descoperit propria şansă în interesul celuilalt. În orice caz, reiese cu claritate din politica agenţiilor internaţionale de împrumut că acestea tind să diminueze puterea statelor socialiste, din moment ce insistă asupra privatizării proprietăţii de stat – baza puterii şi a veniturilor acestor state. Privatizarea este împinsă înainte chiar şi în faţa obiecţiilor unor economişti că „prea mult efort este investit în privatizare şi prea puţin în crearea şi stimularea dezvoltării noilor firme private” – a căror intrare pe piaţă poate fi în realitate împiedicată de privatizare[37].

Nu este timp pentru socialism

În loc să cercetez în continuare în ce mod specializarea flexibilă a impus schimbări în socialism, vreau să rezum argumentul meu, legîndu-l de noţiuni referitoare la timp. Timpul, după cum au arătat antropologii, este o dimensiune fundamentală a activităţilor umane, care ia diferite forme în diferite tipuri de societăţi. De exemplu, noţiunea occidentală de timp liniar, ireversibil, format din unităţi egale şi divizibile, este numai unul dintre modurile posibile de a

conceptualiza timpul şi de a-l trăi. O construcţie culturală dată a timpului se ramifică în întreaga ordine socială. Calendarele, orarele şi ritmurile stabilesc însăşi esenţa vieţii de zi cu zi (motiv pentru care elitele, în special cele revoluţionare, le manipulează deseori), consolidează puterea şi inegalitatea şi afectează modul în care oamenii devin fiinţe sociale.

Capitalismul există numai ca o funcţie a timpului – şi a unei anumite concepţii despre timp. Eforturile de a spori profiturile mărind viteza de circulaţie a capitalului reprezintă însăşi esenţa sa. De aceea, fiecare reorganizare majoră a capitalismului atrage după sine, în termenii lui Harvey, „compresia timp-spaţiu" : o reducere a orizontului temporal al luării deciziilor private şi publice, ale cărei consecinţe cuprind spaţii tot mai largi datorită schimbărilor în tehnologia de comunicaţii şi de transport[38]. Prin contrast, logica de bază a socialismului nu punea preţ pe creşterea vitezei de circulaţie a capitalului. Deşi retorica stalinismului sublinia că socialismul este un sistem extrem de dinamic, de cele mai multe ori liderii sovietici au acţionat ca şi cum timpul ar fi fost de partea lor. (Cînd Hruşciov a spus „vă vom îngropa", nu a fost prea precis în ceea ce priveşte data.) Într-adevăr, am demonstrat că în România anilor '80, departe de a fi accelerat, timpul a fost treptat încetinit, nivelat, imobilizat şi obligat să devină neliniar[39].

Ca şi reorganizarea capitalismului la sfîrşitul secolului al XIX-lea, actuala reorganizare atrage după sine o compresie timp-spaţiu, pe care noi o percepem ca pe o enormă accelerare. Totuşi, socialismul cu care s-a intersectat nu a cunoscut o asemenea dinamică a comprimării timpului. În această lumină, semnificaţia perestroicii lui Gorbaciov a constat în recunoaşterea faptului că temporalitatea socialismului nu putea fi susţinută într-o lume capitalistă. Perestroika a inversat concepţia sovietică în privinţa aceluia a cărui definiţie a timpului şi ale cărui ritmuri erau dominante, precum şi a locului în care se afla dinamismul : acesta nu se afla în interiorul sistemului socialist, ci în afara lui, în Occident. Retorica lui Gorbaciov, începînd de la mijlocul anilor '80, este plină de cuvinte despre timp : Uniunea Sovietică trebuie să „ajungă din urmă", să „accelereze" dezvoltarea sa, să se lepede de „puturoşenie" şi „inerţie" şi să depăşească „era de stagnare". Pentru el, schimbarea a devenit brusc o necesitate „urgentă".

> „[Prin] a doua jumătate a anilor şaptezeci… ţara a început să-şi piardă avîntul… Elemente de stagnare… au început să apară… Un fel de «mecanism de frînare» a afectat dezvoltarea socială şi economică… Inerţia unei dezvoltări economice extensive a dus la impas şi stagnare"[40].

Acestea sînt cuvintele unui om prins de compresia spaţiului şi a timpului.

Chiar pe măsură ce vorbea, noile tehnologii de comprimare a timpului/spaţiului se răzbunau cumplit pe posibilele ritmuri de a controla politica, ale lui şi ale altor lideri, atunci cînd Radio Europa Liberă făcea ca vorbele lor să fie

deodată interne *şi* internaţionale. Liderii sovietici nu mai puteau să-şi asume libertatea de a spune un lucru pentru consumul intern şi ceva diferit pentru lumea exterioară: erau acum prizonierii simultaneităţii. Rolul tehnologiei informaţionale occidentale în subminarea socialismului a fost evident în cazul propagării grevelor Solidarităţii, în 1980, despre care veştile au fost transmise telefonic în Occident şi retransmise instantaneu către Polonia prin Radio Europa Liberă şi BBC, mobilizînd milioane de polonezi împotriva partidului. Revoluţiile din 1989 au fost mediatizate într-un mod similar.

Sugerez deci că prăbuşirea socialismului a venit în parte din ruptura masivă produsă de coliziunea sa cu accelerarea capitalismului. Dacă este aşa, ar fi deosebit de util să ştim ceva mai mult despre experienţa celor care au lucrat la interfaţa dintre cele două sisteme temporale şi care nu s-au putut opri să nu realizeze cît de diferit era timpul capitalismului de al lor. Birocraţii aflaţi sub presiunea de a creşte comerţul exterior şi veniturile de pe urma acestuia sau importatorii de echipament pentru calculatoare vor fi descoperit că eşecul în a se adapta la noţiuni străine cum ar fi viteză de circulaţie mărită îi putea costa valută forte. Ei vor fi experimentat direct tehnologiile occidentale de anihilare a timpului, realizînd în milisecunde o tranzacţie bancară care ar fi necesitat ore şi zile întregi de hîrţogărie în sistemul lor financiar. A datorat ceva apariţia criteriilor de „profitabilitate" în economia de comandă poziţiei duale a acestor oameni? Au ajuns ei să se perceapă în mod diferit ca executanţi? Pe scurt, în opinia mea, căderea socialismului nu se poate explica numai prin simpla intersecţie a ciclurilor temporale a două sisteme, ci prin interferenţa a două ordini temporale diferit constituite, împreună cu noţiunile respective de persoană şi activitate.

Dacă economiile socialiste nu s-ar fi deschis către importul de capital şi către plata datoriilor, probabil că interferenţa cu accelerarea capitalistă ar fi fost mai puţin zguduitoare – sau ar fi putut avea loc în termeni mai mult sau mai puţin egali. Dar definiţia capitalistă a timpului a prevalat, pe măsură ce debitorii socialişti se plecau în faţa ordinelor acestuia (chiar şi atunci cînd le amînau), agravînd astfel conflictul facţionalist din interiorul elitei. Din cauză că liderii săi au acceptat hegemonia temporală a Vestului, timpul mesianic al socialismului s-a dovedit a fi apocaliptic. Ironia este că în cazul în care regimurile debitoare ar fi refuzat definiţiile impuse din exterior – dacă s-ar fi unit pentru a nu plăti datoriile către Vest (care în 1981 se ridicau la peste 90 de miliarde de dolari[41]) – puteau să producă prăbuşirea sistemului financiar mondial, implinind peste noapte profeţia ameninţătoare a lui Hruşciov. Faptul că acest lucru nu s-a întîmplat arată cît de esenţial a fost monopolul capitaliştilor asupra definiţiei realităţii sociale.

Ce urmează ?

Consecinţa intersectării crizelor sistemice ale socialismului şi capitalismului este însă mult mai complicată decît „capitalismul triumfător". Ken Jowitt surprinde acest lucru printr-o neaşteptată metaforă, cea a extincţiei biologice şi a ştergerii concomitente a graniţelor existente anterior între forme de viaţă. În splendidul său eseu „Extincţia leninistă", el urmăreşte implicaţiile metaforei după cum urmează :

> „[O caracteristică] a extincţiilor în masă… este aceea că ele afectează de obicei mai mult de o specie. În acest sens, colapsul leninismului european poate fi privit mai degrabă ca un vulcan politic decît ca un asteroid. Erupţia unui vulcan afectează iniţial o arie delimitată (în acest caz circumscrisă regimurilor leniniste) dar, în funcţie de forţa ei, efectele devin, în mod treptat, dar dramatic, globale. Vulcanul leninist din 1989 va avea un efect comparabil asupra speciilor biologice liberale şi ale «Lumii a treia» de pe întreg globul"[42].

După ce descrie noile „specii" de regimuri care au apărut în forme schimbate de guvernămînt în Polonia, Ungaria, România şi în alte părţi, precum şi alte forme noi de viaţă politică care au ieşit la suprafaţă în Iugoslavia şi Uniunea Sovietică, el reflectează asupra problemei mai largi a sfîrşitului războiului rece :

> „Timp de o jumătate de secol am gîndit în termeni de Est şi Vest, iar acum Estul ca atare nu mai există. Axa principală a politicii internaţionale a «dispărut». Rusia termonucleară nu, dar în mod sigur Uniunea/Imperiul Sovietic(ă) da. «Extincţia» ei revizuie radical cadrul în care Vestul, Statele Unite înseşi, Lumea a treia şi ţările Europei de Est, fostul imperiu rus şi multe naţiuni în Asia s-au delimitat şi s-au definit.
> Extincţia leninistă va forţa Statele Unite [pentru a nu-i mai menţiona pe toţi ceilalţi] să reanalizeze semnificaţia propriei identităţi naţionale"[43].

Deci extincţia leninistă ne confruntă cu un vid conceptual. Jowitt conchide invocînd povestea biblică a Genezei („lumea era fără formă şi pustie"), a cărei temă este delimitarea şi denumirea noilor entităţi, ca „naraţiunea" cea mai potrivită pentru viitorul apropiat.

După părerea mea, nu numai că Jowitt are perfectă dreptate, dar se poate merge chiar mai departe. Nu este vorba numai de noi identităţi politice, inclusiv a noastră, pe care vom avea misiunea să le delimităm şi definim – o misiune care, dacă exemplul Bosniei este de vreun folos, are o însemnătate extremă. Este vorba despre întregul arsenal conceptual cu ajutorul căruia instituţiile

occidentale şi disciplinele ştiinţelor sociale au fost definite în acest secol. Pe măsură ce sînt parcurse lucrările ştiinţifice referitoare la procesele post-socialiste de „privatizare”, creare a „drepturilor de proprietate”, dezvoltare a „democraţiei” sau „societăţii civile”, sau „constituţiilor” – pe scurt, propunerile pentru construcţia unui „stat liberal” – se strecoară o confuzie adîncă. Începem să observăm că aceşti termeni nu denumesc concepte utile: ele sînt elemente ale unei masive revoluţii politice şi ideologice care nu este în nici un caz limitată numai la „Est”.

Dacă acest lucru este adevărat, atunci tot ceea ce ştim este incert şi ceea „ce urmează” rămîne de văzut.

Note

Sursa: Reprodus cu permisiunea editorului din Katherine Verdery, *What Was Socialism and What Comes Next* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1996), pp. 19-38.

Mulţumiri Acest capitol a fost intitulat iniţial „What Was Socialism, and What Comes Next?” şi a fost prezentat ca o prelegere la Center for Comparative Research in History, Society, and Culture, University of California, Davis, în ianuarie 1993. Le sînt recunoscătoare celor care m-au invitat – William Hagen, G. William Skinner şi Carol A. Smith –, precum şi membrilor seminarului la care am participat acolo, pentru discuţiile foarte stimulatoare. Am primit de asemenea sfaturi foarte utile din partea lui Ashraf Ghani.

Variante anterioare ale argumentaţiei mele au apărut în „Theorizing Socialism” şi în cartea mea *National Ideology under Socialism: Identity and Cultural Politics in Ceauşescu's Romania* (Berkeley and Los Angeles, CA: University of California Press, 1991). Conceptualizarea fundamentală a fost dezvoltată în 1988; după 1989 am adăugat cîteva consideraţii despre felul în care acest model ar putea explica prăbuşirea sistemului. Retipărit din *Contention: Debates in Society, Culture, and Science* 1, nr. 3 (1993), cu permisiunea Indiana University Press.

1. A se compara cu sintagma lui Bahro, „socialismul existent în realitate” (*actually existing socialism*). Rudolph Bahro, *The Alternative in Eastern Europe* (London: Verso, 1978).
2. János Kornai, *The Socialist System: The Political Economy of Communism* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1992).
3. Vezi în special Elemér Hankiss, *East European Alternatives* (New York: Oxford University Press, 1990); Ágnes Horváth şi Árpád Szakolczai, *The Dissolution of Communist Power: The Case of Hungary* (New York: Routledge, 1992) şi Jadwiga Staniszkis, *The Dynamics of the Breakthrough in Eastern Europe: The Polish Experience* (Berkeley and Los Angeles, CA: University of California Press, 1991) şi *The Ontology of Socialism* (New York: Oxford University Press, 1992).
4. În special: Pavel Câmpeanu, *The Origins of Stalinism: From Leninist Revolution to Stalinist Society* (Armonk, NY: M.E. Sharpe, 1986) şi *The Genesis of the Stalinist*

Social Order (Armonk, NY: M.E. Sharpe, 1988); Ferenc Fehér, Agnes Heller şi György Márkus, *Dictatorship over Needs : An Analysis of Soviet Societies* (New York: Blackwell, 1983); György Konrád şi Ivan Szelényi, *The Intellectuals on the Road to Class Power : A Sociological Study of the Role of the Intelligentsia in Socialism* (New York: Harcourt, Brace, Jovanovich, 1979) şi János Kornai, *The Socialist System* şi *Economics of Shortage* (Amsterdam: North-Holland, 1980).

5. Vezi şi articolul meu „Theorizing Socialism: A Prologue to the «Transition»", *American Ethnologist* 18 (1991): 419-439.
6. Jan Gross a demonstrat slăbiciunea statelor socialiste dintr-o perspectivă oarecum diferită. Vezi discuţia lui despre „statul spoliator" (*spoiler state*) în *Revolution from Abroad: The Soviet Conquest of Poland's Western Ukraine and Western Belorussia* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1988). Vezi, de asemenea, şi articolul meu „Theorizing Socialism", pp. 426-428.
7. Această parte se bazează pe discuţia lui Michael Burawoy din *The Politics of Production* (Londra: Verso, 1985), precum şi pe sursele enumerate în nota nr. 4.
8. Vezi Kornai, *Economics of Shortage* şi *The Socialist System*.
9. Vezi Burawoy, *The Politics of Production*.
10. Michael Burawoy şi János Lukács, *The Radiant Past: Ideology and Reality in Hungary's Road to Capitalism* (Chicago, IL: University of Chicago Press, 1992), capitolul 5.
11. A se compara cu Burawoy, *The Politics of Production*.
12. Andrei Şerbulescu (Bellu Zilber), *Monarhia de drept dialectic* (Bucureşti: Humanitas, 1991), pp. 136-138.
13. Aceste observaţii arată cît de dificilă este folosirea acestor dosare în evaluarea compatibilităţii cu funcţiile politice (precum în cazul aplicării „lustraţiei" în Cehia).
14. Câmpeanu, *The Genesis of the Stalinist Social Order*, pp. 117-118.
15. Horváth şi Szakolczai, *The Dissolution of Communist Power*, pp. 77-78.
16. Vezi, de exemplu, István Gábor, „The Second (Secondary) Economy", *Acta Oeconomica* 3-4 (1979): 291-311 şi Steven Sampson, „The Second Economy in Eastern Europe and the Soviet Union", *Annals of the American Association of Political and Social Science* 493 (1986): 120-136.
17. Fehér *et al.*, *Dictatorship over Needs*.
18. John Borneman, *After the Wall* (New York: Basic Books, 1990), pp. 17-18.
19. Jadwiga Staniszkis, „Patterns of Change in Eastern Europe", *East European Politics and Societies* 4 (1990): 77-97; Burawoy şi Lukács, *The Radiant Past*, pp. 90-92, 96-100; Câmpeanu, *The Genesis of the Stalinist Social Order*, pp. 143-157; Konrád şi Szelényi, *The Intellectuals on the Road to Class Power*, p. 153; Horváth şi Szakolczai, *The Dissolution of Communist Power*, pp. 204-205. Vezi şi Leslie Benson, „Partynomialism, Bureaucratism, and Economic Reform in the Soviet Power System", *Theory and Society* 19 (1990): 92.
20. Câmpeanu, *The Genesis of the Stalinist Social Order*, pp. 143-157 şi Horváth şi Szakolczai, *The Dissolution of Communist Power*, pp. 204-205.
21. Horváth şi Szakolczai, *The Dissolution of Communist Power*, pp. 48-49.
22. Printre analizele care încearcă ceva similar se numără Terry Boswell şi Ralph Peters, „State Socialism and the Industrial Divide in the World Economy", *Critical Sociology* 17 (1990): 3-34 şi Valerie Bunce, „The Empire Strikes Back: The Evolution of the Eastern Bloc from a Soviet Asset to a Soviet Liability", *International Organization* 39 (1985): 1-16. Vezi şi Daniel Chirot, „After Socialism, What?", *Contention* 1 (1991): 29-49.

23. Paul Hare, „Industrial Development of Hungary since World War II", *East European Politics and Societies* 2 (1988): 115-151.
24. David Harvey, *The Condition of Postmodernity* (Oxford: Blackwell, 1989), p. 184.
25. Ken Jowitt, „The Leninist Extinction", în Daniel Chirot (ed.), *The Crisis of Leninism and the Decline of the Left* (Seattle, WA: University of Washington Press, 1991), p. 78.
26. Jadwiga Staniszkis, „«Political Capitalism» in Poland", *East European Politics and Societies* 5 (1991): 129-130.
27. Staniszkis, „Patterns of Change in Eastern Europe", pp. 79-83.
28. David Stark, „Privatization in Hungary: From Plan to Market or from Plant to Clan?", *East European Politics and Societies* 4 (1990): 364-365.
29. Staniszkis, „Patterns of Change in Eastern Europe", pp. 77-78.
30. Staniszkis, „«Political Capitalism» in Poland", p. 131.
31. Staniszkis, *The Dynamics of the Breakthrough in Eastern Europe*, p. 164.
32. Vezi Harvey, *The Condition of Postmodernity*, pp. 156, 164, 340-341.
33. *Ibid.*, 340-341.
34. De exemplu, Eric Hobsbawm, *Nations and Nationalism since 1780* (Cambridge: Cambridge University Press, 1990), pp. 181-183 şi Charles Tilly, „Prisoners of the State", *International Social Science Journal* 44 (1992): 329-342 şi *Coercion, Capital, and European States*, A.D. 990-1990 (Oxford: Blackwell, 1990).
35. Harvey, *The Condition of Postmodernity*, pp. 164-165.
36. Îi mulţumesc lui Jane Guyer pentru această observaţie.
37. Peter Murrell, „Privatization Complicates the Fresh Start", *Orbis* 36 (1992): 325.
38. Harvey, *The Condition of Postmodernity*, p. 147.
39. Verdery, *What Was Socialism and What Comes Next* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1996), pp. 39-57.
40. Mihail Gorbaciov, *Perestroika: New Thinking for Our Country and The World* (New York: Harper and Row, 1987), pp. 5, 6.
41. Bunce, „The Empire Strikes Back", p. 39.
42. Jowitt, „The Leninist Extinction", pp. 80-81.
43. *Ibid.*, pp. 81-82.

Partea a II-a

SEMNIFICAŢIE

4
PRĂBUŞIREA REGIMURILOR COMUNISTE

S.N. Eisenstadt

În acest eseu provocator din punct de vedere teoretic, sociologul politic S.N. Eisenstadt subliniază rolul intelectualilor critici în pregătirea revoluţiilor din 1989. Aceasta este o temă importantă la care s-au referit şi alţi colaboratori la acest volum (în special Timothy Garton Ash). Deşi remarcă asemănările cu rupturile revoluţionare anterioare din istorie, Eisenstadt insistă asupra a ceea ce face ca revoluţiile din 1989 să fie momente cu adevărat noi, fără precedent, de transformare radicală a societăţilor, economiilor şi culturilor. El enumeră drept principale elemente de noutate : absenţa conştiinţei de clasă în rîndul revoluţionarilor ; angajamentul lor faţă de mijloacele nonviolente de rezistenţă şi opoziţie ; absenţa evidentă a elementelor charismatice, utopice şi teleologice. Într-adevăr, din argumentaţia lui Eisenstadt rezultă că acestea au fost tipuri noi de revoluţii, în care proiectele ideologice au fost respinse în mod programatic.

Revoluţionarii din 1989 s-au bazat pe o viziune largă a drepturilor civice şi ale omului şi s-au opus în mod constant încercărilor de a le fi încorsetate ideologic aspiraţiile. De aceea, concluzia lui Eisenstadt, în acord cu concluziile textelor lui Timothy Garton Ash şi Jeffrey C. Isaac selectate pentru volum, este aceea că revoluţiile din 1989 au reprezentat opusul ambiţiei iacobine (sau marxiste) de a transforma lumea conform unui proiect escatologic (salvaţionist). În comparaţie cu revoluţiile clasice, aceste evenimente majore nu au sacralizat centrul politicii şi au refuzat să se lase absorbite de zelul misionar. Eisenstadt oferă o analiză instructivă asupra „cauzelor” şi „efectelor” revoluţionare, concentrîndu-se asupra contradicţiilor majore ale modernităţii. Interpretarea lui pe marginea riscurilor şi ameninţărilor care urmează dramei revoluţionare este apropiată de contribuţiile lui Bruce Ackerman şi Ken Jowitt la acest volum.

I

Prăbuşirea regimurilor comuniste din Europa de Est a fost unul dintre cele mai dramatice evenimente din istoria omenirii, în mod sigur cel mai dramatic de la cel de-al doilea război mondial încoace. Care este semnificaţia lor ? Sînt aceste revoluţii similare „marilor revoluţii” – războiul civil englez, revoluţiile

americană, franceză, rusă şi chineză – care în multe privinţe au inaugurat modernitatea, creînd sistemul politic modern[1] ? Este probabil ca ele să ducă – după o posibilă perioadă turbulentă de tranziţie – la o epocă relativ stabilă a modernităţii, cu constituţionalismul liberal anunţînd un anume „sfîrşit al istoriei" ? Sau ne spun ceva despre nestatornicia şi fragilitatea modernităţii, şi chiar ale regimurilor democratic-constituţionale.

II

Într-un anumit sens, evident, prăbuşirea regimurilor comuniste reprezintă revoluţii – schimbări de regim radicale, dramatice. Aceste schimbări, spre deosebire de multe dintre schimbările de regimuri din istoria Americii Latine sau a Asiei de Sud, au fost strîns legate de transformări ideologice şi culturale esenţiale. Procesul revoluţionar în sine, procesul social care a dus la aceste schimbări prezintă paralele interesante cu ceea ce s-a întîmplat în revoluţiile „clasice". Asocierea dintre revolte populare şi conflicte la centru – conflicte în jurul diferitelor încercări de reformă, începute în timpul scurtului regim Andropov, în special între „conservatori şi reformişti" – a fost într-adevăr foarte serioasă. Aceste conflicte, combinate cu revolte populare mai largi, au contribuit împreună la răsturnarea regimului comunist[2].

Un alt element comun acestor schimbări şi marilor revoluţii a fost importanţa hotărîtoare a intelectualilor. Ei au jucat un rol esenţial în prăbuşirea regimurilor comuniste – ca puritanii în Anglia sau, într-o anumită măsură, ca intelectualii în America. Aproape că nu mai este nevoie să fie subliniat rolul jucat de diferitele cluburi iluministe în Revoluţia franceză sau contribuţiile intelighenţiei ruse[3]. Importante figuri intelectuale precum Havel, mai puţin cunoscuţii preoţi catolici din Polonia şi o mulţime de pastori protestanţi est-germani au fost atît de activi în procesele de la sfîrşitul secolului XX, încît de multe ori s-a pretins că prăbuşirea regimurilor comuniste s-a datorat într-adevăr intelectualilor. Deşi diferitele grupuri de intelectuali au fost importante, modul lor de acţiune, precum şi orientarea lor fundamentală nu au fost cele ale intelectualilor din revoluţiile clasice.

Participarea lor la accelerarea procesului de prăbuşire a regimurilor comuniste din Europa de Est a contribuit mult la accentuarea elementului de protest moral în aceste revoluţii. Protestul popular nu se îndrepta doar împotriva greşelilor autorităţilor, era mai mult decît o simplă cerere ca acestea să se îndrepte, să se comporte mai bine. În plus, au existat declaraţii fundamentate pe înalte principii morale şi pronunţate în numele libertăţii – care a fost deseori numită societate civilă – făcute publice în primul rînd de către intelectuali. La fel ca în revoluţiile clasice, protestul moral a contribuit la căderea regimurilor. Combinarea acţiunilor politice ale unor grupuri numeroase şi diverse – cu participarea intelectualilor – atestă o strînsă relaţie istorică şi fenomenologică

cu acele mari revoluţii care au inaugurat viaţa politică modernă şi în care asemenea asocieri au fost fundamentale.

În acelaşi mod, procesele care au dus la disoluţia acestor regimuri – asocierea declinului economic cu o degradare a poziţiei lor internaţionale şi cu conştientizarea crescîndă, în rîndul unor segmente largi ale populaţiei, a contradicţiilor clare dintre baza legitimităţii lor şi performanţele lor reale – amintesc într-o anumită măsură de procesele comune revoluţiilor clasice.

III

Asemănările, acolo unde există, sînt izbitoare şi în nici un caz întîmplătoare. Şi totuşi, diferenţele nu sînt mai puţin evidente – în special cele legate de noile tipuri de tehnologii, în special în comunicaţii – prin rolul pe care l-a jucat televiziunea în aceste revoluţii. Totuşi, chiar şi în această privinţă, diferenţele nu trebuie exagerate. Deşi nu a existat nici o televiziune sau un post de radio care să înregistreze sau să comenteze evenimentele marilor revoluţii, influenţîndu-le, inventarea tiparului şi utilizarea imprimeriilor în scopuri politice au contribuit esenţial la fiecare dintre revoluţiile anterioare.

De o mai mare importanţă, desigur, este faptul că structurile economice abandonate, dezvoltate de regimurile est-europene, au fost caracterizate de o economie politică relativ modernă, industrializată ; revoluţiile nu au reprezentat o răzvrătire, un protest împotriva unui *ancien régime* tradiţional şi autoritar sau un protest în numele iluminismului şi raţiunii împotriva unei autorităţi politice de mult consacrate.

Dincolo de aceste diferenţe privind cadrul general şi cauzele, precum şi respectivele lor scenarii istorice concrete, au existat diferenţe semnificative în însuşi procesul revoluţionar. Mai întîi, ar fi dificil de precizat dacă au fost revoluţii burgheze sau proletare. Chiar şi în privinţa revoluţiilor clasice, aceste definiţii nu sînt întotdeauna folositoare sau edificatoare ; în privinţa evenimentelor din Europa de Est ele se dovedesc lipsite de sens. Dacă au existat anumite sectoare sociale predominante în provocarea căderii acestor regimuri, ele includeau intelectuali, specialişti talentaţi, uneori încurajaţi de muncitori, care nu păreau să fie purtătorii unei foarte puternice conştiinţe de clasă.

Trebuie remarcată încă o diferenţă. Cu excepţia României, procesul a fost relativ lipsit de vărsare de sînge, nonviolent. Acolo unde au avut loc proteste şi demonstraţii violente ele au fost, în perspectivă comparativă, foarte limitate. Nici violenţa, acolo unde s-a produs, nu a fost sanctificată şi sacralizată, aşa cum s–a întîmplat în majoritatea revoluţiilor clasice. Nu a existat o asemenea exaltare a violenţei nici în Europa de Est şi nici în Uniunea Sovietică. Dimpotrivă – oponenţii regimurilor comuniste i-au acuzat pe cei de la putere pentru faptul că au recurs la violenţă în încercarea de a-i reprima pe aceia care ar fi vrut să-i înlăture de la putere[4].

Cu toate că tensiunile etnice şi naţionale au fost foarte puternice în toate aceste societăţi, violenţa etnică a fost neobişnuită – cu excepţia cazului singular al Iugoslaviei – în procesul care a dus la căderea acestor regimuri. Numai ulterior, după căderea lor, asemenea conflicte au devenit mult mai pronunţate.

Nivelul relativ scăzut al violenţei este evident prin faptul că vechii conducători, cu excepţia României, au fost îndepărtaţi fără vărsare de sînge. Ei au fost rareori pedepsiţi ; puţini au fost judecaţi. Chiar şi în Germania, unde se intenţiona aducerea lui Honecker în faţa justiţiei, nu s-a întîmplat nimic ; a fost preluat de sovietici, iar de-abia recent anumiţi oficiali est-germani au compărut în faţa unei instanţe generale germane (nu est-germane). Este semnificativ faptul că tocmai în Germania – unde statul autonom est-german a fost desfiinţat – au fost declanşate cele mai multe proceduri judiciare. Între timp, Jivkov este judecat acum în Bulgaria şi poate că se vor produce şi alte evoluţii în aceeaşi direcţie. Vor avea loc poate şi alte procese, o oarecare vînătoare de vrăjitoare, dar este foarte puţin probabil să existe ceva asemănător proceselor lui Carol I sau Ludovic al XVI-lea, „semiprocesului" lui George al III-lea în America sau execuţiei ţarului.

În general, elitele conducătoare ale acestor regimuri (din nou, cu excepţia României) nu au opus rezistenţă ; ele au renunţat, abdicînd relativ cu uşurinţă. Mulţi ar fi încercat cu siguranţă să se agaţe de putere dacă ar fi putut conta pe sprijinul tancurilor sovietice. Totuşi, relativa uşurinţă cu care conducătorii, şi nu numai cei de la vîrf, dar şi cei din eşaloanele de mijloc ale partidului şi ale aparatului birocratic au renunţat sau, ca în Ungaria şi Bulgaria, au fost gata să-şi încerce norocul în noile alegeri parlamentare deschise, constituie un fapt oarecum surprinzător. De un interes deosebit, desigur, este faptul că eşaloanele de mijloc ale forţelor de securitate şi ale armatei nu au mai protejat conducătorii sau regimurile. Au abandonat fără preget puterea, şi asta nu pentru că au pierdut un război. Foarte surprinzător, mai ales dacă ne amintim că multe dintre aceste eşaloane de mijloc au beneficiat în mare măsură de pe urma acestor regimuri : aparatul de securitate şi armatele constituiau principalele vehicule pentru mobilitate socială. Şi totuşi, adeseori, diferitele eşaloane ale acestor organizaţii au cedat – de bună voie sau nu – fără rezistenţă. În mod similar, este important de remarcat că aproape toate schimbările de regim au fost efectuate în cadrul instituţiilor politice existente, al constituţiilor în vigoare. Chiar şi amendamentele iniţiale la textul constituţional, inclusiv cel mai radical – abolirea monopolului partidului comunist – au fost formulate sau ratificate în cadrele legislative ale regimurilor precedente, în parlamentele existente. Nu a fost nevoie să fie schimbată întreaga structură de guvernămînt, să fie creat un nou cadru constituţional pentru a face acest lucru. Totul s-a realizat prin proceduri stipulate în constituţiile existente sau prin consultări extraparlamentare ratificate ulterior de parlamente.

Deşi acum se negociază noile constituţii şi se înfiinţează comisii constituţionale pentru a face acest lucru, ele marchează în principal separarea de trecut.

Cu toate acestea, nu se poate ignora faptul că schimbarea s-a produs relativ paşnic în cadrul instituţiilor constituţionale existente. Este mult prea devreme pentru a şti cît de stabile vor fi aceste aranjamente constituţionale.

Acelaşi lucru este valabil şi pentru schimbările simbolice efectuate de exemplu în Ungaria, unde simbolurile comuniste au fost îndepărtate de peste tot, sau în Polonia, unde unii se aşteaptă ca vulturului polonez să îi fie reaşezată coroana scoasă de regimul comunist. Schimbarea numelui Republicii Cehoslovace în Republica Cehilor şi Slovacilor [înainte de stabilirea a două state separate] anunţă că alte importante schimbări simbolice şi structurale radicale ar putea fi instituite în curînd. Dar majoritatea acestor schimbări au fost efectuate în interiorul cadrelor constituţionale existente, prin proceduri şi procese constituţionale existente – sau, cel puţin, ratificate prin aceste proceduri. Foarte puţine schimbări s-au făcut pe alte căi. Aceste lucruri subliniază, desigur, existenţa unor diferenţe semnificative faţă de modul în care au evoluat revoluţiile clasice ale altor perioade.

IV

Astfel, programele politice, sociale şi culturale promulgate de revoluţiile din 1989 diferă, de asemenea, în mod radical de cele din trecut. În toate, elementele charismatice şi utopice anterioare lipsesc în mod evident[5]. Deşi au fost formulate revendicări ideologice pentru libertate şi economie de piaţă – care într-adevăr confirmă unele expectaţii nerealiste, vag „utopice”– economia de piaţă nu a fost niciodată sanctificată în felul în care au fost luate în considerare „drepturile omului” de către Revoluţia franceză. Nu a existat nici o viziune totalistă, utopică, provenind din aşteptările escatologice ale unui nou tip de societate. Viziunea sau viziunile răspîndite în Europa Centrală şi de Est, cerînd eliberarea de sub regimurile autoritare sau totalitare represive, s-au bazat pe diverse corective pragmatice. Viziunile escatologice, ideea creării unei ordini sociale şi culturale complet noi în conformitate cu o anumită reţetă utopică şi orientată către un viitor milenarist au fost neînsemnate de-a lungul acestor ultimi ani[6].

Absenţa acestei componente utopice sau escatologice s-a corelat cu o altă diferenţă esenţială, care are de-a face cu atitudinea grupurilor revoluţionare faţă de centru, faţă de construirea unui nou centru. În toate revoluţiile clasice, viziunile utopice şi escatologice, alături de sanctificarea violenţei, au favorizat o puternică tendinţă de charismatizare a politicii. Revoluţionarii clasici au crezut că pot schimba societatea ; că, prin reconstrucţia charismatică a centrului politic, se poate realiza o schimbare totală a societăţii. În revoluţiile est-europene aproape că nu se poate vorbi despre o charismatizare a centrului sau a politicii, deşi se pot recunoaşte unele elemente ale unei asemenea convingeri. În mod similar, orice tendinţă de a reconstrui centrul ca o arenă liminală continuă rămîne foarte fragilă[7].

Cu alte cuvinte, elementul iacobin – atît de important în toate revoluţiile clasice, categoric în cea puritană (engleză), deşi mai puţin în America, dar foarte puternic în cea franceză şi chiar mai mult în revoluţiile rusă şi chineză, şi care a constituit esenţa tuturor regimurilor totalitare – lipseşte aproape cu desăvîrşire, deşi transpare din cînd în cînd, pe alocuri. Într-adevăr, „antipolitica" – retragerea din politica centrală, aşa cum a fost adoptată de György Konrád şi mulţi alţii – pare să fie mult mai mult în vogă astăzi în Europa Centrală şi de Est[8].

O altă componentă a revoluţiilor clasice, care lipseşte aproape în totalitate astăzi în Europa de Est, este cea a viziunilor universaliste, care subliniază rolul misionar al unor asemenea viziuni. Deşi prăbuşirea regimurilor comuniste în Europa de Est a fost percepută de participanţi şi de către alţii ca avînd o semnificaţie universală – lucru subliniat în mod continuu de media, în special de televiziune –, evenimentele nu au impus misiuni revoluţionare. Nu au existat idei susţinute de fanatici misionari. În pofida contactelor continue între diferitele mişcări de protest şi consultărilor într-adevăr comune, nu s-a dezvoltat nici o viziune utopică particulară, universalistă şi misionară, care să amintească de revoluţiile franceză şi rusă sau de revolta puritană. Nu au existat armate revoluţionare care să migreze dintr-un loc într-altul, sperînd să remodeleze respectivele lor societăţi[9].

Cînd a venit în Polonia, Havel nu a adus cu sine o armată care să revoluţioneze Polonia ; el a venit ca şef al unui stat vecin şi prieten, pentru a vorbi în faţa Seim-ului polonez. Nu a existat nici o Internaţională revoluţionară, ci numai o supraabundenţă de grupuri de discuţie, seminarii şi altele asemenea, care puneau un accent deosebit pe temele de interes comun, cum ar fi societatea civilă, libertatea, democraţia constituţională şi – într-o anumită măsură – economia de piaţă. A lipsit acea pornire misionară universalistă, un element central în multe dintre marile revoluţii, în special în Franţa şi în Rusia. În consecinţă, viitorul este mult mai deschis. Pentru că nu există nici o sanctificare utopică a politicii, viitorul nu este determinat de viziuni utopice totaliste, cu orientări misionare ferme. Fragilitatea elementelor utopice şi misionare a fost strîns legată de caracterul fundamental al intelectualilor, acela de *Kulturträger* ; deşi activi, de multe ori în poziţii centrale, nu au aspirat la rolurile caracteristice intelectualilor în marile revoluţii sau în multe dintre principalele mişcări sociale moderne.

Viziunea pe care ei au reprezentat-o a fost diferită de cea revoluţionară clasică, ca de altfel multe dintre acţiunile lor. Majoritatea intelectualilor est-europeni au crescut şi au activat – chiar dacă au fost deseori reprimaţi şi, în general, controlaţi peste măsură – în cadrul instituţiilor academice, profesionale sau literare moderne, recunoscute a le fi trădat unele dintre principalele idealuri. Deşi au protestat deseori împotriva viziunilor utopice totaliste în numele cărora se autolegitimau regimurile comuniste, unii erau pragmatici în mod deschis ; alţii vorbeau în numele libertăţii, elogiind idealurile societăţii civile şi ale

moralităţii personale. Ei nu mai erau purtătorii unor puternice viziuni escatologice iacobine, caracteristice atîtor intelectuali revoluţionari clasici.

Alţi actori, cu totul secundari în marile revoluţii – în primul rînd purtătorii viziunilor şi mesajelor naţionale, etnice şi, într-o anumită măsură, religioase – au devenit mult mai importanţi. Temele primordialiste şi religioase au jucat un rol esenţial, nu numai în Polonia, unde biserica a fost întotdeauna puternică, dar şi în alte locuri. Anumite biserici din Germania de Est au jucat un rol major în răsturnarea regimului, deşi nu într-un mod atît de dramatic ca în Polonia.

V

Cum se pot explica schimbările revoluţionare din Europa de Est? Urmează oare să fie descoperite aşa-zisele „cauze” în măsură să explice prăbuşirea regimurilor comuniste? Printre cauzele invocate în mod obişnuit se numără stagnarea economiei, deziluzia unor largi segmente ale populaţiei, pierderea legitimităţii acestor regimuri şi degradarea statutului lor internaţional.

Deşi multe dintre cauzele declinului sistemului sovietic – diversele manifestări ale stagnării interne şi ale neputinţei în arena internaţională – amintesc de declinul multor imperii, inclusiv al celor care au produs marile revoluţii clasice, acestea nu ne spun destul. Aşa cum asemenea cauze generale nu fac deosebire între imperii, între cel roman, bizantin şi abbasid, de exemplu, între schimbările dinastice din China (în special declinul dinastiei Ming) şi altele care au dat naştere marilor revoluţii, tot astfel ele nu explică motivele caracteristice ale declinului regimurilor comuniste[10]. De asemenea, ele nu sugerează direcţiile pe care le pot lua acum aceste societăţi.

Pentru a putea explica ceea ce s-a întîmplat, este absolut necesar să privim atent contradicţiile caracteristice ale acestor regimuri, care, de fapt, erau legate de însăşi baza legitimităţii lor. La cel mai general nivel, contradicţiile şi-au avut originea în faptul că regimul sovietic, aşa cum a evoluat după instituţionalizarea lui la începutul anilor ’20, a fost definit de o combinaţie destul de neobişnuită de caracteristici. El a combinat caracteristici „tradiţionale” – istorice, patrimoniale şi birocratice specifice, desigur, în special imperiului ţarist – cu cele ale unui regim modern, care mobiliza întreaga populaţie şi care îşi avea sorgintea în monolitismul mişcării şi ideologiei revoluţionare[11].

Regimul sovietic a alterat cîţiva dintre parametrii de bază ai relaţiilor centru – periferie care se dezvoltaseră sub regimul ţarist – în special balanţa oarecum delicată dintre ataşamentul faţă de sistemul imperial şi relativa pasivitate politică a periferiei. Centrul revoluţionar a mobilizat şi activat periferia într-o foarte mare măsură dar, în acelaşi timp, a încercat să o controleze foarte sever în numele viziunii salvaţioniste comuniste, aşa cum a fost ea creată şi răspîndită de elita conducătoare şi de cadrele ei.

În consecinţă, contradicţiile cele mai semnificative – cele mai cuprinzătoare şi mai hotărîtoare – dezvoltate de aceste regimuri îşi au originea în baza legitimităţii lor, în natura viziunii care combină premisele fundamentale ale modernităţii cu puternice orientări şi politici totalitare aplicate pe scară largă. Cea mai importantă dintre aceste contradicţii a fost aceea dintre componenta democratic-participativă de legitimare a acestor regimuri şi cea totalitară, iacobină ; între nivelul înalt al mobilizării sociale realizat de aceste regimuri şi încercările de a controla în totalitate toate grupurile mobilizate.

Aceste contradicţii au devenit din ce în ce mai vizibile după perioada stalinistă, dar într-o anumită măsură şi după Hruşciov, perioade în care mobilizarea socială intensivă şi crearea instituţiilor s-au făcut în numele acestei viziuni. După cum a subliniat Ernest Gellner, criza produsă prin rutinizarea acestei viziuni, care a devenit chiar mai vizibilă după perioada Hruşciov, a scos în evidenţă contradicţiile inerente ale acestor regimuri[12].

Cea dintîi scenă în care contradicţiile au devenit vizibile a fost cea economică – eşecul economiei planificate de a distribui în conformitate cu premisele sale. Stagnarea crescîndă din perioada Brejnev reprezintă punctul critic în articularea problemelor economice ale regimului sovietic. Cauzată de incapacitatea generală a planificării centralizate de a reglementa o economie modernă, relativ diversificată şi rutinată, stagnarea a fost agravată de povara extrem de grea a cheltuielilor militare. Din cauza orientărilor militare ferme ale regimului şi a dezvoltării armatei ca un sector autonom al societăţii şi economiei sovietice, dar şi a uriaşelor cheltuieli militare şi economice din perioada Brejnev, datorate politicii internaţionale sovietice în perioada războiului rece, a existat o tendinţă ascendentă a regimului de a mitui diferite sectoare ale societăţii prin intermediul unor privilegii subvenţionate.

Eşecul din domeniul economic a atins nervul central al regimului – în domeniul economic urma să fie realizată viziunea salvaţionistă a regimului ; domeniul economic a furnizat cel mai grăitor test al viziunii regimului.

Contradicţiile inerente ale acestor politici ar fi putut fi suprimate de un regim totalitar puternic – dar, în acelaşi timp, consecinţele unei asemenea reprimări ar fi slăbit sistemul în mai multe privinţe. O dată ce restricţia totalitară a fost ridicată – cum s-a întîmplat sub Gorbaciov – contradicţiile au explodat, ameninţînd însăşi existenţa sistemului.

VI

Contradicţiile acestor regimuri explică unele dintre caracteristicile majore ale societăţii civile care s-a dezvoltat în interiorul lor, iar în acest context este esenţial să fie cercetate procesele de dezvoltare economică şi mobilizare socială care au avut loc sub comunism[13]. Procesele continue de mobilizare socială, de

extindere a educaţiei şi de lărgire a numeroaselor grupuri şi organizaţii profesionale au creat în Rusia sovietică o diversitate largă de nuclee, de germeni ai societăţii civile. În acelaşi timp însă, societatea civilă nu a beneficiat de nici un fel de autonomie, nici măcar în măsura în care îi era permisă în timpul ţarului[14]. Controlul totalitar exercitat de regimul sovietic a erodat aproape complet fundamentele existente ale autonomiei societăţii civile.

Totuşi, anumite nuclee ideologice instituţionale ale societăţii civile puteau fi descoperite în existenţa unor moduri de funcţionare formale, aparent legale, ale multor instituţii şi organizaţii. Chiar dacă accesul la asemenea proceduri era adesea doar formal, existenţa lor servea ca un fel de reper privind căile adecvate de a acţiona în arena publică.

Nucleele ideologice ale unei asemenea societăţi civile îşi aveau originea în cîteva dintre premisele de bază ale acestor regimuri – în special în accentul pus pe libertate, emancipare şi participare la viaţa publică, care reprezentau componente majore ale viziunii comuniste. Deşi aceste accente au fost suprimate de componentele iacobine ale regimurilor comuniste, acestea nu au putut niciodată să nege sau să elimine complet aceste teme. Aceste nuclee sau germeni de societate civilă au început să se dezvolte pe măsură ce unele dintre contradicţiile respectivelor regimuri au devenit mai vizibile, dar şi din ce în ce mai debilitante.

Încercările repetate ale acestor regimuri de a mitui părţi largi ale sectoarelor profesionale şi mai educate ale societăţii au născut una dintre direcţiile majore de dezvoltare a societăţii civile în Rusia, Uniunea Sovietică şi, chiar într-o mai mare măsură, în Europa de Est. Acestor sectoare ale societăţii le-au fost alocate spaţii mai largi, în care li s-au permis un fel de activităţi cvasiautonome, dar niciodată în arena politică centrală.

O dată cu slăbirea continuă a regimurilor şi cu creşterea, în interiorul sectoarelor de la conducere, a gradului de conştientizare privind necesitatea reformelor, au început să se dezvolte, într-o mare varietate de forme, tentative din ce în ce mai accentuate de a influenţa arena politică centrală. În acelaşi timp, nu era clar în ce măsură procedurile constituţionale sistematice din arena centrală vor evolua sau îşi vor găsi adepţi.

Aceste nuclee de societate civilă au fost mai puternice în Europa de Est, unde guvernarea comunistă totalitară a fost de mult mai scurtă durată, unde anumite tradiţii ideologice şi instituţionale ale societăţii civile au fost mai puternice – chiar dacă nu deosebit de puternice în comparaţie cu cele din Europa occidentală.

În mod similar, avînd în vedere durata mai scurtă a guvernării comuniste, tradiţiile mai puternice ale regimurilor parlamentare şi existenţa, ca în cazul Bisericii catolice din Polonia, a unui număr de sectoare autonome ale societăţii, toate aceste evoluţii au fost mult mai puternice în regimurile comuniste din Europa de Est decît în Rusia – şi în aceste ţări ele au devenit esenţiale în răsturnarea regimurilor comuniste[15].

VII

Caracteristicile specifice ale contradicţiilor regimului sovietic şi ale regimurilor comuniste oferă punctul de pornire pentru posibile explicaţii privind deosebirea dintre revoluţiile sau schimbările de regim din Europa de Est şi toate revoluţiile clasice. Aceste revoluţii nu au fost orientate împotriva regimurilor „tradiţionale”, premoderne sau chiar modernizatoare. Ele nu au fost rebeliuni sau proteste împotriva regimurilor autoritare tradiţionale, împotriva dreptului divin al monarhilor, care au avut loc în numele modernităţii sau iluminismului. Ele au fost, mai degrabă, o rebeliune şi un protest împotriva a ceea ce a fost perceput, din ce în ce mai mult, de către sectoare largi ale societăţilor est-europene, ca reprezentînd o blocare şi o denaturare a modernităţii de către regimurile totalitare. Deşi aceste regimuri au blocat şi au denaturat modernitatea şi dezvoltarea în mai multe feluri, în ceea ce priveşte aspectele lor de bază, simbolice şi instituţionale, ele au fost societăţi foarte moderne.

Asemenea altor regimuri moderne, legitimarea lor îşi avea originea în tipurile „clasice” de experienţă revoluţionară (engleză, americană, franceză) – legitimarea noului centru a fost formulată în termeni care presupuneau transformări extensive ale relaţiilor centru – periferie. Acolo a avut loc o infiltrare crescîndă a centrului către periferie, dar şi o ciocnire a periferiei cu centrul, culminînd, deseori, cel puţin prin ştergerea diferenţelor simbolice dintre centru şi periferie, făcînd astfel din apartenenţa la colectivitate un echivalent al participării la centru[16].

Modernitatea acestor regimuri este, în mod paradoxal, cel mai bine evidenţiată de faptul că toate au anunţat alegeri. Deşi este foarte adevărat că alegerile erau fictive, cum erau şi constituţiile, se poate pune întrebarea de ce ţarii s-au opus alegerilor, în timp ce liderii sovietici le-au impus. Ei au impus alegeri pentru că legitimitatea regimului, formulată în termeni politici moderni, accepta necesitatea participării politice ; apelul la ceva similar dreptului divin al monarhilor era de neconceput. „Divinul” era vocea poporului, o viziune escatologică secularizată născută din imaginaţia poporului sau a unui sector imaginar al acestuia – proletariatul sau ceva similar. În consecinţă, aceste regimuri au promovat constituţii moderne, chiar dacă în practică ele erau la fel de fictive ca şi alegerile. Atît constituţiile, cît şi alegerile au atestat faptul că aceste regimuri totalitare, prin modul lor de legitimare, prin relaţiile între centru şi periferie, dar şi prin programul lor politic şi cultural total, au fost regimuri moderne. Într-adevăr, programul lor politic şi cultural a făcut parte din modelul cultural al modernităţii.

Orientările politice şi culturale caracteristice promovate de aceste regimuri s-au dezvoltat din tensiunile inerente ale programelor culturale ale modernităţii – în special tensiunile dintre elementele iacobine şi cele liberale sau pluraliste ale acestui program. Orientările iacobine, cu credinţa lor în posibilitatea trans-

formării societăţii prin acţiuni politice totaliste sînt foarte moderne, chiar dacă rădăcinile lor istorice merg înapoi la surse escatologice medievale.

Elementul iacobin există sub diferite înfăţişări – în multe mişcări populiste, fundamentaliste sau fasciste – şi într-adevăr în toate societăţile moderne, inclusiv în cele constituţional-democratice. Există, de asemenea, în mişcările naţionaliste. După cum a subliniat deseori Norberto Bobbio, elementul iacobin este puternic şi în fascism, şi în comunism, fiecare dintre acestea reprezentînd, într-un fel, imaginea în oglindă a celuilalt[17].

În societăţile constituţionale pluraliste – în Statele Unite, Marea Britanie sau Franţa – elementul iacobin este îngrădit ; el constituie numai o singură componentă a ordinii constituţionale pluraliste globale. În regimurile totalitare, ideologiile şi structurile pluraliste au fost suprimate aproape cu desăvîrşire, dar n-au fost niciodată distruse complet. Această reprimare sugerează că s-au dezvoltat contradicţii serioase nu numai în privinţa performanţei economice, dar şi în privinţa premiselor politice de bază.

VIII

Din punctul de vedere al condiţiilor economice şi sociale şi al instituţiilor, societăţile comuniste nu au fost societăţi tradiţionale sau subdezvoltate în sensul în care aceşti termeni sînt folosiţi pentru a caracteriza aşa-numita Lume a treia, ea însăşi o entitate extrem de eterogenă. Structurile lor economice au fost cele ale unei economii politice relativ industrializate şi urbanizate. Mai mult, modul lor caracteristic de industrializare a fost legat de mobilizarea socială pe scară largă şi de extinderea educaţiei, condiţii care nu sînt îndeplinite întotdeauna în Lumea a treia. S-a dezvoltat o aparenţă de egalitate, chiar dacă sub o formă foarte sărăcăcioasă. În ce priveşte straturile inferioare şi de mijloc, nu a fost numai o aparenţă.

Evoluţiile instituţionale – extinderea educaţiei, posibilitatea participării politice, controlate, dar potenţial semnificative, precum şi legătura lor cu industrializarea – au fost create chiar de regim. Acestea nu au fost în afara regimului ; ele au generat contradicţiile majore din interiorul regimurilor. Atît societatea sovietică, cît şi societăţile comuniste nu au fost pur şi simplu înapoiate şi subdezvoltate, aspirînd să devină moderne. Mai degrabă, ele au fost societăţi moderne sau pe cale de a deveni moderne, care, încercînd să le ajungă din urmă pe cele mai dezvoltate, au selectat şi combinat elementele instituţionale şi ideologice iacobine ale modernităţii.

De aceea, revoluţiile împotriva regimurilor comuniste din Europa de Est şi împotriva regimului totalitar din Rusia trebuie văzute ca rebeliuni împotriva anumitor tipuri ale modernităţii, care au negat în practică alte elemente, mai pluraliste, ale modernităţii, în timp ce în mod oficial instituiau anumite componente

centrale ale premiselor lor. Rebeliunile sau procesele revoluţionare, ca şi diferitele încercări de reformă, împreună cu noile mişcări politice şi sociale din ceea ce a fost odinioară URSS, au fost rebeliuni sau proteste împotriva unei reprezentări greşite, a unei interpretări viciate a modernităţii. Ele au reprezentat o desfăşurare a dinamicii civilizaţiei moderne.

IX

Contradicţiile caracteristice modernităţii, care defineau aceste regimuri, sînt cele care furnizează bazele unei explicaţii a faptului că diferitele grupuri aflate la conducere – şi nu numai cele de la vîrf, dar şi cele din eşaloanele de mijloc ale aparatului birocratic, ale armatei şi forţelor de securitate – au capitulat atît de uşor. Toate erau extrem de mobilizate şi trecuseră prin procese intense de socializare politică. Fiind grupurile cele mai socializate politic ale regimului, ele erau socializate în numele a două componente sau orientări diferite. Una era reprezentată de elementul iacobin, escatologic, transformat într-un cadru totalitar. Dar ei erau socializaţi şi în numele libertăţii, participării şi democraţiei – chiar dacă aceste elemente erau pervertite şi reprimate. Socializarea politică a acestor grupuri putea să intensifice cu uşurinţă, în condiţii propice, procesul de conştientizare a contradicţiilor dintre premisele regimurilor şi performanţele acestora. Este dificil de ştiut cît de în serios şi-au luat aceste grupuri idealurile. Însă o dată ce lucrurile au început să se schimbe, iar impactul televiziunilor străine a crescut, temele mai democratice au avut un ecou mai larg – în mod paradoxal – probabil din cauza socializării politice primite. Aceasta poate explica în parte puternica predispoziţie a unor largi sectoare ale acestor societăţi de a asculta mesajele radio şi televizate transmise de Occident ; de asemenea, poate explica şi impactul acestor mesaje.

Dacă prăbuşirea regimurilor comuniste în Europa de Est trebuie explicată în termeni diferiţi de cei ai revoluţiilor „clasice”, care au introdus programul politic al modernităţii, există totuşi similarităţi : relaţia strînsă dintre protestele populare, luptele de la centru şi grupurile de intelectuali care s-au format ; rolul protestelor morale ; sublinierea legitimităţii unui asemenea protest, care este centrală în toate cazurile. Toate acestea au fost caracteristici specifice marilor revoluţii, specifice procesului politic modern care a fost anunţat de acestea. Din punctul de vedere al dezvoltării unor asemenea teme, se pare că în procesul de prăbuşire a regimurilor comuniste s-a dezvoltat un paralelism destul de interesant – pe lîngă mari diferenţe în detaliile concrete – în ceea ce priveşte unele dintre acele evoluţii din Occidentul contemporan, în special referitoare la anumite evoluţii care au fost deseori denumite ca „postmoderne” : de-charismatizarea centrelor ; slăbirea viziunii politice utopice asupra întregii societăţi şi a componentei misionar-ideologice. Chiar şi atunci cînd credinţa în democraţie şi

în economia de piaţă scoate la iveală asemenea elemente, există o tendinţă concomitentă a multor orientări utopice de a se dispersa ; sferele „cotidiene" şi semiprivate ale vieţii au devenit centrale[18].

X

Faptul că prăbuşirea regimurilor comuniste pare să ducă la instituţionalizarea unor regimuri noi şi, judecînd după aparenţe, democrat-constituţionale – a unor societăţi mai moderne – nu înseamnă că o asemenea instituţionalizare se va face cu uşurinţă. Este acum pe deplin recunoscut faptul că tranziţia este fragilă. Numeroasele capcane economice, marile agitaţii şi tulburări sociale care însoţesc tranziţia de la economiile de comandă comuniste la anumite tipuri de economie de piaţă, fragilitatea tradiţiilor constituţionale şi democratice în ţările est-europene, precum şi ameninţarea continuă a intensificării loialităţilor etnice, primordialiste au devenit din ce în ce mai vizibile. Există întotdeauna posibilitatea unui colaps economic şi a unei anarhii generale.

Însă problemele nu au luat naştere pur şi simplu datorită prăbuşirii imperiilor „tradiţionale", tranziţiei de la unele societăţi „premoderne" la societăţi pe deplin moderne sau dintr-o modernitate denaturată la un stadiu relativ paşnic, care poate foarte bine constitui semnalul unui anumit fel de „sfîrşit al istoriei". Tulburările vizibile de astăzi din Europa de Est reprezintă o dovadă a existenţei unor probleme şi tensiuni inerente modernităţii, demonstrînd fragilitatea potenţială a întregului proiect al modernităţii.

Aceste tulburări pun în evidenţă tensiunile inerente caracteristice procesului politic modern. Cele mai importante sînt tensiunile dintre concepţiile diferite şi adeseori contradictorii despre „voinţa generală" şi relaţia dintre aceste concepţii şi reprezentarea intereselor separate ale diferitelor sectoare ale societăţii, de exemplu tensiunile dintre diversele politici, luate laolaltă, şi politica binelui comun, dintre articularea şi agregarea diferitelor interese, pe de o parte, şi ale diferitelor concepţii ale binelui comun, pe de alta, dintre – pentru a folosi formularea lui Bruce Ackerman – politica de rutină şi politica „revoluţionară"[19].

Contrar presupunerilor multor analişti care utilizează teoria alegerii raţionale (*rational-choice*), mobilizarea sprijinului în jurul liderilor şi programelor, realizată în principal, deşi nu numai, prin intermediul partidelor şi mişcărilor sociale, nu se bazează pur şi simplu pe reunirea mai multor interese separate. Asemenea mobilizare are loc, în egală măsură, în jurul articulării diferitelor concepţii ale binelui comun ; ea joacă un rol central în mobilizarea suportului politic. Asemenea mobilizare se va concentra deseori, aşa cum a arătat Alessandro Pizzorno, în jurul simbolurilor de identitate colectivă – identitate politică, socială sau etnică – precum şi în jurul concepţiei înrudite de bine comun al întregii societăţi, care este mai strîns legată de componentele primordialiste şi sacre ale legitimării[20].

XI

Astfel de tensiuni sînt inerente tuturor regimurilor moderne. În regimurile autoritare şi totalitare, ele sînt reprimate, dar niciodată distruse. În regimurile democrat-constituţionale relativ stabile, tensiunile pot fi atenuate, dar ele mocnesc întotdeauna, gata să erupă, aşa cum au şi fost, în cazul unor schimbări intense. Tensiunile şi fragilitatea potenţială ale regimurilor democrat-constituţionale – în esenţă, ale tuturor celor moderne – sînt amplificate de faptul că regimurile moderne evoluează într-un context intern şi internaţional extrem de variabil, aflat în continuă schimbare. Condiţiile care duc la instituţionalizarea şi continuitatea lor sînt, prin ele înseşi, inerent instabile.

În orice situaţie de schimbare rapidă, societăţile moderne pot dezvolta tendinţe în mare măsură contradictorii în ceea ce priveşte dezvoltarea condiţiilor care duc la instituţionalizare, la perpetuarea şi continuitatea regimurilor democrat-constituţionale. Asemenea situaţii produc schimbări în definirea graniţelor politicului[21], văzut ca domeniul oportun de activitate a statului ; în structurile centrului puterii ; în măsura în care diferitele sectoare ale societăţii civile au acces la aceste centre ; în natura legăturii dintre sectoare şi dintre acestea şi stat ; în categoriile de drepturi care sînt extinse asupra anumitor sectoare ale societăţii.

Din punctul de vedere al construirii societăţii civile şi al relaţiilor ei cu statul, în asemenea situaţii de tranziţie, evoluţiile pot urma cîteva direcţii[22]. Se pot include aici dezvoltarea unor noi sectoare autonome ale societăţii civile ; activarea politică a unor asemenea sectoare prin activităţile multiplelor elite şi contra-elite ; lărgirea diverselor domenii de legătură dintre stat şi societate, care include atît activarea „vechilor” tipuri, cum ar fi corpurile consultative, cît şi dezvoltarea unora noi – aflate în diferite grade de concordanţă cu organizarea democrat-constituţională.

Dimpotrivă, procesele de „tranziţie” pot evolua într-o direcţie complet diferită. Ele pot contribui la subminarea condiţiilor care favorizează dezvoltarea şi continuitatea regimurilor democrat-constituţionale. Necontenitele tranziţii sociale şi economice pot să modifice uşor distribuţia de putere din interiorul principalelor sectoare ale societăţii, erodînd multe centre autonome de putere, creînd un vid de putere. Mai mult, politicile al căror scop iniţial a fost acela de a slăbi centrele semimonopoliste de putere existente – cum ar fi, de exemplu, cele legate de instituţionalizarea statului bunăstării sociale – pot amplifica puterea politică şi administrativă a statului într-o asemenea măsură, încît să distrugă bazele de putere independente. După cum au demonstrat Tocqueville, Marx şi Weber, spectrul birocratizării tuturor domeniilor principale ale vieţii sociale şi politice a revenit continuu în discursul politic al societăţilor moderne, cu o intensitate accentuată doar de dezvoltarea regimurilor totalitare.

Există şi alte posibilităţi. Multe dintre sectoarele societăţii civile existente, cu domeniile lor interconectate complexe, pot constitui piedici în restructurarea

relaţiilor dintre societatea civilă şi stat. Însăşi apărarea acestor sectoare le poate transforma din ce în ce mai mult în sectoare corporative înguste sau atribuite şi poate periclita acceptarea lor iniţială de către noile centre şi structuri comune în curs de apariţie. În sfîrşit, atît vechea structură asociativă, cît şi noile sectoare ale societăţii civile pot fi subminate, putînd da naştere la mase extrem de instabile. În multe cazuri similare, astfel de procese au fost intensificate de apariţia noilor comunităţi naţional-colective şi etnice şi a conflictelor destructive care au rezultat.

Asemenea evoluţii sau tranziţii – fie de la regimuri nondemocratice la cele democrat-constituţionale, fie în cadrul regimurilor democrat-constituţionale – sînt strîns legate de tensiunile inerente proceselor politice moderne dintre diferitele şi deseori contradictoriile concepţii ale voinţei generale şi relaţia dintre aceste concepţii şi reprezentarea intereselor separate ale diverselor sectoare ale societăţii ; adică, tensiunile dintre politicile diverse luate laolaltă şi politica binelui comun, dintre politica de rutină şi cea revoluţionară.

XII

În aceste situaţii, ca în multe altele care implică schimbări intense în cadrul regimurilor moderne, confruntarea dintre diverse moduri de legitimare şi diverse aspecte ale procesului politic modern devine deosebit de acută. Toate tensiunile şi problemele au devenit extrem de vizibile în procesele de tranziţie din Europa de Est. Asemenea perioade de schimbare – de tranziţie – nu sînt în nici un caz excepţionale. Ele sînt, cum reiese de mai sus, extrem de obişnuite, ţinînd de contextul intern şi internaţional în continuă schimbare al lumii contemporane. În asemenea perioade, articularea protestelor iese în evidenţă ca o componentă importantă a procesului politic. Cele mai intense teme şi mişcări de protest sînt acelea în care articularea intereselor separate concrete devine strîns legată de promovarea diferitelor concepţii ale binelui comun.

Ubicuitatea acestor tensiuni din cadrul regimurilor democrat-constituţionale moderne subliniază una dintre cele mai importante provocări care stau în faţa acestor regimuri – şi anume, cum să creeze o anumită structură în care diferitele perspective asupra binelui comun să poată concura fără a submina însăşi posibilitatea de funcţionare a sistemului. Ea pune problema naturii unei baze (sau a bazelor) comune de acceptare a unui regim democrat-constituţional – dincolo de acceptarea regulilor jocului – şi a posibilităţii existenţei acestor elemente comune în condiţiile unei baze multiple de legitimare, atîta timp cît nici una dintre ele nu devine predominantă.

Ubicuitatea acestor tensiuni indică faptul că una dintre provocările majore continue care stau în faţa regimurilor constituţionale moderne o constituie, pe lîngă necesitatea de a se asigura că actorii politici principali vor adera la regulile curente ale jocului, capacitatea acestora de a încorpora protestul, de a redefini

graniţele politicului, de a transforma bazele de legitimare a acestor regimuri. Marile crize ale acestor regimuri – precum cele din anii ’30 în multe dintre ţările europene – au fost de obicei asociate cu eşecul de a realiza asemenea transformări interne.

Regimurile constituţionale occidentale, după cel de-al doilea război mondial, chiar dacă nu şi între cele două războaie mondiale, au demonstrat că, în ciuda temerilor continue referitoare la criza statului sau a capitalismului, au în mare măsură capacitatea de a se autotransforma. În Occident nu s-a prăbuşit nici un regim democratic după sfîrşitul celui de-al doilea război mondial. Într-adevăr, tendinţa generală pare să se îndrepte în direcţia opusă, luînd în considerare faptul că regimurile autoritare – în Spania, Portugalia, Grecia şi, foarte recent, în America Latină – au devenit democratice. În mod similar, cîteva ţări din afara Europei – India, Japonia şi Israel – au fost capabile să menţină regimuri democrat-constituţionale după sfîrşitul celui de-al doilea război mondial – la fel ca şi Germania şi Italia – cele două ţări în care prăbuşirea democraţiei în perioada interbelică a fost cea mai dramatică.

Dar chiar şi în cadrul acestor regimuri nu se poate face abstracţie de posibilitatea unei crize sau a unui colaps. Aceasta este, evident, chiar mai valabil în cazul regimurilor constituţionale pe cale de constituire în Europa de Est. Stadiile iniţiale ale prăbuşirii regimurilor comuniste – caracteristicile relativ paşnice, care le-au distins de marile revoluţii – au sugerat că ele ar putea demonstra o asemenea capacitate de autotransformare. În acelaşi timp însă, tulburările care însoţesc tranziţiile dau naştere la noi îndoieli cu privire la această capacitate. Asemenea îndoieli se datorează nu numai condiţiilor specifice ale acestor tranziţii, dar şi combinaţiilor de condiţii inerente regimurilor moderne, în special ale celor democrat-constituţionale. De aceea, evoluţiile din Europa de Est aruncă o lumină importantă asupra problematicii modernităţii, asupra fragilităţii inerente a marelui proiect istoric şi cultural al modernităţii.

Note

Sursa: Reprodus cu permisiunea editorului din *Daedalus* (Journal of the American Academy of Arts and Sciences), din numărul intitulat „The Exit from Communism”, 121 : 2 (primăvara 1992) : 21-41.

1. Despre revoluţiile moderne clasice, vezi : S.N. Eisenstadt, *Revolutions and the Transformation of Societies* (New York : Free Press, 1978) ; *idem*, „Frameworks of the Great Revolutions : Culture, Social Structure, History and Human Agency”, *International Social Science Journal*, 133 (1992) : 385-401 ; M. Lasky, „The Birth of a Metaphor : On the Origins of Utopia and Revolutions”, *Encounter* 34 (2) (1970) : 35-45, şi (3) (1970) : 30-42 ; *Utopia and Revolution* (Chicago, IL : University of Chicago Press, 1976). Despre revoluţii şi modernitate, vezi, de exemplu, numărul special „The French Revolution and the Birth of Modernity”, *Social Research* (1989).

2. Vezi Eisenstadt, *Revolutions and the Transformation of Societies*.
3. Despre rolul grupurilor de intelectuali în unele revoluţii, vezi : A. Cochin, *La Revolution et la Libre Pensée* (Paris : Plon-Nourrit, 1924) ; *idem*, *L'esprit du Jacobinisme* (Paris : Universitaires de France, 1979) ; şi J. Baechler, prefaţa la Cochin, *L'esprit du Jacobinisme*, 7-33. Vezi şi F. Furet, *French Revolution* (New York : Macmillan, 1970) ; *idem*, *Rethinking the French Revolution* (Chicago, IL : University of Chicago Press, 1982) şi V.C. Nahirny, *The Russian Intelligentsia : From Torment to Silence* (New Brunswick, NJ : Transaction Books, 1983).
4. Despre sanctificarea violenţei în revoluţiile clasice, vezi : S.N. Eisenstadt, „Frameworks of the Great Revolutions : Culture, Social Structure, History and Human Agency", *International Social Science Journal*, 133 (1992) : 385-401.
5. Despre elementele utopice în marile civilizaţii şi revoluţii, vezi : A.B. Seligman (ed.), *Order and Transcendence : The Role of Utopias and the Dynamics of Civilization* (Leiden : E.J. Brill, 1989) ; M. Lasky, *Utopia and Revolution* ; R. Saage, *Das Ende der Politisches Utopie ?* (Frankfurt-Main : Suhrkamp, 1990).
6. Despre elementele escatologice, vezi : Seligman, *Order and Transcendence* ; S. Friedlander, G. Holton, Leo Marx şi E. Skolnikoff (ed.), *Visions of Apocalypse : End or Rebirth ?* (New York and London : Holmes & Meier, 1985) ; C. Lefort, *The Political Forms of Modern Society : Bureaucracy, Democracy and Totalitarism* (Cambridge, MA : MIT Press, 1986) ; *idem*, Part II, „On Revolution", în C. Lefort, *Democracy and Political Theory* (Minneapolis, MN : University of Minnesota Press, 1988), 57-163 ; J. Dunn, „Totalitarian Democracy and the Legacy of Modern Revolutions – Explanation or Indictment ? ", în J. Dunn, K.D. Bracher şi Sh. Avineri, *Totalitarian and After, International Colloquium in Memory of Jacob L. Talmon*, Jerusalem, 21-24 iunie 1982, The Israel Academy of Sciences and Humanities (Jerusalem : The Hebrew University Magnes Press, 1984), 37-56 ; K.D. Bracher, „Turn of the Century and Totalitarian Ideology", în Dunn, Bracher şi Avineri, 70-83 ; Sh. Avineri, „Different Visions of Political Messianism in the Marxist European Tradition", în Dunn, Bracher şi Avineri, 96-104. Despre aspectele liminale ale procesului revoluţionar, vezi : S.N. Eisenstadt, „Comparative Liminality : Liminality and Dynamics of Civilization", *Religion* (15) (1985) : 315-338.
7. Din literatura vastă despre acest subiect, vezi de exemplu : Pietro Grilli di Cortona, „From Communism to Democracy : Rethinking Regime Change in Hungary and Czechoslovakia", *International Social Science Journal* (128) (May 1991) : 315-331.
8. G. Konrád, *Antipolitik – Mitteleuropäische Meditationen* (Frankfurt-Main : Suhrkamp, 1985).
9. Despre componentele universaliste şi misionare în marile revoluţii, vezi C. Lefort în Eisenstadt, *Revolutions* ; R. Kosellek, „Historical Criteria of the Modern Concept of Revolutions", în *idem*, *Futures Past – on the Semantics of Historical Time* (Cambridge, MA : MIT Press, 1985), 39 şi S.N. Eisenstadt, „Frameworks of the Great Revolutions : Culture, Social Structure, History and Human Agency", *International Social Science Journal*, 133 (1992) : 385-401.
10. Despre analiza unor asemenea cazuri, vezi S.N. Eisenstadt, „Frameworks of the Great Revolutions : Culture, Social Structure, History and Human Agency", *International Social Science Journal*, 133 (1992) : 385-401. J.A. Goldstone, *Revolution and Rebellion in the Early Modern World* (Berkeley and Los Angeles, CA : University of California Press, 1991).
11. Despre procesele specifice de prăbuşire a regimului comunist, vezi, de exemplu, din literatura occidentală, numărul special al *World Politics*, 44 (1) octombrie 1991 („Liberalization and Democratization in the Soviet Union and Eastern Europe"), de asemenea S.N. Eisenstadt, „Center Periphery in Soviet Russia", în A.J. Motyl (ed.), *Rethinking Theoretically about Soviet Nationalities* (New York : Columbia University Press, 1992).

12. Comentarii făcute de Ernest Gellner la seminarul despre fundamentalism, sub auspiciile American Academy of Arts and Sciences, noiembrie 1991, Chicago.
13. Vezi numărul special din *World Politics* menţionat în nota nr. 11 şi Eisenstadt, „Center Periphery in Soviet Russia".
14. Despre societatea civilă în Imperiul Ţarist, vezi de exemplu E.W. Clowes, S.D. Kassow şi J.L. West (ed.), *Between Tsar and People* (Princeton, NJ : Princeton University Press, 1991).
15. P. Grilli di Cortona, „From Communism to Democracy" şi *idem*, *Le Crisi politiche nei regimi communisti* (Milan : Franco Angeli, 1980).
16. Despre conceptul de centru, vezi E. Shils, „Center and Periphery" în *idem*, *Center and Periphery, Essays in Macrosociology* (Chicago, IL : University of Chicago Press, 1975), 3-34. Despre relaţiile centru – periferie în modernitate, vezi S.N. Eisenstadt, *Tradition, Change and Modernity* (New York : John Wiley, 1973), capitolele 9-11, 203-258 şi *idem*, „PostTraditional Societies and the Continuity and Reconstruction of Tradition", în S.N. Eisenstadt (ed.), *PostTraditional Societies* (New York : W.W. Norton, 1972), 1-29. Despre perspectiva generală asupra modernităţii, vezi J. Habermas, *The Philosophical Discourse of Modernity* (Cambridge, MA : MIT Press, 1987).
17. N. Bobbio, *Il Futuro della Democrazia* (Torino : Giulio Einaudi Editore, 1984) ; *idem*, „Postfazione", în N. Bobbio, *Profilo Ideologico del Novecento Italiano* (Torino : Giulio Einaudi, 1986), 177-185 ; N. Matteucci, „Democrazia e autocrazia nel pensiero di Norberto Bobbio", în *Per una Teoria Generale della Politica – Scritti Dedicatti a Norberto Bobbio* (Firenze : Passigli Editori, 1983), 149-179. Vezi de asemenea E. Frankel, „Strukturdefekte der Demokratie und deren Überwindung" şi „Ratennythos und Soziale Selbsbestimmung", în E. Frankel, *Deutschland und die Westlichen Demokratien* (Frankfurt-Main : Suhrkamp, 1990), 68-95 şi 95-137, respectiv. O poziţie foarte fermă împotriva accentului pus pe „voinţa comună" în numele „emancipării" poate fi găsită în H. Lubbe, *Freiheit statt Emanzipationszwang : Die Liberalen Traditionen und das Ende der Marxistischen Illusionen* (Zurich : Edition Interfrom, 1991).
18. Despre anumite aspecte ale evoluţiilor „postmoderne", vezi : J. Habermas, „Die Neue Unübersichtlichkeit, Die Krise des Wohlahrtsstaates und die Erschöpfung Utopische--energien", în J. Habermas, *Die Neue Unübersichtlichkeit* (Frankfurt-Main : Suhrkamp, 1985), 141-167 ; A. Melucci, *L'invenzione del Presente, Movimenti Sociali nelle Societa Complesse* (Bologna : Societa Editori Il Mulino, 1982) ; *idem*, „The Symbolic Challenge of Contemporary Movements", *Social Research* (iarna 1985), 789-816 ; S.N. Eisenstadt, „Some Observations on «PostModern» Society", în Volker Bornschier *et al.* (ed.), *Diskontinuität des Sozialen Wandels* (Frankfurt : Campus Verlag, 1990), 287-296 ; C. Offe, „New Social Movements : Challenging the Boundaries of Institutional Politics", în *idem*, 817-909 ; Saage, *Das Ende der Politische Utopie ?*
19. A. Przeworski, „Democracy as a Contingent Outcome of Conflicts", în J. Elster şi R. Slagstad (ed.), *Constitutionalism and Democracy* (Cambridge : Cambridge University Press and Norwegian University Press, 1988), 59-81 ; Ackerman, „Neo Federalism ?" 153-195 ; J. Nedelsky, „American Constitutionalism and the Paradox of Private Property", 241-275 ; J. Lambert, *Tocqueville et les deux démocraties* (Paris : Presses Universitaires, 1983).
20. A. Pizzorno, *I Soggetti del Pluralismo Classi Partiti Sindicati* (Bologna : Il Mulino, 1980).
21. Vezi Charles S. Maier (ed.), *Changing Boundaries of the Political* (Cambridge : Cambridge University Press, 1987).
22. Vezi S.N. Eisenstadt, „Introduction" în *idem* (ed.), *Democracy and Modernity*, Colocviu internaţional cu ocazia celebrării centenarului David Ben Gurion (Leiden : E.J. Brill, 1991), vii-xiv.

5
ANUL ADEVĂRULUI*

Timothy Garton Ash

Scrierile istoricului şi jurnalistului britanic Timothy Garton Ash despre soarta Europei Centrale, despre apariţia mişcărilor independente care contestau regimurile leniniste, despre natura revoluţiilor din 1989 şi despre urmările acestora au anticipat uimitor de bine cursul evenimentelor şi au fost deosebit de influente. În această profundă analiză referitoare la annus mirabilis *1989, Garton Ash propune o comparaţie între revoluţiile europene de la 1848 şi marile transformări care au început o dată cu evenimentele din 1989. El insistă asupra rolului intelectualilor în formularea limbajului şi strategiei de eliberare. Fără a nega importanţa acţiunii de masă, Garton Ash evidenţiază importanţa crucială a rezistenţei intelectualilor împotriva ideologiei comuniste. În opinia sa, sfîrşitul comunismului în Europa Centrală şi de Est în 1989 poate fi înţeles ca fiind rezultatul unei dispute între o serie de idei cărora le trecuse timpul şi o altă serie de idei cărora le sosise timpul.*

Ca şi Jeffrey Isaac (dar spre deosebire de G.M. Tamás şi Tony Judt), Garton Ash vede moştenirea disidenţei ca fiind extrem de semnificativă în modelarea noilor comunităţi politice. De asemenea, el oferă o interpretare care aruncă o lumină asupra cauzelor prăbuşirii, insistînd asupra rolului lui Gorbaciov, circumstanţelor internaţionale (procesul Helsinki) şi a faptului că elita conducătoare îşi pierduse convingerea în dreptul ei de a guverna. Un alt punct important al acestei contribuţii este insistenţa autorului asupra rolului iniţiativelor societăţii civile în renaşterea noţiunii de cetăţean şi a practicii acesteia. Eseul lui Garton Ash identifică unul dintre riscurile majore cu care se confruntă aceste societăţi, printre care prejudecăţile naţionaliste, inegalitatea, sărăcia şi nemulţumirea maselor. Dar, afirmă el, chiar dacă perspectivele sumbre vor deveni realitate în unele ţări, aceasta nu va diminua semnificaţia lui 1989 ca reprezentînd o afirmare pasionată a destinului democratic al Europei.

---

* Reprodus cu permisiunea editorului din Timothy Garton Ash, *Foloasele prigoanei. Lanterna magică*, Editura Fundaţiei Culturale Române, Bucureşti, 1997, pp. 386-406. Traducere din limba engleză de Corina Popescu (n.ed.).

Garton Ash folosește termenul „refoluție" pentru a sugera natura duală a transformărilor în curs de desfășurare : o combinație de reforme treptate și de schimbări revoluționare, un amestec de continuitate și discontinuitate cu trecutul comunist. De aceea, schimbările din 1989 sînt văzute ca un rezultat al încercărilor de a reforma sistemul „de sus" și „de jos" de a-l modifica fundamental, adică de a-l distruge.

* * *

Acesta a fost anul cînd a murit în Europa de Est comunismul. 1949-1989. Fie-i țărîna ușoară ! Iar epitaful său ar putea suna astfel :

Nimic din tot ce-a făcut în viață
N-a fost mai bun decît că a murit.

Lucrul acela care se instalase pe nou-croitele teritorii ale Poloniei, Cehoslovaciei, Ungariei, României și Bulgariei și în nou-creata Republică Democrată Germană după 1949, lucrul numit, în funcție de punctul de vedere, „socialism", „totalitarism", „stalinism", „dictatură a unui birou politic", „socialism real", „capitalism de stat", „dictatură exagerată" sau, mai neutru, „sistem de tip sovietic" – lucrul acela nu va mai învia niciodată. Și se poate afirma că, din moment ce nu mai putem vorbi despre comunism, n-ar mai trebui să vorbim despre o Europă de Est, cel puțin nu cu majusculă. Vom avea, în schimb, din nou o Europă Centrală, o Europă Centrală și de Est, o Europă de Sud-Est, o Europă de est cu „e" mic și, mai ales, popoare, națiuni și state.

Desigur, chiar și fără o răsturnare politico-militară în interiorul Uniunii Sovietice vor mai fi multe conflicte, multă nedreptate și mizerie în aceste ținuturi. Dar va fi vorba de altfel de conflicte, de altfel de nedreptate și mizerie : noi și vechi, postcomuniste dar și precomuniste. În cazul cel mai rău, s-ar putea totuși să-și facă apariția noi dictatori : dar vor fi altfel de dictatori. Nu vom mai vedea niciodată sistemul acela, caracterizat prin concentrarea puterii politice și economice și a instrumentelor de coerciție în mîinile unui singur partid leninist, care se manifesta din punct de vedere sociologic ca o nouă clasă, în state cu o suveranitate limitată în mod arbitrar.

Bineînțeles, dacă umblăm pe străzile din Praga, Varșovia sau Leipzig îi mai găsim încă urmele cenușii și familiare : fațadele aplatizate în stil neoclasic stalinist din toate piețele Victoriei, bulevardele Lenin, oțelăriile, șantierele navale, funcționarii superiori între două vîrste, cu început de chelie, și minciunile lor prefabricate, formularele pe hîrtie proastă ce trebuie completate în patru exemplare, cozile, atitudinea gen „ne facem că muncim și vă faceți că ne plătiți". Și totuși dovezile palpabile ale existenței acestui sistem sînt înlăturate

cu o viteză care le provoacă, în mod sigur, ceva nelinişte conservatorilor. (În Polonia există un plan de păstrare a vechilor elemente de decor într-un parc de distracţii. Denumirea propusă e Stalinland.)

Dacă în 1989 a fost sfîrşitul, care a fost începutul sfîrşitului? Citind presa sau ascultînd-o vorbind pe doamna Thatcher ai crede că istoria a început cu Gorbaciov. În extrema cealaltă, unii obişnuiesc să spună că, în Europa de Est, comunismul era osîndit de la naştere. Această teză poate fi, la rîndul ei, avansată în mai multe forme. Se poate spune că ideologia comunistă era incompatibilă cu cultura politică a Europei Centrale şi de Est, cu toate că nu e clar de ce această cultură politică ar trebui să se oprească brusc la atît de arbitrara frontieră vestică a Uniunii Sovietice. Pe de altă parte, se poate afirma că această idee minunată – comunismul – a fost ucisă în faşă numai pentru că populaţia Europei de Est n-a ajuns la ea prin mijloace proprii, ci i-a fost impusă de o putere străină, care nici ea n-o înţelegea pe deplin. Sau se mai poate spune: comunismul este incompatibil cu natura umană, punct. Fie din pricina unei malformaţii congenitale, fie pur şi simplu ca rezultat al aplicării brutale a forcepsului, fapt e că moartea comunismului era hotărîtă încă de la naştere. Între aceste două poziţii extreme, unele persoane din ţările în chestiune ţin să atragă atenţia asupra diverselor presupuse „ocazii pierdute" sau momente de cotitură la care, o dată ajunsă, istoria Europei de Est n-a reuşit să cotească. În această categorie conduc anii 1956 şi 1968.

Cum se întîmplă de obicei, un element de adevăr există în toate aceste pretinse explicaţii, deşi unele conţin mai mult adevăr decît altele. Churchill a declarat: „N-am devenit prim-ministru al Regelui pentru a prezida acţiunea de lichidare a Imperiului Britanic" şi a continuat să facă aproape exact acelaşi lucru. Gorbaciov a ajuns la putere propunînd salvarea Imperiului sovietic şi prezidează operaţiunea de dezintegrare a acestuia. Că Moscova le-a permis fostelor ţări--satelit să hotărască singure ce guvernare doresc era evident o condiţie *sine qua non*. Însă natura şi direcţia proceselor locale de autodeterminare nu pot fi înţelese studiind politica sovietică. Cauzele se află în altă parte, în istoria fiecăreia dintre aceste ţări, în interacţiunile lor cu vecinii lor est-europeni şi cu acea Europă mai liberă şi mai prosperă ce se întinde la vest, la nord şi la sud de ele.

Dacă aş fi constrîns să precizez o dată anumită pentru „începutul sfîrşitului" în cadrul acestei istorii *interne* a Europei de Est, aceasta ar fi luna iunie 1979. Judecata mea ar putea fi considerată drept excesiv de polonocentrică, dar eu sînt convins că primul mare pelerinaj al Papei în Polonia a fost momentul de cotitură. Atunci s-a văzut prima oară acea masivă, susţinută şi totuşi profund paşnică şi disciplinată manifestare de uniune socială, mulţimea paşnică ridicîndu-se împotriva Partidului-Stat, lucru care a constituit atît pecetea distinctivă cît şi principalul catalizator local al schimbărilor din 1989, în toate ţările, cu excepţia României (şi chiar în România, violenţa nu a pornit, iniţial, din partea

mulţimii). Vizita Papei a fost urmată, un an şi ceva mai tîrziu, de naşterea Solidarităţii, iar fără vizita Papei e îndoielnic că ar fi existat o Solidaritate.

Exemplul Solidarităţii a fost contagios. A fost gestul de pionierat al unui nou fel de politică în Europa de Est (şi nou nu numai acolo) : o politică de autoorganizare socială şi de negociere a tranziţiei dinspre comunism. Figurile, formele şi problemele anilor 1980-1981 în Polonia erau fundamental deosebite de tot ce cunoscuse Europa de Est între 1949 şi 1979 ; în multe privinţe, acestea le prevesteau pe cele care au ieşit la iveală în toată Europa de Est în 1989. Dacă e ceva adevăr în această apreciere, atunci se potriveşte într-un fel special faptul că în 1989 s-au întîlnit, în fine, liderul Rusiei şi pontiful polonez. Fiecare în felul său, atît de diferit de al celuilalt, ei au declanşat amîndoi evenimentele care au urmat.

Ca să găsim, totuşi în istoria Europei, un an comparabil cu 1989 trebuie să căutăm mult mai departe decît 1979 sau 1949. Anul 1789 în Franţa ? 1917 în Rusia ? Sau, ca să venim mai acasă, 1918/1919 în Europa Centrală ? Dar 1918/1919 era a doua etapă a unui război mondial. Paralela cea mai apropiată o constituie cu siguranţă 1848, anul primăverii popoarelor. Dezvoltate numai în cîteva paragrafe, astfel de comparaţii nu sînt mult superioare unui joc de societate. Şi totuşi, ca şi jocurile de societate, pot fi amuzante şi mai pot ajuta uneori la concentrarea minţii.

1848 a izbucnit, potrivit lui A.J.P. Taylor, „după patruzeci de ani de pace şi de stabilitate”, în vreme ce Lewis Namier îl defineşte, uzînd de o aritmetică mai puţin frivolă, într-un fel, drept „rezultatul a treizeci şi trei de ani rodnici de pace europeană, menţinută cu grijă pe o bază conştient contrarevoluţionară”. Revoluţia, scrie Namier, „s-a născut cel puţin în aceeaşi măsură din speranţe şi din nemulţumiri”. Exista, fără îndoială, un fundal economic şi social : recoltele slabe şi malnutriţia. Însă „numitorul comun era de ordin ideologic”. Îl citează pe exilatul Louis-Philippe care declară că a iniţiat „*une insurrection morale*” şi pe regele Wilhelm de Württemberg care se scuză în faţa ministrului Rusiei la Stuttgart, un Gorceakov, cu cuvintele : „*Je ne puis pas monter à cheval contre les idées*”. Iar Namier îşi intitulează superba sa carte „Revoluţia intelectualilor”.

Şi 1989 a izbucnit din celebrarea a „patruzeci de ani de pace şi stabilitate în Europa”. Vă mai amintiţi a patruzecea aniversare a NATO din luna mai ? Pentru „Europa de la Yalta”, ca şi pentru „Europa de la Viena” în secolul trecut, problema era totdeauna : pace şi stabilitate în folosul *cui* ? Oamenii de rînd din Europa Centrală şi de Est au simţit pe pielea lor ascuţişul ambelor formule. Şi aici, o aritmetică ceva mai riguroasă ar putea reduce acei patruzeci de ani la numai treizeci şi trei, căci poate numai după zdrobirea revoluţiei din 1956 în Ungaria liderii sovietici au putut fi absolut siguri că Vestul nu va interveni pe cale militară pentru a tulbura această pace – menţinută cu grijă, pe o bază contrarevoluţionară.

O revoluţie născută în egală măsură din speranţe şi din nemulţumiri? Din nou, da. Mai precis, existau „nemulţumirile” de ordin economic, copleşitoare în Polonia şi România, persistente, deşi mai puţin dramatice, în alte părţi. În această ordine de idei, istoricul Fritz Stern a reamintit în mod oportun declaraţia făcută de Mirabeau în ajunul Revoluţiei franceze: „Deficitul naţional este tezaurul naţiunii”. Înlocuiţi „deficit” cu „datorie externă” şi veţi afla unul din principalele motive pentru care Polonia şi Ungaria s-au aflat în frunte, în prima jumătate a lui 1989. Dar, spre deosebire de ceea ce s-a petrecut în Polonia în august 1980, nu strîngerea şurubului economic a precipitat protestul de masă din ţările est-europene în 1989. Speranţele politice au făcut acest lucru, şi indignarea în faţa represiunii cu care regimurile locale au încercat să nimicească aceste speranţe.

La fel ca cea din 1848, şi aceasta poate fi numită „o revoluţie a intelectualilor”. Desigur, faptul că muncitorii şi-au arătat din nou muşchii în cursul a două valuri greviste în 1988 a fost ceea ce i-a adus, pînă la urmă, pe comuniştii din Polonia la prima Masă rotundă din 1989. Desigur, mulţimile de oameni care au demonstrat pe străzi în toate celelalte ţări est-europene au fost cele care i-au dat jos pe vechii conducători. Dar politica revoluţiei n-au făcut-o muncitorii sau ţăranii. Au făcut-o intelectualii: dramaturgul Václav Havel, medievalistul Bronisław Geremek, editorul catolic Tadeusz Mazowiecki, pictoriţa Bärbel Bohley la Berlin, dirijorul Kurt Masur la Leipzig, filozofii János Kis şi Gaspár Miklós Tamás la Budapesta, profesorul de la Institutul Politehnic Petre Roman şi poetul Mircea Dinescu la Bucureşti. Istoria l-a întrecut pe Shelley, căci poeţii au fost recunoscuţi drept legislatori ai acestei lumi. Mulţimile din Piaţa Venceslas scandau „Trăiască studenţii!”, „Trăiască actorii!”. Iar sociologia forumurilor opoziţiei (Noul Forum, Forumul Democrat, Forumul Civic), a partidelor şi a cadidaţilor parlamentari era clar comparabilă cu cea a Parlamentului de la Frankfurt sau a Congresului Slav de la Praga. *Hundert zwanzig Professoren*…

Ca şi în 1848, numitorul comun era ideologic. Istoria internă a acestor revoluţii este istoria unei serii de idei cărora le-a venit vremea şi a unei serii de idei cărora le-a trecut vremea. La prima vedere, ar putea să pară o afirmaţie surprinzătoare. Căci nu încetase oare ideologia de a mai fi o forţă activă cu mulţi ani înainte? E sigur oare că cei aflaţi la putere nu mai credeau nici o iotă din palavrele pe care le debitau, că nu se mai aşteptau ca supuşii lor să creadă că ei, stăpînii, credeau în toate astea? E probabil ca acesta să fie, în majoritatea cazurilor, adevărul, deşi cine ştie ce putea crede cu adevărat un bătrîn ca Erich Honecker, comunist încă din prima tinereţe? (Nu trebuie niciodată să subestimăm capacitatea omenească de autoamăgire.)

Cu toate acestea, unul din lucrurile pe care aceste revoluţii le-au pus în evidenţă, *ex post facto*, a fost tocmai cît de important era încă stratul rezidual de

ideologie. Puţini dintre cîrmuitori se mulţumesc să recunoască pur şi simplu: „Noi avem pîinea şi cuţitul şi voi nu!". „Avem puterea fiindcă am pus mîna pe ea." Ideologia a fost totdeauna o spoială de legitimare, dînd poate celor aflaţi la putere şi slugilor lor politico-birocratice, cel puţin parţial, şi posibilitatea de a se amăgi singuri în privinţa rolului care le revine. În acelaşi timp, importanţa ei era vitală pentru ocuparea semantică a sferei publice. Combinaţia de cenzură şi de monopol aproape total al Partidului-Stat asupra mijloacelor de comunicare în masă le-a pus la dispoziţie armata de ocupaţie semantică: sub forma degradată, intrată în rutină, a noului limbaj, ideologia reprezenta muniţia acestei armate. Oricît de dispreţuite şi de lipsite de credibilitate erau aceste structuri ale minciunii organizate, ele continuau să exercite o funcţie de blocaj esenţială. Nu mai mobilizau pe nimeni, dar împiedicau încă articularea publică a unor aspiraţii împărtăşite de toată lumea şi a unor adevăruri comune.

Mai mult, pretinzînd de la cetăţeanul de rînd semne, în aparenţă nevinovate, de conformism exterior, sistemul reuşea cumva să-l implice. E uşor acum să uităm că, pînă mai ieri, aproape toţi oamenii din Germania de Est şi din Cehoslovacia duceau o viaţă dublă, afirmînd sistematic un lucru în public şi cu totul altceva în particular. A fost aceasta o temă centrală a operei de eseist a lui Václav Havel din ultima decadă şi o temă asupra căreia a revenit în mod emoţionant în discursul pe care l-a ţinut, ca preşedinte, de Anul Nou 1990. Lucrul cel mai rău dintre toate, spunea el, a fost „climatul moral devastat. Sîntem cu toţii bolnavi moralmente, fiindcă ne-am obişnuit cu toţii să spunem un lucru şi să gîndim altceva". Şi mai departe: „Ne-am deprins cu toţii cu sistemul totalitar, l-am acceptat ca pe o realitate de neschimbat şi prin aceasta l-am menţinut în viaţă... Nimeni dintre noi nu este doar victimă a acestui sistem, căci am ajutat cu toţii, împreună, la crearea lui". „Linia de conflict" esenţială, scrisese cîndva Havel, nu trecea între popor şi stat, ci trecea, mai degrabă, prin mijlocul fiecărui individ, „căci fiecare dintre noi, în felul său, este şi o victimă şi un sprijinitor al sistemului. Am văzut, pe un steag de deasupra altarului, într-o biserică din Berlinul de Est, o inscripţie care exprima aceeaşi idee fundamentală. Scria: „Eu sînt Cain *şi* Abel".

Ca să poţi înţelege ce-a însemnat pentru oamenii obişnuiţi să stea în mijlocul acelor imense mulţimi din pieţele Europei Centrale, scandîndu-şi propriile lor lozinci create spontan, trebuie mai întîi să faci efortul de imaginaţie de a înţelege cum este să plăteşti zilnic acest tribut de ipocrizie publică. Stînd acolo şi scandînd lozinci împreună, acei bărbaţi şi acele femei nu vindecau doar rana societăţii lor divizate; îşi vindecau şi rănile sufletului lor divizat. Tot ceea ce ţinea de cuvînt, de presă, de televiziune era de primă importanţă pentru aceste mulţimi de oameni. Pentru ei ocupaţia semantică era la fel de agresivă ca şi o ocupaţie militară: curăţirea mediului lingvistic era la fel de vitală ca şi curăţirea

mediului fizic înconjurător. Lunga coadă de fiecare dimineaţă din Piaţa Venceslas, oamenii care stăteau cu răbdare la rînd în gerul dimineţii ceţoase ca să cumpere un ziar intitulat „Cuvîntul liber" reprezentau pentru mine unul din marile tablouri simbolice ale anului 1989.

Motto-ul anului – şi nu numai în Cehoslovacia – era *Pravda Vitězí*, vechiul slogan husit pe care îl adoptase Masaryk, „Adevărul va învinge", sau în versiunea latină a unor vremuri şi mai îndepărtate, *Magna est veritas et praevalebit*. Cum se spune în Anglia, o înmormîntare e şi un „moment al adevărului" ; pentru comunism a fost, aşadar, un an al adevărului. Aceste regimuri au vieţuit prin cuvînt şi au pierit prin cuvînt, în sensul cel mai real cu putinţă.

Căci ce s-a petrecut de fapt, la urma urmei ? Cîteva mii, apoi zeci de mii, apoi sute de mii de oameni au ieşit pe străzi. Au rostit cîteva cuvinte. „Demisia ! " au spus ei. „Nu vom mai fi sclavi ! ", „Alegeri libere ! ", „Libertate ! ". Şi zidurile Ierihonului s-au prăbuşit. Iar, o dată cu zidurile, s-au făcut pur şi simplu ţăndări partidele comuniste. Cu o rapiditate uluitoare. Pînă la sfîrşitul anului 1989, Partidul Socialist Muncitoresc Ungar s-a scindat în două, majoritatea membrilor săi părăsindu-l de-a dreptul. A urmat la rînd, în ianuarie 1990 Partidul Unit Muncitoresc Polonez. În decurs de numai trei luni, Partidul Socialist Unit din Germania de Est a rămas fără rolul său conducător, fără denumire şi fără cel puţin jumătate din membri. Decăderea internă a acestor partide aminteşte de o vorbă a unui poet german de la 1848 : „Monarhia a murit, cu toate că monarhii mai sînt încă în viaţă".

Cu singura (şi semnificativa) excepţie a României, aceste revoluţii s-au remarcat şi prin aproape completa lor lipsă de violenţă. Ca şi mişcarea Solidarităţii din anii 1980-1981, ele au fost o istorică contradicţie în termeni, nişte „revoluţii paşnice". Nu s-au dărîmat nici un fel de Bastilii, nu s-au înălţat ghilotine. Felinarele de pe străzi au servit doar la iluminat. Numai în România s-au văzut tancuri şi plutoane de execuţie. În alte părţi, singura violenţă care s-a manifestat a fost cea a poliţiei, la început. Tinerii demonstranţi din Berlinul de Est şi din Praga aşezau lumînări aprinse în faţa cordoanelor de poliţie, care le răspundeau cu bastoanele de cauciuc. Marseieza anului 1989 îndemna nu „*aux armes, citoyens*", ci „*aux bougies, citoyens*". Analiza raţională a situaţiei şi tradiţia de nonviolenţă pot fi întîlnite în istoria mişcărilor democratice de opoziţie din Europa Centrală şi de Est, pe tot parcursul anilor '80. În parte, e vorba de o abordare pragmatică : partea adversă deţinea toate armele. Dar era vorba şi de o chestiune de ordin etic. Un enunţ despre cum vor trebui să stea, de acum înainte, lucrurile. Doreau să înceapă aşa cum doreau să continue. Istoria, spunea Adam Michnik, îi învăţase că cei care încep prin dărîmarea unor Bastilii sfîrşesc prin a şi le construi pe ale lor.

Şi totuşi, la fel de remarcabilă, istoriceşte vorbind, era şi lipsa (deocamdată, şi cu excepţia clară a României) unei violenţe majore *contra*-revoluţionare.

Poliţia s-a comportat brutal în Germania de Est numai pînă la 7 octombrie şi, mai ales, de ziua celei de a patruzecea aniversări a creării statului; iar în Cehoslovacia pînă la şi, în special, de 17 noiembrie. În Polonia, desfăşurarea sistematică de forţe contrarevoluţionare a durat peste şapte ani, de la declararea „stării de urgenţă" pe 13 decembrie 1981 şi pînă în primăvara lui 1989. Însă imediat ce s-au pornit revoluţiile (sau, în Polonia şi Ungaria, „refoluţiile") am putut asista la o uimitoare lipsă de contramăsuri coercitive. Conducătorii comunişti şi-au zis şi ei, ca regele Wilhelm Württemberg, că „nu se poate urca pe cal împotriva unei idei". Ne vedem însă obligaţi să ne punem întrebarea: şi de ce nu? Mare parte din istoria modernă a Europei Centrale constă tocmai din acţiunile unor cîrmuitori care au pornit călare la luptă împotriva unei idei. Mare parte din istoria contemporană a Europei Centrale, începînd din 1945, constă din acţiunile unor cîrmuitori care au pornit-o cu tancurile împotriva unor idei. Înainte de 1989, cel mai potrivit motto pentru istoria oricărei părţi din această zonă nu era „*Pravda Vitězí*", ci versurile unui poet polonez din secolul al XIX-lea, Cyprian Norwid:

Bravi generali, oştiri nevoie mare
Şi bravi agenţi secreţi, bărbaţi, femei
Cu ce duşmani se luptă oare ei ?
Nişte idei... nimica nou sub soare !

Atunci de ce nu mai era la fel în 1989? Se pot sugera trei motive. Ar putea fi etichetate, respectiv, „Gorbaciov", „Helsinki" şi „Tocqueville". Noua direcţie în politica sovietică, botezată pe 25 octombrie de Ghenadi Gherasimov „doctrina Sinatra" – „*I had it my way*", cum cita el greşit celebrul vers al cîntecului –, spre deosebire de doctrina Brejnev, era evident un factor esenţial. În Germania de Est, Moscova nu numai că a pus fără menajamente în vedere conducerii că trupele sovietice nu vor putea fi folosite la reprimarea internă, ci, se pare, a făcut şi tot posibilul ca să se afle – de către cei din Vest, dar şi de către populaţia interesată – care este poziţia ei. În Cehoslovacia, Uniunea Sovietică a dat ajutor revoluţiei printr-o bine programată condamnare retrospectivă a invaziei Pactului de la Varşovia în 1968. Pe tot cuprinsul Europei Centrale şi de Est, oamenii au tras în fine un profit de pe urma cronicei dependenţe a elitelor lor conducătoare de Uniunea Sovietică; deoarece, lipsite de cîrja mitralierelor sovietice, acestor elite nu le mai rămînea nici un picior pe care să se sprijine. România era excepţia care confirmă regula. Nu din întîmplare tocmai în acest stat, atîta vreme cel mai *in*dependent de Moscova, rezistenţa braţului înarmat al celor aflaţi la putere a fost mai crîncenă, mai sîngeroasă şi mai îndelungată.

Totuşi, factorul „Gorbaciov" nu este singur suficient ca să se poată explica de ce aceste elite dominante n-au făcut mai cu vigoare uz de propria lor poliţie,

încă redutabilă, şi de forţele lor de securitate într-o ultimă tentativă de a-şi apăra puterea şi privilegiile. E prea hazardat să sugerăm că insistenţa constantă, perseverentă a Occidentului asupra anumitor norme internaţionale de conduită internă, dorinţa liderilor est-europeni de a-şi cîştiga o respectabilitate internaţională şi legătura sensibilă dintre aceasta şi creditele în valută forte de care aveau atîta nevoie, pe scurt factorul „Helsinki”, au jucat măcar un rol oarecare în oprirea mîinii celor care, altfel, ar fi putut da ordin să se tragă?

Şi totuşi nimic din toate acestea nu i-ar fi oprit, dacă ar fi fost în continuare convinşi că sînt în drept să conducă. Al treilea factor, şi poate cel în ultimă instanţă decisiv, este acea caracteristică a situaţiilor revoluţionare descrisă, cu mai bine de un secol în urmă, de către Alexis de Tocqueville : elita conducătoare îşi pierde credinţa în propriul ei drept la cîrmuire. O mînă de puştani au ieşit pe străzi şi au azvîrlit nişte vorbe. Poliţia i-a bătut. Puştanii au spus : n-aveţi dreptul să ne bateţi ! Iar cîrmuitorii cei suspuşi şi atotputernici le-au replicat, de fapt : Da, n-avem dreptul să vă batem. N-avem dreptul să ne păstrăm puterea prin forţă. Scopul nu mai justifică mijloacele !

De fapt, elitele cîrmuitoare şi slugile lor înarmate s-au distins prin totala lor nepregătire de a susţine în vreun fel acele lucruri în care atîta vreme au pretins să creadă şi prin graba aproape indecentă cu care au îmbrăţişat lucruri pe care atîta vreme le denunţaseră drept „capitalism” şi „democraţie burgheză”. În toată Europa de Est s-a făcut auzit fîlfîitul paşnic al hainelor întoarse pe dos : azi îl denunţau pe Wałęsa, a doua zi îl aplaudau ; azi îl îmbrăţişau pe Honecker, a doua zi îl băgau la închisoare ; azi tunau şi fulgerau contra lui Havel, a doua zi îl alegeau preşedinte.

Anului 1848 i s-a spus Primăvara naţiunilor sau Primăvara popoarelor – *Völkerfrühling, wiosna ludów*. În toate ţinuturile revoluţionarii au vorbit în numele „poporului”. Dar solidaritatea internaţională a „poporului” a fost ruptă de conflicte, vechi şi noi, între naţiuni, în vreme ce solidaritatea pe plan intern a „poporului” a fost ruptă de conflicte între grupuri sociale – care au început să fie cunoscute drept „clase”. „Socialismul şi naţionalismul, ca forţe de masă, sînt amîndouă produsul anului 1848”, scrie A.J.P. Taylor. Iar timp de un secol după 1848, pînă la congelarea în comunism, Europa Centrală a fost un cîmp de luptă între naţiuni şi clase.

Pentru ce, ori pentru cine a fost 1989 o primăvară? Pentru „popor”? Dar în ce sens? „*Wir sind das Volk*”, se striga la primele mari demonstraţii din Germania de Est : noi sîntem poporul. Dar peste numai cîteva săptămîni se striga „*Wir sind EIN Volk*” : sîntem o singură naţiune. În Polonia, în Ungaria, în Cehoslovacia, în România se vedea la demonstraţii o mare de steaguri naţionale, iar oamenii cîntau într-un glas vechile imnuri naţionale.

În Ungaria şi în România decupaseră simbolurile comuniste din centrul drapelului lor. În Germania de Est, la început n-au fost nici steaguri, nici imnuri. Dar, treptat, steagurile şi-au făcut apariţia, flamuri tricolore simple, fără stema cu ciocanul şi compasul a RDG ; steagul celor din Germania de Vest şi, mai demult, steagul Germaniei unite.

În orice comentariu de gazetă asupra Europei de Est se poate citi invariabil că există gravul pericol ca ceva numit „naţionalism" să reînvie în această regiune. Dar ce Dumnezeu înseamnă asta ? Înseamnă că oamenii sînt din nou mîndri de a fi cehi, polonezi, unguri sau germani, le saltă inima la vederea steagului şi li se pune un nod în gît atunci cînd se intonează imnul naţional ?

Patriotismul nu e naţionalism. A-ţi redescoperi mîndria de a aparţine naţiunii tale nu implică în mod necesar ostilitate faţă de alte naţiuni. Aceste mişcări au fost toate, fără excepţie, patriotice. N-au fost toate naţionaliste. În realitate, la primii lor paşi cele mai multe dintre noile regimuri s-au arătat în mod sensibil mai puţin naţionaliste decît predecesorii lor comunişti. În Polonia guvernul Mazowiecki a adoptat o atitudine pronunţat mai liberală şi mai luminată decît oricare alt guvern precedent, atît faţă de chestiunea evreilor cît şi faţă de cea a germanilor, atrăgîndu-şi chiar criticile naţional-comuniştilor în privinţa problemei germane. În prima lui cuvîntare publică în calitate de preşedinte, Václav Havel a ţinut special să mulţumească „tuturor cehilor, slovacilor şi membrilor altor naţionalităţi". Afirmaţia făcută anterior la televiziune că Cehoslovacia le datorează germanilor scuze pentru expulzarea celor din regiunea sudetă după război a fost aspru criticată – de comunişti. În România, revoluţia a început printr-un moment în care locuitorii de etnie română ai Timişoarei au făcut cauză comună cu concetăţenii lor de etnie maghiară. Ar trebui ca cineva să-şi dea foarte multă silinţă pentru ca tratamentul la care sînt supuse minorităţile maghiară şi germană în România de după revoluţie să fie mai rău decît era pe timpul lui Ceauşescu.

Desigur, există şi contraexemple. Unul dintre cele mai urîte aspecte ale revoluţiei germane au fost excesele sprijinului popular pentru o campanie dusă de partid şi guvern contra polonezilor „contrabandişti şi profitori" şi contra abuzurilor comise de studenţii negri şi de „muncitorii-oaspeţi" (*Gastarbeiter*) vietnamezi. În viaţa politică a opoziţiei din Ungaria încleştarea dintre Forumul Democrat Maghiar şi Liber-Democraţi nu a fost lipsită de un substrat etnic, unii dintre membrii primei formaţii punînd la îndoială „maghiaritatea" unora dintre membrii celeilalte, care, la rîndul ei, a răspuns cu acuzaţii de antisemitism. Mii de bulgari au protestat public împotriva hotărîrii noului guvern de a acorda minorităţii turco-musulmane drepturile ce i se cuveneau.

Dacă privim puţin mai înainte, există conflicte, evident potenţiale, în legătură cu alte minorităţi : în special cu maghiarii din România, cu românii din Uniunea Sovietică (Moldova), cu germanii din Polonia, România şi Uniunea Sovietică,

cu ţiganii din mai multe ţări. Există potenţiale utilizări politice ale antisemitismului. Există dificultatea de a găsi o combinaţie între Cehia şi Slovacia, care să-i satisfacă deplin şi pe slovaci şi pe cehi. Şi există deosebite probleme de frontieră, în primul rînd cea a graniţei germano-polone de după 1945, stabilite pe linia Oder-Neisse.

Şi totuşi, în comparaţie cu problemele Europei Centrale din 1848 sau din 1918/1919, este o listă destul de scurtă. Majoritatea naţiunilor îşi au statul lor lor şi s-au obişnuit cu noile lor frontiere. Din punct de vedere etnic, harta este mult mai omogenă decît era la 1848 sau la 1918 ; cum observa Ernest Gellner, arată acum mai degrabă ca o pictură de Modigliani decît ca un tablou al lui Kokoschka. (Principalii autori au fost, bineînţeles, Hitler şi Stalin : uneltele de pictură cu care au creat această hartă au fost războiul, deportările şi masacrul în masă.) Conflicte naţionale şi etnice se pot ivi din nou, atît între aceste state, cît şi în interiorul lor, cum s-a întîmplat în Europa de Est şi înainte de ultimul război, mai ales dacă situaţia lor economică se va deteriora. Sau aceste conflicte naţionale şi etnice ar putea fi treptat atenuate, cum s-a întîmplat cu cele din Europa occidentală după ultimul război, mai ales dacă situaţia economică a acestor ţări se va îmbunătăţi în cadrul unui proces de integrare într-o piaţă comună şi o comunitate europeană mai ample. Vom vedea. Dar în analele istoriei trebuie să se arate că 1989 n-a fost un an de conflicte naţionale şi etnice acute în Europa de Est, situată la apus de frontiera sovietică. Dimpotrivă chiar : a fost un an de solidaritate, atît înăuntrul naţiunilor cît şi între naţiuni. La sfîrşitul anului toate statele din Europa Centrală şi de Est care se eliberaseră singure au dat sprijin simbolic şi umanitar poporului (popoarelor) din România. O primăvară a naţiunilor nu este *în mod necesar* şi o primăvară a „naţionalismului".

În orice caz, lucrul cel mai izbitor nu era limbajul apartenenţei naţionale. Acesta era absolut previzibil. Izbitoare erau celelalte idei şi cuvinte care ajunseseră cap de afiş, ca să spunem aşa. Unul dintre acestea era „societate". În Polonia, ţară stigmatizată deseori drept „naţionalistă", cuvîntul cel mai des folosit pentru a denumi poporul, prin opoziţie cu autorităţile, nu era „naţiune" ; era *społeczeństwo*, societate. Şi în Cehoslovacia cuvîntul „societate" era folosit într-un mod similar, iar aici n-avea cum să fie un simplu sinonim sau un eufemism pentru „naţiune" deoarece acoperea două naţiuni. În ambele cazuri era la fel de semnificativ să se vorbească despre autodeterminare socială, pe cît era de semnificativ să se vorbească despre autodeterminarea naţională. Pretutindeni se punea accentul pe unitatea conştientă a intelectualităţii, muncitorilor şi ţăranilor. Desigur, această unitate fusese, în oarecare măsură, creată de existenţa unui inamic comun. Cînd a fost zdrobită puterea comunistă şi a început o adevărată viaţă politică parlamentară, interesele contradictorii de ordin social erau bine articulate. Astfel, probabil că în noul parlament polonez

grupul cel mai distinct şi mai decis nu îl alcătuiau comuniştii sau membrii Solidarităţii, ci ţăranii din toate partidele, care colaborau şi conspirau între ei pentru a-şi promova interesele lor sectoriale.

Nu e mai puţin adevărat că diviziunile sociale nu mai erau nici pe departe la fel de profunde ca în secolul al XIX-lea, ori ca la începutul secolului XX şi că ele nu minau, în nici un fel, revoluţiile. E aici o ironie a istoriei. Căci, în mare măsură, unitatea socială care a contribuit decisiv la sfîrşitul comunismului fusese chiar opera comunismului. Din combinaţia acţiunii deliberate de nivelare cu diverse absurdităţi neintenţionate rezultase la scara întregii societăţi o distribuţie a avuţiei nu atît egalitară, cît talmeş-balmeş. Un profesor universitar cîştiga mai puţin decît un miner, un inginer mai puţin decît un ţăran-fermier. Un instalator plătit cu cîţiva dolari sau cu cîteva mărci o ducea mai bine decît un prinţ lipsit de valută. Muncitorul locuia în acelaşi tip de casă ca şi inginerul sau scriitorul : iar planul apartamentelor le era aproape identic, chiar dacă decorul era diferit. În acelaşi timp, îi unea pe toţi conştiinţa existenţei acelei mari diviziuni dintre clasa conducătoare a comuniştilor, *nomenklatura*, şi tot restul populaţiei. În toate aceste ţări cei din această categorie erau *ei – oni* (cuvînt devenit celebru datorită cărţii de interviuri cu stalinişti polonezi a Teresei Torańska), bonzii. „Ei” puteau fi distinşi după îmbrăcăminte, după maşinile lor cu perdele negre, după spitalele şi magazinele cu circuit închis, după limbajul şi după modul lor de comportament. Cînd mulţimii masate într-o piaţă din Praga i s-a cerut să lase loc de trecere unei ambulanţe, au făcut acest lucru scandînd : „Noi nu sîntem ca ei ! Noi nu sîntem ca ei ! ”.

În acelaşi timp, exista un nivel remarcabil de înalt al conştiinţei politice a publicului. Şi aceasta era, în parte, tot un rezultat al sistemului. Toată lumea trecuse prin şcoală, iar învăţămîntul era, încă din primii ani, extrem de politizat. Mulţi au reacţionat împotriva acestei politizări printr-o retragere fermă în viaţa privată şi printr-un apolitism aproape programatic. Însă, datorită politizării sistemului de învăţămînt şi ubicuităţii ideologiei, nimeni nu mai putea avea vreo îndoială că vorbele şi ideile contează, că au consecinţe reale în viaţa de zi cu zi.

Un concept care a jucat un rol central în gîndirea opoziţiei din anii ’80 a fost cel de „societate civilă”. 1989 a însemnat o primăvară a societăţilor care aspirau să devină civile. S-ar putea ca ideea rudimentară pe care oamenii obişnuiţi o aveau despre ce înseamnă construirea unei societăţi civile să nu-l satisfacă pe teoretician. Dar o idee aveau totuşi şi în ea se includeau mai multe cerinţe de bază. Vor trebui să ia fiinţă forme de asociere – naţionale, regionale, locale, profesionale – care să fie voluntare, autentice, democratice şi, una peste alta, să nu fie controlate sau manipulate de partid sau de Partidul-Stat. Oamenii vor trebui să fie „civilizaţi”, adică politicoşi, toleranţi şi, mai presus de toate, nonviolenţi. Civilizaţi şi cetăţeni. Ideea de apartenenţă cetăţenească trebuia să fie luată în serios.

Comunismul a reuşit să pervertească mulţi termeni esenţiali pentru istoria Europei, printre care, şi nu în cele din urmă, aşa cum s-a precizat în repetate rînduri pe parcursul acestei cărţi, cuvîntul „socialism". Nu se ştie cum, n-a reuşit însă să pervertească şi cuvintele „cetăţean" şi „civic" cu toate că le folosea, totuşi, în sensuri pervertite ; de pildă, în apelurile la „responsabilitate civică", însemnînd de fapt „Tăceţi din gură şi lăsaţi-ne pe noi să ne ocupăm de studenţii ăştia care nu-şi văd de treabă". De ce n-au reuşit să corupă şi aceste cuvinte e o întrebare interesantă – la care n-am nici un răspuns pregătit – însă fapt este că, atunci cînd parlamentarii Solidarităţii au trebuit să găsească un nume pentru grupul lor, i-au spus „Clubul Parlamentar *Cetăţenesc*" ; mişcarea cehă şi-a luat numele de Forum *Civic* ; iar grupările de opoziţie din RDG au început prin a se defini drept *Bürgerinitiativen*, adică iniţiative ale cetăţenilor sau iniţiative civice. (În cazul Germaniei de Est, cuvîntul a fost în realitate importat din Germania Occidentală, dar rămîne faptul că a fost ales acest termen şi nu altul). Iar limbajul cetăţeniei s-a dovedit important în toate aceste revoluţii. Oamenii se săturaseră să mai fie simple componente dintr-o societate atomizată în mod deliberat ; doreau să fie cetăţeni, bărbaţi şi femei cu personalitate individuală, cu demnitatea şi cu responsabilitatea lor, cu drepturi dar şi cu îndatoriri, asociaţi în mod liber între ei într-o societate civilă.

Mai este un ultim aspect căruia i se cuvine poate o scurtă menţiune, în legătură cu autodefinirea revoluţiei. Cum observa Ralf Dahrendorf, Karl Marx a exploatat ambiguitatea termenului german de *bürgerliche Gesellschaft*, care se poate traduce fie prin „societate civilă", fie prin „societate burgheză". Marx, susţine Dahrendorf, a combinat în mod deliberat cele două „citadele" ale modernităţii, rod, unul, al revoluţiei industriale, celălalt al Revoluţiei franceze – burghezul şi cetăţeanul. Mi-a venit în minte această observaţie atunci cînd, la unul din mitingurile de la Leipzig, l-am auzit pe unul dintre vorbitori chemînd la solidaritate cu acea *bürgerliche Bewegung* din Cehoslovacia. Mişcare burgheză ! Dar, dacă stau să mă gîndesc, mi se pare că în această utilizare aparent greşită a termenului rezidă un adevăr mai profund. Căci ceea ce afirmau de fapt mişcările de opoziţie din tot estul şi centrul Europei, alături de o mare parte a „poporului" care le susţinea, era : Da, are dreptate Marx, cele două lucruri sînt strîns legate, iar noi le vrem pe amîndouă ! Drepturi civile, drepturi de proprietate, libertate economică şi libertate politică, independenţă financiară şi independenţă intelectuală, una se sprijină pe cealaltă. Aşa că, da, vrem să fim cetăţeni, dar vrem să fim şi clasă de mijloc, din moment ce majoritatea cetăţenilor din jumătatea mai norocoasă a Europei fac parte din clasa de mijloc. Vrem să fim şi *Bürger*, şi *bürgerlich* ! Te duce gîndul la Tom Paine, dar şi la Thomas Mann.

A fost, aşadar, o primăvară a naţiunilor, dar nu neapărat a naţionalismelor ; a societăţilor care aspiră să fie civile ; şi mai presus de toate a cetăţenilor.

Primăvara cetăţenilor a schimbat de acum chipul Europei. Ceea ce părea doar posibil la începutul anului 1989 părea sigur la începutul lui 1990. Va exista o nouă Europă, pentru care termenul de „Yalta” nu va mai fi o prescurtare adecvată. În această Europă vor avea un alt loc ţările numite pînă acum est-europene, iar Germania va fi cel puţin mai puţin divizată.

Anul 1848 s-a terminat prost, datorită combinării forţelor reacţionare interne şi externe ; decisive au fost însă cele externe. Nici un fel de forţe externe de reacţie comparabile nu se vedeau la începutul lui 1990. Prusacii îşi făceau propria lor revoluţie, nu mai le reprimau pe cele din vecini. Austriecii nu înăbuşeau reforma-revoluţie din Ungaria, ci îi dădeau tot ajutorul. Dar ruşii ? Aici transformarea era de-a dreptul miraculoasă, pînă într-atît încît persoane oficiale importante din Marea Britanie şi din Statele Unite au lăsat să se înţeleagă că ar putea saluta o intervenţie militară sovietică destinată să zdrobească forţele armate ale Securităţii din România. Dar nu, în privinţa României, ca şi în privinţa Cehoslovaciei, Ungariei, Poloniei şi Bulgariei, liderii şi comentatorii sovietici, începînd cu Gorbaciov, şi-au luat o expresie angelică şi au declarat că nu le-ar trece niciodată prin minte să intervină în afacerile interne ale altui stat suveran.

Cu toate acestea, mişcarea populară de autodeterminare naţională şi socială nu s-a oprit brusc pe graniţa vestică a Uniunii Sovietice. Ceea ce se petrecuse în Europa de Est a încurajat nemijlocit statele baltice, ca să nu mai vorbim de românii din Moldova Sovietică. Dar dacă s-ar clătina şi terenul politic din Ucraina ? La începutul lui 1990 era perfect posibil să se imagineze desincronizări sau răsturnări în interiorul Uniunii Sovietice. Părea însă rezonabilă îndoiala că pînă şi o conducere conservatoare şi militară ar putea încerca de la Moscova să utilizeze forţa armată pentru a restabili dominaţia rusă la vest de frontierele sovietice din 1945. Nu aveau oare destulă bătaie de cap încercînd să-şi menţină imperiul în interiorul frontierelor sovietice postbelice ? Din punct de vedere logic, dacă invadau una din ţările est-europene, ar fi trebuit însă să le invadeze pe toate. Şi atunci, pe cine ar fi „restaurat” ? Partidele comuniste de pînă mai ieri, nişte „hopa-Mitică” ce se făcuseră ţăndări ? Era evident că o răsturnare în interiorul Uniunii Sovietice ar fi complicat mult viaţa din noua Europă şi ar fi afectat în mod direct evoluţia evenimentelor într-o Germanie încă parţial ocupată de trupe sovietice. Dar nu ar fi fost suficient pentru ca harta să revină la înfăţişarea ei de dinainte de 1989.

În legătură cu această nouă Europă sînt de pus nenumărate întrebări, dintre care cea mai presantă este, evident : cum poate ajuta Occidentul tranziţia fostelor state comuniste spre o democraţie liberă ? Eu unul mi-am pus o întrebare ceva mai puţin evidentă : nu „Cum îi putem ajuta ? ” ci „Cum ne-ar putea ajuta ei ? ”. Ce anume ar putea aduce aceste aproape o sută de milioane de europeni cu experienţa lor dură de patruzeci de ani, noii Europe şi nouă, celor din Vest ?

Cehii erau încîntaţi să sublinieze că ’89 e ’68 întors cu capul în jos. Dar una dintre deosebirile marcante între ’68 şi ’89 era, prin comparaţie, lipsa unor intelectuali occidentali care să descopere în aceste regiuni exotice noi utopii, „socialismul cu chip uman” şi fabuloasa „cale a treia”.

Avem de-a face, desigur, cu un întreg caleidoscop de noi partide, programe şi curente, şi ar fi aproape o insolenţă să le subsumăm unui „mesaj” unic. Şi totuşi, dacă se ia în consideraţie ceea ce susţin în realitate aceste diverse partide în chestiunile fundamentale de politică, economie, drept şi relaţii internaţionale se va vedea că există un remarcabil consens subteran. În domeniul politic afirmă cu toţii : nu există „democraţie socialistă”, există numai democraţie. Iar prin democraţie ei înţeleg democraţia multipartită, parlamentară, aşa cum este ea practicată în Europa de vest, de nord şi de sud. Afirmă cu toţii : nu există „legalitatea socialistă”, există numai legalitate. Şi înţeleg prin asta supremaţia legii, garantată prin independenţa, statornicită prin constituţie, a judiciarului. Mai afirmă, şi pentru întreaga stîngă aceasta este, poate, afirmaţia lor cea mai importantă : nu există ştiinţă „economică socialistă”, există numai ştiinţă economică. Iar economic înseamnă nu o economie socialistă de piaţă, ci o economie socială de piaţă. Nu Ota Šik, ci Ludwig Erhard. Există, desigur, puternice diferende în interiorul acestor ţări ; există, de pildă, adepţi ai lui Friedman şi ai lui Hayek. Se pot auzi chiar păreri favorabile despre Keynes. Însă direcţia generală este absolut limpede ; către o economie al cărei principal mecanism de creştere e piaţa, în condiţiile proprietăţii private extinse asupra mijloacelor de producţie, de distribuţie şi de schimb. Tranziţia la un asemenea sistem pune probleme fără precedent, la care vor trebui găsite soluţii originale. În cele mai multe din aceste ţări există încă o largă opinie favorabilă distribuţiei egalitare a avuţiei astfel create şi unui stat care să ofere o puternică protecţie socială. Însă modelul de bază s-ar situa, ţinînd seama de cele trei componente esenţiale – politica, justiţia şi economia –, undeva între Elveţia reală şi Suedia reală.

Suedia – sau, după cum a ţinut să sublinieze unul dintre economiştii sovietici de frunte, Suedia *de sud* – pare să fie acum idealul acceptat, în principiu, de oricine se consideră socialist, de la Berlin pînă la Vladivostok. Însă dacă Marx ar reveni pe pămînt n-ar defini el oare modul de producţie al Suediei drept capitalist ? Cu alte cuvinte, principalul argument al stîngii ar părea să nu se mai refere la cel mai bun mod de a produce avuţie, ci doar la modul optim de a o distribui. (O critică mai radicală a formelor de producţie de succes o întîlnim la Verzi, mai degrabă decît la socialişti.)

Din raţiuni pur practice şi istorice, statul urmează în mod clar să joace un rol mai important în fostele ţări est-europene decît în majoritatea ţărilor din Vest, cîţiva ani încă de acum înainte. Dar asta nu înseamnă neapărat şi că oamenii vor dori acest lucru. Dimpotrivă, fiindcă au avut parte de atîtea intervenţii ale

statului atîta vreme, s-ar putea ca ei să decidă că doresc un amestec cît mai redus cu putinţă din partea statului. Sondajele de opinie şi anchetele sociologice nu sînt de prea mare folos, în acest caz, deoarece majoritatea oamenilor abia au început să mediteze la aceste probleme, ca să nu mai vorbim că abia au început să dea piept cu ele în realitatea dură a tranziţiei economice. Vor vedea dacă le place prăjitura abia cînd vor gusta din ea. În rîndul intelectualilor care au început să se confrunte cu aceste probleme se face simţită, după mine, mai curînd primejdia contrară : aceea de a considera economia de piaţă drept un leac pentru toate suferinţele fie ele de natură socială, politică sau economică. De aici popularitatea de care se bucură Hayek. Aproape că s-ar putea spune că piaţa liberă e ultima dintre utopiile central-europene.

Astăzi e uşor de uitat că s-a pretins că în comunism au fost create nu numai forme noi şi superioare de politică, justiţie şi economie, ci şi o modalitate nouă, superioară, de organizare a raporturilor dintre state. Acestei noi modalităţi i s-a spus „internaţionalism socialist” şi a fost contrapusă „naţionalismului burghez”. Există numeroase exemple de internaţionalism burghez – G7, OECD, FMI, NATO, GATT – însă din perspectiva istoriei europene cel mai dramatic este exemplul Comunităţii Europene. Există numeroase propuneri, prea numeroase ca să poată fi înşirate măcar, care privesc noile forme de raporturi interstatale aflate în faţa Europei de Est. Ca să dăm un singur exemplu, oamenii politici de marcă din Polonia au readus în discuţie ideea unei confederaţii între Polonia şi Cehoslovacia. Dar dacă se pune întrebarea care anume este modelul aşezat la baza noilor raporturi dintre aceste state, modelul de rezolvare a conflictelor nesoluţionate de ordin naţional, etnic şi economic dintre ele, răspunsul va fi limpede. Modelul este Comunitatea Europeană.

Aceasta înseamnă nu numai că ar dori cu toţii să intre în CE actuală, pe cît de deplin şi de curînd posibil. Mai înseamnă şi că aceste state speră că inamiciţiile dintre ele şi conflictele lor nerezolvate de ordin istoric vor putea fi depăşite la fel cum au fost depăşite, să zicem, cele dintre Franţa şi Germania. Acest lucru este valabil, mi se pare mie, şi pentru acele grupări care nu recunosc în mod explicit Comunitatea Europeană drept model. Desigur, trebuie să umbli mult prin Europa Occidentală ca să dai de „europeni” atît de entuziaşti – adică de suporteri ai unei comunităţi supranaţionale numite Europa – cum vei găsi în Europa de Est la fiecare pas. Călătorind înainte şi înapoi între cele două jumătăţi ale acestui continent divizat, m-am gîndit uneori că veritabila diviziune este cea dintre cei (din Vest) care au parte de Europa şi cei (din Est) care cred în ea. Pretutindeni, în toate regiunile, expresia cu care se rezumă de obicei ceea ce se petrece este „întoarcere în Europa”.

Şi totuşi, ce anume, ca să ne repetăm întrebarea, pot aduce aceşti entuziaşti noii Europe ? Dacă nu mă înşel în analiza de la care pornesc, ei nu pot oferi idei fundamental noi în privinţa marilor chestiuni de politică, economie, drept sau

raporturi internaţionale. Ideile cărora le-a venit vremea sînt cele vechi, cunoscute, bine verificate. (Ideilor noi le-a trecut vremea.) Deci tot ce ne pot ei oferi sînt problemele lor fără precedent, interesante din punct de vedere teoretic, dar împovărătoare în practică ? Ne vin la uşă ca nişte cerşetori care n-au decît răbojul unor ani irosiţi ? Sau oare s-ar putea să aibă, sub haina roasă, vreo comoară ascunsă ?

Călătorind prin această parte a lumii în ultimul deceniu, am dat peste comori : exemple de mare curaj moral şi de integritate intelectuală, camaraderie, prietenie profundă, viaţă de familie ; timp şi spaţiu pentru conversaţia serioasă, pentru muzică şi literatură, netulburate de zgomotul perpetuu al mijloacelor noastre de transport şi al lumii noastre obsedant telecomunicative ; mărturii de creştinism în forma sa originară cea mai pură ; mai pe larg, o calitate a raporturilor dintre oameni, bărbaţi şi femei, din medii diferite şi de credinţe cîndva opuse cu înverşunare – un ethos al solidarităţii. Aici devine acută primejdia idealizării sentimentale, căci vizitatorul privilegiat se bucură de aceste avantaje fără să le plătească şi preţul. Nu încape nici o îndoială că, orice fel de socoteală cantitativă sau utilitară am face, preţul trebuie să fi fost mult mai mare decît avantajele. Şi totuşi, ar fi şi mai greşit să pretindem că aceste comori nu existau cu adevărat. Existau. Iar pentru mine unul, după 1989, întrebarea întrebării este : Dar dacă nici unul din aceste lucruri bune nu vor supravieţui eliberării ? Era oare comunitatea doar o comunitate creată de destin, o *Schicksalsgemeinschaft* ? Erau *doar* foloasele adversităţii sorţii ?

Chiar dacă nu are loc nici o răsturnare a situaţiei din Uniunea Sovietică, nici o desincronizare violentă sau o cotitură spre un regim ne-liberal într-una sau alta din ţările est-europene, nu se vor pierde, pur şi simplu, aceste comori în goană – atît de înţeles – după bunăstare ? Cum observa sec un prieten maghiar : „Am supravieţuit la patruzeci de ani de comunism, nu-s deloc prea sigur că voi supravieţui unui singur an de capitalism”. Şi nu va fi vorba doar de impactul atomizant al consumismului, una dintre cele mai puternice arme cunoscute de om. Va fi vorba de impactul mult mai dur şi mai traumatic al tentativei de trecere de la o economie planificată la o economie de piaţă, cu toate loviturile care i se asociază : şomaj, dislocare, injustiţie.

Să ne luăm dorinţele drept realităţi nu serveşte nimănui. Se poate creiona, din păcate, la un nivel destul de ridicat de plauzibilitate analitică, un tablou sumbru al perspectivelor fostei Europe de Est în anii ’90 ; perspective în care viitorul postcomunist seamănă foarte bine cu trecutul precomunist : în loc de o Europă Centrală s-ar putea să vedem, mai degrabă, o *Zwischeneuropa*, o zonă intermediară dependentă, alcătuită din state slabe, dominată de prejudecăţi naţionale, de inegalitate, sărăcie şi *Schlamassel*. 1989 s-ar putea, în acest caz, să apară, celor care au luat parte la evenimentele lui şi celor care i-au scris istoria, doar ca un scurt moment luminos între suferinţele zilei de ieri şi cele ale zilei de mîine.

Această soartă nu e de neevitat. Dacă ea va putea fi evitată depinde într-o măsură semnificativă de angajarea şi de buna-credinţă ale Vestului în general, ale Europei de Vest în special şi ale Germaniei mai ales – sau, mai degrabă, ca să ne exprimăm în termeni mai potriviţi cu noua Europă, ale unei Germanii care rămîne occidentală.

Şi totuşi, chiar dacă ar fi să se împlinească perspectivele cele mai sumbre, ceva va rămîne, cel puţin în memorie, în cultură, în spirit. Europenii din acele ţinuturi ne vor fi oferit, cu o limpezime şi o claritate izvorîte din experienţa lor amară, dacă nu altceva, atunci măcar reafirmarea valorii a ceea ce noi deţinem, a vechilor adevăruri şi a modelelor verificate, a celor trei elemente esenţiale ale democraţiei liberale şi a Comunităţii Europene – singura casă comună europeană care există. Pe plan intelectual, spiritual aş putea chiar spune, „1989" în Europa de Est este un complement vital al acelui „1992" al Europei Occidentale.

„*Litwo ! Ojczyzno moja ! ty jesteś jak zdrowie*", aşa începe cel mai celebru dintre toate poemele în limba polonă „Pan Tadeusz" al lui Adam Mickiewicz :

Lituanie, patria mea, eşti cum e sănătatea.
Cît trebuie să fii de preţuită, îi e dat să ştie
Doar celui care te pierde.

Dacă în loc de Lituania vom pune cuvîntul „Europa", s-ar putea să aflăm şi lecţia cea mai profundă a acestui an al miracolelor, anul '89.

Note

Sursa : Reprodus cu permisiunea autorului din Timothy Garton Ash, *The Magic Lantern* (Londra : Vintage, 1990), pp. 131-156.

6
SEMNIFICAŢIILE LUI 1989
Jeffrey C. Isaac

Teoreticianul politic american Jeffrey C. Isaac oferă, în articolul său profund, o interpretare critică a punctelor de vedere dominante, adeseori contradictorii, privind revoluţiile din 1989 şi rolul noţiunilor disidente de libertate şi drepturi în demolarea regimurilor leniniste. Inspirat de critica lui Karl R. Popper asupra istoricismului, Isaac respinge interpretările moniste care asociază acestor evenimente o semnificaţie singulară şi propune o interpretare multilaterală, care să recunoască pluralitatea semnificaţiilor asociate. Cel mai important element din analiza sa îl reprezintă efortul de a recupera şi adînci viziunea asupra vieţii şi acţiunii politice produsă de gîndirea şi practica disidenţei est-central-europene. În acest sens, interpretarea sa diferă radical de viziunile lui G.M. Tamás şi Tony Judt asupra disidenţilor, văzuţi ca visători naivi, lipsiţi de orice legături profunde cu societăţile în numele cărora pretindeau că vorbesc.

Cititorii ar trebui să ia notă de pledoaria lui Isaac pentru o viziune lipsită de prejudecăţi, antidogmatică asupra politicii democratice. Recunoscînd meritele liberalismului, el argumentează că moştenirea a ceea ce intelectualii critici est-europeni numeau „antipolitică" nu ar trebui eliminată din discuţie cu uşurinţă. Cu alte cuvinte, spre deosebire de cei care anunţă victoria democraţiei liberale ca pe o realizare care nu pune probleme, Isaac consideră că noile idei şi stiluri de a face politică născute din experienţa disidenţei, inclusiv a formelor extraparlamentare de participare şi a spiritului societăţii civile, reprezintă posibilităţi democratice relevante pentru viitorul democraţiei în „Est" şi în „Vest".

* * *

> „Istoria, în ansamblul ei, ar putea să existe numai în ochii unui observator aflat în afara ei şi în afara lumii. Istoria, în ultimă instanţă, există numai pentru Dumnezeu."
>
> (Camus, 1956, p. 189)

> „Istoricistul nu recunoaşte că noi sîntem aceia care selectăm şi ordonăm faptele în istorie… În loc să recunoască faptul că interpretarea istorică ar trebui să răspundă unei nevoi născute din problemele practice şi deciziile cu care ne

> confruntăm, istoricistul crede că… prin contemplarea istoriei putem descoperi secretul, esenţa destinului uman. Istoricismul încearcă să afle Calea pe care omenirea este destinată să păşească ; încearcă să descopere Cheia Istoriei sau Semnificaţia Istoriei… [Cu toate acestea] *istoria nu are nici un înţeles…*”
>
> (Popper, 1971, p. 269)

În 1789, Vechiul Regim a căzut, acompaniat de zgomotul zidurilor care se prăbuşeau (Camus, 1956, p. 26). Marcînd o epocă a revoluţiei democratice, procesul revoluţionar a reţinut atenţia lumii[1]. Immanuel Kant a vorbit în numele multor gînditori „luminaţi” cînd a observat că : „Revoluţia unui popor înzestrat, pe care am văzut-o desfăşurîndu-se acum poate reuşi sau poate suferi un eşec… această revoluţie, spun, cu toate acestea, trezeşte în inimile tuturor spectatorilor… o dorinţă de participare foarte apropiată de entuziasm…” (1963, p. 148). Cu aproape două sute de ani mai tîrziu, zidurile s-au prăbuşit din nou, de această dată în estul Europei. Simbolizat în mod atît de dramatic de căderea zidului Berlinului, întregul edificiu al guvernării comuniste – o suprastructură cu adevărat imensă, care îşi copleşea populaţia – s-a prăbuşit şi, împreună cu el, „cortina de fier” care separa Europa de ea însăşi, iar opoziţia democratică, mult timp ţintă a persecuţiilor şi marginalizării, a fost împinsă către putere[2].

Ce înţeles au aceste evenimente ? Care este semnificaţia lor pentru cetăţenii a ceea ce era numită odată Europa de Est ? Care este semnificaţia lor pentru democraţi, în zorii unui nou secol ? Istoria intelectuală de după 1789 dovedeşte că este imposibil să se ajungă la o singură interpretare în cazul unor evenimente de o asemenea amploare. De mai bine de două sute de ani, scriitorii au polemizat cu privire la semnificaţia Revoluţiei franceze. Deoarece ne reevaluăm continuu propria persoană, comunităţile noastre politice şi problemele cu care se confruntă acestea, reconsiderăm în mod firesc şi acele episoade şi evenimente fundamentale, care ne-au modelat trecutul şi care ne ajută să ne definim identitatea politică. În acest sens, istoria nu are nici o semnificaţie absolută, ultimă ; ea este continuu interpretată şi reinterpretată *istoric*. Asupra acestui lucru vor cădea probabil de acord toţi filozofii şi istoricii.

Există, cu siguranţă, o serie de posibile interpretări ale lui 1989. Şi totuşi, s-a format în prezent un puternic consens în numele unei interpretări declarat liberale. Cel mai faimos, într-adevăr notoriu, exponent al acestui punct de vedere este un scriitor care, intoxicat cu Hegel, nu a înţeles încă aşa cum trebuie lecţiile istoricismului. Francis Fukuyama, în influentul său eseu „Sfîrşitul istoriei” şi, ulterior, în cartea sa cu acelaşi nume, a proclamat că am ajuns la „punctul final al evoluţiei ideologice a omenirii şi la universalizarea democraţiei liberale occidentale ca formă finală a guvernării umane” (1989, p. 4)[3]. Fukuyama nu a fost singur în entuziasmul său. Marc Plattner, co-editor al *Journal of*

Democracy (înfiinţat în 1996), i-a susţinut punctul de vedere, declarînd că acum ne găsim într-o „lume cu un principiu dominant de legitimare, democraţia" (1992).

Un asemenea optimism hegelian a fost contestat de către mulţi democraţi liberali. Jean-François Revel a avertizat împotriva „prea grăbitei presupuneri că mişcarea de democratizare reprezintă un fel de milenarism inversat, sosirea împărăţiei eterne a istoriei" (1991, pp. 14-15). Probabil că cea mai gravă afirmaţie de un egal scepticism a fost formulată de Samuel P. Huntington. „A spera într-un sfîrşit benign al istoriei", scrie el, „este omeneşte. A aştepta să se întîmple aceasta este nerealist. A planifica să se întîmple aceasta este dezastruos" (Huntington, 1989, pp. 3-11). Totuşi, nu este nevoie să fii hegelian pentru a susţine că revoluţiile din 1989 reprezintă triumful liberalismului. Într-adevăr, explicaţia sofisticată a lui Huntington cu privire la „al treilea val", în desfăşurare, de transformare liberal democratică, face parte dintre numeroasele eforturi de a dezvolta strategii mai realiste şi mai constructive pentru asigurarea triumfului liberalismului, pe care Fukuyama îl anunţă prematur doar[4]. În ciuda unor semnificative divergenţe de opinii, numeroşi analişti liberali sînt de acord că principala problemă la ordinea zilei este tranziţia către democraţia liberală.

Deşi cred că această interpretare liberală are multe părţi bune, consider că este viciată din punct de vedere politic şi moral. Este viciată din punct de vedere politic pentru că marginalizează şi/sau ignoră forme importante de politică practicate de opoziţia democratică central-europeană, forme care nu sînt acoperite în mod adecvat de liberalism. Este viciată din punct de vedere moral pentru că, procedînd astfel, rezolvă în grabă şi prematur cîteva probleme foarte complexe legate de semnificaţiile şi moştenirile anului 1989, excluzînd astfel anumite căi importante de acţiune politică. Mai precis, minimalizează importanţa formelor de activitate politică neelectorale, extraparlamentare – în special tipurile de iniţiative civice care au jucat un rol important în rezistenţa împotriva comunismului – în opoziţia faţă de autoritarism şi în constituirea unor adevărate spaţii de politică democratică. Deşi „politica înaltă" a instituţiilor democratice liberale normale este importantă, acestea au nevoie să fie completate – şi uneori contestate – de forme mai viguroase, fundamentale de cetăţenie. Acest lucru este valabil în special într-o perioadă în care mase de oameni se confruntă cu dificultăţi economice şi frustrări, iar instituţiile politicii democratice de masă nu pot să compenseze aceste suferinţe şi sînt într-adevăr percepute deseori ca fiind un aspect al problemei. Interpretarea liberală a lui 1989, pe care o critic, omite aceste lucruri.

Trebuie subliniat faptul că, atunci cînd critic interpretarea liberală, nu intenţionez să acuz liberalismul în general. Un număr de democraţi liberali au lansat critici la adresa democraţiei liberale existente în realitate, care se suprapun substanţial peste argumentele democratice apărate în acest eseu[5]. Ar fi o mare

greşeală să tratăm liberalii nediferenţiat şi să-i declarăm pe toţi slujitori ai organizării instituţionale liberale existente. Totuşi, există un punct de vedere liberal, predominant în prezent, care slujeşte *într-adevăr* structurilor consacrate şi care caută să încorporeze în mod inteligent revoluţiile democratice din 1989 în cadrul lor. Această versiune a liberalismului – un liberalism monist, dacă a existat vreodată aşa ceva – merită să fie criticată.

În spiritul criticii formulate de Popper la adresa istoricismului, voi respinge ideea că anul 1989 a avut o semnificaţie unică. El are multiple semnificaţii. Deşi, în multe privinţe, indică un triumf al liberalismului, în alte privinţe el prezintă posibilităţi mai democratice şi mai participative. Deşi ar fi o greşeală să se supraestimeze aceste posibilităţi sau semnificaţia lor, ignorarea lor ar fi de asemenea o greşeală. Pentru că într-un moment în care democraţia liberală suferă din cauza crizei propriilor forme de legitimare, aceste posibilităţi mai democratice au relevanţă pentru viitorul democraţiei în „Est” *şi* în „Vest”[6].

Triumful liberalismului ?

În timp ce eseul din 1989 al lui Fukuyama a exprimat un sentiment de entuziasm liberal, destul de răspîndit în rîndul politicienilor şi comentatorilor media[7], specialiştii liberali, care au sesizat vulnerabilitatea istoricismului său, nu s-au delimitat complet de prognoza lui în ceea ce priveşte sfîrşitul ideologiei. Stephen Holmes, de exemplu, în sarcastica sa recenzie la cartea lui Fukuyama, observa că : „În întreaga lume postcomunistă… observăm valuri de schimbare radicală care pînă acum arată ca o revoluţie liberală”. „Nu este revoluţia liberală”, se întreba el retoric, „cel mai semnificativ fapt al vieţii politice contemporane ? ” (Holmes, 1992a, pp. 27, 33). Contrar afirmaţiilor lui Fukuyama, liberalismul nu este escatologic ; dar este stabil, imparţial, deschis şi liber. Ceea ce se întîmplă, sugerează Holmes, este în mod sigur o transformare liberală, una mai complexă şi mai problematică decît triumful proclamat de Fukuyama, cu toate acestea, o reabilitare a liberalismului.

După cum scrie Gale Stokes în recenta sa istorie a revoluţiilor central-europene : „Revoluţia lor nu a fost o înnoire totală, ci mai degrabă abandonarea unui experiment eşuat în favoarea unui model deja existent, democraţia pluralistă” (Stokes, 1993, p. 260). Aceasta este în mod sigur interpretarea dominantă a lui 1989. De aceea, Bruce Ackerman identifică anul 1989 cu „reîntoarcerea liberalismului democratic revoluţionar”, renaşterea proiectului politic inaugurat de cei care au formulat Constituţia Statelor Unite (Ackerman, 1992, p. 1). Ralf Dahrendorf, în subtila sa *Reflections on the Revolution in Europe*, scrie că : „În esenţa sa,

revoluţia europeană din 1989 reprezintă respingerea unei realităţi insuportabile care, după cum am văzut, nu se putea menţine şi, mai mult, reprezintă reafirmarea unor idei vechi. Democraţie… pluralism… cetăţenie… nu sînt tocmai idei noi”. Ceea ce a triumfat, insistă Dahrendorf, nu este nimic altceva decît ideea unei „societăţi deschise”, o idee liberală, printre ai cărei precursori s-au numărat Locke, Hume, Madison, Kant şi, mai recent, Raymond Aron şi Karl Popper (Dahrendorf, 1990, pp. 27, 75-76). Această teză a fost articulată în modul cel mai convingător de către Timothy Garton Ash, care susţine că revoluţiile europene „nu pot oferi nici un fel de idei fundamental noi în privinţa marilor întrebări ale politicii, economiei, legislaţiei sau relaţiilor internaţionale. Ideile cărora le-a sosit timpul sînt unele vechi, familiare, deja testate” – ideile liberale referitoare la supremaţia legii, guvernarea parlamentară şi o justiţie independentă (Garton Ash, 1990a, p. 154)[8].

Cei care subscriu la acest punct de vedere nu cred neapărat că triumful liberalismului a fost deja asigurat. Într-adevăr, majoritatea nu sînt convinşi de acest lucru. Valerie Bunce (1990) formulează o nelinişte comună atunci cînd observă că „problema care îi preocupă cel mai mult pe cei din Est şi din Vest deopotrivă… este dacă noile regimuri din Europa de Est vor reuşi în năzuinţa lor de a deveni adevărate democraţii liberale”[9]. Pentru că aceasta *este* o problemă, politologii şi teoreticienii constituţionalismului, de orientare liberală, şi-au îndreptat atenţia către probleme de inginerie constituţională şi politică. După cum observă Stephen Holmes în numărul inaugural al *East European Constitutional Review*, revista nou înfiinţatului Center for the Study of Constitutionalism in Eastern Europe de la University of Chicago Law School: „Din Albania pînă la [Ţările] Baltice şi, mai recent, chiar pînă în Rusia, se fac încercări de a crea instituţii politice liberal-democratice… Şansele de succes ale tranziţiei către democraţie liberală variază de la ţară la ţară… [dar] crearea instituţiilor va avea consecinţe importante pe termen lung pentru stabilitatea şi eficienţa guvernării democratice” (Holmes, 1992b). Bruce Ackerman este de acord cu această opinie. Într-o perioadă de agitaţie şi nesiguranţă, insistă el, „dificultatea în arta guvernării constă în abilitatea de a folosi aceste momente trecătoare pentru a construi fundamente noi şi mai solide pentru democraţia liberală” (Ackerman, 1992, p. 27). Analiştii occidentali şi-au îndreptat cu înverşunare atenţia către această dificultate în arta guvernării. O multitudine de cărţi şi articole ştiinţifice dezbat virtuţile şi viciile schemelor electorale alternative, riscurile prezidenţialismului sau parlamentarismului, caracterul revizuirii juridice şi logica constituţionalismului. Reviste noi, ca *Journal of Democracy* şi *East European Constitutional Review*, îşi concentrează atenţia asupra celui mai bun mod de realizare a tranziţiei către o democraţie liberală funcţională şi stabilă în Europa Centrală.

Totuşi, opinia că anul 1989 a aşezat Europa Centrală pe drumul tranziţiei liberal-democratice nu aparţine numai multor teoreticieni occidentali importanţi ; ea este creditată şi de reflecţiile central-europenilor înşişi, cîţiva dintre ei destul de cunoscuţi pentru rolul lor în opoziţiile democratice împotriva comunismului. De exemplu, János Kis a susţinut că :

> „Alternativa cu care se confruntă acum Ungaria este fie de a crea o democraţie constituţională, multipartinică şi o economie de piaţă mixtă, fie de a regresa în declin economic şi balcanizare politică. Şansa de realizare a primei variante este foarte slabă. Totuşi, aceasta este singura noastră şansă pentru generaţiile următoare. Nu putem alege alt teren, mai favorabil realizării valorilor libertăţii, egalităţii şi fraternităţii. Trebuie să încercăm să folosim această mică frîntură de şansă, aici şi acum".
>
> (Kis, 1989, p. 241)[10]

Adam Michnik a exprimat deseori o idee similară – nu există decît două alternative de viitor pentru Europa de Est, viitorul Occidentului, al democraţiei liberale şi compromisului politic, sau căderea în xenofobie şi tribalism turbulent (Michnik, 1990a, 1990b). În apărarea celui dintîi, el scrie că :

> „în perioada postcomunistă, valorile liberale, codificate în scrierile lui John Stuart Mill şi Alexis de Tocqueville, precum şi în cele ale lui Hayek, renasc cu adevărat. Prin rezistenţa lor împotriva comunismului, ele îşi redescoperă viziunea asupra libertăţii civile, visurile de parlamentarism, de pluralism politic şi cultural, de toleranţă şi aspiraţia către o ţară liberă de orice formă de dictatură ideologică".
>
> (Michnik, 1991a, pp. 70-72)[11]

György Konrád, a cărui lucrare *Antipolitics* a fost o adevărată biblie a opoziţiei democratice împotriva comunismului, a sintetizat probabil cel mai bine această înţelegere de sine : „De ce sînt liberal ? Pentru că sînt sceptic faţă de tot ceea ce este uman, faţă de identitatea noastră colectivă ; deoarece pentru mine nu există instituţii, persoane sau concepte care să fie sacrosancte sau deasupra oricărei critici… Pentru mine, liberalismul este, înainte de toate, un stil : cosmopolit, civilizat, personal, ironic…" (Konrád, 1990, p. 189).

Cum să înţelegem această aparentă convergenţă dintre specialiştii occidentali şi foştii disidenţi răsăriteni cu privire la interpretarea liberală a lui 1989 ? Există motive, cred, de a considera mai puţin relevant entuziasmul liberal al intelectualilor central-europeni. După cum observa un comentator, nu atît liberalismul ca doctrină filozofică sau politică, cît liberalismul ca *atitudine* a fost experimentat în renaşterea la care se referea Michnik. „Liberalismul", scrie Szacki, „apare ca o utopie în Europa de Est, ca o viziune a unei societăţi exemplare, care se opune în modul cel mai evident realităţilor sistemului

comunist" (1990, p. 472). Trebuie desluşite sensurile în care foştii opozanţi se declară a fi liberali ; cu alte cuvinte, propriile lor percepţii nu pot fi luate ca atare dacă dorim să înţelegem loialităţile lor din prezent. Dincolo de acest lucru, nu există nici un motiv de a favoriza concepţiile lor asupra revoluţiilor la declanşarea cărora au contribuit. Cu mult timp în urmă, Tocqueville sublinia că revoluţionarii pot să perceapă deformat evenimentele la care au participat. Consecinţele neintenţionate şi posibilităţile înlăturate prea în grabă par să fie caracteristicile aproape inevitabile ale transformărilor revoluţionare. În ciuda importanţei pe care, trebuie să o recunoaştem, o deţin afirmaţiile lui Michnik şi Konrád, nu avem nici un motiv să considerăm că reprezintă ultimul cuvînt în privinţa subiectului nostru.

Un mod mai bun de tratare a presupusului triumf al democraţiei liberale ar fi să scindăm această idee într-un număr de enunţuri distincte, urmînd ca fiecare să fie evaluat pe baza propriei relevanţe. Atunci, problema nu este dacă liberalismul a triumfat sau nu, ci *în ce sens sau sensuri* a triumfat. Permiteţi-mi să sugerez că există cel puţin trei sensuri distincte în care se poate considera că liberalismul a triumfat. În fiecare dintre ele, liberalismul a triumfat, dar nu fără ambiguitate.

Mai întîi, am putea vorbi despre triumful practic al instituţiilor democratice liberale. Pare destul de clar că o dată cu căderea comunismului, regimurile politice monopoliste au fost înlocuite de organizări mai „poliarhice". Diferitele coaliţii opoziţioniste de tip „forum civic" au condus rapid la negocieri în jurul mesei rotunde între conducerile comuniste şi elitele politice democratice, cu privire la tranziţia către o democraţie liberală. Au fost adoptate constituţii, în unele cazuri definitive, în altele provizorii, care stabileau oficial funcţiile publice şi conţineau declaraţii ale drepturilor. Au luat fiinţă instituţiile democratice liberale – separaţia puterilor, alegeri la intervale regulate, pe bază competitivă, sisteme de partid. Partidele politice au înlocuit şi au cooptat mişcările democratice de opoziţie, canalizînd şi „însumînd" cererile politice într-o manieră flexibilă, „normalizată" politic. S-au organizat alegeri mai mult sau mai puţin libere şi s-au realizat cu succes schimbările de guverne. În acest sens, putem vorbi în sens descriptiv despre instituţionalizarea democraţiei liberale, un proces care poate fi justificat parţial prin imperativele structurale de organizare a diversităţii politice şi parţial prin cerinţele financiare ale unei economii moderne, care funcţionează într-o economie capitalistă globală. Ar fi imposibil să se nege că liberalismul a triumfat în acest sens[12].

Şi totuşi, procesele politice din Europa Centrală sînt încă în continuă schimbare. Multe dintre problemele constituţionale esenţiale – restituirea proprietăţilor naţionalizate sub comunism, aşa-numita „lustraţie" a foştilor comunişti şi, mai general, statutul *nomenclaturii* – rămîn încă nerezolvate. Transformarea

radicală şi precipitată a vieţii economice şi, o dată cu ea, declinul vizibil al standardului de viaţă al multor central-europeni au alimentat un sentiment larg răspîndit de indignare publică, care, la rîndul său, a catalizat ideologiile şoviniste. Problema minorităţilor naţionale, care este endemică în regiune, a exacerbat asemenea ideologii. Cu alte cuvinte, populismul autoritar constituie un competitor real al democraţiei liberale[13]. Probabil că la fel de ameninţătoare este incertitudinea geopolitică din fosta Uniune Sovietică, precum şi dezmembrarea brutală a Iugoslaviei, amîndouă adăugîndu-se sentimentului de anxietate publică şi simbolizînd nesiguranţa instituţionalizării democratic-liberale din Europa Centrală. Alternativa tribalistă împotriva căreia au avertizat Kis şi Michnik rămîne încă posibilă.

Limitele triumfului liberalismului, în acest prim sens, ne duc la cel de-al doilea sens în care putem să vorbim de o reabilitare liberală – triumful liberalismului ca un imperativ etico-politic. Puţini teoreticieni liberali ar nega marile dificultăţi care copleşesc în prezent liberalismul în Europa Centrală. Ideea este, cred eu, că acestea sînt văzute mai curînd ca obstacole în faţa proiectului de construire a democraţiei liberale decît ca alternative plauzibile ca atare. Din acest punct de vedere, deşi succesul liberalismului nu este încă asigurat, alternativele sînt, în mod evident, de nedorit. Oricare ar fi problemele ei, democraţia liberală este, am putea spune, adoptînd faimoasa glumă a lui Churchill, cea mai puţin rea dintre formele de guvernămînt. Dacă dorim să trăim într-o economie de piaţă modernă şi să ne bucurăm de avantajele ei, şi dacă dorim să evităm războaiele civile în societăţi caracterizate de tot felul de diferenţe de neînlăturat, atunci democraţia liberală este la ordinea zilei. Ceea ce Holmes numeşte „proiect constituţional", iar Ackerman „artă a guvernării" devine astfel o necesitate urgentă.

Există mult adevăr şi în această afirmaţie. Nu se poate pune sub semnul întrebării puterea de atracţie a constituţionalismului liberal dacă se iau în considerare tragedia bosniacă, apariţia ideologiilor şoviniste în Slovacia, România şi Ţările Baltice, ascensiunea neliniştitoare a unor politicieni precum Jirinovski în Rusia sau retorica antisemită a lui Csurka în Ungaria. Valul anticomunist de vînătoare de vrăjitoare, care a infectat dezbaterea politică, ameninţînd să cantoneze societăţile central-europene într-o înverşunată învinuire a trecutului şi să ofere un teren fertil demagogiei politice, dovedeşte importanţa libertăţilor civile liberale, cum ar fi prezumţia de nevinovăţie şi procesul legal adecvat[14]. Maniera lipsită de sensibilitate şi de multe ori ostilă în care au fost tratate minorităţile naţionale şi religioase subliniază importanţa toleranţei liberale[15].

După cum a arătat Ulrich Preuss, două logici constituţionale rivale privind cetăţenia continuă să-şi dispute întîietatea în Europa Centrală : o concepţie civilă, care îi defineşte ca fiind cetăţeni pe toţi aceia care se supun uneia şi aceleiaşi

legi şi o concepţie etnică, care defineşte cetăţenia în termenii apartenenţei la un grup etnic sau naţional distinct (Preuss, 1993)[16]. Cea de-a doua concepţie este profund ostilă proceduralismului guvernării reprezentative liberale şi, urmînd scrierile lui Carl Schmitt, se bazează pe apelurile către o voinţă populară omogenă etnic împotriva acelor „interese speciale" – minorităţile naţionale, capitalul străin, politicienii – văzute ca obstacole în calea unei suveranităţi populare autentice[17]. O asemenea viziune, nu lipsită de atracţie acum în Europa Centrală, este pur şi simplu o altă versiune de dreapta a „democraţiei totalitare", identificată cu mult timp în urmă de Jacob Talmon (1970). În lumina tuturor acestor lucruri, este greu să nu fim de acord cu opinia lui Stephen Holmes:

> „Cea mai dificilă problemă cu care se confruntă astăzi ţările din Europa de Est este crearea unui guvern care poate aplica reforme eficiente menţinînd, în acelaşi timp, încrederea publică şi fără să renunţe la procedura democratică de a fi făcut răspunzător pentru actele sale... Pe de altă parte, cel mai mare pericol politic este... spiritul antiparlamentarismului... În consecinţă, în Europa de Est, astăzi, dificultatea constă în a-i împiedica pe liderii extraparlamentari să obţină suport public pe baza unor forme de legitimare nedemocratice şi neelectorale".
>
> (Holmes, 1993b, pp. 23-24)[18]

În acest sens, democratizarea liberală *este* un imperativ etico-politic. Pentru că singura alternativă macro-politică pare să fie o combinaţie teribilă de autoritarism, război civil şi declin economic[19]. Totuşi, chiar şi aici este necesară o oarecare precauţie. Care este relaţia dintre proiectul liberal şi celelalte posibilităţi pe care le întrevăd cu teamă liberali ca Holmes şi Garton Ash? Sînt aceste alternative simple obstacole care trebuie combătute? Răspund ele la temerile presante care decurg din înseşi imperfecţiunile tranziţiei democratice liberale, în special din problemele endemice create de dezorganizarea economică şi alienarea politică[20]? Pot fi îndepărtate cu uşurinţă toate aceste dificultăţi? În scopul argumentului meu voi lăsa deoparte ceea ce ar putea fi numită alternativa populist-autoritară, pentru că este în mod clar atît antiliberală, cît şi antidemocratică, o alternativă care trebuie combătută, oricît de viabilă ar părea din punct de vedere politic. Dar nu există nici o altă alternativă la democraţia liberală? Şi, în definitiv, o alternativă democratică mai radicală nu ar putea juca un oarecare rol în combaterea populismului autoritar?

Aici lucrurile se complică şi ne deplasăm către cel de-al treilea sens în care se poate spune că democraţia liberală a triumfat, nu pur şi simplu ca rezultat al forţelor structurale sau al imperativelor etico-politice, ci ca *împlinire* a opoziţiei democratice faţă de comunism. Să ne întoarcem la cîteva dintre afirmaţiile istorice citate mai sus, şi anume că „revoluţia lor nu a fost o înnoire totală,

ci mai degrabă abandonarea unui experiment eşuat în favoarea unui model deja existent…", că „scopul comun nu a fost numai acela de a-i îndepărta pe ticăloşi, ci şi acela de a construi democraţia liberală" (Stokes, 1993, p. 260; Bunce, 1990, p. 403). Mulţi comentatori liberali nu au prezentat pur şi simplu o prognoză politică, ci şi o interpretare istorică, în sensul că instituţiile democratice liberale sînt *rezultatul dorit* al revoluţiilor, sau cel puţin dorit de partea cea mai progresistă a conducerii democratice a revoluţiilor. O asemenea perspectivă repetă o schemă progresistă atractivă, riguroasă, aparţinînd secolului al XIX-lea, care opune forţele de eliberare forţelor reacţiunii, pe reformatorii democratici liberali reacţionarilor comunişti coalizaţi cu ideologii naţionalişti. Succes revoluţionar contra eşec reacţionar. Opţiunile par clare.

Asemenea celorlalte sensuri în care se poate spune că democraţia liberală a fost reabilitată, există mult adevăr şi în punctul de vedere care susţine că democraţia liberală reprezenta de multă vreme scopul revoluţionarilor înşişi. Remarcile lui Michnik, Kis şi Konrád citate anterior arată, cu certitudine, că acest punct de vedere este plauzibil. Şi, la un nivel chiar mai profund, principalele opoziţii democratice din Europa Centrală – Mişcarea pentru Libertăţi Civile şi mai tîrziu Forumul Civic în Cehoslovacia, Opoziţia Democratică în Ungaria, precum şi Comitetul pentru Auto-Apărare Socială şi Solidaritatea din Polonia – toate ceruseră pînă în 1989 să se pună capăt guvernării comuniste şi să se instituie democraţia liberală multipartinică, cereri care reflectau cu acurateţe poziţia adoptată de multă vreme de principalii activişti, dintre care mulţi îşi începuseră carierele ca disidenţi pentru drepturile omului[21]. Iar la un nivel şi mai profund, dacă studiem scrierile cele mai importante ale principalilor intelectuali disidenţi – Havel, Konrád, Michnik, Kuroń, Kis – nu este greu de observat că o temă recurentă este aceea a necesităţii existenţei unor limite în politică, o temă care are în mod sigur rezonanţă liberală.

Şi totuşi aici, din nou, lucrurile devin mai complicate. Dacă studiem mai profund concepţiile opozanţilor democraţi, vom descoperi că, deşi acestea sînt democratice, nu este clar dacă sînt, fără echivoc, democratic *liberale*. Aceasta *nu* înseamnă că ele sînt antiliberale[22]. Ideile liberale de libertate individuală şi instituţii liberale de guvernămînt constituţional sînt cu siguranţă apreciate ca ingrediente necesare ale libertăţii şi demnităţii umane. Dar ele nu sînt privite ca fiind suficiente de către mulţi dintre opozanţii democraţi. Există, dacă vreţi, o „plusvaloare" democratică pe care interpretarea liberală a anului 1989 o confiscă în mod tacit.

Într-adevăr, liberalii admit în treacăt acest lucru. Ackerman, de exemplu, elogiază şi critică deopotrivă viziunea „antipolitică" împărtăşită de persoane precum Konrád şi Havel. Rolul acesteia în rezistenţa faţă de totalitarism a fost demn de laudă. Dar apelurile ei la integritate existenţială, susţine el, sînt

insuficient de practice pentru construcţia liberală. „Dispreţul heideggerian pentru Iluminism în general şi pentru consumerismul occidental în particular" al lui Havel „are o intonaţie autoritară". Într-adevăr, chiar ideea „vieţii în adevăr" – un simbol al opoziţiei democratice – este „fără îndoială primejdioasă, dacă adevărul este înţeles cu o pasiune filozofică înverşunată" (Ackerman, 1992, pp. 32-33).

Ce înţelege exact Ackerman prin ultima sa remarcă referitoare la pasiunea filozofică înverşunată este clarificat de o observaţie făcută de Timothy Garton Ash :

> „Acum aşteptăm multe lucruri de la politicienii unei democraţii parlamentare care funcţionează bine. Dar «a trăi în adevăr» nu este unul dintre ele. De fapt, esenţa politicii democratice ar putea fi caracterizată ca «funcţionînd pe jumătate în adevăr». Democraţia parlamentară este, în realitate, un sistem de duplicitate adversarială limitată, în care fiecare partid încearcă să prezinte o parte a adevărului ca şi cum ar fi întreg adevărul".
>
> (Garton Ash, 1990b, p. 52)

Garton Ash exprimă în mod explicit ceea ce Ackerman afirmase doar implicit – anume că prea multă integritate, conştiinţă, „autenticitate" reprezintă o anatemă pentru democraţia liberală, care necesită o anume frivolitate în privinţa adevărului şi a cinstei pentru a funcţiona cum trebuie[23]. Cel mai sofisticat argument în acest sens a fost prezentat de Elisabeth Kiss, care susţine că deşi viziunea „antipoliticii" dezvoltată de opozanţii democraţi a jucat un rol foarte important în a inspira şi organiza opoziţia împotriva comunismului, această viziune este insuficientă ca model de politică normală, curentă într-o societate complexă. „Noua ordine socială care va apărea în Europa Centrală şi de Est şi gradul în care aceasta va încuraja aspiraţiile democratice", susţine ea, „vor depinde în mare măsură de guverne, parlamente şi partide". Din cauză că „antipolitica" opozanţilor a renegat asemenea instituţii în favoarea unor activităţi mai autentice, ea „se transpune defectuos în perioada postcomunistă" (Kiss, 1992, pp. 230, 226).

Kiss identifică direct contradicţia legată de ideea că anul 1989 reprezintă o îndeplinire a viziunii opoziţiei, evidenţiind *tensiunile* frapante dintre democraţia liberală, care se instituţionalizează în prezent, şi aspiraţiile multora dintre cei care au luptat cu cea mai mare fermitate împotriva comunismului. Avînd în vedere acest lucru, ne putem întoarce la observaţia lui Holmes că principala sarcină cu care se confruntă democraţii liberali este aceea de „a-i împiedica pe liderii extraparlamentari să obţină suport public pe baza unor forme de legitimare nedemocratice şi neelectorale". Problema este simplă. Sînt oare antidemocratice toate eforturile extraparlamentare de a obţine suport public pe baza unor forme

de legitimare nedemocratice şi neelectorale? Sau există forme de politică democratică care sînt democratice tocmai datorită faptului că se află în afara instituţiilor parlamentare şi electorale? Voi demonstra că există asemenea forme de politică şi că ele au fost experimentate pentru prima dată de opozanţii democraţi. Una dintre multiplele semnificaţii ale lui 1989 este importanţa permanentă a unor asemenea forme de politică.

Politica antipolitică revăzută

În mai multe privinţe, opoziţia democratică central-europeană poate fi văzută ca fiind animată de principiile liberale de neutralitate statală, supremaţie a legii, responsabilitate guvernamentală şi inviolabilitate a vieţii private. Confruntîndu-se cu un stat comunist arbitrar şi represiv, aceste opoziţii au început prin iniţiative pentru drepturile omului, monitorizînd abuzurile guvernamentale, formulînd petiţii pentru a repara anumite nedreptăţi şi demascînd cazurile de violare grosolană a drepturilor omului, recunoscute de legile internaţionale şi de înseşi constituţiile comuniste.

Şi totuşi, asemenea iniţiative au necesitat o formă democratică mai radicală de practică politică. Aspectul politic al activităţii lor provenea în parte din simplul fapt că într-un stat totalitar toate iniţiativele independente, de orice fel, îşi asumau o importanţă politică, cel puţin implicit, deoarece contestau monopolul partidului asupra legitimităţii politice. Astfel, aceasta poate fi văzută ca nefiind altceva decît o tactică sau, în cel mai bun caz, ca o strategie de a cîştiga, în timp, o deschidere democratică liberală. Dar ceea ce a ajuns să fie cunoscută sub numele de „politică antipolitică”, indiferent de motivaţiile iniţiale – care în mod sigur au diferit de la persoană la persoană – a fost mai mult decît o strategie. Ea s-a dezvoltat ca o formă alternativă de politică. Chiar mijloacele acesteia – care au fost continuu automonitorizate cu scrupulozitate – i-au devenit scopuri. Politica antipolitică a fost, pe scurt, ceea ce politica antipolitică a făcut. Ceea ce a făcut a fost să organizeze forme de solidaritate şi asistenţă pentru cei persecutaţi şi marginalizaţi, în condiţiile unei constrîngeri extreme[24]. A fost necesar un puternic spirit de solidaritate şi participare pentru a susţine aceste iniţiative în faţa represiunii statului şi a indiferenţei sau ostilităţii deschise a maselor. Într-unul dintre primele sale apeluri, KOR, Comitetul Polonez pentru Auto-Apărare Socială, a declarat:

> „activitatea socială independentă, care a reapărut în cursul ultimilor cîţiva ani, se bazează, înainte de toate, pe structurarea unei autentice opinii publice, pe apărarea împotriva represaliilor, pe formularea de cerinţe sociale autentice şi pe spargerea

monopolului statului asupra răspîndirii informaţiilor. Participarea la aceste activităţi este deschisă tuturor... Este necesar să ne organizăm pentru a apăra drepturile fiecăruia".

(„Appeal to Society", 1985, pp. 481-482)

În ce moduri conţine această practică de organizare a „societăţii civile împotriva statului" pentru „a apăra drepturile fiecăruia" forme de politică nonliberale, dar democratice ? Voi sugera un răspuns analizînd o singură iniţiativă, grupul cehoslovac pentru drepturile omului Carta 77.

După cum se ştie destul de bine, Carta 77 s-a format în 1976 ca o comunitate ad-hoc ai cărei membri au încercat să protesteze faţă de arestarea unui grup rock de avangardă, numit Oamenii de Plastic ai Universului. Carta s-a constituit în jurul proiectului unei declaraţii de protest, care făcea apel la principiile de legalitate afirmate în Acordurile de la Helsinki, pe care regimul ceh le semnase. Dar a devenit repede nucleul unei serii de iniţiative independente, al căror scop era democratizarea societăţii cehe[25].

În anumite privinţe, Carta 77 *a fost* declaraţia de protest, deoarece de la bun început ea a respins orice organizare formală sau apartenenţă explicită. Oricine semnase pur şi simplu Carta, prin însuşi faptul că făcuse acest lucru, era un „cartist"[26]. Cartiştii se considerau mai degrabă o „iniţiativă civică" decît o „opoziţie clasică" sau o „mişcare"[27]. După cum a fost formulat într-un document al Cartei (Document nr. 9/1984), o iniţiativă civică reprezintă „o iniţiativă comună, în desfăşurare, a cetăţenilor de toate vîrstele, ocupaţiile, opiniile politice şi credinţele religioase. Aceştia sînt legaţi între ei printr-un sentiment al responsabilităţii publice pentru situaţia existentă şi de o hotărîre de a lua măsuri pentru a îndrepta starea de lucruri deprimantă din prezent" („Open Letter...", 1984, p. 16). O iniţiativă civică este o formă deschisă de asociere voluntară, un exerciţiu de responsabilitate civică pentru „starea de lucruri". Dar ea nu este un grup de interese sau o mişcare de masă, pentru că evită organizarea formală şi refuză puterea politică. Ea operează în sfera societăţii civile, independentă de instituţiile politice oficiale şi formale şi caută mai degrabă să influenţeze „opinia publică" decît să exercite puterea politică.

În multe privinţe, această concepţie a iniţiativei civice a fost adoptată ca o necesitate strategică provenind din dorinţa de a evita o provocare frontală la adresa puterii statului totalitar[28]. Dar ea reflectă, de asemenea, o înţelegere teoretică specifică a politicii moderne, elaborată cu consecvenţă în documentele Cartei. În „Scrisoarea deschisă către Mişcarea pentru Pace Britanică" din 1984, de exemplu, se declară că :

„Carta 77 nu constituie o mişcare în sensul acceptat. (Aceştia nu sînt însă «strugurii acri» ai unui oarecare grup cripto-opoziţionist, care vegetează într-o

societate totalitară, ci o strategie pe care am urmat-o cu consecvenţă pornind de la convingerea noastră că ea reprezintă un factor nou în depăşirea crizei politice şi morale globale.) Carta 77 este mult mai preocupată să promoveze şi să extindă sensul de responsabilitate menţionat anterior decît să devină o mişcare de masă şi să cîştige numărul maxim posibil de suporteri ; oricum, ea nu este în poziţia de a-şi stabili scopuri politice precise, cel puţin nu în sensul în care cuvîntul «politică» a fost înţeles pînă acum [*sic*]".

(„Open Letter...", 1984, p. 16)

Acest argument este formulat chiar mai clar într-unul dintre cele mai serioase şi mai revelatoare documente ale Cartei 77, „Declaraţia cu ocazia celei de-a opta aniversări a Cartei 77". Carta nu respinge organizarea sau obiectivele politice formale, se susţine în această declaraţie, datorită oportunismului sau necesităţii strategice. Ea procedează astfel pentru că :

„scopul ei este într-adevăr fundamental diferit. Este mai profund şi mai cuprinzător : scopul ei este acela de a repune în drepturi oamenii, văzuţi ca adevăraţi subiecţi ai istoriei... [care] prin însăşi natura sa transcende complet cadrul simplelor schimbări ale sistemului de putere, adică al schimbării, în final, a unei ideologii pentru o alta, a unui grup de conducători pentru un altul. Această încercare reprezintă o critică potenţială a oricărui sistem pentru că orice sistem, chiar şi cel mai bun, ascunde în interiorul său o tendinţă de a se ridica deasupra oamenilor. De aceea, Carta 77 are un scop care este valabil în orice circumstanţe".

(Document nr. 2/1985, „Commission...", 1988, p. 150)

Trei idei cheie sînt exprimate în aceste documente : faptul că există o „criză globală" a responsabilităţii politice şi morale, că pentru a aborda această criză este necesară participarea cetăţenilor obişnuiţi şi că aceasta face din Cartă, înţeleasă ca un set de idei şi iniţiative relevante „în orice circumstanţe", nu numai o reacţie la totalitarism, ci, mai general, la criza politicii moderne.

Aceste idei au fost de mult asociate cu scrierile lui Václav Havel. Dar extraordinara diversitate a documentelor cartiste arată cu claritate că, oricît de influent a fost, fără îndoială, Havel, aceste idei au avut o circulaţie destul de largă printre opozanţii democraţi cehi. Într-adevăr, în timp ce Carta includea indivizi avînd multe orientări politice diferite – democraţi radicali, socialişti democraţi, comunişti reformatori, troţkişti independenţi, liberali, conservatori religioşi – însăşi forma iniţiativelor Cartei i-a adus la o uimitoare convergenţă către o înţelegere comună a politicii activităţilor lor. Ei vorbeau de o „politică antipolitică", de un tip de responsabilitate şi iniţiativă etică ce mergea dincolo de politică „în sensul curent" sau „aşa cum este înţeleasă în mod obişnuit"[29]. Aceasta a fost o politică republicană cu profunde rezonanţe arendtiene[30]. A fost antiteleologică în sensul că pentru cartişti erau mai puţin esenţiale motivaţiile

sau scopurile acţiunii decît modurile de acţiune în sine. Şi a fost o încercare de „a ajunge la o nouă formă de politică, sau, mai degrabă, la o renaştere a modului în care era înţeles odată termenul de «politică», a modului în care era practicată şi care este, astăzi, aproape uitat" – o încercare de a renaşte cetăţenia activă (Document nr. 2/1985, „Commission...", 1988, p. 161 ; Document nr. 1/1987, „Commission...", 1988, pp. 276-285). Aceste teme au fost elaborate într-un eseu remarcabil al lui Václav Benda intitulat „The Parallel Polis", care a fost iniţial publicat în *samizdat* în 1978 şi a generat o dezbatere intensă în rîndurile opoziţiei democratice cehe[31]. Din această discuţie au apărut o serie de teme importante.

Mai întîi, democraţii cehi vedeau politica în termeni nonstrategici, deşi nu antistrategici. În timp ce căutau întotdeauna obiective specifice – într-adevăr, prin aversiunea împotriva ideologiilor grandioase, ei au transformat specificitatea în virtute – ei aspirau prea puţin să influenţeze direct politica publică. Pentru ei, politica a reprezentat în primul rînd un mod de a fi şi de a acţiona astfel încît să devină conştienţi de puterea lor şi să-şi afirme demnitatea într-un mod concret. După cum a scris despre „polis-ul paralel" Ivan Jirous, directorul muzical al Oamenilor de Plastic şi un important radical în cultură :

> „El nu luptă pentru putere. Scopul său nu este să înlocuiască puterile existente cu o putere de alt fel, ci mai degrabă să creeze, sub această putere – sau în afara ei –, o structură care respectă celelalte legi şi în care vocea puterii conducătoare se aude numai ca un ecou insignifiant dintr-o lume care este organizată într-o manieră complet diferită".
>
> (Benda *et al.*, 1988, p. 277)

Este, desigur, important de reamintit că „maniera complet diferită" la care se referă el este maniera insensibilă şi represivă a totalitarismului în declin. Dar punctul său de vedere are, poate, o relevanţă mai generală. În faţa unui sistem politic a cărui putere pare stabilă şi dincolo de orice transformare radicală, el insistă asupra necesităţii de a crea polis-uri independente sub regim, dar în afara acestuia. Asemenea comunităţi nu se adresează în primul rînd statului sau sistemului politic oficial ; activităţile pe care le întreprind „reprezintă scopul lor. Prin ele se împlineşte tendinţa înnăscută a oamenilor de a crea lucruri de valoare. Dînd un sens vieţilor lor şi ale celor apropiaţi lor, oamenii sînt capabili să reziste în faţa deşertăciunii care ameninţă să-i înghită" (Benda *et al.*, 1988, pp. 228-229).

Ladislav Hejdanek a formulat o temă similară :

> „O asemenea regenerare [democratică] este posibilă numai sub forma unor iniţiative libere asumate de indivizi sau de grupuri restrînse, care vor să sacrifice ceva în

> interesul unor scopuri şi valori mai înalte… Orice independenţă începe prin aceea că fiecare dintre noi ne luăm vieţile în serios, decizînd pentru ce merită să ne asumăm responsabilitatea, fiind pregătiţi să ne dedicăm energia, munca şi viaţa pentru ceva de valoare sau, mai precis, mai degrabă pentru cineva decît pentru ceva".
>
> (Benda *et al.*, 1988, pp. 242-243)

Rezonanţele arendtiene – a crea valori, a rezista deşertăciunii, a regenera democraţia – sînt izbitoare. Cartiştii s-au perceput pe ei înşişi ca rezistînd „pierderii sensului lumii" (*worldlessness*) şi dezrădăcinării caracteristice totalitarismului şi, mai general, vieţii moderne.

Cartiştii îşi descriau comunitatea ca pe o „mică insulă într-o mare de apatie", ca pe „vîrfurile vizibile ale aisbergului" nemulţumirii (Benda *et al.*, 1988, p. 232). Pentru cartişti, insularitatea polis-urilor paralele a fost una dintre virtuţile lor fundamentale. O asemenea insularitate le-a permis să se protejeze în faţa unui stat represiv, dar şi să stabilească ziduri protectoare în jurul activităţilor altfel ameninţate să fie „înghiţite" de conformitatea şi consumerismul societăţii industriale moderne[32]. După cum a scris Havel : „Mi se pare că noi toţi, estici şi vestici, ne confruntăm cu o sarcină fundamentală, de la care toate celelalte ar trebui să pornească. Această sarcină este aceea de a rezista cu vigilenţă, inteligenţă şi atenţie, dar în acelaşi timp cu totală dăruire, la fiecare pas şi peste tot, forţei iraţionale a puterii anonime, impersonale şi inumane – puterii ideologiei, sistemelor, aparatelor, birocraţiei, limbajelor artificiale şi sloganurilor politice" (Havel, 1987a, p. 153).

Insulele de angajare şi solidaritate civică improvizate de democraţii cehi au reprezentat pentru ei cel mai eficient mod de a practica o asemenea rezistenţă. Curajul şi convingerea demonstrate de cetăţenii acestor insule îi distingeau de masa care îi înconjura, ameninţînd să-i înghită. Apropierea realizată prin apartenenţa la comunitate şi prin urmărirea scopurilor lor îi lega în moduri în care organizaţiile de masă nu ar fi putut să o facă niciodată. Aceşti cetăţeni puteau să-i vadă şi să-i audă pe semenii lor. Ei puteau să simtă direct rezultatele acţiunilor lor. Ei se puteau afirma personal afirmîndu-şi cetăţenia. Cine erau aceşti cetăţeni ? Artişti, scriitori, istorici – persecutaţi, angajaţi în posturi inferioare calificării lor, aflaţi, bineînţeles, în nesiguranţă – dar şi comercianţi, gospodine, studenţi, chiar muncitori. Ei proveneau din toate sferele de activitate, iar ceea ce îi distingea era ataşamentul lor faţă de un principiu, şi nu originile sau statutul lor social[33].

Carta 77 şi anexele ei nu erau elite în sensul convenţional. Ele erau elite numai în sensul de oameni uniţi de un refuz comun de a fi înghiţiţi de conformitatea care îi înconjura. Membrii ei „trăiau în adevăr" acolo unde majoritatea trăiau o minciună. Acolo unde majoritatea trăiau ca supuşi care acceptă structura societăţii, care îi priva de putere, participînd la ritualuri de obedienţă în ciuda

îndoielilor lor, cartiştii trăiau ca nişte *cetăţeni* care aveau curajul convingerilor lor. Totuşi, cartiştii refuzau să se considere un tip superior de persoană, tot aşa cum refuzau să îi considere inevitabil corupţi pe indivizii obişnuiţi, mai conformişti. După cum nota Václav Havel în faimosul său eseu „The Power of the Powerless”, este absolut imposibil să distingi între un membru conformist al societăţii şi un cetăţean adevărat, independent, pentru că linia care îi separă pe cei doi „trece de fapt prin fiecare persoană”. Fiecare este, în anumite privinţe, complice al structurilor curente ale societăţii de masă ; dar nimeni nu este atît de adînc prins în ele încît să fie incapabil de un oarecare tip de independenţă în anumite împrejurări. Graniţele care separă insulele de mări sînt, de aceea, în continuă schimbare. În acelaşi timp, legăturile dintre insule şi mări variază. După cum susţine Havel : „Nu se poate afirma că există o mică enclavă de oameni «complet independenţi» într-un ocean de «oameni complet dependenţi», fără nici o interacţiune între ei. Există o enclavă de «relativ independenţi» care îmbunătăţesc cu perseverenţă, treptat şi discret mediul «relativ dependent» care îi înconjoară, datorită înţelesului eliberator din punct de vedere spiritual şi stimulator din punct de vedere moral pe care îl are propria lor independenţă” (Benda *et al.*, 1988, p. 237). În acest fel, polis-urile paralele nu sînt în întregime preocupate de sine, în ciuda insularităţii lor[34]. Ele ţintesc dincolo de ele înseşi, avînd un „efect de iradiere” asupra mediului lor înconjurător, un efect produs de forţa exemplului lor, de stînjeneala celor care nu au reuşit să ia o poziţie, de presiunea morală indirectă exercitată asupra regimului. În acelaşi timp, ele descoperă locul adecvat al responsabilităţii politice – iniţiativa civică a unor persoane reale, acţionînd în numele lor, gîndind şi vorbind în numele lor (Havel, 1987b, pp. 103-104).

După cum ar trebui să fie clar, iniţiativele independente ale Cartei 77, în special intensa dezbatere cvasipublică asupra opoziţiei însăşi au constituit, probabil, cel mai semnificativ tip de iniţiativă, au implicat o *teorie a puterii democratice*, ale cărei enunţuri au fost cel mai bine formulate în faimoasele eseuri ale lui Havel, „The Power of the Powerless” şi „The Politics of Conscience”. În această viziune, totalitarismul a fost versiunea cea mai extremă, malignă şi grotescă a unei tendinţe mai generale a societăţii moderne de a supune indivizii unei „forţe iraţionale a puterii anonime, impersonale şi inumane – puterii ideologiei, sistemelor, aparatelor, birocraţiei, limbajelor artificiale şi sloganurilor politice”. Cu alte cuvinte, politica modernă, inclusiv politica democratică liberală, este o politică de privare de putere civică, justificată de avantajele – uneori palpabile, deseori iluzorii – unei societăţi de masă. Conform formulării lui Havel, omul este tratat ca „un membru obedient al unei gloate de consum” ; „în loc de a participa liber la luarea deciziilor economice, la viaţa politică şi la progresul intelectual, tuturor le este în realitate oferită o şansă de a alege liber

ce maşină de spălat sau ce frigider vor să-şi cumpere" (Havel, 1992a, p. 60). Cartiştii, împărtăşind părerile unor democraţi liberali radicali ca John Dewey şi Hannah Arendt, consideră aceasta ca pe un pact faustian, care condamnă indivizii unei societăţi moderne la o viaţă de pasivitate, conformism şi iresponsabilitate politică. Supunerea faţă de totalitarism a fost numai o formă extremă a unei asemenea iresponsabilităţi, dar nu singura. Pentru că problemele legate de drepturile omului, dezastre ecologice, insecuritate economică şi ameninţarea războiului, toate indică necesitatea unui tip de iniţiativă civică, care să acţioneze împotriva naturii societăţii industriale moderne.

Acest tip de responsabilitate civică în sens larg a animat opoziţia democratică cehoslovacă şi – nu ar fi greu de demonstrat – a jucat, de asemenea, un rol important în animarea celorlalte opoziţii democratice central-europene. Sensul responsabilităţii le-a determinat să reziste puterii totalitare şi să pledeze pentru instituţii democratice liberale. Dar, de asemenea, le-a făcut să considere asemenea instituţii insuficiente cîtă vreme „orice sistem, chiar cel mai bun, ascunde în el însuşi o tendinţă de a se ridica deasupra oamenilor" (Document nr. 2/1985, „Commission...", 1988, p. 150). Deoarece democraţia liberală reprezintă ea însăşi un sistem, este la rîndul său expusă la această corupere. Totuşi, în ciuda criticii lor asupra politicii democratice liberale de partid şi a „tehnologiei puterii" proprii acesteia, cartiştii au recunoscut valoarea constituţionalismului liberal, dar în acelaşi timp au recunoscut limitele sale într-o epocă a consumerismului şi puterii birocratice. Ambele puncte au fost clarificate în scrisoarea deschisă către mişcarea britanică pentru pace :

> „Poziţia voastră «unilaterală», aşa cum s-a manifestat, este, în relaţie cu structurile democratice şi mecanismele politice clasice, foarte apropiată de sensul şi forma propriilor noastre încercări. (Aici trebuie să subliniem din nou convingerea noastră profundă că aceste structuri constituie o bază vitală, care a fost negată sau falsificată întotdeauna cu preţul unui rău mai mare ; dar, în acelaşi timp, sîntem conştienţi că declinul acestor structuri a contribuit mult la crearea actualei crize globale şi că, fără noi impulsuri radicale şi transformări regeneratoare, nu poate fi găsită nici o cale de ieşire din criză.)"
>
> (Document nr. 9/1984, „Open Letter...", 1984, p. 17).

Instituţiile democratice liberale, cu alte cuvinte, reprezintă „o bază vitală" a libertăţii umane. Dar ele trebuie să fie completate şi revigorate de „noi impulsuri radicale", iniţiative civice care contestă modul normal de funcţionare a acestor instituţii şi corupţia la care acestea sînt expuse continuu.

Iniţiativă civică şi democraţie liberală

După cum am sugerat deja, această viziune a iniţiativei civice care se opune puterii intolerabile pare, în multe privinţe, liberală. Ea afirmă importanţa stabilirii limitelor de exercitare a autorităţii colective. Ea preţuieşte instituţiile politice democratice liberale. Accentul pe care îl pune pe importanţa protestului şi disidenţei este cu siguranţă compatibil cu teoria politică liberală şi cu practicile constituţionalismului liberal[35]. În toate aceste privinţe, politica opoziţiei democratice central-europene se încadrează în parametrii liberali. La un nivel mai profund, preceptul de a „trăi în adevăr” pare perfect compatibil cu punctul de vedere rawlsian, potrivit căruia există o multitudine de căi de a trăi „o viaţă bună”, iar cel mai mare rău în politică este de a o face pe una dintre ele obligatorie (Rawls, 1993). Antipolitica central-europeană a societăţii civile a fost în mod explicit voluntară şi în mod conştient insulară. Deşi era deschisă tuturor celor care puteau fi interesaţi, ea nu a intenţionat niciodată să încorporeze masele într-un proiect politic hegemonic şi, cu atît mai puţin, să constrîngă oamenii să trăiască „autentic”. În acest sens, ea s-a perceput ca un mod de existenţă printre multe altele şi a respectat în mod remarcabil celelalte moduri de existenţă, o orientare politică în întregime compatibilă cu teoria şi practica liberală[36].

Şi totuşi ar fi o greşeală să înţelegem de aici că, prin urmare, aceasta se potriveşte perfect într-o perspectivă liberală. Politica antipolitică, în mod clar, nu este antiliberală. Dar aceasta nu o face să fie liberală. Deşi are multe puncte în comun cu liberalismul, există şi puncte de tensiune importante.

La nivel politic, există un dezacord empiric profund, care nu este legat de importanţa instituţiilor democratice liberale, ci se referă la modul normal de funcţionare a acestora într-o societate industrială modernă. În concepţia democratică liberală, principala atribuţie a politicii este aceea de a asigura instituţii responsabile, limitate, care sînt răspunzătoare în faţa justiţiei. Principala virtute a instituţiilor liberale existente în realitate – parlamente reprezentative, partide competitive, tribunale independente, sisteme imparţiale de legi, birocraţii guvernamentale – este aceea că ele îşi îndeplinesc atribuţiile, nu perfect, bineînţeles, dar mai bine decît în orice altă posibilă alternativă. Din acest motiv, imperativul politicii democratice liberale este de a întări aceste instituţii şi, prin „proiectare instituţională”, să le facă să meargă mai bine, mai corect şi receptiv.

Politica antipolitică se întreabă dacă instituţiile liberale existente îşi îndeplinesc această atribuţie. Ceea ce reiese cu claritate din literatura cartistă şi din literatura disidenţei central-europene, în general, este faptul că impersonalitatea

şi consumerismul societăţii moderne, birocratizarea organizaţiilor politice şi degradarea comunicării politice, datorată manipulării cinice a limbajului şi imaginilor, produc o politică superficială, cetăţeni neangajaţi şi dominaţia intereselor corporative bine organizate şi implantate.

În acest sens, există o paralelă uimitoare cu scrierile criticilor pragmatici ai democraţiei americane, cum ar fi John Dewey şi C. Wright Mills. Ca şi aceşti gînditori, cartiştii par să creadă că, într-o epocă de consumerism de masă şi administraţie birocratică, energiile utopice ale liberalismului s-au epuizat. În 1956, C. Wright Mills scria că :

> „Probabil nimic nu are mai multă importanţă... decît victoria retorică şi colapsul intelectual şi politic al liberalismului american... liberalismul a fost sărăcit din punct de vedere organizatoric... liberalismul-aflat-la-putere a vlăguit grupurile liberale independente, lipsindu-le de baza de masă, făcîndu-i pe liderii mai vechi să fie dependenţi de centrul federal şi nedoritori să mai antreneze noi lideri... Este mult mai sigur să celebrăm libertăţile civile decît să le apărăm ; este mult mai sigur să le apărăm ca pe un drept formal decît să le folosim într-un mod eficient din punct de vedere politic... ca retorică, termenii-cheie ai liberalismului au devenit numitorul comun al vocabularului politic ; în această victorie retorică... liberalismul a fost modificat dincolo de orice utilitate pe care o poate avea ca mod de a defini problemele şi de a stabili strategiile”.
>
> (Mills, 1956, pp. 333-335)[37]

Argumentul lui Mills nu se referea la faptul că este ceva greşit în legătură cu valorile liberale de autonomie individuală sau cu practicile liberale de guvernare constituţională. Se referea la faptul că instituţiile reale ale societăţii liberale recunosc doar de formă asemenea valori şi practici, dar nu le susţin efectiv.

Un sentiment foarte asemănător este dezvoltat de cartişti atunci cînd notează că, în timp ce structurile democratice liberale sînt extrem de importante şi nu pot fi repudiate, „sîntem conştienţi că declinul acestor structuri a contribuit mult la crearea actualei crize globale şi că, fără noi impulsuri radicale şi transformări regeneratoare, nu poate fi găsită nici o cale de ieşire din criză” (Document nr. 9/1984, „Open Letter... ”, 1984, p. 17). Pentru că structurile democratice liberale au intrat în „declin”, este necesar să stimulăm noi impulsuri şi să ne angajăm în iniţiative civice pur şi simplu pentru a împlini valorile liberale. Pentru că democraţii central-europeni au operat cu o înţelegere extrem de critică a funcţionării reale a politicii democratice liberale, ei au perceput iniţiativele civice ca fiind semnificative nu numai ca un mod de a se opune comunismului, ci şi ca un mod de a susţine libertatea individuală şi puterile atribuite individului, într-o societate de masă modernă.

Acest tip de iniţiative civice pe care le practicau – petiţii, proteste, dezbateri critice intense, nesupunere civilă – nu sînt antiliberale. Dar între ele şi instituţiile

„normale" ale politicii liberale există o tensiune profundă[38]. Ele sînt, după cum spune Holmes, extraparlamentare. Ele impun politicienilor cerinţe etice contrare „duplicităţii adversariale" de care vorbeşte Garton Ash. Ele implică un stil diferit de politică, mai rebel şi mai participativ decît formele normale ale politicii democratice liberale. Ele nu se prezintă ca alternative mai cuprinzătoare la democraţia liberală. Pentru cartişti, este deopotrivă de neconceput şi de nedorit ca toţi să poată „trăi în adevăr" împreună, într-o societate industrială modernă. Majoritatea oamenilor sînt preocupaţi de alte lucruri, iar instituţiile democraţiei liberale, aşa imperfecte cum sînt, în mod normal li se potrivesc perfect. Dar aceste instituţii sînt expuse cronic corupţiei, iar avantajele pe care le oferă – securitate, oportunităţi economice – sînt, prin urmare, precare. În consecinţă, este necesară o politică mai rebelă care să le reîntărească şi să le păstreze onestitatea.

După cum există o tensiune între aceste practici politice şi politica liberală normală, tot astfel există o tensiune între idealurile după care se conduc şi anumite valori liberale. Filozofia politică liberală se remarcă deseori prin ceea ce Rawls a numit atît de adecvat „teoria subţire a binelui" (*thin theory of the good*) (Rawls, 1971). În această perspectivă, justiţia liberală este codificarea unor anumite drepturi şi libertăţi de bază, care permit indivizilor să-şi urmeze propria versiune a unei vieţi bune. Politica liberală este calea legitimă de a proteja drepturile şi libertăţile de bază, de a garanta că exercitarea puterii politice este sensibilă faţă de opinia publică şi totuşi nu violează libertăţile individuale. Această perspectivă a „priorităţii dreptului" asupra binelui public a fost formulată concis de Benjamin Constant: „Libertatea noastră trebuie să consiste în mulţumire paşnică şi independenţă personală. Partea de suveranitate naţională, pe care în antichitate o deţinea fiecare, nu a fost nicidecum o presupunere abstractă, aşa cum este în zilele noastre... Pierdut în mulţime, individul nu poate percepe aproape niciodată influenţa pe care o exercită. Niciodată voinţa sa nu îşi va lăsa amprenta asupra întregului; nimic nu confirmă în ochii lui propria cooperare" (Constant, 1988, p. 316). Constant nu neagă faptul că politica este importantă. Guvernul reprezentativ liberal este un instrument menit să regleze treburile comune, astfel încît indivizii să-şi poată urmări binele personal. De aceea, este esenţial ca indivizii să-şi monitorizeze guvernul şi să îl facă răspunzător prin procesul politic. Dar, pentru Constant, politica este în serviciul unei societăţi civile care este ea însăşi în mod normal dincolo de politică. Ca şi Rawls, el vede crearea oricărui bine public, dincolo de un anumit minimum „subţire", ca fiind ameninţătoare pentru libertatea civilă pe care o preţuiesc indivizii liberali moderni[39].

Scriitori ca Havel şi Konrád împărtăşesc convingerea liberală că încercarea de a constitui o singură „voinţă generală" omogenă este tiranică. Ei susţin ideea

că orice societate liberă trebuie să asigure spaţii pentru iniţiativele individuale autonome. Dar ei pun sub semnul întrebării credinţa liberalilor în instituţiile reprezentative şi, implicit, contestă concepţia conform căreia societatea civilă este în mod normal dincolo de politică[40]. Amintiţi-vă de remarca lui Ivan Jirous, conform căreia iniţiativele civice trebuie să îngăduie oamenilor „să reziste în faţa deşertăciunii care ameninţă să-i înghită". Pentru politica antipolitică, impersonalitatea, birocratizarea şi dominaţia caracteristice societăţii moderne ameninţă să-i înghită pe oameni în multiple moduri. În această concepţie, descrierea făcută de Benjamin Constant omului liberal – „nimic nu confirmă în ochii lui propria cooperare" – este o descriere mult prea exactă a privării de putere civică şi a alienării caracteristice societăţii industriale moderne. Pentru ca asemenea experienţe să nu genereze frustrare şi resentiment, ele trebuie bine direcţionate şi stăvilite prin iniţiative civice. Atunci, oriunde injustiţia se face simţită, ea trebuie contestată. Şi, deşi statul reprezintă o sursă principală pentru o mare parte din injustiţia lumii în care trăim, el nu este singura sursă[41].

Libertatea, aşadar, necesită un angajament conştient în treburile publice. Deşi un asemenea angajament nu este contrar individualismului liberal, el se bazează pe un sentiment de solidaritate mai puternic decît cel susţinut în mod obişnuit de teoria politică liberală sau de instituţiile politice liberale. Deşi ideile liberale tind să sublinieze importanţa protejării indivizilor de forţe extra--individuale – în mod obişnuit politice – politica antipolitică implică o viziune mai arendtiană asupra indivizilor, văzuţi ca locuind într-o lume comună, care, în moduri complexe, impune asupra lor anumite responsabilităţi etice. A ignora aceste responsabilităţi înseamnă a nu-ţi păsa de lumea în care trăieşti ; înseamnă, de asemenea, să nu fii cinstit cu tine însuţi, să-ţi dai demnitatea pentru anumite avantaje, să te supui unui fel de *diktat* în numele confortului sau al sociabilităţii. O asemenea supunere este periculoasă, mioapă, greşită – este greu de găsit aici termenul moral cel mai potrivit – deşi asta nu înseamnă că ar putea sau ar trebui proscrisă. Responsabilitatea civică nu este, atunci, un imperativ politic strict ; ar fi deopotrivă imposibil şi de nedorit să o impunem. Într-adevăr, încercarea de a o impune este incompatibilă cu natura ei, pentru că iniţiativa civică este esenţialmente voluntară. Dar ea este mai mult decît un imperativ moral în sens rawlsian, o problemă care ţine de o simplă şi complet întîmplătoare alegere individuală. Este un imperativ etic, o obligaţie fermă de a acţiona în numele demnităţii puse sub ameninţare de tendinţele vieţii moderne[42]. Ea ocupă spaţiul dintre libertatea individală şi puterea statului, iar sfera ei legitimă de manifestare şi afirmare este societatea civilă[43].

Este de înţeles de ce personalităţi precum Kis, Konrád şi Michnik gravitează în jurul liberalismului, pentru că, pe de-o parte, filozofia lui de dreapta oferă un antidot puternic împotriva tipului de colectivism impus multă vreme de comunism,

iar, pe de altă parte, aceasta este singura alternativă macropolitică posibilă la populismul de dreapta. În condiţiile postcomunismului, practica politicii antipolitice presupune mari riscuri, deoarece este o politică perturbatoare, iar condiţiile postcomunismului par să necesite reglementare şi ordine ; o politică insistînd asupra eticii într-o perioadă în care majoritatea oamenilor par să dorească normalitate. Dacă Holmes are dreptate, şi construirea unor instituţii parlamentare stabile este la ordinea zilei, s-ar părea că renegarea politicii antipolitice şi adoptarea poziţiei liberale este un imperativ strategic. Dar urmează două obiecţii importante.

Mai întîi, este important să vedem dacă o asemenea mişcare ar implica o luare de atitudine, o *schimbare* notabilă de la o politică a iniţiativei civice şi neîncrederii în puterea instituţionalizată la o politică de „normalizare politică". În acest sens, trebuie să respingem interpretarea *whig* a democratizării liberale ca reprezentînd o împlinire a opoziţiei democratice. În al doilea rînd, ştiind, împreună cu Popper, că pericolul de a acţiona cu convingerea că misiunea noastră este stabilită de Istorie, trebuie să acţionăm cu prudenţă în faţa ideii că există o singură opţiune „la ordinea zilei". Într-adevăr, mulţi dintre opozanţii democratici care susţin liberalismul, ca Havel şi Konrád, au acţionat *deja* cu o asemenea prudenţă. Ei au reuşit să meargă pe o cale dificilă, care combină sprijinul pentru democraţia liberală cu iniţiative civice mai radicale. Această cale merită mai multă atenţie. În spiritul scepticismului popperian, atunci, trebuie să înţelegem că antipolitica opoziţiei democratice central-europene nu este încă *passé*, că este în continuare relevantă, atît pentru „democraţiile în devenire" din Europa Centrală cît şi, în general, pentru politica democratică din societăţile industriale avansate.

Moştenirile politicii antipolitice

Stephen Holmes are dreptate ; instituţionalizarea democraţiei parlamentare este o sarcină urgentă. Dar trebuie să observăm că el are numai parţial dreptate. Pentru că din asta nu rezultă că toate energiile trebuie canalizate în această direcţie şi nici că acele energii care sînt canalizate în altă parte constituie ameninţări extraparlamentare pentru tranziţia democratică. Deşi în perioada postcomunistă politica antipolitică nu poate pretinde că este singurul mijloc de politică democratică, aceasta nu înseamnă că trebuie lichidată acum în numele democraţiei[44]. Într-adevăr, aş sugera că politica antipolitică poate fi văzută, în mai multe privinţe, ca ocupînd acelaşi spaţiu pe care l-a ocupat sub comunism – acela al unei minorităţi marginalizate de democraţi care îşi asumă iniţiative

civice în speranţa, în credinţa că „un act pur moral care nu are nici o speranţă pentru un efect imediat şi vizibil poate, treptat, indirect şi în timp, să capete semnificaţie politică” (Havel, 1990, p. 115). Există cel puţin trei căi în care o asemenea politică rămîne în continuare relevantă pentru politica central-europeană. O scurtă analiză a acestor trei căi ne va duce la o evaluare mai cuprinzătoare a relevanţei antipoliticii pentru politica democratică în general.

Prima este organizaţională. Mai simplu formulat, iniţiativele civice antipolitice continuă să funcţioneze în perioada postcomunistă. Carta 77, de exemplu, nu a fost dizolvată, în ciuda faptului că mulţi dintre fondatorii şi liderii ei activează în politica de partid. Deşi a fost lipsită în multe privinţe de principala ei *raison d’être* – opoziţia faţă de statul-partid comunist – ea continuă să acţioneze în numele drepturilor omului şi în sprijinul libertăţilor civile democratice[45]. De asemenea, continuă să aibă un „efect de iradiere” asupra eforturilor de democratizare din alte părţi ale Europei Centrale.

La sfîrşitul anului 1991, de exemplu, numeroşi membri ai opoziţiei democratice maghiare au constituit Carta ’91, o „iniţiativă civică” asemănătoare în multe privinţe Cartei 77. Reacţionînd atunci cînd a reieşit că guvernul maghiar – condus de partidul conservator numit Forumul Democratic Maghiar – punea în primejdie libertăţile constituţionale, Carta a prezentat şaptesprezece puncte în numele democraţiei liberale. În decurs de două luni, semnaseră peste 5.000 de persoane. György Konrád, unul dintre co-fondatori, a descris Carta ’91 ca fiind

> „o iniţiativă civică ungurească... Societatea civilă caută continuu şi experimentează forme potrivite de exprimare. Ea nu doreşte să înlocuiască democraţia reprezentativă, ci doar să plaseze clasa politică şi, în sens mai restrîns, administraţia guvernamentală, în contextul unei societăţi democratice... Este important ca politica, sau polis-ul, adică discutarea tuturor problemelor noastre, să nu devină un soi de flecăreală îndepărtată, undeva deasupra noastră”.

Konrád subliniază că această artă nu este o descoperire nouă, ci „o dezvoltare suplimentară a instrumentarului mişcării democratice, în stilul autoorganizării opiniei civile, stilul potrivit, înainte de toate, indivizilor” (Konrád, 1992, pp. 36-37)[46].

Carta este o iniţiativă democratică explicit pro-liberală. Dar este şi explicit extraparlamentară şi „antipolitică”, căutînd să ridice nivelul dezbaterii publice asupra sistemului politic şi să încurajeze o cultură politică mai participativă. Ea vede clasa politică democratică liberală ca fiind necesară *şi* periculoasă, avînd nevoie de sprijin *şi* de o intensă monitorizare civică sceptică şi de critică. După cum sublinia un comentator, Carta apare din alienarea multor foşti membri ai opoziţiei democratice faţă de „noua politică orientată spre putere şi birocratizată”. Carta

> „arată că intelighenţia se întoarce parţial la rolul ei de dinainte de 1989 : de «mediocraţie» în formarea opiniei publice cultivate... Pentru că vocea ei nu va mai fi atît de influentă ca odinioară, ea se va pierde în vuietul bătăliei dintre diferitele interese sociale. Sarcina fostei Opoziţii Democratice va fi aceea de a articula opiniile diferitelor grupuri care fac politică şi de a extinde şi explora încă o dată spaţiul dintre stat şi societate. În acest sens, Carta Democratică a dat vechii opoziţii o şansă de a-şi găsi un rol nou".
>
> (Bozoki, 1992, pp. 13-17)

O altă iniţiativă determinată de experienţa politicii antipolitice este Adunarea Helsinki a Cetăţenilor, un produs al legăturilor internaţionale formate între disidenţii central-europeni şi activiştii pentru pace occidentali. Inspirată de faimosul „Apel de la Praga" al Cartei 77, lansat în 1985, Adunarea a fost fondată în 1990 pentru a educa o „societate civilă internaţională", o reţea de organizaţii şi iniţiative cetăţeneşti care să depăşească graniţele statelor naţionale. După cum Mary Kaldor, unul dintre fondatorii Adunării, i-a descris politica : „ea nu se adresează guvernelor decît în măsura în care li se cere să garanteze libertatea de a călători şi libertatea de a se întruni, astfel încît grupurile de cetăţeni să se poată întîlni şi comunica. Este o strategie a dialogului, o încercare de a schimba societatea mai degrabă prin acţiunea cetăţenilor decît prin cea a guvernelor... pe scurt, de a crea o nouă cultură politică. Într-o asemenea situaţie, comportamentul guvernelor fie se schimbă, fie devine din ce în ce mai puţin relevant" (Kaldor, 1989, p. 15). După cum se spune în Apelul de la Praga al Adunării, din 1990 : „depăşirea divizării Europei este, în primul rînd, sarcina societăţii civile, a cetăţenilor acţionînd împreună în asociaţii, mişcări, instituţii, iniţiative şi cluburi autoconstituite dincolo de graniţele naţionale" („Helsinki Citizens...", 1991, p. 72).

Adunarea este organizată în şase comisii permanente pe probleme de democratizare. Ea monitorizează drepturile omului şi discriminarea minorităţilor şi femeilor, publică regulat un buletin şi rapoarte speciale, asigură contactele şi suportul necesar iniţiativelor civice în Europa Centrală. Ea nu se percepe ca fiind un adversar sau rival al procesului formal de democratizare liberală, ci ca un *auxiliar democratic*, care oferă un debuşeu pentru o participare directă şi mai intensă în politica de masă şi în formarea opiniei publice. După cum notează Kaldor :

> „Deci ce fel de organizaţie sîntem noi ?... Noi nu sîntem reprezentanţii societăţii civile ; noi sîntem o parte a societăţii civile. Dacă am fi reprezentanţi ai societăţii civile, noi nu am fi diferiţi de parlament... De fapt, noi nu reprezentăm pe nimeni, cu excepţia mişcărilor şi instituţiilor în care sîntem implicaţi. În multe cazuri, nu reprezentăm pe nimeni altcineva decît pe noi înşine. Iar puterea noastră nu stă în cei pe care îi reprezentăm, ci în ceea ce facem – în ceea ce spunem, în ideile noastre, în căutarea adevărului, în proiectele pe care ni le asumăm. Ea stă în energia şi angajamentul nostru".
>
> (Kaldor, 1991, p. 215)

După cum subliniază Bozoki, asemenea iniţiative vor fi în mod necesar marginalizate în perioada postcomunistă, datorită logicilor structurale ale liberalizării şi introducerii economiei de piaţă şi datorită banalităţii generale aduse de ascensiunea consumerismului[47]. Dar ele au fost marginalizate şi sub Vechiul Regim. Un cinic ar putea susţine că atunci cînd Kaldor spune că puterea Adunării stă în iniţiativele civice, ea spune de fapt că nu are putere deloc, pentru că puterea iniţiativelor civice este în mod sigur eclipsată de puterea forţelor politice, mai organizate şi cu contacte mai importante. Într-adevăr, dacă problema este integrarea europeană, drepturile minorităţilor sau pacea în Iugoslavia, este clar că eforturile Adunării nu au dat multe roade. Şi totuşi, eşecul lor de a avea un impact clar şi imediat asupra politicii nu înseamnă că nu au avut semnificaţie morală sau chiar politică[48]. Experienţa opoziţiei democratice sub comunism ne-a învăţat ceva, şi anume că asemenea eforturi pot avea un impact surprinzător şi nedeterminabil dincolo de suprafaţa aparenţelor, ajutînd la maturarea anumitor valori, astfel încît ele să poată ieşi la suprafaţă şi să aibă efect în circumstanţe adecvate.

Aceasta ne duce la cel de-al doilea sens în care politica antipolitică rămîne relevantă, un sens mai direct *politic*. Deşi orice asemenea evaluări sînt în mod necesar impresioniste şi incomplete, este posibil totuşi să facem unele aprecieri în această privinţă, iar cazul ceh este instructiv în acest sens. Există în primul rînd exemplul lui Havel însuşi, care, într-un interval de cîteva luni, din scriitor disident aflat în închisoare a devenit preşedintele unei republici de curînd eliberate. Cel mai remarcabil la Havel este faptul că pare să reprezinte un nou tip de politician, capabil de reflecţie personală şi de a exprima public dificultăţile de practicare a politicii democratice şi necesitatea unor forme de cetăţenie mult mai responsabile. Havel a emis o serie continuă de discursuri publice asupra dificultăţilor noii situaţii. În Discursul către Sesiunea de Deschidere a Adunării Helsinki a Cetăţenilor, el a reflectat asupra transformărilor impuse de tranziţia de la disidenţă la conducere. El observa :

> „S-a dovedit că indiferent cît de dificil este să răstorni un sistem totalitar, este chiar mai dificil să construieşti din ruinele acestuia un sistem mai nou şi mai bun. De cînd am intrat în lumea politicii înalte, noi am realizat că în această lume trebuie să se ţină seama de diferitele interese, de diferitele ambiţii, de echilibrul de putere reprezentat de diferite grupări… De aceea, o persoană din lumea politicii înalte este forţată să se poarte diplomatic, să manevreze. Pur şi simplu, ne găsim acum într-un alt spaţiu… şi avem un cu totul alt tip de responsabilitate decît atunci cînd eram în opoziţie”.

Aceasta îi sună ca o concesie lui Garton Ash ; „trăind în adevăr” ar părea acum *passé*. Şi totuşi, Havel continuă prin a spune că cerinţele „politicii înalte” nu pot altera „esenţa eforturilor şi idealurilor noastre, chiar dacă formele şi modurile în care aceste idealuri sînt puse în practică s-au modificat” (Havel, 1991, p. 74).

Refuzul de a permite noilor circumstanţe să-i schimbe ideile şi eforturile explică, desigur, de ce acest şef de stat, singurul dintre şefii de stat europeni, consideră că merită să se adreseze Adunării. Cartea lui Havel, *Summer Meditations* (Havel, 1992b), prezintă o relatare grăitoare şi personală a eforturilor sale de a duce mai departe şi de a personifica idealurile „vieţii în adevăr" într-un mod care rămîne compatibil cu cerinţele unei funcţii publice. Care este semnificaţia acestui lucru? Este Havel pur şi simplu o persoană unică, al cărei stil de conducere nu are nici o importanţă generală? Ce i-a adus bun stilul său de conducere? În mod sigur nu a reuşit să evite dezmembrarea Cehoslovaciei; nu a reuşit nici să lupte împotriva valului de acuzaţii reciproce. Acestea sînt întrebări îndreptăţite. Dar, în cazul Cehoslovaciei, merită luat în considerare, la fel de bine, cu cît ar fi putut fi mai dificile lucrurile dacă Havel nu ar fi fost tipul de preşedinte care este.

Totuşi, relevanţa politică a antipoliticii se întinde dincolo de problema retoricii sau stilului de conducere al lui Havel. Recent, Havel s-a angajat într-o discuţie publică, extrem de încordată şi cu implicaţii politice, cu primul-ministru ceh, Václav Klaus, asupra semnificaţiei conceptului de societate civilă. Klaus, urmîndu-l pe Hayek, a susţinut că societatea civilă reprezintă sfera tranzacţiilor individuale. Havel, dimpotrivă, a insistat că societatea civilă „oferă oamenilor spaţiu social pentru a-şi asuma partea lor de responsabilitate pentru evoluţiile sociale, cultivă spiritul de solidaritate dintre oameni şi dragostea faţă de propria comunitate şi face să se poată trăi o viaţă plină, variată". Miza acestei dezbateri filozofice o constituie un număr de probleme politice foarte importante.

Prima se referă la ritmul şi caracterul reformei economice. Klaus vede în extinderea rapidă a pieţei esenţa libertăţii; Havel vede piaţa ca pe o instituţie necesară, dar una care, de asemenea, ameninţă multe forme de asociere importante şi care, de aceea, trebuie reglată şi îngrădită în anumite feluri[49]. A doua problemă este reforma administrativă regională. În timp ce Klaus vede descentralizarea ca pe un mod de a slăbi agenţiile politice ale terapiei economice de şoc, Havel o vede ca pe un mod de a asigura căi importante pentru a ajunge la o cetăţenie democratică. Cea mai interesantă dezbatere, probabil, se referă la adoptarea unei legi a organizaţiilor nonprofit. Havel a lăsat să se înţeleagă clar că vede aceste organizaţii ca pe elemente esenţiale ale societăţii civile şi a susţinut ferm o lege care stabileşte clar regulile pentru organizaţiile nonprofit şi care le scuteşte de plata impozitelor. După cum a relatat Radio Europa Liberă, în discursul său cu prilejul Anului Nou 1994, „Havel a spus clar că el consideră descentralizarea administraţiei de stat şi adoptarea legii organizaţiilor nonprofit ca fiind doi paşi importanţi pe care Republica Cehă ar trebui să-i facă pentru a crea condiţiile sociale şi legale pentru societatea civilă"[50]. Poziţia lui Havel în aceste dezbateri sugerează că politica antipolitică poate inspira în probleme

importante de politică publică, punînd accentul pe modurile în care aranjamentele juridice şi politice pot asigura suportul dezvoltării asociaţiilor voluntare şi iniţiativelor civice. Deşi iniţiativele civice sînt întotdeauna voluntare şi niciodată creaţia statului, un stat democratic poate fi capabil să încurajeze asemenea iniţiative. Între „instrumentarul democratic" al activităţii de masă şi „proiectul instituţional" al elitelor politice, atunci, poate fi loc pentru o anumită instruire politică creativă[51].

Politica antipolitică, aşadar, continuă să existe organizaţional şi să aibă un oarecare impact asupra culturii politice şi politicii publice central-europene. Dar, probabil, cea mai mare relevanţă a sa este hermeneutică sau interpretativă. Chiar dacă politica antipolitică nu are în prezent o existenţă concretă şi nici un fel de influenţă evidentă, ea va rămîne totuşi relevantă ca un moment istoric crucial al trecutului recent. În *The Book of Laughter and Forgetting*, Milan Kundera prezintă o scenă frapantă :

> „În februarie 1948, liderul comunist Klement Gottwald a ieşit în balconul unui palat baroc din Praga pentru a vorbi în faţa sutelor de mii de concetăţeni… Gottwald era încadrat de tovarăşii săi, cu Clementis aşezat foarte aproape de el. Ningea, era frig şi Gottwald avea capul descoperit. Îndatoritorul Clementis şi-a scos căciula de blană de pe cap şi a aşezat-o pe capul lui Gottwald. Secţia de propagandă de partid a distribuit sute de mii de copii ale unei fotografii a balconului cu Gottwald, o căciulă de blană pe capul său şi camarazii stîndu-i alături, vorbind despre naţiune… Patru ani mai tîrziu, Clementis a fost acuzat de trădare şi spînzurat. Secţia de propagandă l-a şters din istorie şi, evident, din toate fotografiile. De atunci, Gottwald a stat în acel balcon singur. Acolo unde stătea odată Clementis, există numai zidul gol al palatului. Tot ce rămîne din Clementis este căciula de pe capul lui Gottwald".
>
> (Kundera, 1981, p. 3)

Ţinta lui Kundera era obliterarea istoriei de către comunişti, o ţintă comună a scriitorilor disidenţi. El subliniază absurditatea încercării de a şterge istoria şi arată că efortul nu poate avea niciodată succes deplin, pentru că urmele trecutului rămîn. Argumentul lui Kundera are o relevanţă mai largă. „Lupta omului împotriva puterii", insistă el, „este lupta memoriei împotriva uitării" (Kundera, 1981, p. 3)[52]. Hannah Arendt prezintă un punct de vedere asemănător : „Ceea ce salvează problemele muritorilor de la inerenta lor inutilitate nu este altceva decît această neîncetată discuţie asupra acestora, care la rîndul ei rămîne inutilă dacă din ea nu se nasc anumite concepte, anumite repere pentru aducerea aminte viitoare şi chiar pentru simpla referinţă" (Arendt, 1977, p. 220). Iniţiativele politice ale opoziţiei democratice central-europene reprezintă o mărturie a ceea ce pot face cetăţenii conştienţi şi responsabili în apărarea demnităţii lor şi pentru a-şi exercita puterile în circumstanţe dificile. Asemenea

eforturi pot să nu facă parte din repertoriul normal al politicii democratice liberale. Ele pot să reprezinte momente trecătoare de acţiune democratică, destinate să se şteargă sau să fie încorporate în organizaţii şi instituţii mai birocratice[53]. Dar acesta este cu atît mai mult un motiv de a ne aminti de ele. Pentru că urmele unor asemenea iniţiative rămîn în libertăţile recunoscute acum prin lege, în iniţiativele curente, care continuă să fie inspirate de ele, şi în germenii fertili ai iniţiativelor care urmează să fie asumate.

Timothy Garton Ash vorbeşte despre aceasta atunci cînd se întreabă dacă asaltul consumerismului nu va distruge „comorile" perioadei de opoziţie în graba pentru îmbogăţire. El răspunde că, într-o asemenea eventualitate, „ceva va rămîne, cel puţin în memorie, în cultură, în spirit. În cel mai rău caz, europenii de dincolo au reafirmat, cu o claritate şi o fermitate născute dintr-o experienţă amară, valoarea a ceva ce noi deja avem, a vechilor adevăruri şi a modelelor verificate... ale democraţiei liberale" (Garton Ash, 1990a, p. 156). Garton Ash are dreptate că iniţiativele democratice care au dus la anul 1989 furnizează o moştenire simbolică valoroasă. Dar eu consider că opinia sa este prea liniştitoare. În mod sigur, ele ne vor reaminti că merită să lupţi pentru democraţia liberală în sine şi că democraţia liberală este într-adevăr rezultatul unei lupte cîştigate cu efort. După cum observa cu mult timp în urmă Frederick Douglass cu privire la Revoluţia americană:

> „A spune acum că America a avut dreptate, iar Anglia s-a înşelat este mult prea simplu. Oricine poate spune acest lucru, laşul nu mai puţin decît falnicul viteaz poate perora cu dezinvoltură despre tirania Angliei... Este la modă să se procedeze astfel; dar a fost o vreme cînd... [acest lucru] a pus la încercare sufletele oamenilor. Cei care au făcut acest lucru au fost socotiţi la vremea lor drept conspiratori care aduc nenorocire, agitatori şi rebeli, oameni periculoşi. A sta de partea dreptăţii, alături de cei slabi împotriva celor puternici, alături de cei oprimaţi împotriva opresorilor! Acesta este meritul, cel care, dintre toate celelalte, pare a nu mai fi la modă în zilele noastre".
>
> (Douglass, 1950)

Dar pentru Douglass, scopul rememorării Revoluţiei nu era acela de a-i asigura pe americani de valoarea a ceea ce ei deja au, ci era acela de a *zdruncina* sentimentul lor general de siguranţă, de a-i tulbura şi de a apăra noile iniţiative aboliţioniste care mergeau dincolo de politica constituţională curentă. Memoria istorică a antipoliticii opoziţiei democratice şi a glorioaselor revoluţii din 1989, la realizarea cărora a contribuit, poate avea o funcţie similară. Ne poate, de asemenea, reaminti de un fel de curaj şi convingere, de un fel de acţiune politică creativă, care operează împotriva naturii normalităţii democratice liberale.

Aici ne întoarcem la întrebarea cu care am început. Anul 1989 reprezintă pur şi simplu triumful valorilor vechi, liberale sau al unora noi. Ar trebui să fie

clar acum că, formulate astfel, nici una dintre alternative nu este plauzibilă. Democraţia liberală a triumfat, dar cu ezitări şi cu rezultate incerte. Politica antipolitică nu este în rezonanţă cu liberalismul şi totuşi nu este clar antiliberală. Este nouă, dar nu complet nouă. Tipurile de iniţiative civice iniţiate de opoziţia democratică nu au apărut *de novo*. Există antecedente şi modele pe care le-au urmat, în mod sigur s-au inspirat din revoltele anterioare împotriva comunismului şi, în general, din luptele politice nonviolente din secolul XX. Garton Ash se referă la ele ca la o „comoară". Probabil neintenţionat, expresia reaminteşte discuţia Hannei Arendt despre „tradiţia revoluţionară şi comoara ei pierdută" (Arendt, 1977). Au fost cu siguranţă noutăţi în „instrumentarul democratic" al disidenţilor central-europeni – conceptul de „revoluţie autolimitată", succesul practicării nonviolenţei împotriva dictaturilor posttotalitare, probabil însăşi ideea de „iniţiativă civică". Dar la un nivel mai profund, politica antipolitică poate fi percepută pur şi simplu ca una dintre multele situaţii din istoria modernă, în care cetăţenii obişnuiţi au improvizat forme noi de acţiune democratică şi forme noi de opoziţie împotriva unei puteri opresive[54]. Nu a fost „nouă" ; dar nici nu a fost asimilabilă repertoriului politicii democratice liberale normale.

O asemenea comoară se află acum în primejdia de a fi îngropată. Dar ea nu s-a retras încă din politică, nici nu a fost îndepărtată din memorie. Va continua să joace un oarecare rol în Europa Centrală, marginal în mod sigur, dar probabil un rol semnificativ în susţinerea unei culturi politice democratice şi în asigurarea unui debuşeu pentru o participare politică sănătoasă. Totuşi semnificaţia ei nu se limitează la lumea postcomunistă. Într-adevăr, ea are o relevanţă profundă pentru lumea „occidentală", lumea capitalismului avansat şi a democraţiei liberale. Pentru că, dacă am dreptate, deşi politica antipolitică ne poate reaminti valoarea a ceea ce avem, ea ne poate, de asemenea, reaminti de *limitele* a ceea ce avem[55].

În Est, misiunile construcţiei liberale impun limite asupra antipoliticii. Resursele şi energiile politice sînt insuficiente şi în timp ce „întrecerea" dintre tranziţia democratică liberală şi iniţiativa civică nu este un joc de sumă zero, sînt multe situaţii în care trebuie considerat că ar fi aşa[56]. Şi oricît de mult ar susţine teoreticienii politici existenţa unui sens sănătos al tragicelor ambiguităţi din politică, există momente în politică cînd sînt în joc mize importante şi trebuie acţionat. Dacă democraţii liberali din parlament sînt atacaţi de populiştii autoritari, există momente în care un democrat trebuie să tacă şi să accepte falsităţi parlamentare. Atunci cînd există ameninţarea anarhiei, poate fi necesar ca nesupunerea civică să fie evitată, chiar dacă ea pare complet justificată în principiu. În Europa Centrală, politica antipolitică mai poate să joace un rol, dar vor exista momente în care ea se va întoarce la o politică democratică liberală mai convenţională. Este greşit să se supraestimeze „ameninţarea"

iniţiativelor civice la adresa ordinii constituţionale. Într-adevăr, după cum o ilustrează Carta '91, există momente în care iniţiativa civică asigură un suport indispensabil pentru o asemenea ordine. Dar vor exista alte momente în care pretenţiile de „normalizare" vor învinge.

Dar dacă societăţile postcomuniste suferă din cauza unui deficit de liberalism, societăţile democratice liberale pot foarte bine să sufere din cauza unui *exces* de liberalism. Devine din ce în ce mai evident în Occident că democraţia liberală suferă datorită unui soi de criză de legitimare, care se manifestă printr-o preocupare crescîndă şi pe scară largă pentru faptul că instituţiile ei nu mai sînt adecvate, că nu reuşesc să realizeze propriile idealuri declarate, să sprijine o politică publică coerentă, un mod de viaţă relevant sau, la nivel popular, sentimentul că fiecare individ îşi exercită puterea. Există multe simptome ale acestei crize – un sentiment răspîndit de frustrare faţă de politicieni, partide politice, „interese speciale" şi mass-media ; apariţia „noilor mişcări sociale", care operează în afara canalelor stabilite şi politizează noi sfere ale vieţii sociale, fie ele legate de feminism, sexualitate, rasă sau ecologie ; reacţia conservatoare şi deseori xenofobă împotriva acestor mişcări, care a căpătat o puternică forţă retorică[57]. Dacă democraţia implică un fel de identificare a cetăţenilor cu legile care îi guvernează, ceea ce este cel mai surprinzător în legătură cu momentul actual este sentimentul general al alterităţii şi alienării prin care trec cetăţenii obişnuiţi ai democraţiilor liberale. Aşa cum descria Constant, majoritatea cetăţenilor se simt „pierduţi în mulţime" ; nimic nu confirmă în ochii lor „propria cooperare". După cum a observat Constant, „pericolul" democraţiei liberale este acela că oamenii vor deveni atît de absorbiţi de viaţa privată, încît puterea va evolua dincolo de controlul lor. Lipsiţi de sentimentul că fiecare dintre ei îşi exercită puterile şi fără concepţia unei iniţiative civice sănătoase, asemenea cetăţeni reprezintă un teren fertil pentru anxietăţi, resentimente şi autoritarism[58]. Această virtuală eclipsă totală a vieţii publice democratice în democraţiile liberale occidentale face ca experienţa politicii antipolitice să fie deosebit de relevantă, atît ca sursă de inspiraţie, cît şi ca sursă de exemple concrete[59]. Deşi central-europenii au mult de învăţat de la „noi" despre modul în care funcţionează democraţia liberală, noi avem mult de învăţat de la ei despre practica cetăţeniei democratice.

Care sînt, atunci, semnificaţiile lui 1989 ? Cea dintîi este aceea că democraţia liberală reprezintă cel mai atractiv mod de a organiza politica la nivelul statului naţional şi că tranziţia către democraţia liberală în Europa Centrală şi în alte părţi ale lumii constituie un imperativ etico-politic. A doua semnificaţie este faptul că iniţiativele civice continuă să aibă o putere remarcabilă de a rezista „forţei iraţionale a puterii anonime, impersonale, inumane" (Havel) şi că este necesar ca iniţiativele civice să reziste corupţiei care este endemică democraţiei

liberale. Cum să împăcăm aceste concluzii? Este nevoie ca ele să fie reconciliate? Probabil că, datorită cerinţelor strategice ale manevrelor politice sau ale proiectului constituţional, la un anumit moment va trebui operată o alegere. Dar probabil că ar trebui să dăm atenţie vorbelor lui Albert Camus: „În vremurile dificile în care trăim, ce pot să sper mai mult decît să am puterea de a nu exclude nimic şi de a învăţa să împletesc, din fîşii de negru şi alb, o singură coardă întinsă la maximum?" (1968, p. 169). Dacă anul 1989 a avut o semnificaţie singulară, aceasta este că orice fel de monism, chiar cel liberal, este ostil libertăţii, iar efortul de a exclude anumite perspective în numele intereselor Istoriei va fi sortit eşecului.

Note

Sursa: Reprodus cu permisiunea editorului din *Social Research* (An International Quarterly of Social Sciences) 63:2 (vara 1996): 291-344.

Mulţumiri Acest eseu a fost iniţial prezentat la Colocviul de Teorie Politică la Departamentul de Ştiinţe Politice, Princeton University şi la Colocviul dedicat Democratizării la Departamentul de Ştiinţe Politice, Indiana University. Aş dori să le mulţumesc următorilor pentru întrebările şi comentariile lor pertinente: Dana Chabot, Jacek Dalecki, Judy Failer, Matt Filner, Norm Furniss, Amy Guttman, Daryl Hammer, Ilya Harik, Jeff Hart, Greg Kasza, George Kateb, Elisabeth Kiss, David Korfhage, Stephen Macedo, Lawrence Mead, Dina Spechler, Ian Shapiro, Yael Tamir, Nadia Urbanati, Michael Walzer şi John Williams.

1. Vezi Palmer, 1959 şi Miller, 1989.
2. Vezi Stokes, 1993.
3. Vezi de asemenea Fukuyama, 1992, în special pp. 39-51.
4. Vezi Huntington, 1991. Vezi de asemenea di Palma, 1990 şi eseurile adunate în Diamond şi Plattner (ed.), *The Global Resurgence of Democracy*.
5. Vezi nota nr. 6.
6. Vezi Maier, 1994a.
7. „O briză nouă suflă şi o lume revigorată de libertate pare să fi renăscut", a declarat preşedintele George Bush în discursul său inaugural, „pentru că în inimile oamenilor, dacă nu în realitate, timpul dictatorului s-a sfîrşit" (*Vital Speeches*..., 1989, p. 258). „Căutarea democraţiei este cel mai vibrant fapt al acestor timpuri", a proclamat secretarul de stat James Baker. Vezi „The Battle for Democracy", *U.S. News and World Report* (22 mai 1989), p. 38.
8. Vezi de asemenea Garton Ash, 1990b.
9. Manifestări similare ale îngrijorării pot fi găsite în numărul special al *East European Politics and Societies*, 5:1 (iarna 1991) despre „Rediscovery of Liberalism in Eastern Europe", în special George Schopflin, „Obstacles to Liberalism in PostCommunist Politics"; Bunce şi Csanadi, 1993; Ost, 1993; Bermeo, 1994. Vezi şi Roberts, 1990.

10. Mihaly Vajda oferă o prognoză foarte asemănătoare. Vezi Mihaly Vajda (1990, pp. 51-53).
11. Michnik este, de asemenea, de acord cu afirmaţia lui Dahrendorf că problema esenţială acum este pur şi simplu între cei care preferă „ceea ce Popper numeşte «societate deschisă» şi cei care preferă o societate închisă” (Paradowska, 1991 p. 101).
12. Această declaraţie diferă de punctul de vedere al lui Fukuyama pentru că nu se bazează pe nici o metafizică istorică şi poate fi explicată cauzal prin metodele specifice istoriei.
13. Vezi Bozoki şi Sukosd, 1993.
14. Vezi Elster, 1992 şi secţiunea specială „Dilemmas of Justice” (1992).
15. Vezi, de exemplu, Ogrodzinski şi Szlajifer, 1992 şi Michnik, 1990b. Vezi de asemenea Gebert, 1991. Pentru cercetări mai profunde ale rădăcinilor sociale psihologice ale exclusivismului, vezi Michnik, 1991b, Siklova, 1991 şi Kohak, 1992.
16. Jürgen Habermas a dezvoltat o distincţie asemănătoare în Habermas, 1989 şi mai recent în Habermas, 1992.
17. Vezi Schmitt, 1988, în special pp. 11-17, 68-76. Pentru critici, vezi Holmes, 1993a, pp. 37-60 şi Keane, 1988, pp. 153-190.
18. Timothy Garton Ash a formulat o apreciere uimitor de asemănătoare:

> „Problema imediată, prin urmare, este: Ce variantă de politică democratică poate, pe de-o parte, să asigure un guvern care să fie suficient de puternic, stabil şi consecvent pentru a menţine rigurozitatea necesară strategiei fiscale, monetare şi economice pe o perioadă de cîţiva ani, în timp ce, pe de altă parte, să fie suficient de flexibilă şi sensibilă pentru a absorbi cea mai mare parte a inevitabilelor nemulţumiri populare prin canale parlamentare sau, cel puţin, legale, prevenind astfel recursul la mijloace extraparlamentare, ilegale şi, în cele din urmă, anti-democratice?”.
>
> (Garton Ash, 1990c, p. 54)

19. Pentru o evaluare pesimistă a perspectivelor democraţiei liberale combinată cu o interesantă susţinere a unei a treia posibilităţi – un liberalism autoritar – vezi Jowitt, 1992, în special pp. 299-331.
20. Literatura referitoare la dificultăţile economice ale tranziţiei democratice liberale este imensă. Vezi în special Przeworski, 1991; Offe, 1991; Comisso, 1991. În problema demobilizării politice şi alienării, vezi Bozoki şi Sukosd, 1993 şi Arato, 1994.
21. Vezi Tismăneanu, 1992; Stokes, 1993; şi, pentru cea mai clară relatare a ultimelor zile ale comunismului, Garton Ash, 1990a.
22. Cea mai mare slăbiciune a pasionatei şi pătrunzătoarei lucrări a lui Stephen Holmes, *The Anatomy of Antiliberalism*, este refuzul ei de a lua în serios diferenţa dintre anti-liberalismul unor scriitori ca Schmitt şi nonliberalismul unor scriitori ca Arendt şi Lasch. Într-un mod ironic, Holmes reiterează un artificiu retoric clasic din timpul războiului rece – cineva este fie cu liberalismul, fie împotriva lui. El elaborează asupra neliniştilor hobbesiene care sînt cauza unui asemenea „liberalism al fricii” în Holmes, 1994.
23. Relatarea filozofică cea mai pătrunzătoare a acestei poziţii, oferită de un liberal contemporan, este Shklar, 1984.
24. Pentru evaluări generale importante ale antipoliticii, vezi Garton Ash, 1990d şi Goldfarb, 1989.
25. Despre formarea Cartei 77, vezi Skilling, 1981. Despre numeroasele iniţiative care au apărut împreună cu ea, vezi foarte informativa Skilling, 1989, în special pp. 26-32 şi 43-156.

26. Carta a avut iniţial 241 de semnatari, dintre care 40 de procente erau muncitori ; pînă în 1987, au semnat 1.300 de persoane. Influenţa ei s-a extins mult mai mult. După cum observa Ladislav Hejdanek, unul dintre principalii fondatori :

> „A acţiona şi a trăi în spiritul Cartei 77 a fost în mare măsură posibil, chiar fără să semnezi. Scopul Cartei nu a fost acela de a obţine cît mai multe semnături cu putinţă, ci acela de a convinge cît mai mulţi oameni cu putinţă că ei ar putea şi ar trebui să se comporte faţă de stat ca nişte cetăţeni curajoşi şi – acesta era lucrul principal – că ei ar putea şi ar trebui să se comporte faţă de concetăţenii lor ca nişte prieteni, parteneri şi camarazi”.
>
> (citat în Skilling, 1981, pp. 41-43)

27. Vezi, de exemplu, interviul cu Marta Kubisova, Václav Havel, Peter Uhl şi alţi lideri cartişti („Polish KOR…”, 1979).
28. Cercetarea clasică asupra acestei strategii a fost Michnik, 1985. Scris în 1976 în timpul formării KOR, Comitetul pentru Apărarea Muncitorilor Polonezi (ulterior reorganizat sub numele de Comitetul pentru Auto-Apărare Socială) acest eseu a avut de asemenea un impact puternic asupra opoziţiei democratice din Cehoslovacia şi Ungaria.
29. Vezi, de exemplu, Havel, 1987a. Vezi de asemenea influentul Konrád, 1984.
30. Vezi Isaac, 1994.
31. Eseul lui Benda şi multe răspunsuri la el au fost publicate ca o carte (Skilling şi Wilson, 1991). Pentru o versiune mai prescurtată a acestei dezbateri, vezi Benda *et al.*, 1988.
32. După cum observa disidentul maghiar György Bence, „ceea ce au vrut să facă disidenţii a fost să-şi ridice propriile bastioane şi să trăiască în interiorul lor o viaţă comunitară demnă de nişte indivizi liberi” (citat în Stokes, 1993, p. 22).
33. Vezi Havel, 1987b, pp. 78-80, asupra faptului că „disident” este o etichetă ataşată „oamenilor obişnuiţi cu griji obişnuite, care se deosebesc de restul numai prin aceea că afirmă cu voce tare ceea ce restul nu pot spune sau se tem să spună”.
34. Deşi insularitatea iniţiativelor civice a fost una din principalele lor virtuţi, ea a ridicat, de asemenea, probleme care au constituit o sursă continuă de dezbatere între cartişti, în legătură cu eficienţa strategică şi cu un sentiment periculos de superioritate morală. Despre prima problemă, vezi, de exemplu, Anonymous, 1988. Despre cea de-a doua, vezi „Discussion…”, 1979.
35. Despre nesupunere civilă, vezi Rawls, 1971 şi Zwiebach, 1975. Despre nonconformism şi contestare, mai general, vezi Kateb, 1992, pp. 1-107, 240-266.
36. Probabil cele mai influente articulări ale acestui respect sînt eseurile lui Adam Michnik „Why You Are Not Signing…” şi „Maggots and Angels” din cartea sa *Letters from Prison*. A existat, de asemenea, o dezbatere fascinantă pe această temă între cartişti, provocată de Vaculik, 1979.
37. Pentru evaluarea asemănătoare a lui Dewey, vezi Dewey, 1927.
38. Vezi Carter, 1973. Vezi, de asemenea, discuţia asupra „repertoriilor” mişcării şi activităţii sociale în Tarrow, 1994.
39. Există, desigur, democraţi liberali care ar merge chiar mult mai departe decît Rawls în recunoaşterea importanţei participării mai generale în politică şi în sfera publică. Vezi Dahl, 1989, Guttman, 1993 şi Ryan, 1993. Aceşti democraţi liberali tind încă să pună mai mult accent pe „proiectul constituţional” decît pe iniţiativa şi revolta civice. Dar există puncte de contact importante între asemenea democraţi liberali participativi şi vederile cartiste. Pentru cel mai clar punct de contact, vezi Walzer, 1984. La fel cum

am argumentat că nu se poate vorbi despre triumful liberalismului decît în sensuri particulare, la fel aş argumenta că este necesar să distingem între diferitele înţelesuri ale liberalismului şi diferitele feluri de liberalism şi că nu se poate vorbi de liberalism în general. Pentru o sugestie inteligentă privind această idee de bază vezi Kolakowski, 1990.

40. Pentru aceasta vezi Cohen şi Arato, 1992, pp. 29-82, 345-420.
41. Vezi Lefort, 1985.
42. Crezul moral al antipoliticii ar suna cam aşa : Este greşit să constrîngi, incompatibil cu exigenţele conştiinţei şi cerinţele bunei creşteri ; liberalismul este cel mai bun sistem politic atît timp cît refuză să permită constrîngerea legală. Dar liberalismul este insuficient într-o lume a injustiţiei şi răului. Este imperios din punct de vedere moral să rezistăm surselor de privare de putere, inclusiv celor legate chiar de instituţiile liberale. Dar nu putem spera să realizăm o justiţie perfectă. Tot ceea ce se poate spera este o modestă, autolimitată căutare a dreptăţii. Noi vom pune în practică iniţiative civice şi vom spera ca ele să aibă un oarecare efect, fără să-i condamnăm pe cei care nu fac astfel sau să căutăm să-i forţăm să facă astfel. Noi acceptăm valorile şi instituţiile democratice liberale. Dar este necesar şi bine ca iniţiativele civice să le înfrunte şi să conteste injustiţia lor.
43. Pentru o discuţie interesantă asupra unora dintre implicaţiile unui asemenea punct de vedere, vezi Walzer, 1991.
44. După cum insistă Claude Lefort : „Cei care îşi exercită responsabilitatea publică nu au obligaţia de a jura loialitate constituţiei. Este posibil, de exemplu, ca desconsideraţia anumitor indivizi pentru alegeri, pentru decizia majorităţii, pentru demagogia de partid să fie combinată cu dorinţa pentru independenţă, libertatea gîndirii sau cuvîntului, sensibilitatea pentru alţii, examenul de conştiinţă, curiozitatea pentru culturile străine sau dispărute – toate purtînd semnul spiritului democratic” (1990, p. 1).
45. Vezi Hromadkova, 1992, p. 69. Vezi şi Hejdanek, 1990, pp. 96-98 şi Trojan, 1990, pp. 100-102.
46. Carta însăşi este reprodusă la pp. 35-37 din Konrád, 1991. Vezi şi pp. 27-28.
47. Vezi Siklova, 1993 şi Pithart, 1993.
48. Aceasta nu înseamnă negarea faptului că noile condiţii au creat probleme foştilor disidenţi, care au avut mari dificultăţi de adaptare la complexităţile noului mediu şi au dus la declinul evident al importanţei lor acum, cînd comunismul a fost înlăturat. Vezi, de exemplu, Bauman, 1993, pp. 113-130 şi Michael, pp. 141-154. Michnik a comentat cu sinceritate asupra acestui lucru : „Da, astăzi politica devine normală, iar celor care nu tratează politica asemenea unui joc, ci ca pe un mod de a apăra valorile fundamentale, începe să le fie greu să-şi găsească un loc. Va deveni încă şi mai greu în viitor. Acest lucru ar fi putut fi anticipat şi nu este nevoie să disperăm” (Paradowska, 1991, p. 96).
49. În această privinţă Havel este aproape de vederile multor democraţi liberali occidentali, care resping dogmatismul filozofiei hayekiene. Vezi Dahl, 1990, pp. 224-228 şi Dahrendorf, 1990, pp. 90-108.
50. Vezi Pehe, 1994, pp. 12-18.
51. Pentru unele reflecţii interesante pe această temă, vezi Cohen şi Rogers, 1992 şi răspunsurile lui Paul Hirst, Jane Mansbridge, Phillippe Schmitter, Andrew Szasz şi Iris Marion Young. Vezi de asemenea Wainwright, 1989, 1994, în special pp. 115-236 şi Walzer, 1994, pp. 189-191.
52. Jeffrey Goldfarb prezintă o discuţie pătrunzătoare a acestor texte (1989, pp. 109-118).
53. Opinia că acestea sînt trecătoare este cel mai adesea asociată cu scrierile lui Hannah Arendt, în special cu *On Revolution* (1977). Pentru cea mai pătrunzătoare discuţie

privind această temă în opera ei, vezi Miller, 1979. Vezi şi Wolin, 1994. Pentru opinia că acestea fac parte din procesul de „politică dualistă", motiv pentru care rutinele normale ale democraţiei liberale sînt periodic reconfigurate prin mişcări radicale, vezi Ackerman, 1991 şi Cohen şi Arato, 1992, în special pp. 492-563.

54. Pentru un argument similar privind mişcarea pentru drepturi civile din Statele Unite, vezi minunata King, 1992. La un nivel mult mai teoretic, se poate argumenta că politica antipolitică a reprezentat o redistribuire a sferei publice burgheze a secolului al XIX-lea în condiţiile schimbate ale unei societăţi industriale moderne tîrzii, viziune asociată cu opera lui Habermas şi dezvoltată de Arato şi Cohen. Habermas însuşi sugerează o asemenea interpretare în Habermas, 1991.
55. Această problemă este subliniată în diferite moduri şi de Lefort, 1990 ; Reidy, Jr., 1992 şi Elshtain, 1993.
56. Vezi Arato, 1993, în special pp. 631-646.
57. Vezi Maier, 1994b ; Kitschelt, 1993. Cu referire particulară la cazul american, vezi Greider, 1992 ; Dionne, 1992 şi, cel mai recent, Phillips, 1994.
58. Pentru o discuţie interesantă, vezi Brown, 1993.
59. Harry Boyte, de exemplu, scrie despre comunitatea de masă organizîndu-se într-un stil cartist în Boyte, 1989. Vezi şi Flacks, 1993.

Bibliografie

Ackerman, Bruce, *We The People* (Cambridge, MA : Harvard University Press, 1991).

Ackerman, Bruce, *The Future of Liberal Revolution* (New Haven, CT : Yale University Press, 1992).

Anonymous, „Beyond the Dissident Ghetto", *Uncaptive Minds* (iunie-august 1988) : 35-9.

„Appeal to Society", reprodus în Jan Jozef Lipski, *KOR : A History of the Workers Defense Committee in Poland, 1976-1981* (Berkeley, CA : University of California Press, 1985).

Arato, Andrew, „Interpreting 1989", *Social Research*, 60 : 3 (toamna 1993).

Arato, Andrew, „Constitution and Continuity in the East European Transitions, Part I : Continuity and Its Crisis", *Constellations*, 1 : 1 (aprilie 1994).

Arendt, Hannah, *On Revolution* (Harmondsworth : Penguin, 1977).

Bauman, Zygmunt, „The Polish Predicament : A Model in Search of Class Interests", *Telos* (1993).

Benda, Václav *et. al.*, „Parallel Polis, or an Independent Society in Central and Eastern Europe : An Inquiry", *Social Research*, 55 : 1-2 (primăvara/vara 1988).

Bermeo, Nancy, „Democracy in Europe", *Daedalus*, 123 : 2 (primăvara 1994).

Bozoki, Andras, „The Democratic Charter One Year On", *East European Reporter* (noiembrie/decembrie 1992).

Bozoki, Andras şi Sukosd, Miklos, „Civil Society and Populism in the Eastern European Democratic Transitions", *Praxis International*, 13 : 3 (octombrie 1993).

Brown, Wendy, „Wounded Attachments", *Political Theory*, 21 : 3 (august 1993).

Bunce, Valerie, „The Struggle for Liberal Democracy in Eastern Europe", *World Policy Journal* (1990).

Bunce, Valerie şi Csanadi, Maria, „Uncertainty in the Transition : PostCommunism in Hungary", *East European Politics and Societies*, 7 : 2 (primăvara 1993).

Camus, Albert, *The Rebel* (New York : Knopf, 1956).
Camus, Albert, „Return to Tipasa”, în *Lyrical and Critical Essays* (New York : Knopf, 1968).
Carter, April, *Direct Action and Liberal Democracy* (New York : Harper, 1973).
Cohen, Jean şi Arato, Andrew, *Civil Society and Political Theory* (Cambridge, MA : MIT Press, 1992).
Cohen, Joshua şi Rogers, Joel, „Secondary Associations and Democratic Governance”, *Politics and Society*, 20 : 4 (decembrie 1992).
Comisso, Ellen, „Property Rights, Liberalism, and the Transition from «Actually Existing Socialism»”, *East European Politics and Societies*, 5 : 1 (iarna 1991).
„Commission on Security and Cooperation in Europe : United States Congress”, *Human Rights in Czechoslovakia : The Documents of Charter 77, 1982-1987* (Washington D.C. : U.S. Government Printing Office, 1988), pp. 139-162.
Constant, Benjamin, „The Liberty of the Ancients Compared with That of the Moderns”, în Biancamaria Fontana (ed.), *Political Writings* (Cambridge : Cambridge University Press, 1988).
Dahl, Robert A., *Democracy and its Critics* (New Haven, CT : Yale University Press, 1989).
Dahl, Robert A. „Social Reality and «Free Markets»”, *Dissent* (primăvara 1990).
Dahrendorf, Ralf, *Reflections on the Revolution in Europe* (New York : Random House, 1990).
Dewey, John, *The Public and its Problems* (Chicago, IL : Swallow Press, 1927).
Diamond, Larry şi Plattner, Marc (ed.), *The Global Resurgence of Democracy* (Baltimore, MD : Johns Hopkins University Press, 1992).
„Dilemmas of Justice”, *East European Constitutional Review*, 1 : 2 (vara 1992).
Dionne, E.J., *Why Americans Hate Politics* (New York : 1992).
„Discussion within the Charter : The Ethics of Opposition”, *Labour Focus on Eastern Europe*, 3 : 2 (mai/iunie 1979) : 16-21.
Douglass, Frederick, „Fourth of July Oration”, în Phillip S. Foner (ed.), *The Life and Writings of Frederick Douglass* (New York : International Publishers, 1950).
Elshtain, Jean, „Politics Without Cliché”, *Social Research*, 60 : 3 (toamna 1993).
Elster, Jon, „On Doing What One Can”, *East European Constitutional Review*, 1 : 2 (vara 1992).
Flacks, Richard, „ The Party’s Over”, *Social Research*, 60 : 3 (toamna 1993).
Fukuyama, Francis, „The End of History ? ”, *The National Interest*, (vara 1989).
Fukuyama, Francis, *The End of History and the Last Man* (New York : Free Press, 1992).
Garton Ash, Timothy, *The Magic Lantern* (New York : Random House, 1990a).
Garton Ash, Timothy, „Ten Thoughts on the New Europe”, *New York Review of Books* (14 iunie 1990b).
Garton Ash, Timothy, „Eastern Europe : *Après le Déluge, Nous*”, *New York Review of Books* (16 august 1990c).
Garton Ash, Timothy, *The Uses of Adversity : Essays on the Fate of Central Europe* (New York : Vintage, 1990d).
Gebert, Konstanty, „AntiSemitism in the 1990 Polish Presidential Election”, *Social Research* 58 : 4 (iarna 1991).
Goldfarb, Jeffrey C., *Beyond Glasnost : The PostTotalitarian Mind* (Chicago, IL : University of Chicago Press, 1989).
Greider, William, *Who Will Tell the People : The Betrayal of American Democracy* (New York : Touchstone, 1992).
Guttman, Amy, „The Disharmony of Democracy”, în John W. Chapman şi Ian Shapiro (ed.), *Democratic Community : NOMOS XXXV* (New York : New York University Press, 1993).

Habermas, Jürgen, „Historical Consciousness and PostTraditional Identity : The Federal Republic's Orientation Toward the West", *The New Conservatism* (Cambridge, MA : MIT Press, 1989).
Habermas, Jürgen, „What Does Socialism Mean Today ? The Revolutions of Recuperation and the Need for New Thinking", în Robin Blackburn (ed.), *After the Fall : The Failure of Communism and the Future of Socialism* (London : Verso, 1991).
Habermas, Jürgen, „Citizenship and National Identity : Some Reflections on the Future of Europe", *Praxis International*, 12 : 1 (aprilie 1992).
Havel, Václav, „Politics and Conscience", în *Living in Truth* (London : Faber and Faber, 1987a).
Havel, Václav, „The Power of the Powerless", în *Living in Truth* (London : Faber and Faber, 1987b).
Havel, Václav, *Disturbing the Peace* (New York : Knopf, 1990).
Havel, Václav, „Address to the Helsinki Citizens' Assembly Opening Session", *East European Reporter,* 4 : 4 (primăvara/vara 1991).
Havel, Václav, „Dear Dr. Husak", în *Open Letters : Selected Writings, 1965-1990* (New York : Vintage, 1992a).
Havel, Václav, *Summer Meditations* (New York : Knopf, 1992b).
Hejdanek, Ladislav, „Democracy Without Opposition is Nonsense", *East European Reporter* (toamna/iarna 1990).
„Helsinki Citizens' Assembly", *East European Reporter*, 4 : 4 (primăvara/vara 1991).
Holmes, Stephen, „The Scowl of Minerva", *The New Republic* (23 martie 1992a).
Holmes, Stephen, „Introducing the Center : A project to promote clear thinking about the design of liberal-democratic institutions", *East European Constitutional Review*, 1 : 1 (primăvara 1992b).
Holmes, Stephen, *The Anatomy of Antiliberalism* (Cambridge, MA : Harvard University Press, 1993a).
Holmes, Stephen, „Back to the Drawing Board : An Argument for Constitutional Postponement in Eastern Europe", *East European Constitutional Review*, 2 : 1 (iarna 1993b).
Holmes, Stephen, „Liberalism for a World of Ethnic Passions and Decaying States", *Social Research*, 61 : 3 (toamna 1994).
Hromadkova, Alena, „Whatever Happened to Charter 77 ? ", *East European Reporter* (ianuarie/februarie 1992).
Huntington, Samuel P., „No Exit : The Errors of Endism", *The National Interest* (toamna 1989).
Huntington, Samuel P., *The Third Wave : Democratization in the Late Twentieth Century* (Norman, OK : University of Oklahoma Press, 1991).
Jowitt, Ken, *New World Disorder : The Leninist Extinction* (Berkeley, CA : University of California Press, 1992).
Kaldor, Mary, „Introduction", în Mary Kaldor, Gerald Holden şi Richard Falk (ed.), *The New Detente* (London and Tokyo : Verso and United Nations University, 1989).
Kaldor, Mary, „Speech to the Closing Session of the Helsinki Citizens' Assembly", în Mary Kaldor (ed.), *Europe From Below : An East-West Dialogue* (London : Verso, 1991).
Kant, Imanuel, *On History*, Lewis White Beck (ed.) (Indianapolis, IN : Bobs-Merrill, 1963).
Kateb, George, *The Inner Ocean : Individualism and Democratic Culture* (Ithaca, NY: Cornell University Press, 1992).
Keane, John, *Democracy and Civil Society* (London : Verso, 1988).
King, Richard, *Civil Rights and the Idea of Freedom* (Oxford : Oxford University Press, 1992).
Kis, János, „Turning Point in Hungary : A Voice from the Democratic Opposition", *Dissent* (primăvara 1989).

Kiss, Elisabeth, „Democracy Without Parties? ‘Civil Society’ in East-Central Europe”, *Dissent* (primăvara 1992).

Kitschelt, Herbert, „Social Movements, Political Parties, and Democratic Theory”, *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 528 (iulie 1993).

Kohak, Erazim, „Ashes, Ashes... Central Europe After Forty Years”, *Daedalus*, 121 : 2 (primăvara 1992).

Kolakowski, Leszek, „How to be a Conservative-Liberal-Socialist : A Credo”, în *Modernity on Endless Trial* (Chicago, IL : University of Chicago Press, 1990).

Konrád, György, *Antipolitics* (New York : Harcourt Brace, 1984).

Konrád, György, „Chance Wanderings : Reflections of a Hungarian Writer”, *Dissent* (primăvara 1990).

Konrád, György, „A Colorful Scene Ahead”, *East European Reporter* (primăvara/vara 1991).

Konrád, György, „What is the Charter ? ”, *East European Reporter* (ianuarie/februarie 1992).

Kundera, Milan, *The Book of Laughter and Forgetting* (New York : Penguin, 1981).

Lefort, Claude, „Politics and Human Rights”, în *The Political Forms of Modern Society* (Cambridge, MA : MIT Press, 1985).

Lefort, Claude, „Renaissance of Democracy ? ”, *Praxis International* 10 : 1/2 (aprilie şi iulie 1990).

Maier, Charles S., „Democracy and its Discontents”, *Foreign Affairs*, 73 : 4 (iulie/august 1994a).

Maier, Charles S., „The Moral Crisis of Democracy”, *Foreign Affairs* 73 : 4 (iulie/august 1994b).

Michael, John, „The Intellectual in Uncivil Society : Michnik, Poland, and Community”, *Telos* (vara 1991).

Michnik, Adam, „The New Evolutionism”, în *Letters from Prison* (Berkeley, CA : University of California Press, 1985).

Michnik, Adam, „After the Revolution”, *The New Republic* (2 iulie 1990a).

Michnik, Adam, „The Two Faces of Eastern Europe”, *The New Republic* (12 noiembrie 1990b).

Michnik, Adam, „The Presence of Liberal Values”, *East European Reporter*, 4 : 4 (primăvara/vara 1991a).

Michnik, Adam, „Nationalism”, *Social Research*, 58 : 4 (iarna 1991b).

Miller, James, „The Pathos of Novelty : Hannah Arendt’s Image of Freedom in the Modern World”, în Melvyn A. Hill (ed.), *Hannah Arendt : The Recovery of the Public World* (New York : St. Martin’s Press, 1979).

Miller, James, „Modern Democracy From France to America”, *Salmagundi*, 84 (toamna 1989).

Mills, C. Wright, *The Power Elite* (Oxford : Oxford University Press, 1956).

Offe, Claus, „Capitalism By Democratic Design? Democratic Theory Facing the Triple Transition in East Central Europe”, *Social Research*, 58 : 4 (iarna 1991).

Ogrodzinski, Piotr şi Szlajifer, Henryk, „Is the Catholic Church a Threat to Democracy ? ”, *East European Reporter* (mai/iunie 1992) : 17-20.

„Open Letter to the British Peace Movements CND and END”, *Bulletin No. 25* (London : Palach Press, 1984).

Ost, David, „The Politics of Interest in PostCommunist East Europe”, *Theory and Society*, 22 (1993).

di Palma, Giuseppe, *To Craft Democracies : An Essay on Democratic Transitions* (Berkeley, CA : University of California Press, 1990).

Palmer, R.R., *The Age of Democratic Revolution : The Challenge* (Princeton, NJ : Princeton University Press, 1959).

Paradowska, Janina, „The Three Card game : An Interview with Adam Michnik”, *Telos* (vara 1991).
Pehe, Jiři, „Civil Society at Issue in the Czech Republic”, *Radio Free Europe/Radio Liberty Research Report*, 3 : 32 (19 august 1994).
Phillips, Kevin, *Arrogant Capital* (New York : Simon and Schuster, 1994).
Pithart, Pitr, „Intellectuals in Politics : Double Dissent in the Past, Double Disappointment Today”, *Social Research*, 60 : 4 (iarna 1993).
Plattner, Marc, „The Democratic Moment”, în Larry Diamond şi Marc Plattner (ed.), *The Global Resurgence of Democracy* (Baltimore, MD : Johns Hopkins University Press, 1992).
„Polish KOR interviews Charter 77 Representatives”, în *Labour Focus Eastern Europe*, 2 : 6 (ianuarie/februarie 1979).
Popper, Karl, *The Open Society and its Enemies* (Vol. II) (Princeton, NJ : Princeton University Press, 1971).
Preuss, Ulrich K., „Constitutional Powermaking for the New Polity : Some Deliberations on the Relations Between Constituent Power and the Constitution”, *Cardozo Law Review*, 14 (ianuarie 1993) : 646-651.
Przeworski, Adam, *Democracy and the Market : Political and Economic Reforms in Eastern Europe and Latin America* (Cambridge : Cambridge University Press, 1991).
Rawls, John, *A Theory of Justice* (Belknap : Harvard University Press, 1971).
Rawls, John, *Political Liberalism* (New York : Columbia University Press, 1993).
Reidy, Jr., David A., „Eastern Europe, Civil Society and the Real Revolution”, *Praxis International*, 12 : 2 (iulie 1992).
Revel, Jean-Francois, *Democracy Against Itself : The Future of the Democratic Impulse* (New York : Free Press, 1991).
Roberts, Brad, *Securing Democratic Transitions* (Washington D.C. : Center for Strategic and International Studies, 1990).
Ryan, Alan, „The Liberal Community”, în John W. Chapman şi Ian Shapiro (ed.), *Democratic Community : NOMOS XXXV* (New York : New York University Press, 1993).
Schmitt, Carl, *The Crisis of Parliamentary Democracy* (Cambridge, MA : MIT Press, 1988).
Shklar, Judith, *Ordinary Vices* (Cambridge, MA : Harvard University Press, 1984).
Siklova, Jirina, „Backlash”, *Social Research*, 60 : 4 (iarna 1993).
Skilling, H. Gordon, *Charter 77 and Human Rights in Czechoslovakia* (London : Allen & Unwin, 1981).
Skilling, H. Gordon, *Samizdat and an Independent Society in Central and Eastern Europe* (Oxford : Macmillan Press, 1989).
Skilling, H. Gordon şi Wilson, Paul (ed.), *Civic Freedom in Central Europe : Voices from Czechoslovakia* (New York : St. Martin’s Press, 1991).
Stokes, Gale, *The Walls Came Tumbling Down : The Collapse of Communism in Eastern Europe* (Oxford : Oxford University Press, 1993).
Szacki, Jerzy, „A Revival of Liberalism in Poland ? ”, *Social Research*, 57 : 2 (vara 1990).
Talmon, Jacob, *The Origins of Totalitarian Democracy* (New York : Norton, 1970).
Tarrow, Sidney, *Power in Movement : Social Movements, Collective Action, and Politics* (Cambridge : Cambridge University Press, 1994).
Tismăneanu, Vladimir, *Reinventing Politics : Eastern Europe from Stalin to Havel* (New York : Free Press, 1992).
Trojan, Jacub, „Democracy and its Spiritual Foundations”, *East European Reporter* (toamna/iarna 1990).

Vaculik, Ludvik, „Notes on Courage”, reprodus în *Labour Focus on Eastern Europe*, 3 : 2 (mai/iunie 1979) : 16-21.
Vajda, Mihaly, „Past, Present, Future : The Collapse of Socialism”, *East European Reporter*, 4 : 3 (toamna/iarna 1990).
Vital Speeches of the Day, 55 : 9 (15 februarie 1989).
Wainwright, Hillary, „The State and Society : Reflections from a Western Experience”, în Mary Kaldor, Gerald Holden şi Richard Falk (ed.), *The New Detente* (London and Tokyo : Verso and United Nations University, 1989).
Wainwright, Hillary, *Arguments for a New Left* (Oxford : Blackwell, 1994).
Walzer, Michael, „Liberalism and the Art of Separation”, *Political Theory* (1984).
Walzer, Michael, „The Idea of Civil Society : A Path to Social Reconstruction”, *Dissent* (primăvara 1991) : 193-304.
Walzer, Michael, „Multiculturalism and Individualism”, *Dissent* (primăvara 1994).
Wolin, Sheldon, „Fugitive Democracy”, *Constellations*, 1 : 1 (aprilie 1994).
Zwiebach, Burton, *Civility and Disobedience* (Cambridge : Cambridge University Press, 1975).

7

O MIE NOUĂ SUTE OPTZECI ŞI NOUĂ: SFÎRŞITUL *CĂREI* EPOCI EUROPENE?

Tony Judt

În acest eseu, istoricul Tony Judt examinează rolul mitului politic în formarea identităţii europene postcomuniste. În multe privinţe, urmările revoluţiilor din 1989 se aseamănă cu situaţia de după cel de-al doilea război mondial : există o foarte acută nevoie de a-i identifica pe cei „vinovaţi” şi de a aplica justiţia pentru răzbunare. Există, de asemenea, o tentaţie necontrolată de a da o formă concretă vinovăţiei şi de a evita o acceptare lucidă a trecutului. Au ieşit la suprafaţă noi mituri referitoare la rezistenţa naţională împotriva comunismului, pentru a se evita o analiză completă a formelor larg răspîndite de complicitate şi colaborare cu regimurile leniniste. Articolul său pune în evidenţă îngrijorătoarea revenire a populismului, naţionalismului şi antisemitismului în societăţile postcomuniste şi apariţia mişcărilor antiiluministe. Categoriile, îndelung utilizate, de „stînga” şi „dreapta” şi-au pierdut înţelesul lor originar. Una peste alta, Europa a inaugurat o eră de anarhie etnică şi confuzie politică.

Prin atenţia acordată dezordinii, frustrărilor, pierderii moralităţii şi stării de indispoziţie generală, Judt se află de partea celor care sînt sceptici cu privire la implicaţiile liberale generale ale valului revoluţionar din 1989 în Europa Centrală şi de Est. Contribuţia sa oferă o contrapondere necesară interpretărilor mai optimiste privind viitorul regiunii. Este demnă de remarcat insistenţa lui Judt asupra necesităţii de a distinge între diferitele nuanţe de anticomunism. Nu toţi cei care s-au opus impunerii stalinismului au fost neapărat prieteni ai democraţiei şi există riscul ca asemenea distincţii să tindă să se estompeze în euforia de după 1989. Pentru Judt, incertitudinile politice, economice şi culturale fac din Europa Centrală şi de Est un teritoriu propice fantasmelor create de propriul extaz în faţa tradiţiilor naţionale eroice. Acestea însă sînt exact opusul a ceea ce valorile liberale tind să apere şi pot favoriza fragmentarea, separarea şi demagogia cinică. De aceea, memoria manipulată politic este prezentată ca o ameninţare ce poate descuraja apariţia unei Europe postcomuniste democratice.

* * *

„Fiecare epocă este un sfinx care se scufundă în abis imediat ce ghicitoarea sa a fost dezlegată."

(Heinrich Heine)

Europa postbelică a fost clădită pe un fundament de mituri şi uitare. Această afirmaţie nu este atît de cinică sau de dispreţuitoare pe cît poate părea ; miturile au fost de multe ori pozitive şi folositoare, au existat multe lucruri care trebuiau uitate, iar rezultatele, în special în jumătatea occidentală a continentului, au fost impresionante. Pe de altă parte, aceste exerciţii de autoconstrucţie colectivă nu sînt, în mod necesar, predestinate a fi inutile. Tratatele care au pus capăt războaielor religioase din timpul Reformei, Războiului de treizeci de ani şi războaielor napoleoniene au depins toate de încercări la fel de ambiţioase de a lăsa la o parte trecutul şi toate au reuşit într-o anumită măsură ; efectele lor se simt încă şi astăzi. Dar, din motive specifice cadrului istoric al secolului XX, aranjamentul postbelic s-a dovedit deosebit de iluzoriu, fapt ce devenise deja clar în Europa de Est la începutul anilor '80 şi de importanţa căruia s-a convins toată lumea datorită lui 1989 şi a evoluţiilor ulterioare. Scopul acestui eseu este de a încerca să înţeleagă era care tocmai s-a încheiat în contextul ei istoric şi de a schiţa cadrul general al termenilor în care Europa poate gîndi despre sine, pe măsură ce intră într-un stadiu nou şi distinct al istoriei sale.

După 1945 multe lucruri trebuiau uitate. Cea mai evidentă, iar acesta este un subiect la care m-am referit în altă parte, a fost experienţa ocupaţiei şi a colaborării – sau, în cazul unor ţări precum Germania sau Italia, unde fascismul a venit la putere în urma unui proces intern, memoria a peste un deceniu de dictatură[1]. Dincolo de acestea, se află amintirea amară a primului război mondial şi a soluţionării sale inadecvate, resentimentele şi injustiţiile produse de Tratatul de la Versailles, căderea economică din deceniile interbelice, ea însăşi o moştenire a primului război mondial, dar exacerbată de politicile comerciale autarhice şi antagoniste, dilemele nerezolvate ale secolului al XIX-lea privind inegalitatea socială şi cucerirea imperială şi, eclipsîndu-le pe toate, un sentiment profund de declin şi decadenţă, răspîndit pe întreg continentul. Acest ultim sentiment, deşi cel mai puţin concret dintre problemele pe care le-a moştenit Europa, a fost şi cel mai important într-un anumit sens. El a fost împărtăşit de cei din generaţia care a venit la putere în 1945 şi explică dezgustul lor comun pentru răspunsurile inadecvate ale democraţiilor la criza interbelică, precum şi mai vechea lor susceptibilitate faţă de apelurile fascismului şi comunismului deopotrivă. El se află în spatele sentimentului multor intelectuali că „Auschwitz" reprezintă mai mult decît o simplă atrocitate germană : Holocaustul a fost punctul culminant şi declinul final al civilizaţiei europene. Pînă în mai 1945, nu numai cele mai faimoase oraşe ale Europei zăceau îngropate în moloz, ci însuşi spiritul continentului.

A lăsa toate acestea la o parte, a imagina o Europă nouă, mai bună au fost o întreprindere uriaşă. Ea nu putea fi îndeplinită numai prin strategie şi planificare. Marshall, Beveridge, statul bunăstării sociale, planurile multianuale şi naţionalizarea au fost condiţiile necesare reconstrucţiei europene, dar ele singure ar fi fost insuficiente. Ceea ce le-a dat un sens au fost anumite mituri fondatoare, privind, în majoritatea lor, probleme de vinovăţie şi iertare. Succesul acestor mituri este ilustrat de faptul că nu au fost repetate greşelile din 1919, chiar dacă în 1945 a existat mai multă vinovăţie reală în jur. Din motive de prudenţă şi de strategie în acelaşi timp, Germania (ambele Germanii) a fost încorporată rapid în comunităţile internaţionale în termeni relativ nediscriminatori. În Franţa şi Italia, războaie civile potenţial distrugătoare au fost înăbuşite în faşă de către guverne postbelice puternice, cu preţul îngropării vechilor duşmănii şi amintiri ale crimelor fasciste sau ale actelor venale de colaboraţionism[2]. Sentimentelor naţionaliste şi suspiciunilor naţionale, care modelaseră politica europeană începînd cu sfîrşitul secolului al XIX-lea, li s-a interzis manifestarea, fiind înmormîntate într-un trecut ale cărui consecinţe groaznice erau acum evidente şi, prin consens general, inacceptabile. Singurele obiective colective acceptabile în Europa Occidentală au fost de această dată cele sociale (sub forma legislaţiei redistributive egalitare), economice (sub forma obiectivelor de producţie) şi internaţionaliste (sub forma unei multitudini de posibile instituţii, europene şi mondiale).

În Europa de Est a avut loc un proces similar, similaritatea sa fiind mascată de interesele ideologice şi geopolitice în care a fost exprimat de obicei. Resentimentele amare ale micilor ţări din regiune – susţinute insuficient la Versailles sau Saint-Germain, trunchiate sau abandonate în cursul manevrelor diplomatice de după aceea, lipsite în cele mai multe cazuri de o clasă politică competentă, de resurse economice sau de mijloacele de a le exploata raţional, avînd nevoie de justiţie socială sau de mijloacele de a exprima nemulţumirea şi, cel mai recent, victimele principale ale unui război din care ele nu au obţinut nici un avantaj – au fost rapid îngropate sub mitul impus al internaţionalismului frăţesc şi sub presupunerea (parţial adevărată) că se produsese o transformare revoluţionară. Aici, de asemenea, potenţialele războaie civile, cauzate de diviziunile din timpul războiului sau de dinaintea lui, au fost reprimate de sus, iar acolo unde au fost aplicate pedepse, acest lucru a ascuns, în cele mai multe cazuri, o afacere cinică, întreprinsă mai mult pentru a asigura o implantare fermă a autorităţilor comuniste decît pentru a-i elimina pe cei responsabili de colaborarea cu naziştii sau de crime politice pe plan intern. În Italia republicană, din motive asemănătoare, administratorii, poliţiştii şi ceilalţi care serviseră vechiul regim şi pe susţinătorii financiari externi ai acestuia şi-au păstrat deseori poziţiile, realitatea continuităţii pe care o reprezentau fiind acoperită de un mit al renaşterii

şi revoluţiei. În Europa de Est, ca şi în Europa de Vest, a existat într-adevăr o schimbare reală, radicală – direcţionată către redistribuţie, producţie şi noi instituţii internaţionale – dar şi aici miturile fondatoare au apărut de la început şi au căpătat prioritate.

Nevoia unei asemenea rupturi radicale cu trecutul – o ruptură discursivă nu mai puţin decît una politică – derivă din circumstanţele speciale ale momentului[3]. În Europa de Vest, întregul proces a fost pus în mişcare de francezii aflaţi în căutarea securităţii. După 1945, francezii au făcut ceea ce căutaseră să realizeze după 1918, dar de data aceasta cu mai mult succes. După o serie de starturi greşite între anii 1945 şi 1947, experţii francezi au înţeles că perspectiva lor cea mai bună nu stătea în a duce mai departe antagonismul franco-german existent spre avantajul lor, ci în „europenizarea" problemei lor : încorporarea Germaniei de Vest, cu resursele şi potenţialul ei, într-o comunitate europeană în care germanii să fie legaţi de francezi, iar francezii să înceteze să se mai teamă de germani. Adăugarea Italiei şi a Benelux-ului a fost, în acest context, mai mult praf în ochi. Personalităţi ca Schumann sau Monnet au căutat să atribuie dimensiuni europene intereselor Franţei. În această privinţă, ei au reuşit, în general, pînă în 1990[4].

Mitul unei „Europe unite" nu a fost complet iluzoriu. În fiecare etapă – în 1950, în 1958, în Actul Unic European şi în proiectul de la Maastricht – diplomaţii europeni şi purtătorii lor de cuvînt intelectuali au fost constrînşi să descrie în termeni normativi, chiar etici, viziunea unui continent care întrecuse cu mult scopurile sau posibilităţile stabilite iniţial. A face mai puţin ar fi părut ca un eşec, o recunoaştere a faptului că „Europa" a fost şi poate fi numai suma intereselor separate ale membrilor săi. Ca un boxer de categorie mijlocie umflat la dimensiuni de categorie grea, „ideea europeană" a lansat promisiunile unei unităţi pan-europene şi a oferit speranţă şi prosperitate fiecăruia şi tuturor statelor calificate pentru includere. Reputaţia mitului „Europei" a depins de faptul că acesta nu a fost niciodată pus la încercare. Includerea a trei ţări mai sărace din Europa de Sud (Grecia, în 1981, Spania şi Portugalia cinci ani mai tîrziu) a forţat resursele unei entităţi bazate pe o constantă creştere economică şi pe o considerabilă bogăţie colectivă. După 1989, ameninţarea generată de colapsul comunismului a depăşit capacităţile de absorbţie ale Europei de Vest, într-un moment în care economiile sale nu mai erau în creştere. Mitul a explodat.

Vest-europenii aveau, de cîtva timp, îndoielile lor cu privire la „ideea europeană". Prima generaţie postbelică a fost fericită să creadă în el, să-şi pună speranţele în miracolul a treizeci de ani de dezvoltare susţinută şi să aibă parte de beneficiile oferite de „euro-călătorie", „euro-modă" şi aşa mai departe. Copiii lor, deşi au respins identitatea naţională şi au fost destul de fericiţi să fie „europeni", nu au moştenit credinţa în creştere economică şi securitate materială :

în anii ’60 ei le-au găsit neatractive din punct de vedere estetic şi nesatisfăcătoare din punct de vedere moral ; după 1973 (şi în special din 1987) ei le găsesc profund neconvingătoare. În ciuda întregii discuţii despre o monedă europeană comună, iminenta desfiinţare a frontierelor, 1992 şi toate acestea, un număr tot mai mare de tineri (vest-)europeni începuseră, cu mult înainte de 1989, să se distanţeze de mitul postbelic. Acest fapt a fost mult mai puţin vizibil în locuri precum Grecia sau Spania, sau chiar Italia, unde „Europa” oferă încă perspectiva unei modernităţi cosmopolite nerealizate, decît a fost în Germania, Danemarca, Marea Britanie sau chiar în Franţa, unde rolul ei de ecran în spatele căruia pot fi urmărite interesele naţionale s-a diminuat.

Ironia, desigur, este că locul în care „Europa” a continuat să funcţioneze ca un mit influent şi ca un proiect comun a fost Europa de *Est*, unde disidenţii, tinerii şi chiar conducătorii comunişti cu vederi reformiste au dorit cu pasiune să aibă parte de beneficiile personale, politice şi morale ale „europenităţii”, să se „reîntoarcă” în Europa de care au fost izolaţi prin ataşarea lor forţată la un mit diferit şi vizibil disfuncţional, „socialismul”. Aici, de asemenea, „Europa” a fost un mit, un limbaj, dar a fost o parte a unei strategii de a evada dintr-un trecut fără speranţă : prin „reîntoarcerea în Europa”, Polonia, Cehoslovacia, Ungaria şi vecinii lor puteau nu numai să depăşească înapoierea economică cu ajutor de la Bruxelles, dar puteau găsi tăria de a lupta şi de a învinge forţele întunericului din propriile tradiţii naţionale – cum, în mare parte, au căutat să facă de Gaulle şi Adenauer prin tratatul lor istoric din 1963.

Ceea ce urmărim, începînd din 1989, este erodarea continuă a acestor iluzii în teritoriile eliberate ale Europei de Est, care are loc simultan cu stingerea ultimelor reminiscenţe ale mitului vestic. Aceste evoluţii sînt corelate. Dacă nu ar fi fost unificarea Germaniei, ea însăşi cea mai directă şi mai importantă consecinţă a evenimentelor din 1989, nici Germania şi nici Franţa nu s-ar confrunta cu dilemele lor actuale. Francezii nu ar mai suferi datorită efectelor pe termen scurt ale ratelor înalte ale dobînzilor practicate de germani şi datorită înţelegerii faptului că, pe termen lung, Europa lor, în care Franţa a fost principalul beneficiar al puterii economice germane, nu mai există ; germanii nu s-ar confrunta, pentru prima oară din 1950, cu perspectiva unei economii marcate de probleme serioase şi, o dată cu aceasta, cu nevoia de a regîndi gradul de importanţă pe care ar trebui să îl atribuie faptului de a fi „europeni” mai degrabă decît germani, ţinînd cont că cele două pot să nu mai fie compatibile. Această dilemă franco-germană nu numai că a deteriorat ideea europeană, dar a dovedit că aceasta este vulnerabilă şi mitică. În Europa de Vest, astăzi, „euro-convorbire” sună cinic, atunci cînd nu sună cu totul naiv[5].

Între timp, graba cu care vest-europenii (în special francezii) au abandonat entuziasmul iniţial faţă de o Europă de Est eliberată a slăbit serios poziţia

pro-europenilor din fostele teritorii comuniste. Din moment ce Uniunea Europeană nu se grăbeşte să admită în mijlocul ei ţări precum Ungaria sau Polonia (cu atît mai puţin ţări ca Lituania, România sau Slovenia), de teama costurilor suplimentare pentru subsidii şi a competiţiei din partea economiilor bazate pe salarii reduse (fără a mai menţiona fluxul mărit de forţă de muncă „imigrantă"), ideea de Europa pare nu doar puţin discreditată la Praga, Budapesta sau Varşovia. Ca rezultat, aceiaşi disidenţi intelectuali, care au fost în modul cel mai sincer „europeni" în declaraţiile şi idealurile lor, sînt acum discreditaţi în faţa electoratului local : aparent naivi şi rupţi de sentimentul local, ei sînt acuzaţi de a fi purtătorii de cuvînt ai unui interes străin, cosmopolit, care este contrar nevoilor naţiunii. Aderarea la comunitatea occidentală este acum singura opţiune a politicii externe în cea mai mare parte a Europei de Est, dar afecţiunea pentru „Europa" este nepopulară.

O dată cu declinul ideii europene, redusă acum la pragmatism economic şi la uniformitate administrativă, s-au năruit şi alte iluzii postbelice. Miracolul economic european a fost construit parţial pe importul de forţă de muncă ieftină, din afara Europei (sau, în orice caz, din afara Comunităţii Economice Europene). Politica „uşilor deschise" din anii '50 a avut în plus avantajul de a răspunde idealurilor postbelice privind dreptul la azil, libera circulaţie a persoanelor şi lichidarea discriminărilor etnice şi naţionale. Nemaifiind nevoie de ei, văzuţi ca o povară economică şi ca o ameninţare socială, aceşti „muncitori oaspeţi" şi copiii lor sînt acum „imigranţi" sau „străini". Începînd cu sfîrşitul anilor '60, englezii, francezii şi scandinavii au ridicat bariere împotriva celor din afară, proces care a atins acum punctul culminant, o dată cu cele mai recente legislaţii din Franţa şi Germania ; unificarea Germaniei şi evoluţiile concomitente de după 1989 au evidenţiat, într-o manieră deloc confortabilă, un proces care se afla deja în desfăşurare[6].

Războiul civil din Iugoslavia, care a contribuit în mare măsură la „problema imigraţiei"[7], a năruit alte două preţuite iluzii postbelice. Dacă, în mod greşit, s-a presupus că primul război mondial a fost războiul menit „să pună capăt tuturor războaielor", cel de-al doilea război mondial a creat într-adevăr senzaţia, pentru mulţi ani, de a fi cu adevărat aşa ceva, cel puţin în privinţa Europei. Pericolul unui dezastru nuclear, crearea NATO şi impunerea puterii sovietice păreau să excludă pentru totdeauna un răspuns militar la crizele intra-europene. Rarele excepţii de la această regulă au fost atribuite fie instabilităţii interne datorate unor crize cvasicoloniale (ca în Franţa sau Grecia), fie unor percepţii eronate privind realităţile puterii globale (ca în Ungaria în 1956). Că europenii ar putea să intre în conflict pentru asemenea probleme tradiţionale cum ar fi graniţele, naţionalitatea sau pretenţiile teritoriale pe baze etnice părea de neimaginat ; că ei ar putea face acest lucru în maniere care amintesc în mod straniu

de conflictele de odinioară, lăsate pînă acum pe seama cărţilor de istorie, ar fi apărut ca înfiorător şi absurd cu numai cinci ani în urmă.

Mai mult, evenimentele din Iugoslavia au arătat nu numai măsura în care Europa a fost incapabilă să iasă din propriul trecut, dar şi cît de artificial a fost un alt mit al continentului : capacitatea nou dobîndită de acţiune colectivă susţinută. Nu am ajuns încă la sfîrşitul războaielor intra-europene şi este clar acum că un loc numit „Europa" poate face puţin în privinţa acestora. Că a existat odată un motiv pentru a crede altceva a fost un mit susţinut într-o perioadă, din 1949 şi pînă în 1989, cînd Europa era, de fapt, în mod fericit lipsită de putere, cînd acţiunea sau pasivitatea Statelor Unite sau a Uniunii Sovietice reprezentau singura variabilă semnificativă din politica internaţională[8]. Promisiunile mai generale ale lumii postbelice – dorinţele reafirmate ale Naţiunilor Unite privind „reunirea" continentului şi acţiunea colectivă europeană – s-au bazat pe faptul că nu au fost puse la încercare niciodată.

Probabil, cel mai grăitor semn că în ultimii ani a avut loc o schimbare profundă îl constituie nepotrivirea, irelevanţa multor categorii descriptive folosite în mod convenţional pentru a înţelege afacerile europene. Nu mai are nici un sens să caracterizezi pe cineva ca fiind „socialist", de exemplu ; în Europa de Est termenul este extrem de compromis (deşi nostalgia pentru stabilitatea de dinainte de 1989, în ţări care trec printr-o revoluţie economică traumatizantă, poate să-i mai ofere o scurtă viaţă politică). În Europa de Vest există politicieni şi partide politice care îşi desfăşoară activitatea sub această denumire, dar nici ei şi nici electoratul lor nu îi atribuie cuvîntului vreo semnificaţie istorică. Partidul laburist din Marea Britanie se luptă să se elibereze de orice asociere cu munca, deşi pînă acum i-a lipsit curajul comuniştilor italieni care, asemenea creştin-democraţilor italieni, şi-au schimbat numele în efortul de a şterge asocierile din trecut.

Dar aceasta este mai mult decît o problemă de denumiri. În Europa de Est înşişi termenii de „stînga" şi „dreapta" nu mai înseamnă ceea ce au însemnat odinioară, iar cei care îi folosesc sînt deseori percepuţi de oponenţii lor sau chiar de propriul electorat ca aparţinînd unei alte părţi a spectrului politic. În locuri ca Ungaria sau Slovacia, vechea accepţiune a termenilor de „populist" şi „occidentalizant", utilizaţi pentru a desemna deosebirea istorică dintre conservatorii naţionalişti şi modernizatorii liberal-urbani, nu mai are nici un înţeles – graniţele sînt estompate atît de către partidele conservatoare cu rădăcini rurale, care fac presiuni pentru aderarea la structurile europene, cît şi de foştii comunişti, care exploatează prejudecăţile religioase, provinciale şi neo-slavofile.

Această problemă a categoriilor este acută în special în Europa de Est, unde, pentru aproape cincizeci de ani, identitatea naţională colectivă a fost determinată în mare măsură de natura relaţiilor cu Uniunea Sovietică : cît de apropiate erau,

cînd şi dacă au fost întrerupte de revolte şi cu ce rezultat, gradele de autonomie în probleme de religie, politică economică şi relaţii externe etc. După 1989 toate acestea s-au spulberat (şi au fost transferate într-un spaţiu intermediar între istorie şi memorie, de unde vor fi recuperate numai cu dificultate). Într-o regiune al cărei trecut recent nu oferă termeni bine definiţi care să descrie realităţile politice şi sociale, este tentant să se şteargă din arhivele publice orice referire la perioada comunistă, ca şi cum aceasta nu ar fi fost decît un interludiu nefericit şi trecător – în locul lui găsim un trecut mai vechi, care l-a substituit ca sursă de identitate şi referinţă. Acest lucru este profund înşelător. În Europa de Est, ca şi în Europa de Vest, ceva important s-a întîmplat între 1939 şi 1989 ; explicarea conflictelor dintre cehi şi slovaci sau dintre sîrbi şi croaţi ca fiind „antagonisme istorice eterne", ca şi cum trecutul european aşteptase numai momentul ca să se răzbune pe iluzoriul interludiu postbelic, este la fel de lipsită de sens ca a pune renaşterea „capetelor rase" (*skinheads*) neo-naziste în Germania pe seama unei anumite probleme extraistorice a „germanităţii", care provine din negura unui trecut incert.

Această tendinţă de a trata Europa de după 1989 ca pe nimic altceva decît o reluare a trecutului poate avea sens numai dacă cineva demonstrează în mod satisfăcător că perioada care tocmai s-a încheiat a fost într-adevăr aceea care a început cu Ialta sau o dată cu invadarea Poloniei de către Hitler, şi că sfîrşitul iluziilor postbelice ne lasă mai mult sau mai puţin acolo de unde am pornit. Dar categoriile anului 1939 sînt, aşa cum am sugerat, de puţin folos ; ele înseşi sînt o parte a epocii care s-a închis acum, iar utilizarea lor curentă subliniază vidul politic actual. Acolo unde promisiunea viitorului a contribuit odată la justificarea programelor şi limbajelor politice şi sociale, trecutul, chiar denaturat, este tot ce rămîne. În loc de a mobiliza idei şi oameni în numele a ceea ce va urma, liderii naţionali şi etnici invocă timpurile trecute. Desigur, reacţionarii au făcut întotdeauna acest lucru. Ceea ce s-a schimbat este faptul că acum „reacţiunea" ocupă atît propriul teren, cît şi pe cel al radicalilor de odinioară. Acest lucru este valabil pentru Franţa la fel de mult ca şi pentru Slovacia sau Croaţia[9].

În ce priveşte epocile apuse, avem de-a face astăzi nu numai cu perioada 1945-1989, dar şi cu perioada 1917-1989. A spune că pînă de curînd Europa a funcţionat sub semnul Holocaustului sau sub cel al lui Hitler nu explică suficient sau precis ceea ce a apărut nou în 1989. Pentru ambele părţi ale Europei de după 1945, la fel ca pentru Europa (comunistă, fascistă şi liberală) de dinainte de 1939, referinţa esenţială a fost revoluţia lui Lenin. Acesta a fost evenimentul care nu numai că a modelat geopolitica în secolul nostru, dar a dat şi o nouă viaţă tradiţiei revoluţionare a secolului al XIX-lea. Din cauza a ceea ce s-a întîmplat la St. Petersburg în 1917, perspectiva şi limbajul revoluţiei au fost înţelese ca un mod influent şi atrăgător de a gîndi despre viaţa publică şi

acţiunea colectivă în vremurile noastre. Ea este cea care a oferit stîngii comuniste şi chiar celei necomuniste o escatologie comună şi le-a asigurat, cel puţin pînă în 1968, un limbaj comun, chiar dacă denaturat. Fără acel limbaj şi fără acea referinţă nu există nici un proiect politic radical în gîndirea europeană, iar absenţa ei a zguduit sensibilităţile politice europene în moduri pe care încă nu le-am înţeles pe deplin.

Totuşi, 1917 a fost, de asemenea, o parte a unei tradiţii distincte şi mai îndelungate. Lenin a furnizat stîngii europene mijloacele de a susţine moştenirea Revoluţiei franceze în circumstanţe sociale şi internaţionale care, pînă în 1900, ameninţaseră ca limbajul anului 1789 să devină, în mod iremediabil, inadecvat şi imprecis. Cu alte cuvinte, el a salvat mitul politic revoluţionar, deşi cu preţul distrugerii celei mai mari părţi a credibilităţii etice a acestuia. Această problemă a avut o oarecare importanţă, din moment ce, în situaţia care a urmat revoluţiilor de la 1848, cea mai mare parte a energiilor radicale ale Europei s-au îndreptat către mişcările naţionaliste de diferite tipuri sau, altfel, şi-au moderat ambiţiile şi au intrat în curentul principal al politicii liberale, cel puţin în fapt, dacă nu şi cu numele. Confuzia generată de mutarea centrului revoluţionar de la Paris la Frankfurt şi apoi la Moscova a fost depăşită prin asocierea progresului revoluţionar cu producţia industrială, caracteristică secolului al XIX-lea ; dacă Rusia ar putea depăşi Vestul în privinţa industrializării, atunci pretenţiile ei revoluţionare ar fi legitimate retrospectiv.

Dacă am ajuns la sfîrşitul epocii revoluţionare puse în mişcare de Lenin, atunci, într-un anumit sens, am închis şi epoca inaugurată de predecesorii săi francezi în 1789. Această concluzie nu va fi o surpriză pentru mulţi dintre aceia care, în Franţa, au proclamat deja de cîtva timp sfîrşitul acestei epoci ; dar în timp ce justificările lor se bazează pe transformările interne din Franţa, inclusiv pe stadiul final al declinului propriului partid comunist francez, ele sînt acum confirmate la o scară pan-europeană de colapsul regimului bolşevic, întruchiparea instituţională a epocii revoluţionare europene. Implicaţiile sînt uimitoare prin faptul că atît limbajul, cît şi proiectele vieţii politice europene se întemeiază direct pe termenii de referinţă în care a fost înţeleasă pînă acum moştenirea Revoluţiei franceze. În lipsa referinţei pe care ea o reprezintă, caracteristicile distinctive ale stîngii şi dreptei se estompează, aşa cum au început deja să o facă în unele părţi ale Europei. Fără escatologia revoluţiei, „socialismul” nu are sens. Mai important, probabil, este faptul că fără semnificaţia acordată lui „1789”, elementele constitutive ale liberalismului politic european, cealaltă mare moştenire a erei revoluţionare, îşi pierd forma. Din acest motiv, teoreticienii politici şi filozofii din Ungaria, Polonia, Germania, Franţa, Italia şi din alte părţi s-au orientat în ultimii ani către tradiţia anglo-americană de gîndire politică liberală, care este cumva diferită, pentru a vedea ce poate fi altoit pe zguduitul trunchi continental.

Revoluţiile, desigur, nu sînt singurele repere ale trecutului. Evenimentele de după 1989 sugerează că o nouă eră se apropie de sfîrşit, cea a statului-naţiune al secolului al XIX-lea. Sfîrşitul statului-naţiune a fost prea în pripă anunţat în ultimele decenii, presupusul rezultat al unei economii globalizate şi al unei euroficări reuşite, cel puţin a jumătăţii vestice a continentului. Dacă se poate vorbi de aşa ceva, reacţia împotriva Maastricht-ului şi reacţia postcomunistă violentă din Est ar indica la prima vedere o prezenţă prea viguroasă, în general, a ideii naţionale. Ce reprezintă, pînă la urmă, unificarea Germaniei, ascensiunea lui Jean-Marie Le Pen, dezmembrarea Cehoslovaciei şi a fostei Uniuni Sovietice şi colapsul Iugoslaviei, dacă nu dovezi ale unor renaşteri naţionale necontrolate ?

Dovezile sînt înşelătoare pentru că ele confundă identitatea naţională cu statul-naţiune[10]. Statele-naţiune europene din ultimul secol s-au format fie printr-o expansiune reuşită a unor state dinastice ale modernităţii timpurii într-un teritoriu adiacent din punct de vedere lingvistic, fie prin prăbuşirea unui vechi imperiu – sau prin ambele, ca în cazul Germaniei şi Italiei. Fie că s-au format devreme (de exemplu, Grecia, Belgia, Serbia şi Italia), fie în ultima fază a construcţiei statale de după primul război mondial (de exemplu, Cehoslovacia, Austria, Polonia, Iugoslavia, Ţările Baltice etc.), aceste ţări nu au fost niciodată omogene din punct de vedere etnic, cultural sau social. Unele dintre ele au devenit astfel în cursul celui de-al doilea război mondial sau după război, ca rezultat al unor schimburi forţate de populaţie. Aceasta a subliniat pur şi simplu faptul că asemenea state erau, în aproape toate cazurile, produsele diplomaţiei Marilor Puteri (sau ale eşecului acesteia). *Acestea* sînt statele care se dezmembrează acum. Noile linii de ruptură variază, dar modelul este constant. Din Spania pînă în Belgia, din Italia pînă în Iugoslavia, din Cehoslovacia pînă în Marea Britanie (un caz marginal), statele europene se divid în regiuni. Acordul din secolul al XIX-lea asupra Europei, el însuşi sedimentul plăcilor imperiale în mişcare, se sfărîmă[11].

Epoca al cărei sfîrşit îl marchează aceste evenimente este cea care a început în 1848, urmînd eşecului revoluţiilor din acel an. Începînd de atunci şi pînă în 1945, naţionalismul şi progresul industrial au înlocuit revoluţia şi transformările sociale într-o mare parte a Europei. Faptul că sentimentul naţionalist şi configuraţiile finale ale statelor-naţiune europene nu s-au potrivit întotdeauna ajută la explicarea conflictelor interne ale noilor state şi a disputelor lor înverşunate cu vecinii – naţionalismul polonez, maghiar, german şi italian s-au orientat după percepţia insuficienţei ariei lor geografice şi prezenţa minorităţilor nedorite pe teritoriul lor. Cel de-al doilea război mondial şi colonizarea forţată care i-a urmat au pus capăt unor asemenea dispute, dar au contribuit, de asemenea, şi la o subminare radicală a fragilei legitimităţi a noilor state – între internaţionalismul sovietic şi promisiunea Europei, raţiunea lor de a exista părea ambiguă. Odată liberi să-şi

urmeze propriile scopuri – sau în cazul occidental să profite de promisiunile unei Europe transnaţionale – slovenii, croaţii, flamanzii, lombarzii şi catalanii nu au văzut nici un motiv serios pentru a accepta termenii unor acorduri mai vechi, care păreau acum mai mult restrictive decît eliberatoare.

Un alt mod de a reflecta asupra colapsului acordurilor din secolul al XIX-lea (considerînd aici că secolul al XIX-lea a luat sfîrşit o dată cu înfrîngerea Puterilor Centrale în 1919) este acela de a observa promptitudinea cu care intelighenţia unei mari părţi a continentului a împărtăşit aceeaşi soartă cu noţiunea de identitate extrateritorială. Pînă în 1919, ideea de „intelectual european" era aproape necunoscută, fiind considerată un fel de oximoron. Un intelectual era, aproape prin definiţie, reprezentantul, purtătorul de cuvînt, teoreticianul unei naţiuni (în cazul naţiunilor noi sau candidate la acest statut) sau al unui curent politic sau cultural din interiorul unei naţiuni (ca în cazul Franţei). În cazurile cele mai extreme (de exemplu, cehii sau croaţii) intelectualii *erau* naţiunea ; nobilimea sau burghezia urbană era identificată cu imperiul (austriac, în acest caz), în timp ce ţăranilor le lipsea orice fel de conştiinţă sau de reprezentare colectivă. Intelectualii (fie iertat anacronismul) au inventat sau reinventat naţiunea, miturile, limbajul, cultura şi revendicările ei. De la Fichte la Masaryk, prin Palacký şi Kossuth, semnul distinctiv al intelectualului era locul său ca făuritor al naţiunii. Chiar şi Jaurès sau Croce, fără a-i mai menţiona pe Julien Benda sau Giovanni Gentile, au fost, în primul rînd, intelectuali naţionali, preocupaţi de dezbaterile interne, indiferent cît de mare era reputaţia lor internaţională.

După 1919 şi cu efect sporit după 1945, intelectualii au fost internaţionalizaţi – sau, dacă nu, au aderat ei, în mod dezastruos (ca în Germania, Franţa sau România), la o estetică fascistă agresivă. Ideea europeană, ca un substituent pentru tipul de naţionalism despre care s-a crezut că a produs 1914 şi moştenirea acestuia, a cîştigat o oarecare atracţie, consolidată după 1945 de ideea intelectualului ca purtător de cuvînt al unei lumi marcate de probleme morale. Printr-un ciudat paradox, acest proces a fost încetinit numai în Franţa, datorită cazului particular al ascendenţei intelectuale franceze, postbelice, care însemna că un intelectual francez putea fi atît francez, cît şi universalist, fără nici o contradicţie aparentă. În alte părţi – în Italia sau în Germania de Vest, de exemplu – intelectualii se adresau în mod voit unei audienţe cosmopolite şi şi-au asumat un rol nou, ca purtători de cuvînt *împotriva* ideii naţionale[12]. În Europa de Est, intelectualul naţionalist a dispărut, desigur, după 1945, fiind înlocuit de intelectualul progresist, socialist sau comunist, a cărui viziune era în mod necesar non-naţională, cu atît mai mult cu cît atît de mulţi dintre intelectualii est- şi central-europeni erau exilaţi în propriile lor ţări, deseori reîntorcîndu-se acasă după ani petrecuţi în afara ţării, ca refugiaţi, din cauza autoritarismului

autohton şi fascismului străin deopotrivă. Dar o dată cu declinul legitimităţii comunismului, intelectualii din Europa de Est şi-au asumat un rol nou şi dificil : ei au devenit critici ai regimului impus de sovietici, nu în numele naţiunii oprimate, ci în numele cetăţeanului individual şi al ideii („europene”) de libertate şi drepturi.

Intelectualii şi statul-naţiune au, în istoria modernă, o relaţie strînsă şi simbiotică. Ruperea acestei legături semnalează o criză de ambele părţi. Lipsiţi de justificări intelectuale pentru existenţa lor şi neavînd un imperiu sau nişte imperii de care să caute să se elibereze, statele-naţiune din Europa pot să se bazeze numai pe necesitatea economică şi politică sau pe interesul local. În orice caz, astăzi, acesta din urmă pare să se îndrepte fie către „Europa” (ca fortăreaţă sau protector), fie, dacă nu, către o divizare multiplă – fie către amîndouă, pentru regiuni ca Lombardia, Slovenia sau Catalonia, unde entitatea naţională, din care au făcut parte pînă acum, pare mai mult o cheltuială decît un cîştig. Pentru intelectualii din aceste regiuni, argumentul interesului local nu este atrăgător. Aceasta nu înseamnă negarea prezenţei foarte reale a intelectualilor „naţionalişti” în Ungaria sau Serbia, apologeţi ai ambiţiilor – de fortificare pe plan intern şi de revanşă – liderilor lor politici ; dar asemenea intelectuali, personaje precum Csurka, sînt constrînse, de aceea, să folosească un limbaj care este deosebit de respingător pentru sensibilităţile comunităţii intelectuale internaţionale, educată de lecţiile celui de-al doilea război mondial. Cei mai mulţi intelectuali europeni, confruntaţi cu criza actuală, îşi pot pierde speranţa pentru „Europa”, dar asta este tot ce au.

Din acest motiv, poate că epoca a cărei criză o trăim acum nu a început în 1945, nici în 1917, şi nici măcar în 1848, 1815 sau 1789. Trăim, într-un anumit sens particular, sfîrşitul iluminismului european. La prima vedere, aceasta ar părea o afirmaţie ciudată. Pînă la urmă, Europa este încă un continent a cărui viaţă politică şi culturală este modelată de visul raţiunii, progresului şi toleranţei critice, pe care îl asociem cu revoluţia produsă la nivelul sensibilităţilor europene, care s-a desfăşurat în secolul scurs între Revoluţia engleză şi Revoluţia franceză – sau, dacă vreţi, între revoluţia ştiinţifică şi cea industrială. Într-adevăr, în măsura în care forma politică specifică a iluminismului european a fost despotismul luminat – al Mariei Tereza şi al lui Iosif al II-lea, al lui Frederic cel Mare şi al lui Ludovic al XIV-lea – noi trăim acum, mai mult ca oricînd, entuziasmul pentru ideea iluministă. Ce este la urma urmei „Bruxelles” dacă nu o renaştere a aspiraţiei spre o administraţie universală eficientă, debarasată de separatisme şi condusă prin calcul raţional şi supremaţia legii, pe care marii monarhi ai secolului al XVIII-lea s-au străduit fără succes să o instituie în ţările lor şubrede ? Într-adevăr, însăşi raţiunea idealului Comunităţii Europene i-a conferit acestuia atracţie în ochii multor intelectuali europeni – şi în special pentru acea

intelighenţie profesională educată, care vede în Bruxelles o evadare din practicile şi separatismele mărginite, la fel cum avocaţii, comercianţii şi scriitorii secolului al XVIII-lea făceau apel la monarhii luminaţi, peste capetele parlamentelor şi dietelor reacţionare. În acest sens limitat, iluminismul european este încă viu şi nevătămat şi trăieşte prin Jacques Delors.

Şi totuşi iluminismul *este* în criză. Prin aceasta nu vreau să spun că sîntem pe cale să uităm lecţiile revoluţiilor modernităţii timpurii, să abandonăm raţiunea discursivă şi gîndirea experimentală, să respingem premisele modernităţii sociale şi politice – deşi nu ar trebui să ne îndepărtăm prea repede din minte ideea că există gînditori influenţi în Europa de astăzi care ar face exact acest lucru. Totuşi, există un nou contra-iluminism pe cale de a se afirma, iar simptomele lui sînt importante.

Printre acestea, cea mai evidentă este criza intelectualilor europeni. Ea poate fi interpretată în două sensuri. În sens funcţional, intelectualii sînt de prisos, iar ei sînt conştienţi de acest lucru. În Europa de Est, influenţa lor politică este în declin ; ei sînt percepuţi ca marginali din punct de vedere cultural şi ca un impediment, amintind de vremurile în care majoritatea audienţei lor nu a vrut să li se alăture şi prelungind în mod supărător conştiinţa disidentă cu care majoritatea ungurilor, cehilor, slovacilor, polonezilor şi a celorlalţi au avut şi continuă să aibă puţine în comun. În marginalitatea lor, ei nu vorbesc nici în numele statului, nici către acesta. Ei şi-au pierdut rolul de purtători de cuvînt autodesemnaţi ai celor întemniţaţi, singurul rol pe care l-au avut vreodată cu adevărat în Europa Centrală şi de Est, iar în societăţi unde nu există nici o subcomunitate cosmopolită integrată, ei sînt lipsiţi de sprijin. Inteligheniţia evreiască din Viena sau Budapesta fin-de-siècle poate că era marginală în Imperiu, în general, dar ea reprezenta o parte foarte reală a unei foarte reale micro--societăţi, şi de pe această platformă putea să se adreseze lumii. Astăzi, intelectualii cehi sau unguri nu au o asemenea platformă şi, de aceea, se adresează lumii de nicăieri. Aceasta nu este o poziţie confortabilă sau care poate fi susţinută.

Într-un sens asemănător, intelectualii din Europa de Vest sînt, de asemenea, lipsiţi de sprijin. La Paris, care este încă inima intelectuală a continentului, are loc o dezbatere interminabilă, agonizantă, asupra dispariţiei rolului intelectualilor. Rolul clasic al intelectualului occidental, de autoritate-surogat atît pentru prinţ, cît şi pentru popor, a fost pierdut. Identitatea şi importanţa statului s-au estompat prin aparenta europenizare a puterii şi privatizarea resurselor, în timp ce atitudinea morală a maselor a fost eclipsată de marile teorii ale progresului uman care au desemnat poporul – sau elemente privilegiate ale acestuia – ca fiind vehiculele schimbării raţionale. În cuvintele lui Margaret Thatcher, „societatea” nu există. Intelectualii pot să vorbească, să scrie şi să facă declaraţii etice importante, dar *ei înşişi* nu mai au o teorie care să explice de ce ar trebui să-i asculte cineva.

Acesta este cel de-al doilea element al declinului intelectualilor. Iluminismul a transmis un ideal al cunoaşterii, convingerea că înţelegerea realităţilor naturale, sociale şi spirituale stă în puterea omului, iar cei care le înţeleg – oameni de ştiinţă, filozofi, specialişti în teorie socială – pot pretinde în mod special atenţia celor care conduc şi a celor conduşi deopotrivă. Această idee fundamentală – viziunea care domină modernitatea europeană – a fost atacată acum din atît de multe direcţii, încît am uitat cît de importantă este. A fost condamnată în forma ei marxistă ca fiind o afirmare arogantă şi periculoasă a puterii umane ; în forma ei ştiinţifică, fiind considerată o neînţelegere naivă şi nu mai puţin periculoasă a misterelor naturii ; în forma ei economică, ca reprezentînd o încredere absurdă şi autodistructivă în mitul productivităţii şi transformării ; şi în forma ei filozofică, fiind considerată o eroare esenţială a obiectivismului raţional.

Există, desigur, multe contradicţii şi multă confuzie în aceste atacuri asupra moştenirii iluminismului. Neo-heideggerienii de dreapta pot vedea societatea industrială ca pe copilul vitreg şi vicios al raţiunii discursive, dar propriile lor argumente nu sînt mai puţin cufundate în postulatele postiluministe ; neo--heideggerienii de stînga (Havel poate fi un astfel de caz) îşi exprimă un dezgust aproape mistic pentru distrugerile politice şi economice produse de modernitatea nechibzuită, supra-încrezătoare, dar îi opun acesteia idealurile de libertate individuală şi valorile civice, care şi-au căpătat forma modernă în perioada iluministă.

Această confuzie cu privire la ceea ce găsesc neatractiv la lumea noastră criticii ei, şi din ce motive, face ca, la prima vedere, să fie mai greu de observat cît de caustică este tema comună faţă de postulatele pe baza cărora am dezvoltat societatea începînd din secolul al XVIII-lea. Atacurile directe asupra discursului raţional însuşi, deşi sînt în modul cel mai evident dispreţuitoare faţă de tot ceea ce înseamnă a fi „iluminat”, sînt probabil cele mai puţin importante datorită caracterului lor marginal şi autocontradictoriu[13]. Nu îi ascultă multă lume pe derridienii extremişti, nici măcar Derrida însuşi. Dar pretenţia mai generală şi mai superficială, potrivit căreia nu a mai rămas nimic important în care să crezi, idealurile sînt o făţărnicie, progresul este o iluzie, iar interesele proprii, imediate, reprezintă singurul scop individual care poate fi susţinut (neexistînd unele publice), s-a mutat acum din sfera jargonului public în cea a discursului cultural. Liber-cugetătorul din sfera publică – viziunea lui Kant asupra iluminismului – există încă ; acesta este intelectualul. Dar pentru ca o asemenea persoană să-şi îndeplinească rolul ei esenţial – în sensul habermasian de a vorbi raţional în şi către o sferă publică – ea trebuie să împărtăşească cu auditoriul ei o epistemologie comună. Trebuie să existe un sens convenit cu privire la alcătuirea proiectelor colective raţionale şi la scopurile care merită să fie urmărite. Astăzi, intelectualul european nu poate oferi în mod credibil motive

dincolo de grija pentru gîndurile pe care le exprimă, iar aceasta este cu adevărat o schimbare imensă în gîndirea europeană. În cuvintele lui Bertrand Russell, noi descoperim că în cer şi pe pămînt există, de fapt, *mai puţin* decît s-a visat în filozofia noastră.

Marx nu a fost primul care a sesizat că istoria are mai multă imaginaţie decît oamenii. Indiferent ce se întîmplă acum în Europa, acest lucru va duce *undeva*. Ceea ce am vrut să subliniez în acest eseu este că „undeva" va arăta foarte diferit de Europa pe care o ştim începînd din 1945. Deja arată diferit. Dislocarea regională a Europei este o realitate ; Iugoslavia nu va mai fi niciodată aceeaşi, şi nici Italia. Recentele alegeri din Spania au fost foarte aproape de a da naţionaliştilor catalani dreptul de veto asupra legislaţiei naţionale, un veto pe care l-ar fi exercitat pentru a asigura Cataloniei un monopol aproape complet asupra propriilor resurse. O asemenea regionalizare, identică cu cea urmărită de Liga Nordului în Italia şi deja dobîndită, la un preţ prea mare, de către statele nordice relativ prospere ale Iugoslaviei, va fi dezastruoasă pentru extremităţile sudice ale Europei mediteraneene, cu atît mai mult cu cît ele se află cel mai aproape de presiunile demografice mereu crescînde dinspre Africa, la sud, şi dinspre Asia, la est. În acelaşi fel, compromisul probabil, prin care marginea vestică a Europei Centrale (Polonia, Ungaria şi ţinuturile cehe) va deveni o suburbie a Europei, în timp ce Europa „bizantină" (din Letonia pînă în Bulgaria) va fi lăsată să fiarbă în provincialul ei suc propriu, va exacerba politica resentimentului nostalgic în cea de-a doua regiune.

Aceasta nu semnalează o întoarcere către trecut. Între sfîrşitul creşterii economice continue (el însuşi fiind recunoscut acum, în perspectivă istorică, ca un moment special şi accidental de reuşită, improbabil să se mai repete) şi retragerea Marilor Puteri şi a marilor idei deopotrivă, ne putem aştepta, în viitorul previzibil, la o epocă de incertitudine şi, o dată cu ea, la resentimente şi instabilitate internă şi internaţională. Elementele constitutive esenţiale ale instituţiilor morale internaţionale din epoca noastră – drepturile omului, dreptate socială, autonomie naţională – au fost episteme filozofice şi sociologice, pe care gînditorii contemporani le pot justifica cu greutate prin afirmaţii universal recunoscute[14]. A ne convinge pe noi şi pe vecinii noştri că trebuie să continuăm ca şi cum acestea ar fi adevăruri de la sine înţelese va fi cu atît mai dificil : postulatele de ordinul doi care călăuzeau asemenea idealuri nu mai sînt relevante. Situaţia noastră actuală, cu privire la idealurile politice de bază care au modelat Europa postiluministă, este, deci, comparabilă cu cea a organelor rudimentare despre care a scris Darwin în *Originea Speciilor* :

> „[Ele] pot fi comparate cu o literă dintr-un cuvînt, păstrată încă în scris, dar inutilă în pronunţie, dar care serveşte ca un indiciu în căutarea originii acestuia".

În cel mai bun caz, asemenea linii directoare ale comportamentului social, în propria ţară şi în străinătate, vor trebui reconstruite ca mituri, ca premise ale normelor utilitariste pentru activitatea umană, într-o lume în care majoritatea oamenilor ar respinge orice este mai ambiţios ca fiind un „nonsens pretenţios". Aceasta, totuşi, nu se referă la problema autorităţii. Cine deţine autoritatea în Europa de astăzi (morală, intelectuală, politică) de a învăţa, mai puţin de a impune codurile de comportament colectiv ? Cine, pe scurt, are puterea, în ce scop şi cu ce limite ? Aceasta este o moştenire, rămasă nerezolvată, a Iluminismului – într-adevăr este spaţiul deschis o dată cu sfîrşitul Dreptului Divin şi cu distrugerea absolutismului, care a adus pentru prima dată în spaţiul public teoriile reprezentării şi naţiunea, progresul şi istoria, la al căror crepuscul ne aflăm acum. În absenţa vreunui răspuns clar la această problemă, pare doar puţin melodramatic să concluzionez spunînd că, într-o multitudine de sensuri, Europa este pe cale de a intra într-o epocă de dezordine, într-o perioadă de tulburări. Acesta nu este un lucru nou pentru bătrînul continent, desigur, dar pentru majoritatea oamenilor care astăzi sînt în viaţă va veni ca o experienţă nouă şi neplăcută.

Note

Sursa : Reprodus cu permisiunea editorului din *Daedalus* (Journal of the American Academy of Arts and Sciences), din numărul intitulat „After Communism : What ? ", 123 : 3 (vara 1994) : 1-19.

1. Vezi Tony Judt, „The Past is Another Country : Myth and Memory in Postwar Europe", *Daedalus* 121 (4) (toamna 1992) : 83-119.
2. Pentru cazul italian, vezi magistrala lucrare a lui Claudio Pavone, *Una Guerra Civile. Saggio storico sulla moralitá nella Resistenza* (Torino : Bollati Boringhieri, 1992).
3. Aceasta nu înseamnă negarea faptului că, în deceniile anterioare, mulţi au făcut presiuni exact pentru asemenea schimbări, dar fără nici un efect.
4. Relaţia dintre Franţa şi Republica Federală a Germaniei, în perioada 1949-1990, o reproduce în mod curios pe cea dintre Austria şi Prusia, după Congresul de la Viena. În ambele cazuri, unul dintre parteneri, seniorul în aparenţă, a căutat să-l folosească pe celălalt ca pe o resursă şi o garanţie – în cazul austriac, încurajînd Prusia să intre în Confederaţia Germană şi să o întărească – numai pentru a descoperi, la timpul cuvenit, că relaţiile de putere s-au inversat şi că partenerul senior nu mai poate controla sau limita ambiţiile asociatului său, superior din punct de vedere economic.
5. Pentru o discuţie completă asupra implicaţiilor europene ale unificării Germaniei şi folosirea „Europei" în dezbaterea politică germană, vezi Timothy Garton Ash, *In Europe's Name : Germany and the Divided Continent* (New York : Random House, 1993).
6. În mod curios, aceasta indică puterea şi relevanţa de durată a cel puţin unei idei europene, aceea a „Fortăreţei Europa", un continent unit în puritatea sa creştină împotriva forţelor cosmopolite, exotice şi ameninţătoare, din interior şi din exterior.

Această versiune a ideii europene, avîndu-şi rădăcinile în teoriile rasiste ale secolului al XIX-lea, a fost împărtăşită de Hitler şi chiar de unii dintre criticii intelectuali ai democraţiei din anii ’30. A fost reînviată de neo-fascişti şi de intelectualii „noii drepte” din Germania, Franţa şi Italia în ultimii ani şi pare să înflorească.

7. Cel puţin în acele ţări care şi-au deschis porţile pentru refugiaţi – în special Austria şi Germania.
8. În afara micilor foste colonii din afara Europei, în care Marea Britanie sau Franţa puteau încă interveni cu relativă autonomie – dar strict *ca* Marea Britanie şi Franţa, ceea ce subliniază această afirmaţie.
9. Un număr de membri marcanţi ai stîngii franceze, printre care Max Gallo, Régis Debray şi Jean-Pierre Chevènement, au recurs recent la invocări nostalgice ale unui tip de republicanism naţional, literalmente o „reacţie” la exagerările privind meritele Europei şi la sfîrşitul proiectului radical *internaţional*.
10. Pentru o discuţie mai completă a acestei teme, vezi Tony Judt, „The New Old Nationalism”, *New York Review of Books*, 26 mai 1994.
11. În cazul Belgiei, acordul naţional se dezintegrează ca rezultat al presiunilor din două direcţii : în interior flamanzii şi valonii se disociază într-un stat federalizat, în timp ce pe plan internaţional imaginea „Benelux-ului”, în atît de multe domenii de activitate economice şi administrative, a erodat specificul „Belgiei” ca entitate distinctă.
12. Hans Magnus Enzensberger a argumentat convingător că paradoxalele consecinţe ale acestui nou rol pentru scriitorii germani – de a umple un gol politic intern, însă în condiţiile unui disconfort existenţial privind identitatea lor naţională – au fost dezastruoase pentru viaţa politică şi intelectuală germană modernă.
13. „Anumite convingeri şi adevăruri sînt inevitabile... există constrîngeri faptice şi constrîngeri logice. O înţelegere corectă a modului în care, de exemplu, se formează convingerile faptice reale nu duce în nici un fel la subminarea acestora, în timp ce contrariul este de obicei adevărat în privinţa convingerilor ideologice, de exemplu. Acesta este un adevăr care, departe de a fi clarificat, după cum se ştie, constituie esenţa proiectului iluminist.” Bernard Williams, *Shame and Necessity* (Berkeley and Los Angeles, CA : University of California Press, 1993), p. 216, n. 52.
14. Ca dovadă, reacţia generală la opera lui John Rawls, inclusiv la cea mai recentă încercare a sa de a imagina o bază teoretică pentru liberalism – şi anume că aceasta este valabilă numai în măsura în care descrie tipurile de societăţi liberale în care este deja practicat. De aici rezultă, de asemenea, aerul întru cîtva imaterial chiar şi al celor mai bine documentate încercări de a importa asemenea speculaţii anglo-americane pe continent.

8
MOŞTENIREA DISIDENŢEI

G.M. Tamás

Filozoful politic G.M. Tamás a fost una dintre principalele personalităţi ale Opoziţiei Democratice Maghiare în anii ’80. După 1989 el a rămas activ din punct de vedere politic, ca o figură importantă a Alianţei Democraţilor Liberi şi ca autor al unor numeroase eseuri şi comentarii deliberat polemice îndemnînd la reflecţie. În acest articol, el propune o explicaţie originală pentru deziluzia generală de după 1989 faţă de disidenţii altădată admiraţi. Dublul său argument susţine că disidenţa a fost întotdeauna nepopulară şi că subculturile disidenţilor au fost fundamental izolate de restul populaţiei în general.

Abordarea lui Tamás tinde să extrapoleze condiţiile speciale ale comunităţii disidente din Ungaria şi trece cu vederea apelurile însufleţitoare ale unei mişcări sociale de masă precum Solidaritatea în Polonia. Indiferent cum se interpretează diagnosticul său amar în ce priveşte alienarea disidenţilor faţă de societăţile pe care pretindeau că le reprezintă, eseul lui Tamás surprinde cu acurateţe dimensiunea etică a apelurilor intelectualilor critici pentru o nouă politică bazată pe adevăr şi respect pentru drepturile omului. Deosebit de semnificative sînt reflecţiile sale asupra ambivalenţei conceptului strategic cheie de „societate civilă” şi contrastul pe care îl pune în evidenţă între interpretarea sa est-europeană şi cea liberală occidentală tradiţională. Tamás conchide, în consens cu polonezul Adam Michnik, că timpurile eroice s-au dus şi că una dintre moştenirile disidenţei este un profund sens al ambiguităţii, inclusiv o salutară suspiciune faţă de toate dogmele politice.

* * *

Disidenţa anilor ’70 şi ’80 este oarecum nepopulară astăzi în Europa de Est. Cu excepţia Poloniei (unde a existat o tradiţie revoluţionară aproape neîntreruptă din 1976 încoace), foştii disidenţi nu joacă decît un rol simbolic în politica reală, iar reprezentanţii lor cei mai importanţi, precum Wałęsa, Havel sau Konrád, sînt discreditaţi ca fiind „comunişti”, „trădători”, „agenţi”. În parlamentul maghiar, orice menţionare a disidenţei de odinioară este întîmpinată cu

hohote de rîs, fluierături şi zeflemele de pe băncile guvernului. Însăşi existenţa ei este negată uneori de către jurnaliştii şi istoricii oficiali. Dincolo de lupta – care este de înţeles – pentru o ascendenţă respectabilă şi de stînjeneala liderilor democratici de astăzi care au fost, aproape fără excepţie, colaboraţionişti, foşti oficiali ai partidului comunist sau, în cel mai bun caz, „somnoroşi” lipsiţi de curaj, care şi-au petrecut ultimii cincizeci de ani tăcînd, antipatia nutrită faţă de disidenţi necesită o anumită explicaţie.

Disidenţa a fost o anomalie. Disidenţii, după cum vom vedea, au dus o viaţă în care satisfacţiile, succesele, înfrîngerile şi frustrările au fost foarte diferite de cele simţite de populaţie în general. În timp ce colegii noştri intelectuali, universitari sau din alte medii, căutau avansarea, faima de autor, călătorii în străinătate, o a doua locuinţă şi altele de acest gen, mîndria noastră stătea în munca noastră concretizată în modeste broşuri pătate, imprimate primitiv, numite, printr-un cuvînt rusesc, „samizdat”, iar succesul însemna distribuirea cîtorva sute de copii înainte să apară poliţia secretă. „De ce nu cincizeci de mii de copii ? ” m-a întrebat un scriitor, la începutul anilor ’80. „Dacă nu ai fi fost atît de idiot să te pui pe lista neagră, ai fi putut avea acum un impact real, chiar dacă, probabil, nu ţi-ai fi putut reduce nivelul adrenalinei blestemîndu-l pe Andropov”. Un ofiţer al poliţiei secrete – îmbrăcat, de neuitat, într-un tricou cu emblema University of Texas – m-a întrebat odată : „Te consideri un om inteligent, presupun. Atunci cum îţi explici că acţionezi împotriva propriilor tale interese ? ”. Într-adevăr, cum ?

Minoritatea din interiorul comunităţii politice, care ştia de „activităţile disidente”, încerca sentimente contradictorii faţă de acestea. Mai întîi, disidenţii au contestat eficienţa reformelor, văzute de aproape toată lumea ca fiind singura salvare posibilă. În al doilea rînd, prin insistenţa lor asupra „drepturilor” şi „libertăţilor”, disidenţii au contestat discursul politic dominant, bazat pe interese şi pe putere nedisimulată. În al treilea rînd, ei au contestat presupunerea tacită că orice împotrivire era atît de primejdioasă, încît era imposibilă. În al patrulea rînd, prin urmare, disidenţa a contestat poziţia morală a celor care se opuneau în mod tacit regimului comunist, dar nu îndrăzneau să întreprindă nimic în acest sens.

Această ultimă contestare este sursa celei mai adînc înrădăcinate prejudecăţi împotriva disidenţei. „Dacă, în mod evident, mie *îmi* este imposibil să fiu un opozant, atunci cum este posibil ca *el* să fie ? El *trebuie* să aibă un fel de înţelegere cu autorităţile, din moment ce nu este arestat sau deportat, din moment ce dacă *eu* aş face ceea ce face el, *eu aş fi*”. Aceşti intelectuali, în aşa-numita „dictatură reformistă”, credeau că esenţa disidenţei era Reproşul Tăcut. Potrivit acestei perspective, mesajul disidenţilor nu a fost atît un „Du-te dracului ! ” la adresa liderilor regimului, cît mai mult un „Să vă fie ruşine ! ” la adresa majorităţii spectatorilor. Am negat mereu, cu vehemenţă, acest lucru, dar am

fost acuzat atît de des de contrariu, încît am început să nutresc anumite îndoieli cu privire la motivaţiile actelor mele disidente.

A existat şi un al cincilea motiv al acestei ambivalenţe. „Activităţile disidente" au contestat o altă presupunere a populaţiei, şi anume părerea, împărtăşită unanim în Europa de Est, că politica în ansamblu este dezgustătoare, că *civismul* nu există, că legea există doar pentru cei puternici etc. Acei indivizi în mod evident pregătiţi să facă sacrificii pentru convingerile lor politice, lumea fiind ceea ce este, trebuiau să fie nebuni. Vechiul meu suprem rival, primul-ministru al Ungariei, era în mod sigur la curent, cel puţin parţial, cu opinia populară atunci cînd a numit partidul meu, apărut din tradiţia disidentă, „opoziţia psihiatrică"[1]. Să nu vă gîndiţi nici o clipă că noţiunea de „psihiatrie politică", în Uniunea Sovietică şi în România, a fost cu desăvîrşire cinică. Personajele de prim rang ale zilei (care acum, slavă Domnului, nu mai există) erau nedumerite, ba mai mult, înfricoşate de simplul fenomen al disidenţei. Nonconformismul şi excentricitatea sînt asociate cu nebunia chiar şi în societăţi mai libere şi mai permisive decît cele din Europa de Est. Disidenţa a fost privită ca o expresie a anomiei de către mulţi şi, ei bine, nu pot să neg că au existat cîţiva tipi ciudaţi printre noi, oricîtă afecţiune se poate să fi avut pentru ei.

Disidenţii afirmau lucruri ciudate. Ei au început să vorbească despre „polis-ul paralel", „sfera publică paralelă", „subcultura disidentă" şi altele de acest fel, de parcă ar fi fost satisfăcuţi de echivoca şi întunecata lume interlopă a avangardei politice, artistice şi morale. Modul lor de protest, prin ocuparea zonelor publice sau prin greva foamei, nesupunerea lor civilă aminteau de tactica Noii Stîngi. Disidenţii purtau barbă, nu făceau economii ca să cumpere automobile est-germane, vorbeau limbi străine şi au fost primii care şi-au purtat copiii în saci marsupiali. Mulţi erau evrei. În 1968, cînd mulţi buni maghiari şi est-germani s-au îmbătat de bucurie, pînă au uitat de ei, asistînd la umilirea vechiului lor duşman, Cehoslovacia, disidenţii au luat partea străinului. Pe scurt, ei erau o pacoste.

Deşi disidenţa nu a provocat colapsul regimului comunist, ea a fost fără îndoială un fenomen istoric important, şi nu numai în Europa de Est, Rusia şi China. Într-un moment în care „dezgheţul" şi destinderea făceau sistemele sovietice aproape acceptabile, cînd flota amiralului Gorşkov naviga veselă împrejurul Africii şi gherilele generalului de armată Iepişev instalau „dictaturi revoluţionare" peste tot în Lumea a treia, cînd teroriştii generalului locotenent Markus Wolff aproape îngenuncheaseră Germania de Vest, cînd mişcările pentru pace (adică pentru dezarmare unilaterală) întreţineau o atmosferă de „paritate morală" între marile puteri şi cînd, în toate privinţele, iniţiativa intelectuală aparţinea stîngii socialiste, atunci vocile singuratice ale disidenţilor de dincolo de Cortina de Fier au avut efect.

Erau voci neînsemnate, desigur, dar ele au dovedit prin simplul fapt de a se fi exprimat că problema libertăţii şi a dreptăţii a rămas universală, că socialismul de stat nu era o structură permanentă, înrădăcinată în tradiţiile inefabile ale Estului, că problemele omenirii erau cel puţin interdependente. Ei au arătat că au existat, în cele din urmă, împotrivire şi critică împotriva modernităţii bizare, pervertite, impuse de Stalin şi de urmaşii săi, exact în locul în care aceasta era dominantă.

La fel ca în Occident, între secolele al XVI-lea şi al XVIII-lea, totul a început printr-o bătălie aparent marginală pentru libertatea de exprimare împotriva cenzurii. Atunci, cărţi franceze şi engleze îndrăzneţe au fost tipărite în Olanda, cea mai liberă naţiune din acea perioadă. Au abundat pseudonimele, datările false, activităţile de contrabandă. În mod asemănător, în vremurile recente, autorii cărţilor îndrăzneţe, care nu ar fi putut să treacă de cenzură acasă, „jucau" atît pentru auditoriul de acasă, cît şi pentru cel străin. La procesul Siniavski – Daniel, primul proces important împotriva scriitorilor disidenţi, acuzaţii erau „demascaţi" ca făcînd contrabandă în Occident cu propriile romane scrise sub pseudonim. Stenogramele acestui proces (şi cele ale procesului lui Joseph Brodsky) au fost publicate în Franţa. Şi deşi au fost distribuite copii samizdat, fără diseminarea acestora în Occident, autorii disidenţi nu ar fi putut fi putut avea influenţă ; în unele cazuri, recunoaşterea Occidentului putea însemna chiar o oarecare protecţie.

Disidenţii au ajuns să înţeleagă că nu era suficient să dejoace planurile poliţiei secrete comuniste şi să găsească pe plan intern un auditoriu entuziast, gata de sacrificiu. Pentru a cîştiga influenţă internaţională, ei trebuiau să-i mulţumească pe „libertarienii civili", pe editori, redactori, jurnalişti, universitari, funcţionarii ONG-urilor (organizaţiilor nonguvernamentale), diplomaţi, spioni şi pe alte diverse persoane sîcîitoare care, în mod firesc, voiau să-şi atingă şi propriile scopuri politice. Şi să nu uităm că, de-a lungul celei mai mari părţi a acestei perioade – în linii mari, în ultimii treizeci de ani –, luptătorii războiului rece şi anticomuniştii fermi nu au fost deloc priviţi cu ochi buni în Occident. A fost nevoie de finanţarea CIA pentru lansarea revistelor anticomuniste liberale *Encounter*, *Survey*, *Preuves*, *Der Monat*, majoritatea cărora, vai, nu mai există. Luptătorii războiului rece erau priviţi ca o pacoste atît de *Realpolitiker*-ii kissingerieni, cît şi de *Establishment*-ul stîngii.

În general, retorica disidentă a evoluat de la oratoria independentă, moralistă şi socialistă ca orientare politică a anilor 1956 şi 1968, către un jargon al liberalismului centrat pe drepturi. A devenit o apărare conştientă a minorităţii virtuoase care trăia în rezervaţia boemă numită „polis-ul paralel" şi, astfel, accentul s-a mutat de pe consiliile muncitoreşti şi autoadministrare pe vizele de călătorie şi toleranţa pentru seminariile clandestine despre Heidegger.

La prima vedere, interesul stîngii occidentale pentru disidenţa est-europeană este un lucru curios. Dar stînga a fost întotdeauna internaţionalistă şi a avut un interes cvasireligios pentru marele experiment socialist şi problemele sale. De acesta depindea prestigiul local al stîngii. După reprimarea sîngeroasă a revoltei maghiare din 1956 şi ruptura chino-sovietică care i-a urmat la scurt timp, mitul revoluţiei mondiale conduse de o mînă de indivizi, poate tiranici, poate brutali, cu toate acestea profeţi înarmaţi dedicaţi, părinţi severi ai popoarelor lor înduioşător de docile şi naive, nu mai era uşor de susţinut. Era esenţial de ştiut dacă mai exista vreo speranţă în privinţa unui răsărit roşu dinspre Est, chiar dacă acesta nu putea veni direct de la Kremlin.

Şi, într-adevăr, cele mai profunde analize despre 1956 au venit de la ereticul ex-troţkist Cornelius Castoriadis şi de la revista sa, *Socialisme ou Barbarie*, în care s-a argumentat că, în 1956, consiliile muncitoreşti revoluţionare maghiare au oferit o soluţie noncapitalistă la problemele sistemului sovietic. Consiliile muncitoreşti erau revoluţionare, anarhist-sindicaliste, democratice, anticapitaliste şi eroice – şi ele au întruchipat, în realitate şi cu adevărat, toate aceste lucruri. Interpretarea dată de *Socialisme ou Barbarie* revoltei maghiare (care coincide întîmplător cu perspectiva Hannei Arendt) a avut o influenţă vitală, chiar dacă subterană, asupra ascensiunii Noii Stîngi şi debutului unei critici socialiste asupra totalitarismului. Stînga radicală (încă foarte puternică în anii ’70) şi-a putut păstra ceva din credinţa ei revoluţionară, s-a putut disocia de detestabilele partide comuniste şi, spre deosebire de social-democraţii decrepiţi care erau încrezători faţă de „reformele” sovietice, a putut ataca *toate* puterile recunoscute din lumea industrială. Noua Stîngă a început să critice atitudinea complezentă a guvernelor occidentale faţă de noi, bravi luptători pentru democraţie. Unul dintre cele mai influente periodice occidentale care a relatat cu exactitate evoluţia disidenţei a fost *Les Temps modernes* al lui Sartre, nu tocmai cunoscut pentru înclinaţiile sale liberal-democratice. (Periodice similare din SUA făceau acelaşi lucru.) Şi, desigur, stînga intelectuală, care în acele zile ocupa o poziţie dominantă în media, universităţi, centre de cercetare, *think tank*-uri şi din ce în ce mai mult în serviciile publice, diplomatice şi alte servicii legate de acestea, a avut un interes enorm să descopere dacă aceşti bravi şi fascinanţi luptători pentru libertate şi „activişti pentru drepturile omului” din Est mai subscriau încă la filozofia generală a stîngii.

Liderii tradiţionali ai naţiunilor occidentale au fost interesaţi în principal de acele conflicte din interiorul societăţilor socialiste care ar fi putut duce la regrupări strategice sau chiar la *renversements des alliances*. De aceea, îi observau pe membrii diverselor facţiuni din interiorul partidelor comuniste aflate la putere, cei cu care – conform expresiei memorabile a primului-ministru (de atunci) Margaret Thatcher – liderii occidentali „puteau încheia afaceri”.

În acelaşi timp, desigur, puterile democratice occidentale bombăneau abia auzit atunci cînd în Est se petreceau lucruri cu adevărat neplăcute.

Această situaţie s-a schimbat radical o dată cu apariţia neo-conservatorismului. Spre deosebire de paleo-conservatorii americani educaţi în tradiţia locală, neo-conservatorii americani aveau o tradiţie continentală proprie, care provenea din două surse. Una era social-democraţia continentală, tradiţia radicală opusă celor două forme principale de totalitarism ; aceşti aderenţi duseseră deja o luptă ideologică împotriva comunismului, de pe poziţiile stîngii liberale, în anii '50 şi '60 şi au ajuns la conservatorism în parte ca rezultat al reflecţiilor asupra politicii internaţionale. Cealaltă sursă s-a datorat influenţei lui Leo Strauss şi a armatelor sale secrete. Ambele surse aveau o puternică moştenire germană şi erau în mare măsură afectate atît de experienţa Auschwitz-ului, cît şi de cea a Kolîmei.

Conservatorii tradiţionali sînt prin vocaţie *Realpolitiker*-i, intriganţi precauţi şi lipsiţi de iluzii. Dar neo-conservatorii de după Auschwitz au fost diferiţi. Ei au fost capabili să folosească arma principală a stîngii, anume o critică morală a politicii, în scopuri conservatoare nemaiîntîlnite pînă atunci. Nu aţi văzut niciodată înainte conservatori cruciaţi. Dar influenţa conjugată a lui Hayek şi Soljeniţîn a schimbat acest lucru, probabil pentru totdeauna.

A existat înainte, prin urmare, o audienţă pentru disidenţii est-europeni nu numai dinspre stînga, ca mai înainte, dar şi dinspre dreapta. Atît Noua Stîngă, cît şi Noua Dreaptă au fost influenţate de mărturia disidenţei şi, în termenii istoriei ideilor, ele au o origine comună : toate trei sînt reacţii la socialismul modern, în acelaşi fel în care tipurile mai vechi de conservatorism şi liberalism au fost reacţii la Revoluţia franceză. Istoria şi, într-adevăr, soarta disidenţei est-europene, Noii Stîngi şi Noii Drepte, sînt corelate şi dependente reciproc în multe privinţe. Voi încerca să arăt cum această simbioză ciudată, distantă a modelat gîndirea politică a disidenţilor înşişi.

Cum putem înţelege gîndirea politică exprimată în condiţii de privare de libertate, ameninţări şi persecuţie ? Această problemă spinoasă a istoriei culturale a fost examinată pentru prima dată de Leo Strauss în cartea sa clasică, *Persecution and the Art of Writing* (1952), unde argumentează că acuitatea analizei noastre a fost uzată de trei secole de discurs liber în Occident. Cea mai mare parte a istoriei culturale s-a petrecut în societăţi în care statul era investit cu autoritatea de a modela morala şi de a persecuta cu fermitate pe toţi aceia care erau percepuţi ca imorali, eretici sau răzvrătiţi. Dar chiar şi într-o societate liberă, încălcarea opiniei acceptate poate duce la ostracizare, marginalizare şi izolare, sau cel puţin la oprobriu. Leo Strauss a dedus din studiile sale asupra filozofiei islamice şi iudaice medievale că practic toţi gînditorii antici aveau învăţături esoterice care, cîteodată, erau ascunse printre rînduri ; Leo Strauss a interpretat

inconsecvenţe, deducţii greşite şi scăpări ciudate, întîlnite la autori de geniu, ca fiind aluzii discret camuflate la idei eretice sau periculoase, pe care autorii nu îndrăzneau să le exprime cu o categorică sinceritate. În eseul care a dat titlul cărţii, el afirmă că :

> „[p]ersecuţia dă naştere unei tehnici speciale a scrisului şi, totodată, unui gen aparte de literatură, în care adevărul despre toate lucrurile esenţiale este prezentat exclusiv printre rînduri. Această literatură nu se adresează tuturor cititorilor, ci numai celor de încredere şi inteligenţi. Oferă toate avantajele unei comunicări private fără a avea marele ei dezavantaj – acela că ajunge numai la cunoscuţii scriitorului. Are toate avantajele comunicării publice fără a avea dezavantajul ei cel mai mare – pedeapsa capitală pentru autor”.

Următoarea cotitură în această poveste este că samizdatul s-a întors exact împotriva unei asemenea autocenzuri debilitante şi a dublului-înţeles, şi a practicat ceea ce filozoful disident maghiar János Kis a numit „exercitarea vizibilă a drepturilor”. Disidenţii au săvîrşit acte provocatoare atunci cînd au crezut că acţionează în virtutea drepturilor lor garantate de înţelegeri internaţionale, prevederi constituţionale sau chiar, ar susţine unii, de legile naturale. Aceasta i-a conferit samizdatului şi disidenţei, în general, forţa morală, mîndria şi demnitatea.

Totuşi, pentru a spune adevărul, au existat limitări în ceea ce priveşte buna credinţă absolută şi sinceritatea literaturii clandestine şi ale altor declaraţii ale disidenţilor. Mai întîi, apelurile revoltate deschise ar fi fost lipsite de sens într-o situaţie nonrevoluţionară. În al doilea rînd, pentru ca samizdatul să fie eficient, el trebuia grefat pe critica socială, conştiinţa istorică şi vocabularul conceptual existente. (A existat o diferenţă de percepţie bine definită între acei dintre contemporanii mei care îi citeau pe George Orwell, Arthur Koestler, Arthur London, Boris Souvarine şi Isaac Deutscher pentru prima oară în 1990 şi acei dintre noi pe care, ca pe mine, aceste cărţi, împreună cu Soljeniţîn, ne-au inspirat în timpul adolescenţei, în anii ’60. Cuvîntul „gulag” era necunoscut în anii ’80 celor mai multe dintre cunoştinţele mele universitare ne-disidente. Nu puteai să faci aluzie la aceste lucruri – chiar relatările privind teroarea stalinistă, publicate *oficial*, cum ar fi povestirile minunate ale lui Jozsef Lengyel, tindeau să fie ignorate cu grijă în afara unui cerc îngust de oameni dedicaţi.) În al treilea rînd, a fost o tactică conştientă a disidenţei aceea de a estompa în mod intenţionat graniţele dintre disidenţă şi critica „reformistă” pentru a-i curta pe aliaţii potenţiali şi a-i încuraja pe cititorii mai timizi. În al patrulea rînd, ceea ce se afirma trebuia să fie inteligibil şi mai mult sau mai puţin acceptabil pentru un auditoriu occidental compus din protectori, binefăcători şi simpatizanţi. Ei erau singurele persoane în măsură să ofere faimă şi protecţie şi, prin aceasta,

să influenţeze în mod indirect atît politicile de aici, cît şi politicile guvernelor democratice occidentale în privinţa drepturilor omului.

Această influenţă din urmă asupra disidenţei nu a fost cu totul conştientă, firească. Dar scriitorii şi vorbitorii publici au învăţat din reacţii, şi era uşor să vezi care dintre autorii disidenţi erau celebraţi şi celebri în Occident. Disidenţii ştiau că domnul Soljeniţîn a fost ţinut departe de Casa Albă, în timp ce o mică porţiune de stradă de lîngă ambasada sovietică a fost numită Saharov Plaza. Astfel, cînd ironiile şi ambiguităţile de altădată vor fi fost uitate împreună cu contextul lor şi cînd scrierile disidente vor fi considerate „moraliste", „naive" şi chiar „raţionalist-liberale" datorită unei lecturi din ce în ce mai limitate la spiritul literei, va trebui să descurcăm cu mare grijă toate aceste dificultăţi hermeneutice, care, cred eu, reprezintă adevăratul înţeles al gîndirii politice disidente şi, numai atunci, să evaluăm care sînt astăzi consecinţele sale.

Atît elementele mai obscure, cît şi cele inovative ale gîndirii disidente au rămas ascunse. Aceasta s-a datorat atît conţinutului învăţăturilor disidente, cît şi citirii lor simplificate, din perioada postcomunistă contemporană ; iar a discerne între cele două este extrem de dificil. Leo Strauss, într-un alt eseu din aceeaşi carte, „How to Study Spinoza's *Theologico-Political Treatise*" scrie :

> „A înţelege cuvintele unei alte persoane, aflate sau nu în viaţă, poate însemna două lucruri diferite, pe care pentru moment le vom numi interpretare şi explicare. Prin interpretare ne referim la încercarea de a stabili ceea ce a spus vorbitorul şi în ce mod a înţeles el de fapt ceea ce a spus, indiferent dacă a exprimat explicit sau nu această înţelegere. Prin explicare ne referim la încercarea de a stabili acele implicaţii ale afirmaţiilor sale de care nu a fost conştient. În consecinţă, a înţelege dacă o anume afirmaţie este ironică sau este o minciună, ţine de interpretarea afirmaţiei, în timp ce a înţelege că o anumită afirmaţie se bazează pe o greşeală sau este, în mod inconştient, expresia unei dorinţe, a unui interes, a unei prejudecăţi sau a unei situaţii istorice, ţine de explicarea ei".

În ceea ce urmează, voi încerca atît interpretarea, cît şi explicarea cu precădere a trei concepte sau noţiuni care, în zorii revoluţiilor de catifea din 1988-1990, au căpătat o nouă viaţă şi, în prezent, schimbă pe nesimţite caracterul gîndirii politice liberale (prima dată, de la Lenin şi Troţki încoace, cînd Europa de Est a avut o asemenea influenţă). Aceste noţiuni cheie sînt, cum era de aşteptat, societatea civilă, drepturile omului şi democraţia.

Societatea civilă

Am moştenit conceptul de societate civilă de la Locke, iluminismul scoţian, Burke, Hegel şi de Tocqueville. Pe continentul european, ultimii trei au fost cei mai importanţi ; ideea lor de societate civilă a fost cea care, într-o versiune simplificată, a captivat imaginaţia intelectualilor est-europeni. În conformitate cu această idee, într-o societate liberală unde, în comparaţie cu precedentul istoric absolutist, puterea statului este excesiv de slabă, conformitatea, loialitatea, supunerea şi iniţiativa necesare pentru autoguvernare sînt asigurate de asociaţii voluntare. Într-o societate liberală, ordinea civică nu poate fi susţinută fără activitatea cetăţenilor. Înainte ca intervenţia statului să devină necesară, competiţia dintre indivizi pentru avere, faimă, status, impunerea opţiunilor morale, trebuie ordonată sistematic pe grupuri care reunesc oameni cu înclinaţii, interese sau alte caracteristici ale vieţilor lor asemănătoare. Societatea civilă, într-un fel, a fost un preţ care trebuia plătit pentru libertate. Presiunea informală a opiniei publice egalitare ameninţa să impună o nouă tiranie şi s-a presupus că numai pluralitatea şi diversitatea asociaţiilor civile ar fi mijlocul de apărare împotriva ei – aceasta însemna o opinie publică *divizată*. Teama lui Stendhal, exprimată în *Lucien Leuwen*, că în America trebuie să-ţi măguleşti cizmarul dacă vrei să te încalţi, a fost atenuată, în parte, de faptul că existau diverşi cîrpaci, de felurite religii şi convingeri morale. Pentru Burke, Hegel şi de Tocqueville problema a fost cum să se obţină coeziune, ordine şi virtute civică într-o societate şi liberă, şi democratică – adică egalitară şi lipsită de eroism cavaleresc, de lux aristocratic, de autoritatea divină şi de fervoarea religioasă pusă în slujba binelui comun, care făceau ca altruismul civic şi social să pară natural. Întrebarea cheie a fost cum să ţină societatea unită în absenţa unei ierarhii prestabilite.

Intelectualii est-europeni care criticau regimul comunist se preocupau de cu totul altceva. Societatea lor părea să fie – cel puţin aceasta era opinia dominantă – înregimentată, conformistă, strictă şi posedînd un grad de coeziune, ordine şi disciplină mai mare decît ar fi fost de dorit. Aici, o morală bazată pe constrîngere cerea sacrificiu şi altruism pentru binele comun, care era definit fără nici un echivoc de către conducători ; aici, doctrine cvasireligioase se impuneau asupra cetăţenilor particulari, care nu erau liberi să-şi urmeze sensibilităţile, înclinaţiile sau convingerile. Burke, Hegel şi de Tocqueville trebuiau să mediteze dacă şi cum este posibil să-l determini pe individul autonom dintr-o societate liberă să fie cetăţean dincolo de simpla respectare pasivă a legilor ; ceva ce, într-adevăr, ar asigura coeziunea comunităţii politice. Generaţia mea din Europa de Est

trebuia să se opună predominanţei zdrobitoare, omniprezenţei atotpătrunzătoare a statului poliţienesc, planificării centralizate, autocraţiei capricioase şi tuturor celorlalte.

Aceste două situaţii au condus la strategii ideologice întru cîtva diferite. Preocuparea est-europenilor nu era aceea că, fără asociaţii voluntare, bunăvoinţă dincolo de simpla datorie şi cooperare fără constrîngere, indivizii vor deveni „atomizaţi", dezorientaţi, amorali şi îşi vor uita îndatoririle. Acestea sînt neliniştile permanente ale societăţilor libere. Dimpotrivă, grija noastră era aceea că fără asociaţii voluntare diverse, pluraliste, cetăţenii docili ai statului totalitar vor deveni automate, executanţi lipsiţi de suflet ai ordinelor de sus. Problema nu era pericolul inerent generat de *prea multă* autonomie, ci de *prea puţină*. Este inutil să discutăm în ce măsură era aceasta o evaluare realistă a defunctei societăţi socialiste ; era analiza dominantă.

De aceea, noţiunea est-europeană de societate civilă a fost lansată împotriva statului, în timp ce ideea *whig* a fost aceea de a completa statul slăbit, de a găsi noi raţiuni pentru obedienţă şi conformitate după apusul autorităţii unse de puterea divină. Ideea *whig* a fost ca entităţile voluntare, autoguvernate să ajute la construirea unei ordini relativ lipsite de constrîngere, în timp ce convingerea disidenţilor est-europeni era aceea că ei ar putea ajuta la distrugerea unei ordini peste măsură de coercitive. Într-un cuvînt, ideea burkeano-hegeliano-tocquevilliană sau ideea *whig* a fost *politică* ; ideea disidentă est-europeană a fost *antipolitică*.

Ce înseamnă „antipolitic" în acest context ? Ideea est-europeană era, după cum se reflectă în scrierile lui Václav Havel şi György Konrád, să evadeze cu totul din politică cu ajutorul unei morale comune, care sublinia frumuseţea vieţii monotone de zi cu zi, integritatea la scară redusă, un simţ al umorului, o modestie autocritică şi, mai presus de toate, autenticitate. Orice era grandios era şi suspect. Vioiciunea agreabilă a pieţei negre era comparată favorabil cu grandoarea asediului Leningradului ; sănătoasa senzualitate libertină era prezentată ca fiind superioară fanatismului doctrinar.

Tendinţa antiinstituţională a ideii disidente de societate civilă a făcut-o pe aceasta „antipolitică", deşi ea nu a fost a-politică. Disidenţii s-au gîndit că oricum cea mai mare parte din viaţa omului este noninstituţională ; acesta este locul pe care ar trebui să-l cucerim şi unde ar trebui să ne realizăm independenţa. Era vechea idee stoică. Într-un fel, disidenţii şi-au imaginat că statul totalitar ar bîzîi ca o maşină de spălat într-o cameră din dos abandonată, în timp ce lucrurile *adevărate* s-ar întîmpla în salon şi în dormitor. Au existat chiar efuziuni lirice cu privire la virtutea civică a trîndăvitului la soare şi a ocheadelor după fete frumoase din uşa *pub*-ului.

Această utopie, desigur, contrazicea analiza disidentă asupra statului totalitar. Dacă statul era atît de atotpătrunzător, cum putea el să fie doar o maşină de spălat ? Fără îndoială, la fel ca întreaga politică a autenticităţii, aceasta era o

expresie a slăbiciunii. Dar consecinţele acestei slăbiciuni au fost distrugătoare. Potrivit opiniei disidente, morala devenise o afacere exclusiv personală, atît de personală încît nici una dintre judecăţile generale, normative sau prescriptive, nu puteau fi invocate pentru a o justifica. Discursul instituţional, codurile de comportament, listele de virtuţi şi păcate, ideea de dreptate, un simţ al datoriei, codurile de proprietate şi limbajul abstract, universalist, care aminteau de temuta ştiinţă marxist-leninistă, au fost cu toate respinse. Numai discuţia fragmentară, dezordonată ni se potrivea. Morala poate fi cel mai bine exprimată printr-un paradox, printr-o glumă ironică, printr-o aluzie indirectă. Astfel, noi am făcut-o din nou : adaptînd un concept occidental, liberal (ei bine, *whig*), l-am folosit ca să respingem întreaga tradiţie politică occidentală. Ecourile acestei viziuni în modul de abordare deconstructivist-postmodernist nu sînt doar o simplă coincidenţă.

Ideea antiinstituţională a disidenţei est-europene a fost acaparată cu aviditate de către exponenţii nemulţumiţi ai stîngii occidentale. Susţinătorii ei puteau cel puţin să argumenteze că atacul lor împotriva tradiţiei politice occidentale principale venea din surse mai presus de orice îndoială. Neîncrederea în etică, ideologie şi politică poate însemna lucruri diferite. Dar ideea unei societăţi în care nimic bun nu poate fi obţinut prin mijloace instituţionale, unde nu există autoritate, unde orice act politic este voluntar, unde educaţia este imposibilă, iar obligaţia este întotdeauna condiţionată de judecata individuală, unde chiar şi relaţiile contractuale sînt subordonate capriciilor, această idee este ireconciliabilă pînă şi cu anarhismul. Societatea civilă fără stat ar fi starea naturală hobbesiană. Dar disidenţii au presupus existenţa unui stat, un stat totalitar, dictatorial, autocrat, care, ca prin minune, ar fi forţat să devină irelevant prin întărirea asociaţiilor voluntare şi a diversităţii stilurilor de viaţă nonpolitice. Ideea societăţii civile, ambiguu exprimată, a plăcut deopotrivă neo-conservatorilor şi radicalilor culturii contestatare. Neo-conservatorii au agreat această idee de societate civilă pentru că li s-a părut că se potriveşte cu propria lor aversiune faţă de intervenţia statului ; radicalii au plăcut-o pentru că puteau adulmeca în ea parfumul antiinstituţionalismului lor.

Ideea disidentă a societăţii civile a fost comunitatea politică din care s-a eliminat politica.

Drepturile omului

Dacă societatea civilă a fost entitatea umană pe care disidenţii voiau să o reprezinte, drepturile omului au reprezentat principiul în conformitate cu care ei doreau să o reprezinte. Marxismul propriu-zis a fost critic faţă de asemenea noţiuni iluministe universaliste, dar revoluţionarii comunişti, adevăraţii moştenitori ai iacobinilor, se înduplecau să folosească ocazional acest limbaj în timp ce

semnau documente precum Carta Naţiunilor Unite sau Actul Final de la Helsinki sau alte convenţii, pacte sau înţelegeri similare. Între 1933 şi 1945, discursul privind drepturile omului a fost îndreptat împotriva naziştilor, care se întorseseră în modul cel mai deschis împotriva legii naturale şi a altor criterii morale universale. Comuniştii au comis aceleaşi crime, dar nu le-au justificat schimbînd pe faţă regulile de bază ale moralei (vezi *Their Morals and Ours* a lui Troţki), dar în schimb s-au justificat prin referinţe mai degrabă convenţionale la istorie şi la scopul care scuză mijloacele. Comuniştii, spre deosebire de nazişti, nu au deviat niciodată conştient de la marea tradiţie a unităţii primordiale a omenirii. Într-adevăr, ei nu au crezut că existenţa Gulagului făcea să pară oarecum ciudat angajamentul lor faţă de asemenea nobile declaraţii.

Totuşi, „drepturile omului”, deşi nu erau puse în practică, erau un principiu recunoscut, venind din comoara intelectuală venerabilă a revoluţiilor americană şi franceză. Ele au fost un antidot pentru legile (statutele) pozitive opresive şi nu au fost stînjenite de întrebările metafizice care asaltează dreptul natural în forma sa clasică. Pentru intelectualii disidenţi, primul dintre cele mai importante drepturi a fost acela vizînd libertatea de exprimare. Dar libertatea de exprimare însemna permisiunea de a spune adevărul, în special adevărul despre sistemul comunist, adevărul despre martiriul popoarelor est-europene sub regimul Gulagului. Atitudinea morală care s-a născut din această idee simplă, de exprimare necenzurată a adevărului, este o dovadă a faptului că genul literar principal al scrierilor disidente nu este nici tratatul filozofic, nici poezia, ci mărturia. Martirii sînt – chiar etimologic – martori. Elocvenţa martiriului lor, acolo unde întreaga comunitate a fost martirizată, a creat o nouă comunitate simbolică : comunitatea celor care au suferit şi au trăit pentru a povesti şi erau gata să sufere din nou pentru dreptul de a povesti.

Forţa irezistibilă a acestui val de mărturii a fost letală pentru că, în ciuda negării, în ciuda unui refuz uneori aproape psihopatic de a afla adevărul, conştientă doar pe jumătate, toată lumea ştia ce se întîmplase. La urma urmei, această mărturie a stat, de asemenea, la baza istoriei secrete a elitei comuniste de avangardă : eroismul *à rebours* al proceselor-spectacol atît de bine descris de Arthur Koestler, Arthur London şi Bela Szasz. Nu exista nici un *aparatcic* în Uniunea Sovietică care să nu ştie că Alexander Soljeniţîn avea dreptate.

În lupta pentru dreptul la adevărul istoric, pentru dreptul de a depune mărturie, acolo unde istoria şi morala se contopesc, disidenţii au fost hărţuiţi, persecutaţi şi pedepsiţi. Ei au mers mai departe aducînd dovezi ale acestor noi abuzuri – una dintre sarcinile principale ale mişcării disidente a fost aceea de a-şi scrie propria-i cronică, o mărturie, de această dată, despre martorii înşişi – şi de a protesta fără violenţă, mai mult sau mai puţin pe tăcute, împotriva lor. La început, disidenţii nu au cerut setul obişnuit de drepturi fundamentale ale

omului : accentul era pus pe cuvînt. Ei nu au înfiinţat partide politice şi nu au organizat conspiraţii. Ei doreau să demaşte crime de nedescris, de neînchipuit, să arate continuitatea dintre Marea Teroare şi servilismul şi falsitatea din prezent. Ei s-au adresat conducătorilor, spunîndu-le : „Aceste comunicate şi declaraţii semnate de voi garantează dreptul la libertatea cuvîntului, asociere paşnică şi altele asemenea. De ce nu putem spune ceea ce credem noi că reprezintă adevărul ? ".

Nu a existat nici un răspuns potrivit la această întrebare pentru foarte simplul motiv că, în principiu, comuniştii nu au uitat crimele în masă sau chiar privarea radicală de libertate a poporului. Hitler nu a pretins niciodată că este un umanist, dar bolşevicii da. Şi asta i-a pierdut. Mincinoşii nu sînt eroi ; mincinoşii demascaţi îşi pierd autoritatea. Critica reformistă incipientă a realizărilor economiei socialiste, combinată cu erodarea morală a încrederii de sine provocată de mărturia disidentă s-au dovedit a fi picătura care umple paharul. În Occident, puţină lume este la curent cu particularităţile aristocraţiei comuniste, descendenţii vechii gărzi. Precursorii lor radicali au fost motivaţi de ceea ce s-ar putea numi pasiune critică, pasiunea care vine dintr-o critică morală a politicii. Radicalii au întotdeauna şi în mod invariabil dreptate atunci cînd afirmă că viaţa este dezgustătoare. Neacceptarea lumii respingătoare este motivul pentru care radicalismul revoluţionar este atît de fascinant. Radicalismul, totuşi, nu poate fi susţinut fără dovada sacrificiului, fără a depune mărturie. Dar mărturia eroică era prezentată *împotriva* socialismului. Elita comunistă a trebuit să înţeleagă că, de această dată, disidenţii şi „deviaţioniştii" au trăit aceeaşi pasiune cu care eroii din *Narodnaia Volia* au mers la eşafod. Elita a înţeles chiar foarte bine şi nu este de mirare că fiii şi fiicele lor s-au alăturat mişcării disidente în proporţii semnificative.

Occidentul a înţeles puţin din această pasiune pentru adevărul istoric-moral, dar încrederea lui precară în universalitatea propriilor principii de bază privind drepturile civile şi ale omului a fost pusă la încercare de disidenţii est-europeni : oamenii îşi asumau de bunăvoie riscuri pentru banalităţile pioase şi obtuze ale Acordurilor de la Helsinki. „Veţi trăi conform principiilor voastre ? " au întrebat ei. Sprijinul nesolicitat pentru principiile constituţionale occidentale, din partea unor oameni a căror integritate a fost dovedită prin disponibilitatea lor de a suferi pentru exact acele principii, a dat o forţă nouă ideii de drept natural şi ideilor Revoluţiei americane, care au fost încă o dată puse pe agenda politică. Acesta a fost un discurs universalist comun ambelor sisteme şi dezbaterea în cadrul acestui discurs a fost cîştigată de Occident şi aliaţii săi, disidenţii. *Realpolitik* nu ar fi putut cîştiga niciodată această dezbatere.

Nu ar trebui să uităm, totuşi, că acest discurs iluminist universalist nu face parte cu adevărat din tradiţia est-europeană. Mai mult, el a fost utilizat în

scopuri foarte speciale ; setul de drepturi care a contat cel mai mult se referea la interesele morale ale comunităţii celor angajaţi în discursul public şi la căutarea adevărului istoric şi moral. Acest set preeminent al drepturilor omului a fost selectat astfel încît să fie antipolitic, să interfereze cît mai puţin posibil cu structurile adminstrative, economice, militare şi culturale ale puterii. Cererea pentru cercetare filozofică independentă, non-marxist-leninistă, de exemplu, nu subînţelegea înlocuirea dogmei oficiale cu teze care, aparent, conţineau mai mult adevăr. Dar libertatea cuvîntului, desigur, presupunea, fără să o spună, liberalism. Nici un protest în favoarea libertăţii cuvîntului nu este vreodată inocent din punct de vedere politic. Dar acesta era un liberalism pentru oameni din *afara instituţiilor*, care nu exprima vreo preferinţă pentru un anumit tip de instituţii. Marea naraţiune revoluţionară a fost demascată ca fiind o fraudă şi a fost inaugurat un spaţiu pentru dezbatere liberă. Şi deşi strategia pentru drepturile omului nu a condamnat politica pe faţă ca fiind imorală, ea i-a întors categoric spatele, un rezultat al combinaţiei dintre puterea comunistă şi indisponibilitatea Occidentului de a modifica *status quo*-ul.

Dar politica nu a fost singurul lucru respins. Comunitatea civică, statul şi legea erau suspecte pentru cei mai mulţi dintre disidenţi. Acestea miroseau a înregimentare, îndoctrinare şi dominare. Libertatea părea să depindă de acţiunea morală individuală. Drepturile omului ar lăsa spaţiul acţiunii publice unui stat foarte mic, condus de administratori, cu toţi „oamenii reali” rămaşi în afară. Lista tot mai lungă a drepturilor omului, un fenomen universal, va anula în final orice pretenţie imaginabilă a Cetăţii asupra cetăţenilor ei : exodul cetăţenilor din Cetate este dus la bun sfîrşit. Disidenţii, conducînd acest exod, această părăsire a Cetăţii, se găsesc acum în pustietate, confruntaţi cu majoritatea opiniilor care nu recunosc nici o autoritate instituţională, nici o datorie civică, nici o obligaţie politică, nici o idee a binelui comun şi sînt mereu impacientate de dezordine şi sărăcie. Universalismul drepturilor omului (susţinut de cei mai mulţi disidenţi cu fervoare revoluţionară galo-americană) a ascuns faptul că succesul civilizaţiei occidentale nu a depins doar de reglementări constituţionale liberal-democratice şi de regulile pieţei caracteristice capitalismului liberal. Elementele civilizaţiei occidentale, în măsură să genereze coeziune – moştenirea clasică republicană, patriotismul civic, religia întemeiată pe Biblie şi tradiţia politică instituţionalizată – au fost în mod deliberat ignorate.

Guvernul nu putea să apere foarte bine drepturile civile ale indivizilor şi ale grupurilor minoritare, dacă nu se bucura deja de aprecierea considerabilă a cetăţenilor obedienţi, convinşi de autoritatea naturală a regimului pe care erau gata să-l servească şi pentru care erau dispuşi să se sacrifice. Una dintre experienţele mele cele mai frustrante şi mai amare sub dictatura comunistă a

fost, pe lîngă dificultatea de a mă identifica cu propria mea comunitate politică, lipsa unor simboluri comune. A fost o situaţie care practic a transformat fiecare persoană onestă într-un pustnic social şi într-un emigrant în propria-i ţară. „Exilul interior”, „emigraţia internă” – nu au fost vorbe goale. Ele au trecut peste loialităţile naturale şi au făcut din societăţile postcomuniste de astăzi focare de dezordine. Disidenţa nu a putut evita acest lucru ; efectul depolitizant al tiraniei moderne i-a atins pe toţi, chiar şi pe cei care i-au rezistat. Pseudopolitica tiranică şi exerciţiul autoumilirii înaintea celor puternici au făcut politica reală de neacceptat.

Iar aici există un alt factor, mai puţin evident. Capitalismul liberal este primul şi singurul regim politic din istorie care este profund *controversat*, împotriva căruia s-a desfăşurat o permanentă revoluţie culturală şi aceasta, în mod tradiţional, de către cele mai strălucite minţi ale timpului lor. Capitalismul liberal nu dispune de nici o autoritate, din moment ce atît creştinii, cît şi radicalii l-au privit cu dispreţ, considerîndu-l materialist şi egoist pînă la a fi sălbatic. Dacă idealul disidenţilor a fost Occidentul liberal-democratic, înseamnă că ei nu au avut nici un ideal, pentru că ordinea politică occidentală a fost departe de a fi propriul ideal al Occidentului. Spre deosebire de alte revoluţii din istorie, revoluţiile est-europene nu au avut şi nu au o utopie proprie, datorită acestei „dialectici” Vest – Est şi a naturii controversate din punct de vedere cultural a capitalismului liberal.

Nu este de mirare că influenţa occidentală s-a limitat la ideea unei civilizaţii occidentale aparent neatinse de critica sarcastică marxistă şi nietzscheană a societăţilor liberale, adică disidenţa, în timp ce acele fundamente ale societăţilor occidentale, care le îngăduie să funcţioneze, dar care, în plan cultural, nu sînt apărate, ci ridiculizate şi dezaprobate cu jenă, nu puteau să joace vreun rol. Este simptomatică ezitarea conservatorilor din Vest – exprimată cel mai bine de dezgustul lui Michael Oakeshott pentru teorie – de a apăra ordinea occidentală. Conservatorii pot suporta realitatea capitalismului liberal numai dacă acesta se află ascuns sub mantia lui „ce este”, a tradiţiei ca atare, cu detaliile neplăcute îndepărtate în totalitate. În mod paradoxal, capitalismul liberal este privit cu ochi îngăduitori de către conservatori acum, după colapsul „socialismului real”, deoarece el pare să fi fost legitimat de o revoluţie autentică. Dar aceasta nu poate ascunde faptul că, pentru Est, inspiraţia din Vest a fost aceea a unei culturi contestatare, cea mai mare parte a culturii înalte a Occidentului fiind contestatară prin natură şi opusă societăţii liberale în substanţă, ton, manieră şi gust.

Democraţia

În 1988-1989, cînd era clar că sistemul comunist era terminat şi, fără ca Occidentul să fi observat, aveau loc mari demonstraţii care cereau îndepărtarea regimului impus, alegeri libere, o nouă constituţie şi plecarea trupelor sovietice, noi am strigat pe străzile Budapestei „Noi vrem democraţie ! ”, şi nu „Noi vrem supremaţia legii” ; băgaţi de seamă, nu libertate, nu justiţie, ci democraţie.

Percepţia oamenilor asupra ideii de democraţie în acele zile năucitoare, exaltate, poate fi reconstituită cu certitudine din ceea ce oamenii consideră acum ca fiind nedemocratic sau antidemocratic şi resping ca atare. Impunerea unei voinţe politice de către o elită (lege) este antidemocratică. Constrîngerea folosită pentru a obţine un comportament uniform (ordine publică) este antidemocratică. Dezbaterea politică prin intermediul controverselor publice conduse de un grup de oameni specializaţi (guvern reprezentativ, cunoscut sub numele de parlamentarism) este antidemocratică. Atingerea proprietăţii private (redistribuţia prin taxe şi impozite nivelatoare) este antidemocratică. Concentrarea inegală de avere, faimă şi influenţă (capitalism liberal) este antidemocratică. Îndoctrinarea în conformitate cu preferinţele unei elite (educaţia) este antidemocratică.

Chiar şi ceea ce părea la prima vedere să fi fost naţionalism democratic nu era altceva decît regionalism sau autonomism bazat pe etnicitate (rasială sau culturală) a-politică primitivă, cu ororile, evidente de-acum, ce rezultă de aici.

Ideea democratică est-europeană imaginează în esenţă o societate fără stat. Blestemul antiinstituţional care pare să ne năpăstuiască nu ne îngăduie decît fie şansa unei dictaturi barbare, fie pe aceea a unui haos fără margini. Pentru a preveni realizarea oricăreia dintre ele trebuie să înţelegem de ce au rămas neîmplinite toate speranţele convenţionale. Nimeni nu îndrăzneşte să mărturisească faptul că democraţia liberală *nu* este guvernarea de către popor, că deciziile economice *nu* se iau prin plebiscit. Nimeni nu îndrăzneşte că sublinieze că în democraţiile liberale există o elită politică vizibilă, gălăgioasă, insistentă (ţinta scriitorilor satirici de la Aristofan încoace), că, mai degrabă, conformismul democratic va constitui regula, şi nu excepţia şi că aceste noi elite nu numai că sînt uluitor şi asurzitor de *stînjenitoare*, dar şi *banale*.

În Vest, nemulţumirea aristocratică/anarhistă faţă de burghezi, faţă de plebeii bogaţi şi vulgari, faţă de demagogii care asudă şi strigă este mai mult sau mai puţin tocită datorită unei îndelungate obişnuinţe ; dar această nemulţumire a izbucnit cu o vehemenţă fără precedent în Est. În absenţa respectului pentru instituţiile impersonale şi în lipsa preţuirii pentru conducători, coeziunea politică şi supunerea faţă de lege sînt aproape imposibil de realizat. Dacă analiştii

occidentali vor să înţeleagă rădăcinile dezastrului est-european, ei ar trebui să deschidă ultimul număr din *Private Eye*, *The Village Voice* sau *Le Canard Enchaîné*. Toate sentimentele se află acolo, numai că în Occident ele sînt neutralizate prin repetiţie constantă şi prin conştiinţa faptului că atacurile asupra capitalismului liberal fac parte cumva din sistemul politic şi nimeni nu se mai miră de ce regimul nu este apărat deloc.

Occidentalii cred că sistemul lor politic este universal atractiv, dar ei nu oferă argumente în numele acestuia. Ordinea politică occidentală este esenţialmente tăcută. Această tăcere a fost inspiraţia disidenţilor. De aceea, sarcina pe care o transmit urmaşilor lor nu este foarte diferită de aceea care-i aşteaptă în Vest pe cei loiali democraţiei liberale : apologia libertăţii rămîne încă să fie descoperită.

După numai cîţiva ani, Europa de Est a atins consecinţa ultimă, atît a liberalismului modern, cît şi a socialismului modern : o dorinţă copleşitoare de a anula spaţiul public. Hannah Arendt descrie cel mai bine aceasta în lucrarea *Human Condition* (1958) :

> „O victorie totală a societăţii va produce întotdeauna un anume fel de «ficţiune comunistă», a cărei remarcabilă caracteristică politică este aceea de a fi într-adevăr condusă de o «mînă invizibilă», adică de nimeni. Ceea ce numim în mod tradiţional stat şi guvern lasă aici locul unei administraţii pure – o situaţie pe care Marx a prevăzut-o corect ca fiind «dispariţia statului», deşi el a greşit presupunînd că numai o revoluţie o va putea produce şi a greşit încă şi mai mult atunci cînd a crezut că această victorie completă a societăţii va însemna apariţia finală a «regatului libertăţii»”.

Revoluţia franceză a pus capăt unei situaţii care era atît de veche, încît părea eternă : condiţia cetăţeniei ca un semn distinctiv sau un privilegiu rezervat în special aristocraţiei. Cetăţenia a devenit condiţia universală a omenirii, datorită artificiului liberal, dar antidemocratic al guvernării reprezentative. Cetăţenia, deşi universală, a fost diluată, iar politica a devenit o profesie, chiar dacă una ciudată. Revoluţiile est-europene s-au opus unei ordini politice în care cetăţenia era declarată universală, dar era în fapt inexistentă. Grandoarea activistă a bolşevismului a echivalat cetăţenia cu „a fi mobilizat”, iar *populus* a fost înlocuit de fanatica *plebs*, mulţimea reinventată. Retragerea disidenţilor din politică, exodul din Cetate, ideea societăţii civile ca o societate „privată” (un oximoron seducător), toate acestea au dus la un cult a ceea ce este „privat”, imaginat ca fiind exclusiv personal. Acesta este un lucru fără precedent.

Hannah Arendt scrie mai departe în *The Human Condition* :

> „Această lărgire a spaţiului privat, mărirea sa, ca şi cum ar fi al tuturor, nu îl face public, nu constituie un spaţiu public, ci, dimpotrivă, înseamnă numai că spaţiul public şi-a pierdut aproape complet valoarea, astfel încît măreţia lasă peste tot

frîu liber seducţiei ; pentru că, deşi spaţiul public poate fi măreţ, el nu poate fi seducător exact pentru că nu este capabil să îngrădească irelevantul”.

Literatura disidentă părea „seducătoare” în acest sens ; abandonase grandoarea, eroismul, mărinimia, pasiunea pentru reuşita civică, care păreau toate compromise. Însăşi ideea datoriei, pentru a nu mai vorbi de cea a sacrificiului, aminteau de tiranie. Maturizarea, în urma unei copilării artificiale impuse de conducători tiranici, a însemnat o pierdere a credinţei, nu cîştigarea uneia noi (sau, de altfel, a uneia vechi). Găsesc chiar ironic faptul că cel mai răsunător succes literar al ultimilor cîţiva ani în Europa de Est a fost o povestire autobiografică a acelui scriitor ceh, în mod evident nedisident, Bohumil Hrabal, care ne spune povestea modului în care a devenit un informator lipsit de entuziasm al poliţiei secrete comuniste în schimbul unei vize turistice. Voia doar să vadă Grecia, spune el. La urma urmei, sîntem toţi umanişti. Curajul şi altruismul celor din acel mic grup extrem de nesuferit, numiţi disidenţi, ar putea să ofere doar absolvirea de păcate a societăţilor est-europene, îndelung suferinde. Toţi am făcut parte din marea reţea, nu-i aşa ?

Timpurile eroice, slavă Domnului, s-au dus ; începe o lume nouă, o lume a dezordinii creative. Nu o putem descrie, din moment ce cuvintele publice în măsură să exprime lucruri care nu sînt personale au fost exilate împreună cu noi toţi, atunci cînd am părăsit, cu toţii, Cetatea.

Notă

Sursă : Reprodus cu permisiunea editorului din *Uncaptive Minds* 7 : 2 (vara 1994) : 19-34.

1. De cînd a fost scris acest articol, primul-ministru la care s-a făcut referire, Jozsef Antall, liderul Forumului Democrat Maghiar, a murit de cancer.

9
ÎNVINGÎND TOTALITARISMUL

Jacek Kuroń

Jacek Kuroń este unul dintre cei mai influenţi gînditori şi activişti democratici din Europa Centrală şi de Est. Pentru mai bine de două decenii, ideile lui au jucat un rol imens în maturizarea opoziţiei anticomuniste poloneze. După 1989, el a ocupat poziţii politice importante şi a continuat să propună analize pătrunzătoare atît ale prezentului, cît şi ale trecutului. Eseul său examinează colapsul comunismului în Polonia şi explică raţiunea din spatele disponibilităţii opoziţiei democratice de a se angaja în negocierile mesei rotunde, care au dus la sfîrşitul dictaturii comuniste în acea ţară.

Kuroń subliniază importanţa gradualismului şi respinge apelurile la o rebeliune devastatoare împotriva vechiului regim. Această strategie „evoluţionistă” a ajutat Solidaritatea să vină la putere fără a recurge la violenţă şi a permis o tranziţie lină de la comunism la democraţie. După cum atrage atenţia Adam Michnik în contribuţia sa la volum, unii dintre revoluţionari au considerat frustrantă această angajare într-o tranziţie negociată. Ceea ce demonstrează Kuroń în acest articol este că negocierile mesei rotunde dintre liderii comunişti şi o forţă politică autonomă, opusă sistemului existent, au reprezentat în sine un eveniment revoluţionar şi, implicit, o negare a totalitarismului.

* * *

Alegerile istorice din Polonia, din iunie 1989, au fost o consecinţă a discuţiilor „mesei rotunde” dintre opoziţie, unită în jurul Solidarităţii, şi autorităţi. Simplul fapt că autorităţile dintr-o ţară comunistă totalitară s-au întîlnit şi au negociat cu o forţă politică autonomă, opusă sistemului existent, a avut o importanţă fundamentală. A fost un eveniment extrem de neobişnuit şi, într-un fel, o negare a totalitarismului.

Totalitarismul este o încercare de a dirija în întregime viaţa socială. El se bazează pe controlul exclusiv al centrului de putere asupra organizării tuturor activităţilor. Acest monopol este atît de complet încît, dacă cetăţenii se adună şi discută liber o problemă atît de simplă precum repararea acoperişurilor unui bloc de apartamente, devine o provocare la adresa autorităţii centrale.

Pe lîngă monopolul organizării există un monopol al informaţiei, însemnînd că orice cuvînt tipărit – fără a mai menţiona media electronice – este controlat de autoritatea centrală. Iar aceste monopoluri duc, la rîndul lor, la un monopol al autorităţii centrale asupra luării deciziilor. Evident, un astfel de ideal totalitar nu poate fi pus în aplicare în totalitate, dar însăşi încercarea de a-l realiza distruge viaţa politică şi economică a unei naţiuni.

Negocierile dintre o opoziţie organizată şi autorităţi, transmise de televiziune fără a fi cenzurate şi difuzate în fiecare locuinţă, au semnalat faptul că totalitarismul a fost distrus într-o asemenea măsură, încît toate aceste trei monopoluri au fost încălcate. Dar, desigur, discuţiile mesei rotunde nu au reprezentat în nici un caz cel dintîi pas către desfiinţarea monopolului totalitar al puterii. Adevărata breşă s-a produs în 1980, cînd un val masiv de greve a dus la înfiinţarea Solidarităţii, un sindicat independent pe care guvernul central a fost forţat să-l recunoască. Acesta a fost cu adevărat momentul în care sistemul totalitar din Polonia a fost distrus.

La acea vreme am scris un eseu intitulat „What Next ? ” („Ce urmează ? ”), în care comparam situaţia politică din Polonia cu mersul trenurilor. Un program al trenurilor în care fiecărui al zecelea tren i s-a permis să opereze independent, condus printr-un acord între mecanicul de locomotivă şi pasageri, fie va impune o schimbare a principiului care guvernează funcţionarea căilor ferate, fie va duce la o serie de catastrofe.

Aşa se prezenta situaţia în Polonia în 1980-1981, cînd o mişcare independentă de masă, cuprinzînd mai mult de jumătate din populaţie, a fost creată *în interiorul* sistemului totalitar. Din moment ce *nomenclatura*, aparatul puterii, nu a vrut să facă schimbările structurale necesare, catastrofa a fost inevitabilă. Ea s-a produs pe 13 decembrie 1981, o dată cu impunerea Legii marţiale. Tancurile au ieşit pe străzi. Toate legile au fost suspendate. Populaţia a fost terorizată şi forţată să se supună unei dictaturi militare şi poliţieneşti.

S-ar putea concluziona că dacă totalitarismul ar fi fost distrus în Polonia în 1980, prin apariţia unei mişcări opoziţioniste de masă, atunci suprimarea acestei mişcări prin Legea marţială ar fi reinstaurat totalitarismul. Dar eu cred că o astfel de concluzie ar fi greşită, pentru că anumite procese sociale sînt într-adevăr ireversibile.

Explozia care a dat naştere Solidarităţii a fost o negare a totalitarismului, dar şi Legea marţială a fost o negare a totalitarismului. Pentru că un sistem totalitar este bazat pe cele trei monopoluri ale organizării, informaţiei şi luării deciziilor, cu cît sistemul este mai bun, cu atît el este mai bine camuflat. El devine aproape invizibil. În Polonia, înainte de 1980, a existat un parlament şi un sistem multipartinic, care exista numai cu numele ; cititorilor li se oferea o diversitate de publicaţii. În aparenţă, se crea iluzia că aceasta era o democraţie parlamentară normală.

În august 1980, această iluzie a fost subminată de revoluţia populară paşnică. Dar tot ce a rămas din această iluzie a fost ruinat chiar de către autorităţi atunci cînd au declarat Legea marţială şi au precizat clar că vor folosi forţa brută pentru a reprima societatea poloneză. Faptul că într-un sistem totalitar fiecare persoană, fiecare membru al societăţii este implicat într-o anumită măsură creează un anumit contract social. Noi, cei din opoziţie, am denunţat acest contract în august 1980. Dar autorităţile au distrus contractul în decembrie 1981.

A fost creată o dictatură bazată numai pe forţă. Autorităţile aveau atunci două opţiuni. Una era aceea de a menţine această dictatură a forţei brute – o dictatură care distruge totul, inclusiv economia, chiar mai repede decît un totalitarism obişnuit. A doua opţiune era aceea de a renunţa la această formă de dictatură. În sfîrşit, după un număr de încercări inutile de a găsi diverse soluţii, autorităţile au decis că ar fi posibil să ajungă la un acord cu societatea, încheind o înţelegere cu opoziţia. Ca rezultat, au fost create condiţiile pentru negocierile mesei rotunde, negocieri care aveau scopul de a permite societăţii să se organizeze şi să iniţieze o mişcare treptată spre democraţie.

Cu alte cuvinte, discuţiile mesei rotunde au marcat o anumită etapă în lupta continuă pentru democraţie a poporului polonez. Dar a devenit posibil ca această etapă să fie atinsă numai în urma intensei activităţi sociale din zilele de legalitate a Solidarităţii şi a extinsei rezistenţe clandestine din timpul Legii marţiale.

Istoria poloneză recentă a dovedit falsitatea presupunerii că totalitarismul poate fi distrus numai din exterior, că nu există forţe interne capabile să învingă sistemul totalitar. Prin constituirea organizaţiilor independente, societatea poate eroda totalitarismul din interior.

Dar cum poate societatea să se organizeze sub un sistem totalitar ? Pentru a răspunde la această întrebare, trebuie să atrag atenţia asupra faptului că această mişcare spre autoorganizarea societăţii poloneze nu a început brusc în august 1980. Noi am început cu mulţi, mulţi ani înainte. Amintindu-mi de aceşti ani timpurii, în lumina a ceea ce s-a realizat acum, privesc înapoi cu uimire. A fost atît de simplu atunci. Tot ceea ce doream era să citim cărţi, să vorbim liber între noi, să adunăm bani pentru oamenii care aveau nevoie de ajutor : cele mai simple acţiuni umane. Totuşi, societatea poate fi organizată în jurul unor acţiuni şi scopuri simple, iar însuşi acest fapt reprezintă o bombă cu ceas care ticăie sub totalitarism.

Există încă o problemă, care trebuie subliniată, legată de strategia noastră. Mulţi dintre prietenii noştri, membri ai opoziţiei din Polonia, ne-au întrebat : De ce mergeţi la negocierile mesei rotunde ? Nu ar fi mai bine să continuăm să organizăm oamenii pentru a mări potenţialul unei explozii sociale – o explozie socială care ar mătura sistemul totalitar ?

Răspunsul nostru a fost : „Nu”. Nu vrem să distrugem sistemul prin forţă. Pentru aceasta pot fi enumerate cîteva motive. Cel mai simplu este acela că

totalitarismul este un sistem creat şi proiectat în mod artificial, iar un asemenea sistem distruge toată viaţa din jurul lui. Dacă distrugi un asemenea sistem politic, nu poţi restaura un sistem din trecut sau importa un sistem din afară. Trebuie să creezi un sistem nou. Dar acest sistem nou ar fi, de asemenea, construit în mod artificial şi ar readuce toate defectele vechiului sistem.

Prin urmare, drumul spre democraţie trebuie să fie un proces de evoluţie treptată, o construcţie graduală a instituţiilor democratice. Este o revoluţie în sensul că noi schimbăm radical sistemul. Mergem de la totalitarism spre democraţie. Dar dacă este să avem o revoluţie cu adevărat democratică, ea trebuie realizată printr-un proces gradual.

Notă

Sursa : Reprodus cu permisiunea editorului din *Journal of Democracy* 1 : 1 (iarna 1990) : 72-4.

Partea a III-a

VIITOR

10
VIITORUL REVOLUŢIEI LIBERALE

Bruce Ackerman

Teoreticianul politic Bruce Ackerman se numără printre cei ce privesc revoluţiile din 1989 ca pe o componentă a renaşterii globale a valorilor liberale la sfîrşitul secolului XX. Interpretarea sa lărgeşte domeniul de analiză dincolo de graniţele Europei de Est şi explorează colapsul autoritarismului în Africa de Sud şi America Latină. Astfel, victoria principiilor liberale în fostele ţări comuniste face parte dintr-un proces definitoriu pentru stadiul tîrziu al modernităţii şi reabilitează cîteva dintre promisiunile de emancipare non-iacobine, de mult uitate, ale Revoluţiei franceze. Soliditatea realizărilor democratice din Est va avea un impact major asupra succesului construirii unei Europe unite pluraliste. Viziunea sa asupra revoluţiilor din 1989 este legată de interpretările oferite de Jeffrey C. Isaac şi S.N. Eisenstadt în eseurile lor cuprinse în acest volum, prin aceea că subliniază natura nontotalistă şi nonutopică a acestor schimbări. Această contribuţie este originală prin încăpăţînarea de a considera 1989 ca parte a renaşterii globale a revoluţiei liberale văzută ca posibilitate istorică universală.

La fel ca şi polonezul Adam Michnik, Ackerman este preocupat de tranziţia de la prima la cea de-a doua etapă a revoluţiei. El susţine că apariţia noilor elite şi a tensiunilor culturale postcomuniste, inclusiv aparenta marginalizare a foştilor disidenţi nu înseamnă înfrîngerea acestor revoluţii. Istoria nu s-a sfîrşit, afirmă el, în opoziţie cu profeţi ai triumfului inexorabil al democraţiei liberale precum Francis Fukuyama. Împreună cu Jeffrey C. Isaac şi Ken Jowitt, Ackerman anticipează o rezistenţă puternică faţă de valorile liberale, venind din partea clericalismului şi a fundamentalismului etnic, şi avertizează împotriva iluziilor autolaudative ale Vestului.

* * *

Una este să stai pe margine şi să arăţi cu insistenţă că fereastra oportunităţii se închide peste revoluţiile din Europa de Est şi cu totul altceva să acţionezi cu fermitate şi să obţii în mod democratic consimţămîntul pentru o constituţie care

defineşte termenii politici pentru o nouă eră. Mai mult, nu ar fi corect să exagerez importanţa îngrijorărilor mele constituţionale. Chiar dacă temerile mele se adeveresc, nu ar fi pentru prima dată în istoria lumii cînd o mişcare politică în ascensiune a ratat să-şi valorifice la maximum şansele. Ar fi mai mult decît satisfăcător dacă cei mai mulţi dintre est-europeni – datorită conducerii, norocului şi sprijinului popular – ar reuşi să-şi croiască drum spre democraţia liberală, evitînd cele mai grave excese ale naţionalismului xenofob, care ar putea servi drept acoperire pentru noi autoritarisme.

Dacă se poate realiza atît de mult, revoluţiile din 1989 vor avea o importanţă durabilă pentru noi toţi, oricît de departe ne-am afla de locul faptelor. Exploatînd un moment de slăbiciune a comunismului, est-europenii nu numai că au distrus un puternic sistem de opresiune, dar ne-au oferit şi un motiv de a regîndi însăşi promisiunea revoluţiei. În ciuda consecinţelor tragice ale mobilizărilor revoluţionare din 1917 pînă în prezent, secolul se sfîrşeşte printr-o afirmaţie extraordinară : bărbaţii şi femeile *pot* stabili un nou început şi construi o lume mai bună – una care nu va arăta deloc ca o utopie, care va promite totuşi mai multă diversitate şi libertate decît cumplita tiranie birocratică pe care a înlocuit-o.

Ce putem înţelege noi, ceilalţi din acest triumf, în cazul în care se va dovedi a fi aşa ceva ? Am subliniat deja importanţa acestei probleme pentru Europa de Vest. După ce mă voi întoarce pe scurt la acest punct, îi voi lua în considerare pe cei care, la fel ca şi mine, stau pe margine, în Africa, în cele două Americi sau în altă parte a lumii. Pentru că liberalii din aceste zone se confruntă cu probleme foarte diferite, succesul est-european are semnificaţii diferite – dar sugerează ele oare relevanţa perpetuă a proiectului revoluţionar ?

După cum am văzut, dificultatea principală a liberalilor din Europa de Vest nu este legată de construirea unei economii de piaţă orientate spre drepturi. Ea constă în pericolul ca eforturile pentru o federaţie europeană, depuse de elitele politice şi economice începînd din perioada războiului rece, să fie ruinate prin redeşteptarea naţionalismului. Cu toate acestea, exemplul revoluţiilor est-europene poate asigura resurse importante pentru lupta iminentă împotriva sistemului statal occidental. Succesul est-europenilor în a se mobiliza în vederea unor schimbări politice constructive poate atenua serioasele temeri pentru o revoluţie generată de terorile secolului XX. Dacă aceşti est-europeni pot redefini termenii de bază ai existenţei lor politice, de ce nu ar putea şi vest-europenii ?

Răspunsul dat de Occident va avea, la rîndul său, un impact puternic asupra Estului. Dacă occidentalii se mobilizează şi conferă un înţeles politic mai profund Comunităţii Europene, această dinamică revoluţionară va întări poziţia celor din Est, aflaţi în căutarea unor soluţii constituţionale liberale ; dacă occidentalii se întorc la un naţionalism retrograd, impactul în Est va fi devastator. În acelaşi timp, soarta proiectului de construcţie constituţională în Est se va

repercuta asupra Vestului. Dacă democraţia liberală eşuează în Est, Vestul se va clătina sub presiunea milioanelor de emigranţi căutînd azil politic, încercînd să evadeze dintr-un nou ciclu de autoritarism şi sărăcire ; migraţiile în masă, la rîndul lor, ar putea aţîţa sentimentele naţionaliste şi înclina balanţa în confruntarea occidentală dintre federalismul liberal şi naţionalismul retrograd.

Atît în Est, cît şi în Vest, succesul sau eşecul europenilor în a profita de posibilităţile revoluţionare deschise în 1989 va modela destinul întregii planete pentru mult timp de acum încolo. Acesta este motivul pentru care am adăugat o voce americană la prezenta dezbatere europeană. Nici Atlanticul şi nici Pacificul nu sînt suficient de mari pentru a ne izola, pe noi ceilalţi, de greşelile sau succesele Europei. Sîntem cu toţii părţi interesate.

Pe măsură ce disputa asupra identităţii europene continuă cu repeziciune, 1989 va avea un impact imediat, chiar dacă nu atît de evident, asupra eforturilor celorlalţi de a-şi defini propriile dileme politice. Sîntem oare în măsură să începem a întrezări în ce mod reapariţia revoluţiei liberale remodelează termenii definirii politice în restul lumii ?

Dincolo de Europa

Eseul meu a început prin a respinge ideea unei revoluţii totale. Aceasta este o noţiune care poate admite numai o interpretare teologică, ca atunci cînd Cristos a intrat în istorie şi, în ochii credincioşilor, a transformat în mod radical însăşi natura Fiinţei în Lume. Revoluţionarii liberali resping asemenea transformări totalizante. Ei neagă faptul că simplii muritori pot încerca în manieră coerentă să evadeze complet din istorie. Orice nou început este parţial, purtînd cu sine o mare parte a bagajului cultural şi practic al trecutului.

Proiectul revoluţionar nu este, prin urmare, lipsit de sens ; oamenii nu sînt dumnezei, dau nu sînt nici brute. Deşi nu pot evada din istorie, ei nu sînt sortiţi să repete la nesfîrşit modelele trecutului. Critica fundamentală, chiar dacă parţială, şi reorganizarea vieţii sociale vor continua să deosebească între fiinţele umane şi să le asigure, în suficientă măsură, controlul asupra condiţiilor existenţei lor.

Probabil că aceasta nu spune mult, dar este tot ceea ce pot reuni atunci cînd mi se cere să formulez semnificaţia generală a reapariţiei revoluţiei liberale văzută ca o posibilitate istorică universală. Dat fiind faptul că revoluţiile liberale sînt întotdeauna parţiale şi depind de contextul local, determinat de practicile şi ideile general acceptate, esenţa acestei discuţii va consta întotdeauna în detalii, pe care eu nu le pot oferi aici. Cu toate acestea, cîteva priviri fugare în jurul lumii pot ajuta la orientarea cercetărilor viitoare.

În prezent, cea mai revoluţionară situaţie există în Africa de Sud, care se confruntă cu provocări foarte diferite de cele ale Europei. Există puţine temeri că momentul constituţional va fi subestimat. Dimpotrivă : negocierea unei noi constituţii asigură mecanismul esenţial prin care negrii şi albii mobilizaţi politic vor încerca să formuleze termenii noului lor început împreună.

Atît Mandela, cît şi de Klerk şi-au demonstrat abilitatea în dirijarea speranţelor şi temerilor alegătorilor lor în direcţii liberale. Problema este dacă acest efort de construcţie constituţională va continua sau dacă se va dezintegra în violenţă de masă şi acte de răzbunare oarbă pentru nedreptăţile trecute. În acest context, imaginea Europei de Est joacă un rol modest, dar salutar. Mai important, ea va atenua elementul marxist conservator din Congresul Naţional African. Colapsul comunismului în Europa oferă o şansă ca obositele doctrine marxiste, care au sărăcit o parte atît de importantă a Africii, să fie abandonate cu eleganţă. Avînd în vedere că peste tot în lume comunismul bate evident în retragere, conservatorii nu mai pot pretinde cu uşurinţă că, la sfîrşitul istoriei, Africa de Sud va avea parte de un viitor socialist luminos. N-ar trebui oare ca, în schimb, clasa muncitoare să-şi urmărească cu hotărîre propriile interese în cadrul constituţional al unui sistem bazat pe protejarea drepturilor, pe orientarea către piaţă şi pe proprietatea privată ?

Acceptarea de către populaţia de culoare a economiei politice liberale va fi o încurajare pentru ca albii să continue actuala cursă de reconciliere interrasială. De Klerk a mobilizat genial propriul electorat pentru un referendum esenţial pentru susţinerea compromisului constituţional. După ce a cîştigat o importantă victorie la urne, el se află acum într-o poziţie consolidată, de unde poate răspunde afirmativ în cazul în care Mandela poate angaja în mod credibil mişcarea sa în favoarea soluţiei constituţionale democratice liberale. Chiar dacă centrul liberal va rezista, ambele părţi vor avea de-a face cu destui extremişti. Dar gîndiţi-vă cu cît le-ar fi fost mai grea misiunea dacă revoluţia comunistă din întreaga lume ar fi continuat să-i inspire pe activiştii Congresului Naţional African şi să tulbure viitorul atît de multor albi.

În ciuda importanţei sale, Africa de Sud reprezintă o variaţiune pe o temă de mult cunoscută : un moment revoluţionar contestă o structură europeană consolidată, folosind simbolurile naţionalismului şi socialismului pentru a mobiliza populaţia colonială împotriva opresiunii. Uitîndu-ne de jur-împrejurul lumii, e greu să identificăm multe alte locuri în care este probabil ca această poveste să se repete. Peru ? Cambodgia ? Filipine ?

Prin contrast, un nou scenariu se repetă cu o frecvenţă şi o importanţă crescînde. Îl voi denumi dinamica de „a doua generaţie”. Acesta include naţiunile care s-au angajat cu succes în revoluţii coloniale în acest secol. Unele dintre aceste revoluţii au fost aplicări directe ale modelului bolşevic. Dar multe au avut

rădăcini mult mai adînci în cultura locală ; revoluţiile din regiuni atît de diferite ca Mexic şi India, Israel şi Algeria, toate au fost mobilizări de masă inspirate iniţial de un amalgam de idei socialiste şi naţionaliste. Multe alte mişcări au eşuat în a genera un nivel similar de susţinere populară activă şi, cu toate acestea, au fost diferite din punct de vedere cultural – ca, de exemplu, socialismul Baas în Orientul Mijlociu, precum şi multe mişcări socialiste africane din timpul primei generaţii a independenţei.

Toate aceste proiecte revoluţionare se confruntă cu o problemă similară. Generaţia care a cîştigat victoriile anterioare a murit sau este pe moarte ; vechile şi impresionantele sloganuri naţionaliste şi socialiste servesc acum drept acoperire pentru o birocraţie coruptă. Pentru noua generaţie, provocarea constă în reînnoirea şi redefinirea direcţiei politice. În acest context, revoluţiile europene din 1989 au un impact simbolic covîrşitor. Iată scenariul pe cale de apariţie : revoluţiile europene, împreună cu eşecul local al planificării centralizate, încurajează elitele politice să recunoască necesitatea unei schimbări fundamentale. Pentru a obţine un succes liberal decisiv, totuşi, nu este suficientă numai punerea rapidă în aplicare a programelor liberale de dezvoltare economică şi socială, orientate spre piaţă şi spre protejarea drepturilor. Reformatorii trebuie, de asemenea, să cîştige un larg suport popular dacă speră să înfrîngă interesele birocratice şi economice consolidate, constituite în etapa anterioară de evoluţie revoluţionară.

Cele mai promiţătoare experimente privind asemenea transformări liberale au avut loc în America Latină. Atît Mexicul, cît şi Argentina furnizează variaţiuni ale aceleiaşi situaţii tipice : la conducerea mişcărilor politice – PRI [*Partido Revolucionario Institucional*] în Mexic, peroniştii în Argentina – se ridică lideri care, anterior, repurtaseră triumfuri revoluţionare pe baza unor obiective naţionaliste sau socialiste. Cu toate acestea, atît Salinas în Mexico, cît şi Menem în Argentina încearcă reforme liberale de anvergură, care vor contesta din ce în ce mai mult simbolurile moştenite. Vor fi ei capabili să mobilizeze un sector larg al electoratului lor proletar tradiţional, împreună cu clasele de mijloc, pentru a susţine un succes decisiv al liberalismului ? Chiar dacă asemenea „revoluţii de sus” eşuează, vor apărea oare lideri răzvrătiţi, care să încerce revoluţii liberale „de jos”, ca în Polonia şi Rusia ?

În acest moment, Statele Unite se află într-una din puţinele zone neatinse de ameninţarea sau promisiunea unei revoluţii liberale. Americanii pot întîmpina cu bucurie noile posibilităţi deschise de o transformare mondială, dar ei par în mod curios neatinşi – ca şi cum ar fi carierişti insensibili sau *voyeuri* satisfăcuţi de sine ?

De la Iluminism încoace, America a servit drept principal model de revoluţie liberală. James Madison, Abraham Lincoln, Martin Luther King, Jr. – aceştia şi mulţi alţii au obţinut conducerea politică fiind în fruntea mişcărilor cetăţenilor

pentru o schimbare conştientă. După o generaţie de sacrificiu şi dezbatere, mişcările au cîştigat acceptul mobilizat al majorităţii americanilor pentru un nou început în relaţiile reciproce. Multe dintre aceste acte colective de reînnoire au împins societatea într-o direcţie liberală, spre separarea Bisericii de Stat, spre protejarea pieţelor libere şi, dincolo de egalitatea formală, spre dreptatea socială.

Sînt ultimul care să nege cît de mari sînt nereuşitele Statelor Unite. Pe lîngă multe altele, ele nu reuşesc să asigure nivelul de justiţie socială care este de la sine înţeles în social-democraţiile europene. Cu toate acestea, succesul american în mobilizarea energiilor cetăţenilor pentru o schimbare constructivă, atît în perioada *New Deal*-ului, cît şi în perioada drepturilor civile, a jucat un rol important în lupta secolului XX împotriva fascismului şi bolşevismului. În timp ce liberali europeni traumatizaţi, precum Hayek, vesteau că aspiraţia spre justiţie socială pavează drumul către servitute, liberalii americani au putut rămîne mai sceptici faţă de apelurile antirevoluţionare apocaliptice. Oricare ar fi limitările lor reale, *New Deal*-ul şi mişcarea pentru drepturi civile au oferit demonstraţii concrete ale unei posibilităţi diferite : aceea că bărbaţii şi femeile ar putea lucra împreună pentru a construi noi începuturi în căutarea lor comună pentru o societate mai justă şi mai liberă.

Cum să întîmpinăm, atunci, veştile extraordinare din Europa ? Ar putea fi – ar trebui să fie – un memento al trecutului american şi o provocare pentru a ne asuma responsabilitatea în vremea noastră. Sigur, ar fi ridicol să sperăm la un succes apropiat. Americanii trăiesc o perioadă de „politică de rutină”. Niciodată, din anii ’20 încoace, partidele politice consacrate nu au generat atît de puţin interes în rîndurile americanilor obişnuiţi. Dar cel puţin două mişcări din afara partidelor se bucură de o reală încredere : ecologismul şi feminismul au mobilizat un public larg şi au atras un interes politic susţinut. Nici una dintre aceste mişcări, totuşi, nu a considerat ca fiind o prioritate reunirea forţelor cu grupurile mai consacrate pentru drepturi civile şi sindicale pentru a face faţă singurei crize extrem de presante : ruşinea ghetoului american. Fără un efort enorm de a educa următoarea generaţie de copii din ghetou, americanii se vor confrunta, la începutul secolului următor, cu un nivel patologic de alienare faţă de iniţiativa civică. O democraţie liberală civilizată nu va supravieţui dacă americanii vor permite ca principalele lor oraşe să devină centre de proliferare a declasaţilor fără educaţie sau speranţă.

Nu era nevoie de revoltele din Los Angeles [din 1992] pentru ca acest lucru să devină evident. Se pune întrebarea dacă americanii dispun de voinţa politică de a întreprinde ceva serios în această privinţă. Revoluţiile liberale sînt întreprinderi dificile, care cer ca milioane de oameni să-şi neglijeze propriile interese pentru a se concentra asupra misiunii de reînnoire politică. Au existat întotdeauna,

în fiecare generaţie, cîţiva americani gata să se sacrifice. Dar pot ei oare să-i mobilizeze pe majoritatea concetăţenilor lor pentru a sprijini dreptatea socială ? Americanii vor avea mari probleme dacă vor mai rămîne mult timp deoparte, lăsînd altora grija de a purta torţa revoluţiei liberale în noul secol.

Sfîrşitul istoriei

Înfrîngerea comunismului nu reprezintă tocmai sfîrşitul istoriei. Ea poate fi comparată cel mai bine cu sfîrşitul unui război civil dintre doi copii ai Iluminismului european. În ciuda luptei dintre ei, atît comuniştii, cît şi liberalii sînt de acord asupra multor lucruri : separarea Bisericii de Stat ; negarea ierarhiilor tradiţionale bazate pe castă, sex sau rasă ; respingerea naţionalismului xenofobic şi aspiraţia către dreptate socială. Mai departe, bătălia s-a dezlănţuit din cauza faptului că luptătorii s-au bazat pe versiuni foarte diferite ale acestor idealuri iluministe ; toate diferenţele dintre ei s-au adăugat unei înţelegeri radical diferite a naturii autorităţii statului şi a caracterului libertăţii umane.

La sfîrşitul războiului civil însă, partea învingătoare este traumatizată. Nu mai poate duce o bătălie negativă împotriva răului evident al totalitarismului birocratic. Trebuie să se angajeze într-o luptă pozitivă pentru a-şi realiza propriile idealuri de libertate şi egalitate şi trebuie să construiască o ordine politică care să stimuleze sprijinul ferm al unei populaţii diverse şi critice.

Acest lucru trebuie realizat înfruntînd rezistenţa unor adversari redutabili. Fundamentaliştii religioşi din cea mai mare parte a lumii resping separaţia Bisericii de Stat, pe care liberalismul o susţine, precum şi insistenţa liberalismului asupra dreptului fundamental al fiecărei persoane de a-şi defini propriul rai şi iad. Societăţile neo-confucianiste din Asia rezistă contestării ierarhiilor tradiţionale şi proclamării dreptului de a fi diferit, specifice liberalismului. Culturile indigene din Africa şi din unele părţi ale Americii Latine pot găsi chiar şi mai greu de apreciat valorile iluministe.

Avînd în vedere acest context mondial, este cu o mie de ani prea devreme să se sugereze, împreună cu Francis Fukuyama, că victoria în războiul civil împotriva comunismului nu permite liberalilor o altă opţiune decît să se întoarcă la jalnicele satisfacţii consumeriste ale societăţii de piaţă[1]. Realitatea este foarte diferită ; dacă profităm de moment, dacă extindem domeniul de funcţionare a democraţiei constituţionale dincolo de zonele liberale centrale, putem furniza o dovadă convingătoare că liberalismul *a meritat* să cîştige lupta în 1989. În istorie cel puţin, un succes îl atrage pe un altul. Liberalii din Germania au reuşit să construiască, după nazism, o democraţie care funcţionează – o realizare care,

după cum am văzut, serveşte astăzi drept model pentru alte procese de construcţie constituţională. Dacă liberalii reuşesc astăzi în Polonia, în Rusia sau în Africa de Sud, triumful lor va sugera şi altora că revoluţia liberală nu este o speranţă deşartă, ci o posibilitate politică reală.

Viitoarele succese pot, la rîndul lor, să-i inspire pe alţii, din viitorul mai îndepărtat, să privească înapoi la 1989 ca la o cumpănă a apelor. Atunci a fost momentul, vor spune ei, în care promisiunea Revoluţiei franceze a început, în sfîrşit, să fie reînviată, după abominabilele false începuturi şi după speranţele spulberate ale secolului XX. Poate că ei îşi vor îngădui chiar luxul de a le explica copiilor lor că triumful liberalismului a fost inevitabil din punct de vedere istoric.

Dar noi ştim că poate fi şi altfel. Este la fel de posibil ca lumea din 2020 să aibă o înfăţişare foarte diferită. Ea va cuprinde o Europă de state-naţiune ostile şi o Americă sărăcită de naţionalism economic, frămîntată de diviziuni etnice şi de alienarea cartierelor sărace lipsite de speranţă. Autoproclamata Lume întîi va trebui să se ferească de un complex mai larg de xenofobii concurente şi proletariate înverşunate, în timp ce se va sufoca într-un mediu la distrugerea căruia, cu inconştienţă, au contribuit cu toţii.

Promisiunea lui 1989 va fi dispărut ca un vis, iar acest eseu va servi ca o amintire amară a iluziei liberale.

Notă

Sursa: Reprodus cu permisiunea autorului din Bruce Ackerman, *The Future of Liberal Revolution* (New Haven, CT: Yale University Press, 1992), pp. 113-123. Copyright © 1992, Yale University Press.

1. Vezi Francis Fukuyama, *The End of History and the Last Man* (New York: Free Press, 1992).

11
MOŞTENIREA LENINISTĂ

Ken Jowitt

Specialistul american în ştiinţe politice Ken Jowitt este bine cunoscut pentru stilul său neortodox şi inovator de a interpreta societăţile comuniste şi post-comuniste. În acest articol, el insistă asupra importanţei „eredităţii” leniniste pentru înţelegerea colapsului comunismului şi a ceea ce a urmat după regimurile de tip sovietic. Tradiţiile culturale şi politice, amintirile şi obişnuinţele sînt esenţiale în modelarea noilor societăţi. Nu există nici un motiv pentru a sărbători apariţia unei societăţi deschise ca fiind singura consecinţă posibilă a naufragiului leninist. Într-adevăr, după cum argumentează Jowitt (în acord cu Daniel Chirot, Tony Judt şi G.M. Tamás), tradiţiile regiunii nu sînt în primul rînd liberale. Fascismul, socialismul şi ţărănismul (fără a mai aminti clericalismul şi corporatismul) au reprezentat tendinţe majore în cadrul culturilor politice interbelice ale Europei de Est, iar posibilitatea ca acestea să revină nu trebuie exclusă cu uşurinţă. În mod similar, modelele mentale şi politice colectiviste autoritare de tip leninist vor continua să afecteze aceste societăţi, în ciuda retoricii anticomuniste ferme a noilor elite.

Contribuţia echilibrată a lui Jowitt completează analizele propuse de Chirot, Eisenstadt şi Ackerman asupra revoluţiilor din 1989, prin aceea că exprimă dubii serioase cu privire la perspectivele unei evoluţii rapide şi relativ calme a guvernelor democratice liberale din regiune. În viziunea sa, absenţa ataşamentelor politice definite ideologic duce la o fragmentare politică endemică şi favorizează evoluţiile autoritare (ceea ce el numeşte „autoritarism liberal”). Avertismentele sale cu privire la riscul izolării de Occident a Europei de Est nu trebuie subestimate : o „fortăreaţă Europa” liberală, care exclude Estul, va lăsa ţările postcomuniste ostatice experimentelor periculoase ale populismului etnocentric, autoritar.

* * *

Geografie conceptuală

Graniţele Europei de Est – politice, ideologice, economice şi militare – au fost redefinite în mod radical de două ori în mai puţin de un secol. La sfîrşitul primului război mondial, „dispariţia Imperiului austro-ungar (un eveniment cu adevărat memorabil în istoria europeană) a lăsat o mare lacună în geografia conceptuală a Europei. Din ce se compune acum Europa Centrală? Care era Estul, care era Vestul, într-o întindere de pămînt ale cărei diviziuni politice au fost refăcute complet şi de nerecunoscut în decursul unei singure vieţi?"[1]. În 1989, blocul sovietic a dispărut; partidele comuniste din fiecare ţară est-europeană au adăugat la pierderea anterioară a ţelului ideologic, din timpul perioadei „socialismului real", şi pierderea puterii politice; iar Uniunea Sovietică, „Centrul neînduplecat… impersonal, perpetuu"[2] al acestui imperiu, nu numai că a tolerat, dar chiar a provocat colapsul acestuia. Rezultatul este o lacună în „geografia conceptuală" a Europei, nu mai puţin semnificativă decît cea din 1918.

În 1987, împreună cu Dan Chirot, am atras atenţia că „datorită experienţei sale istorice, diversităţii tradiţiilor sale culturale şi vulnerabilităţii sale în faţa intervenţiei marilor puteri, Europa de Est a avut şi va continua să aibă un rol creativ unic în a produce idei şi soluţii experimentale pentru rezolvarea problemelor majore ale lumii moderne. În prima jumătate a secolului XX, Europa de Est a adus contribuţii inovatoare majore nu numai la un număr de mişcări artistice şi literare importante, dar şi la unele ideologii politice, precum fascismul, socialismul şi ţărănismul"[3]. Dispariţia în masă a regimurilor leniniste din Europa de Est, în 1989, este un eveniment dramatic, promiţător şi neliniştitor, iar consecinţa sa imediată este o contestare deschisă a graniţelor şi identităţilor regiunii, precum şi a părţilor ei constitutive. Indiferent dacă transformarea este privită ca un imperativ, ca un proces sau ca o consecinţă, Europa de Est este pe cale de a-şi redefini cadrul de referinţă cultural, instituţiile economice şi politice şi graniţele politico-teritoriale. Încă o dată, Europa de Est a devenit un laborator în care au loc o serie de experimente în condiţii nu tocmai controlate. Cel mai probabil, majoritatea vor eşua, dar cîteva vor reuşi, iar multe dintre acestea vor avea, în mare măsură, trăsături capitaliste antidemocratice. Indiferent de rezultatul dezordinilor curente din Europa de Est, un lucru este clar: noile modele instituţionale vor fi determinate de „ereditatea" şi moştenirea a patruzeci de ani de conducere leninistă.

„Ereditatea”

Confruntaţi cu un mediu turbulent, intelectualii au tendinţa, vizibilă şi previzibilă, de înţeles întru cîtva, de a restaura certitudinea în mod idiomatic. Acesta este, cu siguranţă, cazul Europei de Est. Una dintre expresiile cele mai pronunţate ale acestei situaţii o constituie repetarea obsesivă a frazei „tranziţie spre democraţie”, ca şi cum rostirea ei suficient de des şi invitarea unui număr suficient de specialişti în America Latină din Statele Unite la suficiente conferinţe în Europa de Est (şi în Uniunea Sovietică) vor garanta, în mod miraculos, un *telos* nou, capitalist democratic, în locul confuziei etnice, economice şi teritoriale care constituie realitatea cotidiană. Să reamintim observaţia lui Mefisto : „De obicei oamenii cred, doar auzind cuvinte,/ Că trebuie acolo să existe şi un anume înţeles”[4]. Din perspectiva „tranziţiei spre democraţie”, Europa de Est aminteşte de o tablă istorică scrisă cu cretă leninistă timp de patruzeci de ani, ştearsă în 1989 (în mare măsură) prin acţiunea sovieticilor şi aşteptînd, *tabula rasa*, să fie scrisă acum cu caractere de tip capitalist liberal.

Totuşi, orice analiză serioasă a şanselor democraţiei şi capitalismului de piaţă în Europa de Est trebuie să interpreteze confuzia însăşi, iar aceasta înseamnă o abordare analitică a „ereditătii” culturale, politice şi economice a patruzeci de ani de conducere leninistă. Dacă analiştii occidentali ar trata moştenirea leninistă în modul în care, după 1948, leniniştii au tratat propria lor moştenire est-europeană – adică, asemenea unei colecţii de „rămăşiţe” demodate istoric, constrînse să-şi piardă semnificaţia culturală, socială şi psihologică – ar comite o eroare intelectuală dintre cele mai grave. Toate moştenirile culturale şi instituţionale îşi modelează succesorii. Reconstituirea de către Peter Brown a unei epoci – antichitatea tîrzie – se bazează pe respingerea unei dihotomii simpliste continuitate *versus* discontinuitate ; cu alte cuvinte, pe evaluarea noilor, nicidecum absolutelor transformări ale moştenirii romane[5].

Unele moşteniri istorice contribuie în mod constructiv la dezvoltarea statelor succesoare. Karl van Wolferen prezintă un exemplu convingător (captivant, pentru mine) în sprijinul argumentului său că succesul economic actual al Japoniei este direct legat de „instituţiile şi tehnicile autoritare datînd din prima jumătate a secolului XX”[6].

Moştenirea leninistă modelează astăzi şi va continua să modeleze eforturile şi rezultatele dezvoltării în Europa de Est – deşi nu într-o manieră „japoneză”. În privinţa moştenirii leniniste, Timothy Garton Ash afirmă : „Începutul înţelepciunii, probabil, este recunoaşterea faptului că ceea ce a lăsat în urmă comunismul este un talmeş-balmeş extraordinar”[7]. Comentariul este pătrunzător, sugestiv şi

contrar aşteptărilor autorului. Moştenirea leninistă este contradictorie, confuză *şi*, din fericire, identificabilă. Altfel, nu ne rămîn decît două alternative, inadecvate şi de neacceptat : aplicarea/impunerea în mod simplist a literaturii (foarte slabă din punct de vedere teoretic) „tranziţiei spre democraţie" în contextul est-european/sovietic sau acceptarea – urmînd-o pe Mock Turtle – evenimentelor curente din Europa de Est ca Mister Modern (adică nu Istorie)[8].

Virtuţi personale *versus* virtuţi publice

Într-un mod curios, neintenţionat şi foarte logic, conducerea leninistă a reîntărit multe dintre cele mai pronunţate caracteristici ale culturii tradiţionale în întreaga Europă de Est (în Uniunea Sovietică şi în alte părţi). „Prin organizarea şi spiritul lor [regimurile leniniste] au stimulat o serie de răspunsuri sociale adaptative informale (comportamentale şi atitudinale) care, în multe privinţe, sînt compatibile şi întăresc anumite elemente de bază ale culturii politice tradiţionale a acestor societăţi", susţineam în 1974. „În schimb, aceste elemente sînt potrivnice apariţiei unui regim şi a unei societăţi cu un etos şi o structură întemeiate pe o relaţie complementară între spaţiul public şi cel privat, pe viabilitatea regulilor şi normelor impersonale şi pe valoarea egalitarismului exprimată prin rolul participantului efectiv." Astăzi aş formula-o mai succint, dar nu diferit : în Europa de Est (şi în alte părţi), experienţa leninistă a reîntărit distincţia exclusivă şi antagonismul dihotomic dintre spaţiul oficial şi cel privat.

Vreme de patruzeci de ani, indiferent de schimbările evolutive, destul de substanţiale, în relaţiile Partidului cu societăţile gazdă, partidele leniniste aflate la putere s-au definit şi s-au pretins, cu perseverenţă, a fi alternativa superioară şi dominantă a statului-naţiune, locul autarhic exclusiv al conducerii şi participării politice. Drept consecinţă politică, a fost reîntărită diferenţa tradiţională absolută dintre un spaţiu oficial, privilegiat, care domină, şi un spaţiu privat, caracterizat de suspiciune reciprocă, amintind de descrierea făcută de Montesquieu societăţii despotice[9]. În cea mai mare parte a Europei de Est (sau a Imperiului ţarist, apoi sovietic), nici înainte şi nici în timpul conducerii leniniste nu a existat nici un spaţiu public care să cuprindă întreaga naţiune, integrînd-o politic. Experienţa leninistă a reîntărit şi a sporit cu intensitate imaginea deja negativă a domeniului politic şi caracterul insular al spaţiului privat. Această realitate s-a manifestat în diferite moduri în timpul perioadei de conducere leninistă şi persistă astăzi, nu numai din inerţie, în întreaga Europă de Est.

În primul rînd, monopolul politic al Partidului şi relaţia sa represivă cu populaţia au produs, în Europa de Est, o cultură politică de „ghetou". Populaţia,

în general, privea domeniul politic ca pe ceva periculos, ceva ce trebuie evitat. În comunism, angajarea politică însemna să ai necazuri. Activitatea politică (nu participarea) impusă de regim a consolidat şi a intensificat înstrăinarea politică şi psihologică a populaţiei. În acelaşi timp, Partidul nu putea fi pretutindeni. Astfel că partidele leniniste au negociat privatizarea *de facto*, în zonele nonprioritare, în schimbul controlului activ al Partidului şi al infiltrării în zonele prioritare. Acest lucru a fost valabil în special în timpul perioadei Brejnev, cînd egoismul personal – *personalismul*, şi nu individualismul[10] – a devenit o realitate socio-culturală majoră. După cum am susţinut în 1974, *disimularea* a devenit legătura efectivă (şi debilitantă din punct de vedere etic şi politic) dintre oficialul dominant şi postulantul societal, de-a lungul întregii perioade de conducere comunistă. Timp de patru decenii, disimularea a devenit caracteristica esenţială a reprezentării (greşite) a eului public sau, mai degrabă, vizibil al populaţiei. Disimularea reflecta spaima şi reacţiile de eschivare ale unei populaţii subordonate : necesitatea de a abate atenţia Partidului de la neîndeplinirea posibilă sau reală a unei sarcini şi de a devia infiltrarea nestînjenită a acestuia în viaţa privată şi socială a cuiva. De asemenea, disimularea a furnizat unei populaţii înstrăinate mijloacele de interacţiune curentă cu un regim puternic, consolidat şi ilegitim.

Absenţa unei *identităţi publice comune* în calitate de cetăţeni, un rol care ar permite o egalizare a conducătorilor cu cei conduşi şi ar permite discuţii şi dezbateri adevărate, a avut o a doua consecinţă : locul central al zvonurilor ca discurs public voalat. În *Agricola*, Tacit spune că zvonul „nu este întotdeauna vinovat : el poate chiar inspira o selecţie"[11]. Poate la Roma ; nu în Europa de Est (Uniunea Sovietică sau China). Acolo zvonul a avut şi continuă să aibă un efect debilitant în viaţa politică. El îi divide, îi înspăimîntă şi îi înfurie pe cei care participă la aceasta, ceea ce duce la un persistent, semi-isteric discurs (pre)politic. Bineînţeles, impactul lui este mult mai mare în anumite ţări faţă de altele. Dacă România şi-ar putea exporta zvonurile, ar fi mai dezvoltată decît Germania. Dar impactul politico-psihologic al acestuia există în întreaga regiune, iar influenţa sa reală este clară : întăreşte caracterul insular, personalizat al vieţii sociale şi împiedică discuţia publică asupra problemelor naţionale. Secretomania neotradiţională caracteristică partidului leninist conducător ; neîncrederea corespunzătoare a acestuia într-o populaţie „nereeducată" ideologic ; juxtapunerea ingrată a unei elite aflate în posesia adevărului real, dar secret, despre societate, economie, afacerile mondiale..., şi a unei populaţii care trăieşte în „peştera" glumelor şi zvonurilor politice sînt moşteniri care continuă să modeleze caracterul „societăţii civile" în Europa de Est şi în Uniunea Sovietică. Societatea civilă este mai mult decît o sociologie economică sau juridică ; ea este o cultură politică.

Într-un alt mod, organizarea şi funcţionarea conducerii leniniste au contribuit la dificultatea cu care se confruntă acum populaţiile est-europene în efortul lor de a crea structuri prin care să stabilească legături între identităţile lor personale, sociale şi politice într-o manieră complementară, şi nu într-una fragmentară. Regimurile leniniste din Europa de Est, Uniunea Sovietică şi Asia şi-au organizat societăţile în jurul unei serii de instituţii semi-autarhice, *danwei* în China şi *kollektiv* în Uniunea Sovietică şi Europa de Est. Spre deosebire de democraţiile capitaliste liberale, regimurile leniniste mai degrabă „parcelau" decît „divizau" munca. În regimurile leniniste, fabrica nu a fost (este) atît o instituţie specializată şi o şcoală a modernităţii, cît un furnizor neopatriarhal, difuz din punct de vedere funcţional, de locuinţe, concedii, îngrijire medicală, alimente şi, într-o anumită măsură, de activitate socială pentru muncitorii săi[12]. Efectul final a fost o diviziune a muncii care, în mare măsură, aduce aminte de diviziunea *mecanică* a muncii a lui Durkheim, o diviziune a muncii de tip „vierme inelat", în care fiecare instituţie tindea să reproducă autosuficienţa tuturor celorlalte[13]. Din nou, consecinţa a fost juxtapunerea antagonică a regimului şi societăţii, precum şi fragmentarea societăţii însăşi. O entitate politică corporativă autarhică, Partidul *unic*, domina ierarhic şi conecta o serie de entităţi socio-economice semi--autarhice, a căror singură legătură comună era un spaţiu oficial îndepărtat, diferit şi dominant – Partidul, *Ei*.

Acelaşi model a fost dezvoltat de Uniunea Sovietică în relaţiile sale cu regimurile est-europene. Amintiţi-vă de observaţia interpretului lui Gomułka : „Oamenii aflaţi la putere în blocul estic vorbesc în mod constant de «internaţionalism», dar... nici o relaţie prietenoasă de vecinătate, de tipul celei dezvoltate după sfîrşitul războiului între francezi şi germani, nu i-a legat vreodată pe polonezi de ruşi sau de cehi, sau măcar de cei din RDG. Ei au rămas «străin[i] unii faţă de ceilalţi»"[14]. În cadrul blocului, regimul sovietic ocupa aceeaşi poziţie strategic-dominantă pe care o ocupa Partidul în cadrul fiecărei societăţi. La nivel regional şi naţional, societăţile est-europene erau fragmentate, şi nu integrate : fragmentate în spaţii oficiale şi private care se excludeau reciproc, conectate prin reprezentările reciproc înşelătoare ale respectivelor lor „euri". În acest sens, regimurile leniniste au stimulat caracteristicile generice ale tuturor despotismelor în care oamenii sînt „mult prea înclinaţi să se gîndească exclusiv la propriile interese, să devină preocupaţi de eul propriu, practicînd un individualism îngust şi nepăsîndu-le deloc de binele public. Departe de a încerca să neutralizeze asemenea tendinţe, despotismul le încurajează, lipsind pe cei guvernaţi de orice sens de solidaritate şi interdependenţă ; de orice sentimente de bună vecinătate şi de dorinţa de a contribui la prosperitatea comunităţii în general. Îi întemniţează, să spunem aşa, pe fiecare în propria lui viaţă şi, profitînd de tendinţa, deja existentă, de a sta departe unii de alţii, îi înstrăinează şi mai mult"[15].

Modul charismatic de funcţionare a Partidului a modelat, de asemenea, acţiunile şi predispoziţiile populaţiilor est-europene. Partidele leniniste din această (şi din fiecare) regiune erau preocupate în mod covîrşitor de planuri şi rezultate, de scopuri, şi nu de mijloace, şi au acţionat într-o manieră tumultuos-eroică pentru a le atinge. În timpul perioadei Brejnev, cînd epuizaseră resursele, capacitatea şi chiar înclinaţia eroică-tumultuoasă, pentru a-şi atinge scopurile reale, ei le-au înlocuit cu un set de relaţii personale corupte, de tip patron – client. Ceea ce nu a realizat vreodată un regim leninist a fost crearea *unei culturi a acţiunii impersonale măsurate*. Rezultatul îl constituie o populaţie est-europeană (sovietică, chineză) ai cărei membri, în marea lor majoritate, au foarte puţină experienţă în privinţa activităţii politice şi economice calculate, normală într-un context de proceduri impersonale ; o populaţie care, prin trăsăturile ei ţărăneşti autoritare şi leniniste este mai familiară cu separarea precisă dintre perioadele de activitate intensă şi de pasivitate decît cu ceea ce Weber a denumit „cîştig raţional metodic” (de bunuri sau voturi) ; o populaţie care, în majoritatea ei, ar găsi conţinutul şi funcţionarea modului de viaţă capitalist liberal protestant al lui Ben Franklin plictisitoare, înjositoare şi, în mare parte, de neînţeles[16].

În mod ironic, chiar şi remarcabila descoperire, articulare şi exprimare publică a demnităţii umane şi eticii publice de către figuri politice exemplare, precum Adam Michnik sau Václav Havel, şi de mişcări civice, precum Solidaritatea şi Forumul Civic, au reîntărit parţial juxtapunerea antagonică a unei lumi politice suspecte cu una de virtute personală şi etică. În 1989, în Europa de Est, s-a putut observa erupţia charismatică a eticii publice : interesul pentru demnitatea individuală şi manifestarea acesteia ca reprezentînd „baza”, şi nu suprastructura vieţii politice. În 1989, în Europa de Est, etica s-a mutat din spaţiul pur personal în spaţiul public ; nu sub forma unui standard personal sîcîitor de performanţă publică (ca în Statele Unite astăzi), ci ca un criteriu politic autonom de acţiune publică, care evaluează conducerea în termenii impactului şi contribuţiei ei la demnitatea umană.

Cu toate acestea, societăţile democratice liberale nu se bazează în primul rînd, de altfel nici nu ar fi posibil, pe continuitatea charismatică a conducerii politico-etice sau pe etica personală a cetăţenilor ei. Ele se bazează pe „virtuţi publice”. Dahrendorf subliniază corect că într-o societate în care este glorificată virtutea „personală”, „personalitatea umană devine o creatură lipsită de viaţă publică, iar formarea naţiunii rămîne în urmă. Mulţi pot, într-adevăr, să fie destul de mulţumiţi de această stare de lucruri. Fericirea lor cea mai mare se găseşte în viaţa personală, pe treapta cea mai înaltă şi mai profundă a prieteniei şi armoniei familiale, în satisfacţia reveriilor imprecise, probabil chiar în legăturile metasociale cu alte colectivităţi nestructurate”[17]. Acum ascultaţi-l pe

poetul rus Andrei Voznesenski : „În Rusia, cred că noi avem... viaţă spirituală. Putem vorbi toată ziua şi toată noaptea despre tot felul de probleme, probleme eterne. Acesta este modul rusesc de a gîndi. Aş vrea ca economia noastră să fie la fel cu cea din Vest... Dar îmi este frică de faptul că vom pierde această parte rusească a sufletului nostru"[18]. Reflecţia lui Voznesenski şi, în această privinţă, întreaga ripostă la descrierea schiţată de Hedrick Smith culturii populare ruse se referă la preponderenţa virtuţilor personale asupra celor publice în rîndul populaţiei ruse ; şi nu se greşeşte prea mult dacă se generalizează această observaţie pentru majoritatea populaţiei din practic fiecare naţiune est-europeană.

În Europa de Est, cultura ţărănească preleninistă şi elitele autoritare oligarhice (cosmetizate, din cînd în cînd, cu faţade politice occidentale), caracteristicile neotradiţionale ale conducerii staliniste şi brejneviste[19], *şi* charisma etică a lui 1989, în ciuda diferenţelor lor calitative, conlucrează pentru a asigura suportul, remarcabil prin consistenţa şi continuitatea sa, unei viziuni asupra lumii conform căreia viaţa politică este suspectă, dezgustătoare şi posibil periculoasă, trebuie ţinută în şah prin disimulare, făcută tolerabilă prin intimitate personală şi transcendată prin virtuţi personale şi etică charismatică. Întorcîndu-ne la Dahrendorf : „direcţia interioară a celor orientaţi către virtuţi personale este incompletă. *Ea este direcţia interioară lipsită de elementul ei liberal, transferarea interesului pe piaţa politicii şi în economie*"[20]. Pentru a o spune deschis : moştenirea leninistă, înţeleasă ca fiind impactul organizării, practicii şi etosului Partidului, *şi* opoziţia etică charismatică iniţială faţă de aceasta favorizează un mod de viaţă autoritar, nu capitalist democratic liberal ; dificultăţile faţă de realizarea acestuia din urmă nu constau pur şi simplu în modul de privatizare şi deschidere spre piaţă a economiei sau în modul de organizare a unei campanii electorale, ci mai degrabă în modul de instituţionalizare a virtuţilor publice. Elitele est-europene şi auditoriile sociale au moştenit ceea ce, în general, este o cultură bănuitoare a invidiei reciproce, încurajată de un despotism leninist neotradiţional corupt, care, în mare măsură, a consolidat în mod neintenţionat o serie de culturi ţărăneşti întemeiate pe credinţa că în lume există „bunuri limitate". Antiteza charismatic etică provocată de infamiile „socialismului real" – Solidaritatea fiind exemplul paradigmatic – este, prin chiar natura ei, o bază instabilă, inadecvată pentru o societate tolerantă, bazată pe complementaritatea dintre etică şi interese. Observaţiile lui Weber sînt destul de potrivite pentru a examina soarta curentă a Solidarităţii în Polonia şi a Forumului Civic în Cehoslovacia : „Cînd valul care a ridicat un grup condus charismatic deasupra vieţii de fiecare zi se retrage în canalele rutinei zilnice, cel puţin forma «pură» de dominaţie charismatică va intra în declin şi se va transforma într-o «instituţie» ; apoi, ea fie că devine mecanică, aşa cum a fost, fie că este imperceptibil înlocuită de alte structuri, sau fuzionează cu acestea în cele mai diverse forme, încît devine o

simplă componentă a unei structuri istorice concrete. În acest caz, ea este deseori transformată dincolo de a mai putea fi recunoscută şi este identificabilă numai la nivel analitic”[21].

Fragmentarea Europei de Est

Un mod potrivit de a începe prezentarea tipurilor de evoluţii care ar putea avea loc în Europa de Est este acela de a privi la un steag special. Cel mai viu simbol al revoltei din România, din decembrie 1989, a fost steagul românesc, avînd decupată stema leninistă din centru. Europa de Est, în 1990 şi 1991, este precum steagul românesc : centrul leninist a fost îndepărtat, dar o mare parte din moştenirea lui instituţională şi culturală se află încă la locul ei. În toată Europa de Est, extincţia leninistă a fost în egală măsură un colaps al regimului şi o înfrîngere a acestuia, surprinsă cu măiestrie în termenul lui Garton Ash de „re*f*oluţie”[22].

Iar ceea ce se întîmplă acum în Europa de Est este mai mult prăbuşirea identităţilor şi graniţelor existente decît descoperirea unora noi. Înainte ca aceasta din urmă să se întîmple, conflictul politic din Europa de Est va trebui să treacă de la stadiul „mulţi sînt chemaţi” către stadiul „puţini sînt aleşi”, către un punct în care oponenţii sînt organizaţi politic, nu numai identificaţi visceral. În prezent, clivajele din Europa de Est nu sînt nici încrucişate şi nici suprapuse. Ele sînt difuze, slab articulate, atît psihologice, cît şi politice şi, din această cauză, sînt deosebit de intense. Un motiv al manifestării difuze a clivajelor socio-politice este absenţa unor elite succesoare consacrate în aceste ţări[23]. Cu excepţia Solidarităţii, înainte de 1989, cei mai mulţi membri ai elitelor opoziţiei din Europa de Est erau foarte puţin izolaţi de intruziunea represivă a adversarilor lor leninişti, erau foarte puţin familiari unii cu ceilalţi şi cu „politica din vocaţie” şi aveau foarte puţin succes în stabilirea unor legături cu un electorat loial politic. Numai în Polonia, vreme de peste două decenii, o contra-elită s-a bucurat de o experienţă protectoare/integratoare precum cea de la Yenan ; o experienţă care produce o elită contestabilă, dar reciproc tolerantă şi inteligibilă, o elită caracterizată de coeziune şi care, chiar în starea actuală, divizată şi divizabilă, oferă Poloniei ceva mai important decît introducerea economiei de piaţă sau societatea civilă : o conducere „consacrată”. O „elită consacrată” este cea care recunoaşte locul legitim al tuturor membrilor ei în societate, în ciuda diferenţelor de partid, politică şi ideologie, reale şi profund resimţite ; care a realizat moduri de interacţiune civile şi practice şi care poate identifica şi organiza electoratul socio-politic în mod regulat. Cu excepţia Poloniei, nici o ţară est-europeană nu are o elită (democratică sau nedemocratică) consacrată. Aceasta înseamnă că ele sînt societăţi fragile – societăţi democratice extrem de fragile.

Putem începe cu Ungaria. Potrivit lui Elemer Hankiss, în rîndul noilor forţe democratice „există o anumită confuzie… ele sînt sfîşiate de diviziuni interne ; nu şi-au construit încă reţelele naţionale şi nici nu şi-au constituit electoratele… nu şi-au stabilit încă identităţile şi poziţiile în spectrul politic. Nu şi-au formulat detaliat programele şi nu şi-au schiţat modelul socio-politic pe care vor să-l realizeze în această ţară”[24]. În Cehoslovacia, ruptura etnică dintre liderii cehi şi cei slovaci, dramatica apariţie politică a unui autoritar religios, Papa, în Slovacia (în aprilie 1990), întîmpinat de un milion (din cinci milioane) de slovaci şi recenta alegere a lui Václav Klaus – un om care are puţine legături sau vreo afinitate politică cu eticul charismatic Havel – ca ministru de finanţe subliniază pregnant absenţa unei elite consacrate. Instabilitatea politică a electoratului fanatic dezorganizat al Forumului Civic completează tabloul unui „organism” politic difuz, atenuat, într-o ţară pe care mulţi o consideră una dintre cele mai promiţătoare candidate pentru „tranziţia spre democraţie”.

În România, elita aflată la guvernare formează o elită consacrată. Totuşi, elitele opoziţiei (de exemplu liderii Partidului Liberal, Partidului Ţărănesc, Grupului pentru Dialog Social şi Alianţei Civice) resping fundamental legitimitatea celor aflaţi la putere. În România (şi Bulgaria) există „stîlpi” socio-politici de tip olandez fără o elită politică reconciliatoare unită[25]. Ca şi cum aceasta n-ar fi suficient, există dovezi ale unei fragmentări serioase chiar în interiorul partidelor aflate la guvernare în Bulgaria şi România. În Europa de Est, absenţa unor *elite succesoare consacrate*, democratice sau nedemocratice, favorizează şi accentuează gradul de confuzie a vieţii în întreaga zonă.

Dificultatea de a crea o elită politică consacrată şi democratică cu o cultură tolerantă este intensificată de schimbarea „re*f*oluţionară”, care a avut loc în 1989. Personalul leninist joacă încă un rol proeminent în viaţa administrativă, economică (şi, în Balcani, politică). În Europa de Est se poate observa un fenomen evolutiv nou : *supravieţuirea celui dintîi*, nu numai a celui mai bine adaptat[26]. Fostele cadre de partid sînt extraordinar de bine plasate pentru a se adapta cu succes – împreună cu familiile lor – la schimbările din ordinea economică şi administrativă. Dovezi ale acestei abilităţi de adaptare abundă în Polonia, Ungaria şi peste tot în Europa de Est[27]. La aceasta, adăugaţi segmentul considerabil al populaţiei care a colaborat cu Partidul într-o măsură semnificativă şi veţi avea reţeta unui climat social dezagreabil, un climat de amărăciune psihologică, în unele locuri chiar de furie prelungită, deşi stăpînită pînă acum în mare măsură – o amărăciune care exprimă *fragmentarea emoţională* a populaţiei care nu poate identifica o soluţie politică acceptabilă la problemele legate de supravieţuitorii şi colaboratorii leninişti[28]. Fragmentarea este realitatea est-europeană dominantă.

Observaţia lui Daniel Bell conform căreia „cele mai multe dintre societăţi au devenit societăţi multiple (definite în termeni etnici) mai conştiente de sine”[29] se

aplică astăzi, în mod sigur, Europei de Est. Cazul Iugoslaviei este convingător. După evaluarea tuturor factorilor, există mai multe motive să considerăm că Iugoslavia nu va mai exista ca o entitate suverană peste cinci ani, decît să susţinem contrariul. Războiul civil reprezintă o ameninţare în bună parte pentru că ura etnică este o realitate. Vrajba reciprocă dintre sîrbi şi albanezi în Kosovo, dintre Serbia lui Slobodan Miloşevici şi Croaţia lui Franjo Tudjman (şi, de aceea, dintre sîrbii şi croaţii din Croaţia), combinată cu probleme economice şi cu abdicarea efectivă a Ligii Comuniştilor Iugoslavi favorizează mai mult războiul civil decît cultura civică. Acelaşi lucru s-ar putea spune despre Uniunea Sovietică, unde într-o republică „est-europeană”, Moldova, elita politică „flirtează” cu România, în timp ce încearcă să suprime o mişcare de secesiune a minorităţii turce găgăuze din sudul republicii şi eforturile populaţiei ruseşti din jurul Tiraspolului de a menţine legăturile Moldovei cu Uniunea Sovietică. Dar problema *fragmentării etnice şi teritoriale* există şi în partea de nord a Europei de Est – în Cehoslovacia, unde mulţi slovaci cer ca slovaca să fie limba oficială în Slovacia, ceea ce pare de neacceptat sutelor de mii de unguri care trăiesc acolo. Partidul Naţional Slovac cere independenţă deplină pentru Slovacia, iar primirea necivilizată făcută preşedintelui Havel în timpul vizitei sale acolo, în martie 1991, este încă o dovadă a ostilităţii nutrite de minoritatea slovacă activă care susţine independenţa[30]. În sfîrşit, dacă mai este nevoie să fie reamintit faptul, problemele teritoriale dintre Iugoslavia şi Albania, România şi Ungaria sau dintre Polonia şi vecina ei răsăriteană sînt latente, şi nu stinse. Astăzi, Europa de Est este o regiune *fragilă*. Predomină suspiciunea, diviziunea şi fragmentarea, nu coalizarea şi integrarea. Mai curînd decît s-ar crede, vor apărea atitudini, programe şi forţe care vor cere şi vor promite unitate.

Ca răspuns la dezordinea economică persistentă, disperarea populară va duce – şi deja a făcut-o – la o emigrare în masă, care va include pe mulţi dintre cei mai tineri, cei mai bine pregătiţi şi mai talentaţi membri ai populaţiei. Potrivit lui *New York Times*, 1,2 milioane de oameni au părăsit în 1989 „ceea ce era odinioară blocul sovietic”. Şapte sute de mii erau est-germani. Serge Schmemann subliniază destul de corect că „nimeni nu poate prevedea... în ce mod vor evolua privaţiunile din ce în ce mai mari din Est, şi în special cele din România, Bulgaria şi Iugoslavia. Ceea ce se ştie este că toţi economiştii sînt de acord că, în Europa de Est, circumstanţele vor deveni mult mai dificile înainte de a deveni mai bune”[31]. La fel ca separatismul şi antagonismul etnic, emigrarea fragmentează o naţiune şi va genera apeluri naţionaliste pentru a pune capăt *fragmentării demografice*.

Guvernarea instabilă a partidelor şi coaliţiilor conducătoare formate recent – *fragmentarea politică* – favorizează, de asemenea, evoluţiile autoritare. Polonia, „obosită, dar exaltată după 14 luni de guvernare a Solidarităţii, îşi adună

puterile pentru campania electorală prezidenţială care ameninţă să dividă naţiunea şi să pună în pericol schimbarea economică şi politică". Conflictul înverşunat dintre Lech Wałęsa, Stanisław Tyminski şi Tadeusz Mazowiecki a avut loc într-o ţară în care „nivelul de trai a scăzut cu 35 de procente, numărul de şomeri se aşteaptă să ajungă la 1,5 milioane pînă la sfîrşitul anului şi există recesiune în producţia industrială"[32]. În Ungaria, „coaliţia de centru-dreapta, aflată la putere de mai puţin de şase luni, a fost înfrîntă în alegerile locale... Cea mai serioasă lovitură a fost primită în Budapesta, unde partidele de opoziţie au cîştigat 20 din cele 22 de districte electorale... Cu inflaţia înaintînd dincolo de 30 de procente, şomajul în creştere şi *dezbaterea politică împotmolită din nou sub un bombardament de acuzaţii*, starea de spirit în Ungaria este cumplită"[33].

Trecut, prezent, viitor

Am prezentat un argument „catolic", şi nu „protestant" în ceea ce priveşte moştenirea leninistă a Europei de Est şi fragmentarea/fragmentările actuale. În mod evident, dacă nu explicit, am argumentat că diferenţele istorice dintre ţări şi actualele lor maniere de tranziţie de la leninism nu sînt atît de importante pe cît sînt similarităţile. Polonia constituie o autentică excepţie, datorită „eşecului" ei de a realiza o revoluţie stalinistă împotriva ţărănimii şi împotriva Bisericii, datorită apariţiei memorabile din punct de vedere istoric a unei societăţi alternative, Solidaritatea şi datorită actualei ei abilităţi de a întreţine conflicte intra-elitare pasionante *şi* de a oferi suport social acţiunii guvernamentale susţinute. Totuşi, cu o singură excepţie, toate celelalte „tranziţii" ale regimurilor est-europene sînt exemple de „decolonizare" rapidă şi paşnică şi, în consecinţă, se confruntă cu aceleaşi probleme ca şi elitele succesoare din „Lumea a treia", care au trecut la independenţă rapid şi, în cea mai mare parte, paşnic : o capacitate de coeziune şi guvernare mult subdezvoltată, după preluarea puterii[34].

Acum, pentru cuvenita plecăciune în faţa diferenţelor naţionale : ele există. Este clar că diferite tipuri de fragmentări vor predomina în diferite ţări şi că unele vor prezenta niveluri scăzute de violenţă. Dar ar trebui să fie la fel de clar că, astăzi, realitatea est-europeană *dominantă şi comună* este fragmentarea severă şi multiplă.

Îngăduiţi să-mi continui „erezia catolică" şi să sugerez că, în acest context, demagogii, preoţii şi coloneii, mai mult decît democraţii şi capitaliştii, vor fi cei care vor modela identitatea instituţională generală a Europei de Est. Cea mai mare parte a Europei de Est viitoare va semăna mai curînd cu America Latină din trecutul apropiat, decît cu Europa de Vest din prezent. Ironia ironiilor,

s-ar putea ca mai degrabă scrierile mai vechi ale specialiştilor americani referitoare la „prăbuşirea democraţiei” în America Latină decît literatura recentă referitoare la „tranziţia spre democraţie” să se refere cel mai direct la situaţia din Europa de Est[35].

Fragmentarea est-europeană oferă un fundament mai solid tranziţiei către o anumită formă de oligarhie autoritară (ca răspuns la conştientizarea pericolului anarhiei) decît democraţiei. Unul dintre răspunsurile probabile ale regiunii faţă de fragmentare va fi un rol politic din ce în ce mai important al Bisericii catolice. Papa şi bisericile naţionale sînt actori importanţi, nu numai în Polonia, unde Wałęsa şi „Centrul” său, precum şi Partidul ţărănesc le oferă un sprijin politic ferm, dar şi în Ungaria, Slovacia, Croaţia şi Slovenia. Biserica prezintă o comunitate ordonată ierarhic, destul de asemănătoare în organizare *şi etos* experienţei est-europene ţărăneşti patriarhale şi leniniste neotradiţionale de dinainte de 1989 ; o prezenţă internaţională de care elitele şi populaţiile est-europene au nevoie acum, cînd cererile lor către democraţii şi capitaliştii vest-europeni şi americani încep să-şi piardă atractivitatea iniţială şi, în asociere cu o armată naţională unificatoare, un mit legitimator pentru conducerea politică autoritară. Ar trebui să subliniez că, după cum cazul Americii Latine poate fi, pînă la urmă, relevant pentru întreaga Europă de Est – eşecul experienţei democratice, mai degrabă decît tranziţia spre democraţie, personificată mai curînd de Peron decît de Alfonsin/Menem[36] – cazul Spaniei se poate dovedi a fi la fel de relevant – în stadiul de evoluţie corespunzător mai degrabă perioadei Franco decît celei Gonzalez.

Trebuie să fim pregătiţi să vedem cum armatele est-europene şi liderii lor devin mai conştienţi de sine, mai încrezători şi mai agresivi pe măsură ce confuzia creşte. Armata va oferi şi va primi sprijin *dacă*, aşa cum este probabil să se întîmple, aceste economii vor continua să se deterioreze ; *dacă*, aşa cum este probabil să se întîmple, un model clar de capitalism „pripit” în loc de unul de piaţă va produce o elită consumatoare ostentativ de bogată în societăţi care resping inegalităţile de avere şi care sînt consternate de faptul că se poate reuşi independent de un stat binevoitor – exact temelia peronismului[37] ; *dacă*, aşa cum este probabil să se întîmple, Europa de Vest nu va asigura „subsidii democratice” masive ; şi *dacă*, aşa cum este probabil să se întîmple, problemele legate de frontiere şi graniţe vor deveni importante în contextul violenţei civile, chiar al războiului, în Iugoslavia şi/sau în Uniunea Sovietică. Armata română oferă deja liantul existent pentru menţinerea coeziunii ţării. Acelaşi lucru este valabil pentru Iugoslavia. Iar, recent, în Bulgaria „un tribunal regional a înregistrat Legiunea «Gheorghi Stoikov Rakovski» ca pe o organizaţie oficială. Grupul… a fost înfiinţat pentru a promova profesionalismul în armată şi pentru a milita pentru drepturile soldaţilor”[38].

Totuşi, în contrast cu caracterul comun al regimurilor succesoare din Europa de Est, dat de moştenirea leninistă şi de fragmentare, impactul armatei şi al Bisericii poate varia în mod esenţial de la ţară la ţară. Aici trebuie să fim mai „protestanţi". În primul rînd, chiar acele ţări care au o istorie a activităţii politice a armatei, anterioară celui de-al doilea război mondial, precum Serbia, Bulgaria, România şi Polonia, au avut regimuri care pentru aproape o jumătate de secol şi-au subordonat armata din punct de vedere politic şi i-au negat atît misiunea naţională caracteristică, cît şi elanul instituţional. În al doilea rînd, pentru moment nici armata cehoslovacă, nici cea maghiară nu par să ocupe vreun loc semnificativ în societate. Cît despre Biserica catolică, ea nu este puternică în regiunile ceheşti sau în Balcani.

Realitatea pare a fi, prin urmare, hotărît „protestantă", diversă. Totuşi, dacă se adaugă un factor pe care nu l-am pomenit încă, cel economic, situaţia şi interpretarea rolului armatei şi al Bisericii, în întreaga regiune, se pot schimba substanţial. În prezent, există o dezbatere, în Europa de Est şi în afara ei, cu privire la cel mai potrivit tip de guvernare care poate face faţă urgenţelor economice ale Europei de Est.

„Problema imediată... este: Ce variantă de politică democratică poate, pe de-o parte, să asigure un guvern care să fie suficient de puternic, stabil şi consecvent pentru a menţine rigurozitatea necesară strategiei fiscale, monetare şi economice pe o perioadă de cîţiva ani, în timp ce, pe de altă parte, să fie suficient de flexibilă şi sensibilă pentru a absorbi cea mai mare parte a inevitabilelor nemulţumiri populare prin canale parlamentare, sau cel puţin legale, prevenind astfel recursul... în cele din urmă la mijloace extraparlamentare [?]" scrie Timothy Garton Ash. El este de acord cu Al Stepan – una dintre figurile proeminente ale şcolii „tranziţiei spre democraţie" – că „un sistem parlamentar fără echivoc are o şansă mai bună de a menţine echilibrul necesar [dintre dezvoltarea economică şi participarea demografică] decît unul prezidenţial". Eu nu sînt de acord. Variantele nu sînt autoritarismul prezidenţial, cu un preşedinte care fie că devine „un preşedinte slab, pentru că se înclină în faţa majorităţii, sau unul puternic, dar antidemocratic, pentru că nu o face", sau „coaliţiile puternice alese în mod liber", după cum susţine Ash[39]. (De fapt, avînd în vedere actualele urgenţe etnice, economice, ecologice şi politice, orice speranţă pentru „coaliţii puternice alese în mod liber" poate fi caracterizată drept liberalism utopic.) Există şi o a treia „opţiune" – autoritarismul liberal.

În Europa de Est, imperativul politic imediat este cel economic. Orice răspuns de succes la acest imperativ va avea probabil o nuanţă autoritară. Să luăm un exemplu „pozitiv" de capitalism democratic, Cehoslovacia, o ţară care şi-a concediat ministrul comunist al apărării, generalul Vacek, şi în care Biserica este o forţă politică numai în zona slovacă. Urgenţa economică a dus la

ascensiunea politică dramatică a lui Václav Klaus. Klaus a impus impozite descurajante, cu implicaţii traumatizante, comparabil cu ceea ce s-a încercat în Anglia cînd sistemul Speenhamland de asigurare a bunăstării publice a fost abolit prin Poor Law din 1834[40]. Iar el trebuie să acţioneze asupra acestei impuneri fără a avea avantajul unor (multor) înţelegeri substanţiale comune sau afinităţi de stil cu elita (elitele) conducătoare cehoslovacă sau a unui electorat bine definit socio-politic, care să-i ofere un sprijin partizan normal pentru programul său !

Ce este probabil să se întîmple ? Reformele economice ale lui Klaus vor eşua. Ce le-ar lipsi ca să reuşească ? Un preşedinte ca Giovanni Giolitti[41], nu unul ca Havel ; un Giolitti sprijinit de o facţiune parlamentară *dominantă*, care să fie în măsură să se folosească de un electorat privilegiat şi plasat strategic, cu un suport tacit, dar evident din partea armatei cehoslovace şi a Bisericii catolice. Pe scurt, ar fi tipul de autoritarism liberal care a existat în Europa *de Vest* în secolul al XIX-lea. Atît coaliţiile parlamentare alese fără echivoc, în mod liber, cît şi preşedinţii, care se sprijină în primul rînd sau exclusiv pe armată şi pe Biserică vor fi copleşiţi de condiţiile de urgenţă. Sugerez că o formă de autoritarism liberal, similară regimurilor burgheze din Europa de Vest a secolului al XIX-lea[42] constituie o alternativă de preferat regimurilor etnico-religioase, naţionalist-militante sau chiar fasciste care ar putea apărea din starea de confuzie şi reprezintă un răspuns mult mai practic decît dorinţa utopică pentru democraţie de masă în Europa de Est.

În Europa de Est, urgenţa economică este una socială, iar răspunsurile politice la această urgenţă se vor baza pe instituţii, elite, strategii şi orientări care, în moduri diferite, dar comune, se definesc în termeni de ierarhie şi solidaritate şi de practici exclusiviste – precum Biserica şi armata. Problema nu este participarea lor, ci în ce termeni are loc aceasta !

S-ar cuveni ca „perechea” să se întîlnească

Moştenirea leninistă în Europa de Est constă în general – dar nu în exclusivitate – din societăţi fragmentate, caracterizate prin neîncredere reciprocă, care încurajează în mică măsură comportamentul tolerant şi bazat pe încrederea de sine de tip individualist, precum şi dintr-o regiune fragmentată, formată din ţări care se privesc unele pe altele cu animozitate. Modul în care au condus leniniştii şi modul în care s-a prăbuşit leninismul au contribuit la această moştenire. Totuşi, apariţia şi componenţa unor mişcări precum Forumul Civic din regiunile ceheşti, Publicul Împotriva Violenţei din Slovacia, Alianţa Democraţilor Liberi

din Ungaria, Uniunea Forţelor Democratice în Bulgaria şi Alianţa Civică în România constituie dovada faptului că există cetăţeni moderni în Europa de Est. Dar aceştia trebuie să lupte împotriva forţelor anticivice, antiseculare şi anti-individualiste din afara şi din chiar interiorul lor. Cu posibila excepţie a Poloniei, nici o ţară est-europeană nu are o elită consacrată şi un electorat predominant civice. Întrebare: Există vreun punct de sprijin, o masă critică a efortului civic – politic, cultural şi economic – care poate ajuta forţele civice din Europa de Est şi stăvili frustrarea, depresia, fragmentarea şi furia din ce în ce mai mari, care, în Europa de Est, vor duce la violenţă de tip comunal în întreaga ţară – şi regiune? Da! Europa de Vest.

Răspunsul la fragmentarea (fragmentările) est-europeană pe care trebuie să-l dea, deşi nu neapărat cel pe care urmează să-l dea Europa de Vest este *adopţia*. Adopţia Europei de Est de către Europa de Vest. Fragmentarea Europei de Est şi a Uniunii Sovietice (unde recent un district al Moscovei a încercat să pretindă suveranitatea asupra Balşoi Teatr) nu este un eveniment neutru, periferic şi autolimitat. El afectează deja identităţile şi relaţiile politice din lumea occidentală şi dintre aceasta şi Lumea „a treia". Dezintegrarea fostei lumi leniniste şi fragmentarea care are loc acum în statele succesoare pot constitui impulsul pentru o confruntare etnică/civică paralelă în Europa de Vest (şi Statele Unite) sau un impuls către Vest pentru a încerca cu Europa de Est şi cu părţi din Uniunea Sovietică ceea ce Germania de Vest încearcă cu Germania de Est: adopţia.

Aceasta ar necesita o imaginaţie fără margini, coordonare şi amestec din partea Europei de Vest (şi într-un mod semnificativ a Statelor Unite): o prezenţă economică masivă, măsuri pentru schimburi importante de populaţie pe continentul european, cooperare şi acţiune intracontinentală a partidelor; toate ar afecta, substanţial, definiţia curentă şi modul de funcţionare a suveranităţii naţionale. Alternativa este ca Europa de Vest să devină fortăreaţa Europa şi să nege responsabilitatea de „tutore al fratelui". În acest caz, evoluţiile din Europa de Est vor degenera în chip înspăimîntător.

Note

Sursa: Reprodus cu permisiunea editorului din Ken Jowitt, *New World Disorder: The Leninist Extinction* (Berkeley, CA: University of California Press, 1992), pp. 284-305.

1. Tony Judt, „The Rediscovery of Central Europe", *Daedalus* 119:1 (iarna 1990): 25.
2. John Le Carré, *The Spy Who Came In from the Cold* (New York: Dell, 1963), p. 144.

3. Daniel Chirot şi Ken Jowitt, „Beginning E.E.P.S.", *Eastern European Politics and Societies* 1 : 1 (iarna 1987) : 2.
4. *Goethe's FAUST* (Garden City, NY: Doubleday, Anchor Books, 1963), p. 253.
5. Vezi Peter Brown, *The Making of Late Antiquity* (Cambridge, MA : Harvard University Press, 1978).
6. Karl van Wolferen, *The Enigma of Japanese Power* (New York : Random House, Vintage Books, 1990), capitolul 14.
7. Timothy Garton Ash, „Eastern Europe : Apres le Déluge, Nous", *New York Review of Books* 37 : 13 (16 august, 1990) : 52.
8. Lewis Caroll, *Alice's Adventures in Wonderland* (London : Collins, 1973), p. 105.
9. Îi mulţumesc lui Veljko Vujacić pentru că mi-a sugerat observaţia lui Montesquieu. Vezi *The Spirit of Laws* (New York : Haftern Publishing, 1949), pp. 20-115.
10. Eu disting între individualism şi personalism în următoarea manieră : individualismul este ego-ul moderat atît de normele impersonale, cît şi de disciplina internă a recompensei amînate. Personalismul este ego-ul nemoderat de nimic, cu excepţia obstacolelor externe sau a neputinţei interne.
11. Tacit, *Agricola* (Harmondsworth : Penguin Books, 1970), p. 59.
12. Alex Inkeles şi David Smith, *Becoming Modern* (Cambridge, MA : Harvard University Press, 1974). Despre China, vezi Andrew G. Walder, *Communist Neotraditionalism* (Berkeley, CA : University of California Press, 1986), capitolul 2. Fabricile sovietice şi est-europene nu sînt „instituţiile totale" care par să fie cele chineze, dar sînt mai degrabă asemănătoare decît diferite de acestea.
13. Émile Durkheim, *The Division of Labor* (Toronto : Free Press Paperback, 1964), capitolele 2 şi 3.
14. E. Weit, *At the Red Summit* (New York : Macmillan, 1973), pp. 190-1.
15. Alexis de Tocqueville, *The Old Regime and the French Revolution* (Garden City, NY: Doubleday, Anchor Books, 1955), p. xiii. Această carte are o oarecare relevanţă pentru cei interesaţi de „tranziţia spre democraţie".
16. Nu este suficient să subliniem că însăşi majoritatea cetăţenilor din democraţiile capitaliste liberale (în mod sigur cei din Statele Unite) nu votează sau sînt prost informaţi în privinţa problemelor şi premiselor de bază ale democraţiei. Cadrul instituţional, practica şi obiceiurile elitei, precum şi structurile socio-culturale din aceste ţări atribuie în mod critic semnificaţii diferite evenimentelor din democraţiile occidentale şi din ţările est-europene.
17. Ralf Dahrendorf, *Society and Democracy in Germany* (Garden City, NY: Doubleday, Anchor Books, 1969), p. 293.
18. Hedrick Smith, „The Russian Character", *New York Times Magazine*, 28 octombrie, 1990, p. 30. Practic fiecare observaţie despre cultura rusă pe care o face Smith în 1990 este analizată în articolul meu din 1974 despre cultura politică.
19. Despre perioada stalinistă, vezi cartea Verei S. Dunham, *In Stalin's Time* (New York : Cambridge University Press, 1979) ; despre perioada Brejnev, vezi capitolul 4, în Jowitt, *New World Disorder*.
20. Dahrendorf, *Society and Democracy in Germany*, p. 291 ; sublinierea mea. Cînd Dahrendorf pune în contrast virtuţile publice cu cele personale, el identifică de fapt diferenţa dintre cultura politică şi cea apolitică. Analizînd „tranziţia" de la conducerea leninistă, trebuie avut în vedere că este mai uşor să schimbi organizarea politică şi comportamentul politic decît să creezi o cultură (a elitei sau de masă) care priveşte politica ca pe o arenă

respectabilă (nu dezgustătoare) de negociere, compromis şi acţiune individuală publică şi principială. Fără o asemenea cultură, care îşi are originea în interesele materiale şi idealiste ale unui strat social strategic, viaţa democratică este fragilă.

21. Max Weber, *Economy and Society*, Guenther Roth şi Claus Wittich (ed.) (New York : Bedminster Press, 1968), 3 : 1120-1.
22. Timothy Garton Ash, „Refolution : The Springtime of The Nations", *New York Review of Books*, 15 iulie, 1989.
23. Vezi diferenţa stabilită de Ralf Dahrendorf între elite „consacrate" şi „abstracte" în *Society and Democracy in Germany*. Dahrendorf subliniază socializarea comună a elitelor consacrate şi în ce mod contribuie aceasta la cooperarea tacită.
24. Vezi Elemer Hankiss, „In Search of a Pradigm". *Daedalus* 119 : 1 (iarna 1990) : 183-215.
25. Despre Olanda, vezi Arend Lijphart, *The Politics of Accomodation : Pluralism and Democracy in the Netherlands* (Berkeley, CA : University of California Press, 1968).
26. Colegul meu specializat în fizică, Richard Muller, foloseşte fraza „supravieţuirea celui dintîi" în discuţia sa asupra schimbării evolutive în *Nemesis* (London : Heinemann, 1989), p. 14.
27. Bill Keller, „In Urals City : the Communist Apparatus Ends but Not the Communist Power", *New York Times*, 13 decembrie 1990, ilustrează foarte bine cum cadrele de partid se folosesc de avantajul poziţiei lor pentru a se adapta la noile condiţii. „În Sverdlovsk... partidul îşi pune la adăpost poziţiile pompîndu-şi bogăţiile în întreprinderi comerciale mixte, mici afaceri şi organizaţii de comerţ", subliniază Keller. „Partidul deţine cel mai bun hotel... are cel mai bune calculatoare şi servicii de tipărire, iar blocul lor cu 22 de etaje pentru birouri domină peisajul".
28. Dacă se ia cazul Cehoslovaciei, s-a estimat că aproximativ cinci din cincisprezece milioane de locuitori au avut o anumită relaţie cu fostul Partid Comunist. Astfel, dacă se adaugă supravieţuitorii şi colaboratorii, unul din trei cehoslovaci este suspect în ochii celorlalţi doi. Vezi Serge Schmemann, „For Eastern Europe Now, a New Disillusion", *New York Times*, 9 noiembrie 1990 ; Burton Bollag, „In Czechoslovakia, Hunt for Villains", *ibid.*, 3 februarie 1991 şi Stephen Kinzer, „German Custodian of Stasi Files Insists on Justice", *ibid.*, 20 ianuarie 1991.
29. Daniel Bell, *The Winding Passage* (New York : Basic Books, 1980), p. 224.
30. Vezi Vladimir V. Kusin, „Czechs and Slovaks : The Road to the Current Debate", *Report on Eastern Europe* 1 : 40 (5 octombrie 1990) : 4-14.
31. Serge Schmemann, „East Europe's Emigres Stall Just Short of West", *New York Times*, 1 noiembrie 1990.
32. John Tagliabue, „Poland's Elections Threaten to Jeopardize Change", *New York Times*, 23 septembrie 1990.
33. Celestine Bohlen, „Hungarian Coalition Is Badly Beaten at Polls", *New York Times*, 6 octombrie 1990 ; sublinierea mea.
34. În „Lumea a treia", contra-elitele de gherilă, care au luptat (cu cît mai mult, cu atît mai bine) împotriva colonizatorilor s-au constituit ele înseşi ca elite succesoare mai unite. În acest sens, Solidaritatea poloneză se aseamănă mai mult cu FLN [*Front de Liberation Nationale*] din Algeria, KANU [*Kenya African National Union*] din Kenya şi Partidul Congresului din India decît cu restul „ghanez" al Europei de Est. În România, unde a fost violenţă, aceasta nu a durat suficient de mult şi a fost prea anemică pentru a genera o contra-elită, pentru a nu mai vorbi de una unită.
35. Vezi Juan Linz şi Alfred Stepan (ed.), *The Breakdown of Democratic Regimes* (Baltimore, MD : Johns Hopkins University Press, 1978) şi Guillermo O'Donnell, Philippe Schmitter

şi Laurence Whiehead (ed.), *Transitions from Authoritarian Rule* (Baltimore, MD : Johns Hopkins University Press, 1986).

36. Consider eseul lui K.H. Silvert „The Cost of AntiNationalism : Argentina", în Sivert (ed.), *Expectant Peoples : Nationalism and Development* (New York : Random House, 1963), pp. 345-373, cea mai pătrunzătoare analiză a notabilului eşec de şase decenii de a combina modernitatea politică (adică, naţionalismul civic) cu economia industrială.
37. Pentru a explica peronismul, Naipaul o citează pe Eva Peron : „Este ciudat că existenţa săracilor nu îmi provoacă atîta durere cît faptul că ştiu că, în acelaşi timp, există oameni care au fost bogaţi" ; şi continuă prin a nota că „această durere pentru bogaţi – durerea pentru alţi oameni a rămas baza atracţiei populare a peronismului. Aceasta a fost pasiunea simplă – mai degrabă decît „«naţionalismul» sau «a treia poziţie» a lui Peron – care a înflăcărat Argentina" (V.S. Naipaul, *The Return of Eva Peron* [New York : Vintage Books, 1981], pp. 176-177).
38. Vezi Duncan M. Perry, „A New Military Lobby", *Report on Eastern Europe* 1 : 40 (5 octombrie 1990) : 1-4.
39. Garton Ash, „Eastern Europe", pp. 54-55.
40. Întreaga Europă de Est (şi Uniune Sovietică) se află într-o situaţie „Speenhamland". (Despre sistemul Speenhamland din Anglia secolului al XIX-lea, vezi Karl Polanyi, *The Great Transformation : The Political and Economic Origins of Our Time* [Boston, MA : Beacon Press, 1965], în special pp. 77-102, care subliniază trauma socială asociată cu introducerea unui sistem capitalist de piaţă autoreglant.) În legătură cu Klaus şi reformele lui, vezi Henry Kamm, „Prague Reformers Reject Havel Bid" şi Stephen Engelberg, „Czech Conversion to a Free Market Brings the Expected Pain and More" şi „With No Controls and Little Competition, Prices Soar in Czechoslovakia", *New York Times*, 16 octombrie 1990, 4 şi 30 ianuarie 1991.
41. Despre Giolitti, vezi Richard Webster, *Industrial Imperialism in Italy, 1908-1915* (Berkeley, CA : University of California Press, 1975), în special Prologul şi notele de la pp. 346-347.
42. În legătură cu aceasta, vezi Theodore S. Hamerow, *The Birth of a New Europe : State and Society in the Nineteenth Century* (Chapell Hill, NC : University of North Carolina Press, 1983), partea a 3-a şi Eric Hobsbawm, *The Age of Empire, 1875-1914* (New York : Pantheon Books, 1987).

12
BLUES-UL POSTTOTALITAR
Jacques Rupnik

Politologul şi comentatorul politic francez Jacques Rupnik este unul dintre cei mai bine informaţi analişti ai tranziţiilor postcomuniste. În acest eseu el examinează dilemele culturale şi morale legate de tratamentul fostelor elite leniniste, de ambiguităţile decomunizării şi de eforturile descurajante de a instituţionaliza valorile şi procedurile democratice. El identifică clivajul dintre continuitate şi schimbare ca reprezentînd însăşi esenţa principalei contradicţii postcomuniste dintre decomunizare şi constituţionalism. Discuţia lui Rupnik asupra apariţiei puternicului fundamentalism anticomunist, care cere răzbunare şi compensaţii, arată complexitatea opţiunilor politice şi a conflictelor din aceste societăţi. Contribuţia lui este strîns legată de discuţia scriitorului polonez Adam Michnik despre ambivalenţa etică a „restauraţiei de catifea”, inclusă în volumul de faţă.

Deosebit de semnificative sînt consideraţiile lui Rupnik asupra naturii noilor comunităţi politice (prezidenţiale, semiprezidenţiale, parlamentare), precum şi previziunile sale pentru viitor. Luînd în considerare condiţiile politice, culturale şi economice din diferite ţări, el vede Europa Centrală (Polonia, Ungaria, Slovenia şi Republica Cehă) ca fiind consolidată democratic. În Balcani şi în fosta Uniune Sovietică, pe de altă parte, o tranziţie incompletă şi şovăitoare creează regimuri naţionalist-populiste hibride. În 1998, s-a dovedit că el a avut dreptate în privinţa Albaniei, Belarus-ului sau fostei Iugoslavii, dar recentele schimbări democratice din România şi Bulgaria arată limitele unor asemenea previziuni, dată fiind realitatea extrem de schimbătoare a politicii postcomuniste.

* * *

Blues-ul posttotalitar bîntuie ţările „celeilalte Europe”. Euforia care a însoţit căderea comunismului a lăsat loc dezamăgirii, anomiei sociale şi apariţiei unor noi pericole. Unitatea extraordinarelor adunări de masă în favoarea democraţiei s-a spulberat, iar privaţiunile economice pe scară largă au umbrit cîştigul politic în ochii majorităţii cetăţenilor. În locul unor societăţi civile, se poate observa un

peisaj fragmentat, abundînd în corporatisme şi loialităţi colective renăscute. Václav Havel zugrăveşte un tablou sumbru al vieţii politice postcomuniste, care nu se referă numai la ţara sa :

> „Ranchiună şi suspiciune între grupurile etnice ; rasism sau chiar semne ale fascismului ; demagogie neruşinată ; intrigi şi minciuni deliberate ; şicane politice ; ciorovăială sălbatică şi lipsită de ruşine asupra unor interese pur particulare ; ambiţie pură şi patimă pentru putere ; fanatisme de toate felurile ; noi şi surprinzătoare forme de escrocherie ; maşinaţiuni în stil mafiot şi o absenţă generală a toleranţei, înţelegerii reciproce, bunului gust şi a unui simţ al moderaţiei şi reflecţiei”[1].

Este oare această deziluzie un ingredient esenţial al oricărei revoluţii ? „Sînt oare toate revoluţiile sortite eşecului ? ” se întreabă Ralf Dahrendorf, gravitînd la nesfîrşit în jurul miturilor unităţii, transparenţei şi inocenţei[2]. Este oare inevitabil ca primele alegeri să fie urmate de o derivă spre variante de naţionalism şi autotaritarism ?

Deşi pentru istorici este tentant să compare revoluţia din 1989 cu altele care au început prin democraţie şi au sfîrşit în anarhie şi teroare, a gîndi prin analogie nu este întotdeauna cea mai clarificatoare metodă pentru a înţelege dinamica politică a Europei de Est, măcar pentru faptul că revoluţiile nu mai sînt ceea ce au fost odată. Comparate cu revoluţiile moderne care au început prin cucerirea Bastiliei sau a Palatului de Iarnă şi au continuat timp de ani de zile prin foc şi sînge, tranziţiile negociate din 1989 au fost rapide, uşoare şi nonviolente. De fapt, 1989 a închis era revoluţiilor tocmai prin faptul că a respins ideea violenţei ca o moaşă care asistă la naşterea unei noi societăţi. Revoluţiile din 1989 au fost unice în istorie pentru că nici una dintre ele nu a pretins că poartă cu sine un nou „proiect” societal. În lipsa unei noi utopii sociale, există puţine motive de temere privind combinaţia de virtute şi teroare, tipică revoluţiilor trecute. Tranziţiile din 1989 s-au inspirat, destul de explicit, atît din democraţia occidentală, cît şi din tradiţiile precomuniste ale propriilor ţări. În acest sens vorbeşte François Furet de „revoluţie-restauraţie”, înţelegînd prin aceasta restauraţia suveranităţii naţionale, supremaţiei legii şi proprietăţii private[3].

Adevărata întrebare însă este dacă o revoluţie negociată sau „de catifea” poate fi într-adevăr numită revoluţie. Aceasta nu constitutie numai o problemă teoretică, ci o problemă care divide profund peisajul politic al Europei postcomuniste. De o parte se află cei care cer o ruptură radicală faţă de instituţiile şi personalul moştenit din perioada comunistă ; de cealaltă parte se află cei care încurajează respectul pentru supremaţia legii şi, prin aceasta, un anumit grad de continuitate. Primii pun în evidenţă „restauraţia” ; ceilalţi, imitarea modelelor constituţionale occidentale. Paradoxul este că partizanii „revoluţiei permanente”

aparţin în general dreptei conservatoare (chiar naţionaliste), în timp ce acei care susţin o abordare „evoluţionistă”, în numele legii, sînt liberali moderaţi, cel mai adesea foşti disidenţi. În 1980, Polonia a inventat „revoluţia autolimitată” în numele geopoliticii şi al ameninţării dinspre Est ; astăzi, Polonia o practică în numele supremaţiei legii şi al persuadării Vestului.

Acest clivaj între continuitate şi schimbare reprezintă esenţa unui dublu joc politic : cel al *decomunizării* şi cel al *constituţionalismului*.

Justiţie, reflecţie şi răfuieli vechi

Acum ştim că în cabinele electorale se dizolvă comunismul. Colapsul său subit, desăvîrşit prin alegeri libere, le-a permis noilor instituţii democratice să se dezvolte. Dar dacă comunismul este mort ca ideologie şi sistem de guvernare, moştenirea sa stînjenitoare continuă să bîntuie peisajul politic şi social. Întrucît tranziţia a fost blîndă, cea mai mare parte a nomenclaturii rămîne, încercînd la fiecare cotitură, după cum afirmă Elemer Hankiss, să convertească vechile ei privilegii politice în drepturi economice noi. Acest fenomen a întreţinut un sentiment de injustiţie difuz, dar profund, şi i-a ispitit pe mulţi ca să-i urmeze pe radicali pentru a cere socoteală oficialilor şi „colaboratorilor” care au condus maşinăria represivă a vechiului regim. După o tranziţie blîndă au apărut privaţiunile economice şi sociale, precum şi căutarea celor responsabili pentru crimele trecutului şi pentru dificultăţile prezentului.

De la a cere dreptate nu a fost decît un pas pînă la a solicita epurări, proces care a fost pus în practică, explicit şi efectiv, în fosta Germanie de Est ; a fost relativ eficient în Republica Cehă, a eşuat în Polonia şi Ungaria, divide în prezent elitele politice necomuniste din Bulgaria, Croaţia şi Albania şi nu a fost niciodată pus în discuţie în România, unde influenţa vechiului regim a rămas cea mai puternică.

Suporterii decomunizării radicale menţionează o serie de argumente. Mai întîi, ei invocă un imperativ moral – adevăr şi dreptate împotriva minciunilor şi crimelor totalitarismului – ceea ce coincide cu necesitatea unei rupturi politice complete. Într-un discurs în faţa Seim-ului, în ianuarie 1992, primul-ministru polonez de atunci, Jan Olszewski, a prezentat guvernul său, care a supravieţuit puţin timp, ca pe „începutul sfîrşitului comunismului”, insinuînd în acest fel că guvernul predecesorului său, Tadeusz Mazowiecki, a favorizat continuitatea. Olszewski a făcut deosebirea între cei vinovaţi de „trădări, crime, minciuni şi acte de cruzime” şi cei avînd „conştiinţa şi mîinile curate”. A renunţa la decomunizare, a susţinut el, ar întări „cinismul celor vinovaţi şi i-ar descuraja pe toţi ceilalţi”.

La Praga au fost invocate consideraţii de securitate, alături de argumente morale şi politice. A existat nu numai primejdia ca personalul foarte compromis, aflat încă în vechile posturi, să poată fi şantajat, dar şi raţiunea destul de îndoielnică de a încredinţa construirea instituţiilor democratice foştilor colaboratori ai poliţiei secrete. Celor care s-au temut că legea „lustraţiei" ar duce la vînători de vrăjitoare, suporterii ei le-au răspuns că aceasta nu era o procedură penală, ci mai degrabă o interdicţie profesională, care se referea la posturile guvernamentale şi la cele de funcţionari superiori, pentru o perioadă limitată la cinci ani[4]. Schimbarea elitelor este destinată a servi drept garanţie împotriva reîntoarcerii vechiului regim. A lăsa aceste lucruri nepedepsite ar însemna ca acel regim să fie invitat să se reinstaleze.

Liberalii moderaţi resping logica „lustraţiei" ca reprezentînd exploatarea politică a unei probleme morale. A prezenta societăţii cîţiva „indivizi vinovaţi" este un act de iluzionism politic, care construieşte mitul unei societăţi inocente confruntată cu un imperiu al răului. În discursul său cu ocazia Noului An 1990, Václav Havel a subliniat legăturile dintre complicitate şi adaptare, care au permis funcţionarea sistemului totalitar. De aici importanţa de a merge dincolo de o viziune maniheistă şi de a reflecta asupra trecutului în loc de a-l judeca. Mai presus de toate, este important să fie evitată compromiterea elanului unei societăţi orientate către viitor din cauza dorinţei de a încheia socoteli mai vechi.

Există şi alte consideraţii, mai pragmatice, care pot fi adăugate la acestea. După o revoluţie negociată, ar fi fost dificilă o întoarcere bruscă împotriva aceloraşi parteneri ai mesei rotunde, care au permis ca tranziţia nonviolentă să aibă loc. Deşi imperativul moral de a îndepărta colaboratorii sau nomenclatura este de înţeles, acesta poate să submineze eficacitatea economică. Îndepărtarea vechilor funcţionari din economie, a administratorilor de la nivelurile superioare şi a judecătorilor poate fi oportună, dar cine îi va înlocui ? Disidenţii ? Aceştia nu sînt mulţi şi, deşi au fost în mod sigur oneşti, ei nu sînt în mod necesar calificaţi să conducă economia sau să modernizeze aparatul de stat. Pentru liberali, totuşi, cea mai inadmisibilă idee este aceea că decomunizarea i-ar putea provoca societăţii un fel de catharsis colectiv. Moştenirea comunismului, prezentă în structurile şi în mentalitatea societăţii, s-a format vreme de decenii. De aceea, dezbaterea referitoare la amploarea acestei moşteniri conduce la o viziune pesimistă, care merge dincolo de obiecţiunile morale : experienţa totalitară a murdărit victima şi pe torţionar în egală măsură.

Legalitate şi legitimitate

Continuitate sau ruptură – aceasta este problema care stă la baza celei mai importante dileme a tranziţiei : aceea a unei constituţii[5]. Ar trebui oare ca tranziţiile spre democraţie să culmineze printr-o constituţie democratică sau o constituţie democratică este o condiţie indispensabilă unei rupturi democratice cu instituţiile rămase de pe vremea comunismului ?

Altfel spus, problema este legată de relaţia – conflictul, într-adevăr – dintre legalitate şi legitimitate. Democraţia, după cum ştim, are nevoie de ambele. Dar este oare posibil să fie create instituţii democratice şi, în acelaşi timp, să fie respectată constituţia rămasă din timpul dictaturii ? Invers, este posibil să fie create condiţiile pentru pluralism democratic prin metode autoritare ? Pe de-o parte, liberalii, încurajaţi de sfaturile occidentalilor, insistă asupra respectării supremaţiei legii şi, prin urmare, asupra continuităţii constituţionale. Radicalii, pe de altă parte, invocă legitimitatea revoluţionară şi se întreabă cum poate fi garantată schimbarea cîtă vreme legea rămîne cea moştenită de la un sistem conceput pentru a controla şi manipula societatea. Care ar fi prioritatea : schimbarea în condiţiile legii sau schimbarea legii ?

Astfel, constituţia reprezintă esenţa dezbaterii dintre democraţia majoritară şi democraţia constituţională – înţelesul celei din urmă fiind acela că toate puterile, chiar şi cele mai „legitime”, trebuie să se conformeze cadrului şi limitelor stabilite prin legea supremă, întruchipată de o constituţie. Dilema clasică, democraţia şi participarea, pe de-o parte, şi liberalismul şi legea, de cealaltă parte, se manifestă în tranziţia postcomunistă în termeni diferiţi de cei familiari în democraţiile occidentale. Pentru a simplifica, în cazul acesteia din urmă, există două echipe ai căror jucători cunosc regulile jocului şi acceptă intervenţia arbitrului atunci cînd regulile au fost încălcate. În faza iniţială a tranziţiei din Est, deseori părea că toată lumea alerga după minge, schimbînd echipele şi regulile pe parcursul întregului joc. În Vest, se pot identifica interesele care stau în spatele unei legi propuse ; în Est, se pot identifica cel mult o instituţie sau un centru de putere. Într-o asemenea situaţie, elaborarea unei noi constituţii devine extrem de dificilă.

András Sajo, un consilier al preşedintelui Ungariei, Arpád Göncz, notează că există „un moment constituţional” care necesită tipul de unitate naţională specific oricărui moment de răscruce din istorie[6]. Dacă acest moment fondator este lăsat să treacă, rămîne procedura de a amenda vechea constituţie, pentru a introduce noile legi de care este nevoie. Aceasta a fost metoda folosită în Polonia şi Ungaria.

Trebuie admis faptul că singurele ţări care au reuşit să adopte devreme (1991) constituţii noi, România şi Bulgaria, nu sînt neapărat cele mai democratice. Cazul Rusiei pare să confirme această ipoteză. Din 1991 şi pînă în 1993, constituţia rusă s-a aflat în centrul luptei pentru putere. Într-o luptă puţin suprarealistă, primul preşedinte ales din istoria Rusiei a decis, la începutul lui octombrie 1993, să trimită tancurile împotriva parlamentului dominat de comunişti sub pretextul că apără – culmea ironiei – constituţia şi suveranitatea parlamentară. În septembrie, la lumina lumînărilor, Sovietul Suprem îl desemnase pe generalul Alexandr Ruţkoi ca şef al statului. Îmbrăcat într-un trening Adidas, cu un Kalaşnikov pe umăr, generalul a lansat un asalt împotriva clădirii televiziunii din Moscova, o imitaţie vrednică de milă a asaltului împotriva Palatului de Iarnă. Pentru Lenin, socialismul a fost „soviete plus electrificare" ; democratizarea în stil Elţîn a fost Sovietul Suprem fără electricitate.

Rusia trebuie să fie singurul loc unde a fost pus cu seriozitate în discuţie conceptul de „puci democratic". Sigur, conflictul rus a fost rezolvat (au avut loc alegeri după ce tancurile s-au întors la bazele lor), dar cu ce preţ ? Poate oare un preşedinte să cîştige respectul unui legislativ bombardînd locul de întîlnire al acestuia ? Nu a fost oare victoria în alegeri a lui Vladimir Jirinovski un preţ mult prea mare, plătit pentru adoptarea unei constituţii făcute la comandă, a cărei pojghiţă democratică este prea subţire pentru a-i ascunde autoritarismul (chiar dacă este acceptată de Vest ca fiind răul cel mai mic) ?

Dacă adoptarea unei noi constituţii nu garantează în mod necesar o schimbare democratică, experienţele Poloniei şi Ungariei par să indice constituţionalismul ca fiind o cale mai favorabilă către democraţie. Polonia pregătea o nouă constituţie pentru bicentenarul Constituţiei din mai 1791, dar s-a dovedit imposibil să se obţină consensul[7]. Prin urmare, Polonia a optat pentru „constituţia mică", un termen utilizat pentru a caracteriza amendarea graduală, dar vastă în final, a vechii constituţii. În Ungaria, de asemenea, vechea constituţie a fost amendată considerabil. După cum s-a exprimat amuzant Sajo, tot ceea ce a mai rămas din original sînt cuvintele : „Capitala Ungariei este Budapesta". Constituţionalismul, garantarea separaţiei puterilor şi a drepturilor individuale se bazează pe existenţa unei autorităţi cu rol de arbitru, a unei curţi constituţionale. Această curte joacă un rol atît de important în Ungaria (de exemplu, a respins principiul justiţiei retroactive în cazul noii legi privind crimele comise în timpul reprimării rebeliunii din 1956), încît unii se tem că uzurpă „suveranitatea parlamentară". Sajo interpretează această răceală faţă de constituţionalism ca pe o respingere a modernităţii în societăţile ale căror „structuri sociale şi intelectuale (păstrate şi chiar consolidate sub comunism) sînt premoderne"[8].

În ciuda temerilor faţă de „un guvern al judecătorilor" şi de riscul confuziei şi derivei într-o tranziţie realizată prin amendamente constituţionale succesive,

cazurile Poloniei şi Ungariei sugerează două avantaje. Mai întîi, jucătorii politici înţeleg că, de fapt, construirea instituţiilor democratice este un proces continuu, care rămîne imperfect şi incomplet. În al doilea rînd, rutinele politice ale unei democraţii majoritare evoluează în sensul respectului pentru constituţie şi pentru legitimitatea procedurilor ei. Guvernele şi majorităţile parlamentare au timp să se obişnuiască cu limitele constituţionale. Acest mod de extindere a duratei de alcătuire a constituţiei creează un *proces* de educaţie constituţională, o diseminare a valorilor constituţionalismului în rîndul elitelor politice. În acest sens, constituţionalismul poate deveni mai important decît însăşi constituţia, din moment ce el contribuie la transformarea culturii politice, fără de care supremaţia legii nu se poate consolida niciodată.

Cadrul teritorial al politicii

Rămîne problema dificilă a legăturilor reciproce de legitimitate dintre regim şi stat. Această problemă a apărut cu o deosebită intensitate în acele federaţii care au început să dispară imediat după căderea comunismului. În aceste cazuri, adoptarea unei constituţii a devenit o parte integrantă a construcţiei statului--naţiune. Republicile din fosta Iugoslavie, de exemplu, şi-au întărit declaraţiile de independenţă prin adoptarea unor noi constituţii (care au devenit adeseori un focar al controverselor, ca în cazul minorităţii sîrbe din Croaţia sau al celei albaneze din Macedonia). După doi ani, parlamentul cehoslovac a fost incapabil să adopte o nouă constituţie federală, dar legislativul slovac a adoptat una pentru Slovacia în august 1992. În preajma partiţiei, în decembrie 1992, legislativul ceh a făcut acelaşi lucru. Crearea unui nou stat a ordonat adoptarea unei noi constituţii.

Una dintre problemele majore ale tranziţiei spre democraţie în lumea postcomunistă o constituie teritorializarea politicului. Indiferent dacă statul-naţiune este sau nu locul optim pentru democraţie, rămîne valabil faptul că legitimarea unei forme statale formal structurate este o precondiţie pentru tranziţia democratică. Juan Linz şi Alfred Stepan au argumentat acest lucru în cazul Spaniei, iar fosta URSS şi fosta Iugoslavie confirmă aceasta *a contrario*[9]. Toate aceste cazuri ilustrează importanţa crucială a succesiunii electorale în tranziţia de la dictatură la democraţie. A fost vital ca primele alegeri democratice din Spania să cuprindă întreaga ţară, chiar dacă asta a implicat includerea în noua constituţie a unor substanţiale transferuri de putere către Catalonia şi regiunile basce. În acelaşi fel, în Iugoslavia, la începutul lui 1990, inabilitatea primului-ministru al guvernului federal, Ante Marković, de a organiza alegeri libere în întreg teritoriul a vestit

sfîrşitul federaţiei slavilor de sud. Statul federal a fost delegitimat imediat ce primele alegeri libere au avut loc în republicile Sloveniei şi Croaţiei. Puterea şi legitimitatea s-au mutat de la federaţie la republici, care au optat rapid pentru independenţă pentru a-şi finaliza propriile tranziţii democratice. Sfîrşitul comunismului s-a împletit cu sfîrşitul Iugoslaviei.

O succesiune similară a dezmembrat URSS, făcînd ca următoarea mare întrebare să planeze asupra viitorului tranziţiei din Rusia : Cum să stabileşti un cadru teritorial pentru politică ? Aceasta este în mare măsură o întrebare legată de statul rus şi de consubstanţialitatea acestuia cu imperiul. Marele istoric Vasili Kliucevski a descris Rusia ca pe „un stat care s-a colonizat pe sine”. Dacă este aşa, atunci ce este Rusia fără un imperiu[10] ? Pentru moment, nimeni nu ştie. Dar se pare că Elţîn şi democraţii moderaţi, sub presiunea armatei, formulează deja o „doctrină Monroe” rusească care să fie aplicată în relaţiile cu „străinătatea apropiată”. Cealaltă opţiune, cea a extremiştilor lui Jirinovski, implică o redesenare a graniţelor Rusiei în concordanţă cu o definiţie etnică a naţiunii. Din moment ce 25 de milioane de ruşi locuiesc în afara graniţelor Rusiei, aceasta ar furniza toate ingredientele pentru o repetare a „sindromului sîrbesc”. Acest scenariu ar semnala eşecul tranziţiei democratice nu numai pentru Rusia, dar şi pentru celelalte noi state-naţiune care au apărut din cenuşa imperiului.

Criza statului rus este atît de acută deoarece pierderea imperiului sovietic coincide cu o criză de autoritate a guvernului central de la Moscova în faţa regiunilor. Prăbuşirea URSS nu va fi urmată neapărat de prăbuşirea Rusiei, dar problema descentralizării va fi decisivă atît pentru coeziunea statului, cît şi pentru continuarea tranziţiei spre democraţie. Cum pot fi reconciliate aceste două obiective ? O Rusie descentralizată (şi prin urmare fragilă) reprezintă, ni se spune, precondiţia pentru o schimbare democratică. Totuşi, ar fi viabilă o astfel de Rusie ?

Criza autorităţii statului – o realitate concretă în cele mai multe ţări postcomuniste – este îmbinată cu necesitatea redefinirii rolului statului. După decenii petrecute sub un stat omniprezent şi omnipotent, există o înclinaţie sănătoasă, în special în Europa Centrală, de a diminua influenţa statului prin limitarea birocraţiei şi prin liberalizarea economiei.

Cum trebuie redefinit rolul statului sau, cu alte cuvinte, însăşi natura liantului social ? În jurul a două dimensiuni ale securităţii. Prima este legată de rolul statului ca protector, o funcţie care este relevantă în special în ţările în care criminalitatea creşte cu 100% pe an şi unde vechilor instituţii ale „legii şi ordinii” le lipseşte credibilitatea din cauza relaţiei lor corupte cu vechiul regim. Acest lucru este într-adevăr pe cale de a se schimba, dacă un sondaj de opinie polonez din 1993 este corect : el arată că armata şi poliţia ocupă primele poziţii în clasamentul instituţiilor care se bucură de încrederea populaţiei, cu mult

înaintea Bisericii. Din această perspectivă, inversarea situaţiei din timpul comunismului pare să fie aproape completă.

A doua dimensiune se referă la rolul statului în relaţie cu bunăstarea cetăţenilor. Din moment ce statul nu-şi mai asumă tutela completă asupra individului, „din leagăn şi pînă în mormînt”, ce rol ar trebui să joace acesta într-o societate în care există mai multă libertate, dar mai puţină securitate economică ? Lăsînd deoparte anomalia cehă (victoria liberalilor de dreapta într-o ţară în care, alături de Liechtenstein, există cel mai scăzut procent de şomeri din Europa), cele mai recente alegeri poloneze arată, probabil, limitele eforturilor de „reducere” (chiar retorică) a statului bunăstării sociale. Pentru ca liberalismul economic să prindă rădăcini în Europa Centrală, el trebuie să păstreze o funcţie redistributivă pentru stat.

Dezangajarea statului din sfera socio-economică este necesară, prin urmare, pentru tranziţia curentă, dar limitele ei sînt deja evidente : dezmembrarea birocraţiei omnipotente nu înseamnă renunţarea la un serviciu public competent, de exemplu. Paradoxul multor ţări postcomuniste este că, deşi toată lumea lucra pentru stat, aparatul guvernamental în sine a rămas relativ modest ca dimensiuni. În Franţa, Ministerul de Finanţe angajează mii de funcţionari publici ; în Ucraina el dispune doar de cîteva sute. Parlamentul Ucrainei votează aproape 150 de legi importante în fiecare an (în comparaţie cu aproximativ 15 în ţările occidentale), dar guvernul nu dispune de nici un mijloc de a le aplica. Spargerea monopolurilor şi stabilirea unui nou sistem fiscal necesită un serviciu public eficient. Tranziţia spre democraţie şi pieţe necesită mai mult „guvern”, în adevăratul sens al cuvîntului, pentru a avea mai puţin „stat”.

Preşedinţi sau parlamente ?

Această definiţie a statului pune indirect o problemă vizînd legătura dintre opţiunile instituţionale şi transformarea economică. Este oare un executiv puternic mai apt decît un sistem parlamentar să accelereze marşul spre o economie de piaţă, opunîndu-se în acelaşi timp, de-a lungul întregului proces, efectelor destabilizatoare ? Aceasta pare să fie ideea dominantă în Rusia (unde economiştii liberali au pariat pe Elţîn şi pe un executiv puternic), dar în mod sigur nu în Europa Centrală : cu cît tranziţia economică este mai avansată, cu atît centrul de gravitate politic se mută de la preşedinte (Václav Havel şi Lech Wałęsa) către primul-ministru (Václav Klaus, Hanna Suchocka urmată de Waldemar Pawlak).

Specialişti în tranziţii democratice, precum Juan Linz şi Alfred Stepan, cred că un sistem parlamentar oferă o perspectivă mai bună în privinţa unei tranziţii

de succes decît un regim prezidenţial[11]. Ei remarcă două inconveniente principale ale prezidenţialismului. Primul este că acesta nu conduce la apariţia unui sistem multipartinic, din moment ce prezidenţialismul promovează un sistem bipartinic. Acest fapt limitează considerabil cîmpul politic posttotalitar. În al doilea rînd, prezidenţialismul este vulnerabil la tentaţiile autoritare şi populiste. Dimpotrivă, apariţia unui Stanisław Tyminski sau a unui Alberto Fujimori ar fi imposibilă într-un sistem parlamentar. Cît despre prezidenţialismul în stil Elţîn, există pericolul considerabil ca presupusul campion al democraţiei să devină un „bonapartist", în cazul în care se va confrunta cu un parlament recalcitrant. Oricît de interesante ar putea fi asemenea avertismente teoretice din partea politologilor, ele nu au influenţat cu adevărat opţiunile politice ale Europei postcomuniste.

În ce priveşte opţiunea între regimul parlamentar şi cel prezidenţial, Europa Centrală l-a ales pe cel dintîi, Balcanii şi Rusia pe cel de-al doilea. Precauţia central-europenilor de a nu mai repeta propria istorie a unui executiv puternic, centralizat şi echilibrul progresiv al forţelor politice au împiedicat aici alegerea opţiunii prezidenţiale.

În Ungaria, situaţia preelectorală din iarna 1989-1990 a orientat noile instituţii în două direcţii importante. Opoziţia democratică, gîndindu-se că este imposibil să evite alegerea comunistului reformist Imre Pozsgay ca preşedinte, a insistat pe caracterul parlamentar al noului regim şi pe acordarea unor puteri considerabile Curţii Constituţionale, ca garant al libertăţilor personale şi al drepturilor omului. Ironia a făcut ca să fie ales preşedinte candidatul Alianţei Democraţilor Liberi, Arpád Göncz. În ciuda, sau tocmai din cauza puterilor sale limitate, el a devenit cel mai popular politician din Ungaria.

În Polonia, din cauza lui Wałęsa, primele alegeri complet libere (organizate în toamna lui 1990) nu au fost legislative, ci prezidenţiale. Ţinînd cont de influenţa liderului Solidarităţii pe scena politică, ar fi fost dificil să fie lăsat să aştepte liniştit pe margine (aşa cum au sperat foştii lui consilieri), în timp ce populaţia alegea mai întîi legislativul, şi abia apoi să fie luată în considerare înlocuirea generalului Jaruzelski. Iniţial, ruptura care a apărut la centrul mişcării Solidarităţii a fost generată mai puţin de o neînţelegere fundamentală asupra orientării politice, cît de o dispută referitoare la putere şi la ritmul schimbării. Wałęsa a polarizat cîmpul dezbaterii, proclamînd că este gata să accelereze schimbarea politică şi să încetinească, în acelaşi timp, schimbarea economică. Mai importanta dezbatere instituţională s-a pierdut în detalii privind ordinea alegerilor : dacă alegerile prezidenţiale trebuie ţinute înaintea celor legislative. Atunci cînd Wałęsa a fost ales prin vot universal direct, în Polonia şi în Occident au apărut temeri faţă de o derivă spre autoritarism prezidenţial. În prezent, acele temeri s-au dovedit exagerate. Este adevărat, Wałęsa a încercat să forţeze

o extindere a puterilor sale asupra Seim-ului, dar el a ştiut şi cum să se limiteze, şi cum să accepte refuzul din partea legislativului, care speră să păstreze spiritul parlamentar al „micii constituţii”. Cîmpul politic fragmentat de astăzi şi întoarcerea ex-comuniştilor începînd cu toamna lui 1993 ar putea acţiona în avantajul direct al lui Wałęsa, în măsura în care acesta caută să joace rolul „salvatorului” şi să întruchipeze bastionul împotriva întoarcerii stîngii pentru a rămîne preşedinte.

Cazul cehoslovac confirmă această ambivalenţă central-europeană faţă de sistemul prezidenţial. Constituţia interbelică a fost parlamentară, iar constituţia comunistă a conferit preşedintelui numai îndatoriri simbolice : puterea reală era deţinută de secretarul general al partidului comunist. În realitate, din timpul Revoluţiei de catifea din 1989, Václav Havel a fost în mod clar figura politică majoră a ţării. Fostul disident a devenit preşedinte, la sfîrşitul lui decembrie 1989, prin votul parlamentului comunist. Poziţia lui a fost confirmată în iunie 1990 de un parlament ales în mod democratic. La fel ca în perioada interbelică, sub preşedintele Tomáš Masaryk, Cehoslovacia a avut un regim parlamentar pe hîrtie, dar unul semiprezidenţial în realitate. Totuşi, din ianuarie 1993, în nou fondata Republică Cehă, situaţia s-a schimbat complet[12]. Într-un sistem dominat acum de primul-ministru Klaus, preşedintele Havel nu mai reprezintă centrul puterii şi este mai limitat de constituţie.

În timp ce Europa Centrală favorizează constituţiile parlamentare, Balcanii (ca şi Rusia) tind mai mult către un regim prezidenţial : România, Bulgaria şi Serbia au ţinut toate alegeri prezidenţiale directe. Unii văd în asta un semn al nostalgiei secrete pentru zilele fostului secretar general – în special datorită faptului că un număr considerabil de foşti secretari generali, de la sîrbul Miloşevici la ucraineanul Kravciuk, au putut rămîne la putere datorită votului universal. (Succesul lor poate fi atribuit, de asemenea, vastei fragmentări a cîmpului politic şi abilităţii rămăşiţelor *aparatcicilor* comunişti de a se transforma în promotori ai naţionalismului.)

Folosirea reprezentării proporţionale (RP), desigur, întăreşte fragmentarea politică. Cînd un sistem totalitar piere, RP, fără îndoială, este destinată să se bucure de un moment de preferinţă. Primele alegeri se aseamănă mult cu un recensămînt : fiecare grup simte nevoia de a se identifica, a se delimita şi a fi luat în considerare, iar oamenii aşteaptă ca parlamentul să reflecte cît se poate de fidel structura societăţii.

Existenţa unor importante minorităţi etnice în majoritatea ţărilor est-europene este un argument în plus în favoarea RP. Ar fi dificil de integrat din punct de vedere politic minoritatea maghiară din România şi Slovacia sau minoritatea turcă din Bulgaria, fără a recurge în vreun fel la principiul proporţionalităţii.

Această preferinţă pentru RP (cu excepţia Ungariei), ca şi preferinţa pentru prezidenţialism îi îngrijorează din cînd în cînd pe experţii occidentali, care văd

uneori aici pericolul unei democraţii slăbite de fragmentare politică, iar alteori descoperă tentaţia autoritară. Pericolul şi tentaţia există, dar modelele şi standardele occidentale nu se pot transfera cu uşurinţă în Est. Stricta separaţie a puterilor din America, setul de reguli care împiedică acapararea unei puteri excesive (*checks and balances*) funcţionează pentru că actorii politici şi societatea în general au interiorizat o anumită cultură politică şi juridică care, este de înţeles, lipseşte în zonele abia ieşite dintr-o jumătate de secol de comunism. Democraţia britanică este admirată de la mare distanţă – clădirea parlamentului maghiar din Budapesta, construită la sfîrşitul secolului trecut, este o copie a Palatului Westminster de la Londra. Totuşi, cum se poate transplanta ceva care se bazează pe mii de ani de tradiţie şi pe o constituţie nescrisă ? Modelul iacobin francez, care îi conferă preşedintelui puterea principală, pare să îi inspire pe unii adepţi ai politicii de putere, în special în Balcani – nu neapărat pe democraţi. Aceştia din urmă preferă sistemul german, care nu numai că este cel mai apropiat din punct de vedere geografic de lumea postsovietică, dar constituie, de asemenea, un exemplu de succes al unei democraţii care a apărut din ruinele totalitarismului. Sistemul ei electoral (RP cu un prag de 5 procente pentru intrarea în parlament şi o cotă de corecţie a majorităţii), autonomia regională acordată landurilor şi rolul important jucat de Curtea Constituţională Federală – toate aceste elemente îi pot inspira pe constituţionaliştii postcomunişti.

Ce rezervă viitorul ?

În cartea sa, *The Third Wave*, Samuel P. Huntington plasează evoluţiile democratice est-europene într-un context comparativ global[13]. Pentru Europa Centrală şi de Est, primul val de democratizare a început în 1848 şi a culminat o dată cu sfîrşitul primului război mondial. Al doilea val (după 1945) a atins puterile Axei, în timp ce cealaltă Europă a căzut sub totalitarism. Al treilea val, inaugurat de revoluţia portugheză şi de căderea franchismului în Spania, la mijlocul anilor ’70, a fost prelungit de breşele democratice din America Latină şi Asia şi a atins Europa Centrală şi de Est începînd cu 1989. Într-o viziune comparativă, se pot examina factorii care influenţează apariţia şi perspectivele tranziţiilor care sînt acum în curs : (1) contextul internaţional : a fost favorabil de la Gorbaciov încoace, dar va rămîne astfel ? ; (2) situaţia economică : o economie bazată pe piaţă este o condiţie necesară, dar nu şi suficientă pentru democraţie, care nu a reuşit niciodată în mijlocul dezastrului economic ; (3) condiţiile sociale : „Fără burghezie nu există democraţie”, după formularea lui Barrington Moore ; cu toate acestea, deşi pentru renaşterea societăţii civile

este nevoie poate de decenii, democraţia trebuie să cîştige teren aici şi acum ; (4) în sfîrşit, domeniul cultural : toate instituţiile democratice menţionate pînă acum nu au nici o şansă să prindă rădăcini decît în cazul în care se dezvoltă o cultură politică democratică împărtăşită de toţi, atît la nivelul elitei, cît şi al societăţii în general.

Această listă de condiţii nu este exhaustivă, dar ea arată că distincţia între tranziţia din Europa Centrală postcomunistă şi cea din Europa de Sud-Est a început cu 20 de ani în urmă (în ce priveşte piaţa şi societatea civilă). Ne ajută, de asemenea, să evaluăm riscul unor reveniri. Huntington remarcă faptul că fiecare val de democratizare a fost urmat de un reflux. În mod sigur, nu există, totuşi, nici o primejdie ca fostul regim comunist să se reimpună. Dacă ex-comuniştii (convertiţi acum la „social-democraţie”) cîştigă voturi în Polonia sau Ungaria, acest lucru se întîmplă exact pentru că ei nu mai întruchipează ameninţarea unei reîntoarceri a totalitarismului. Alte pericole autoritare sau naţionaliste sînt, totuşi, în mod sigur prezente, în special în Rusia sau în Balcani.

Cîteva scenarii de viitor pot fi anticipate, regiune cu regiune : (1) democraţia pare să fie pe cale de a se consolida în Europa Centrală (Polonia, Ungaria, Slovenia şi Republica Cehă – cazul Slovaciei rămîne nesigur în urma reîntoarcerii la putere a lui Valdimir Mečiar) ; (2) în Balcani şi în Rusia, o tranziţie incompletă creează regimuri naţional-populiste. Serbia reprezintă versiunea extremă a unei tranziţii de la un regim totalitar la unul autoritar, cu un interludiu efemer de democratizare şi cu naţionalismul etnic drept nouă ideologie dominantă ; (3) Ţările Baltice se apropie de modelul central-european. Majoritatea celorlalte republici sovietice sînt mai aproape de modelul balcanic. Bulgaria şi Slovacia pot merge în oricare dintre aceste direcţii.

Europa Centrală şi de Est trebuie să construiască foarte repede ceea ce Occidentului i-a luat mult timp să facă. Acesta este un experiment fără precedent şi care *nu* are loc într-o izolare de laborator (unde există răgazul de a observa şi a perfecţiona teoriile legate de democraţie). Aceasta nu se datorează numai faptului că a dispărut Cortina de Fier, lăsînd întreg continentul expus consecinţelor destabilizatoare care ar decurge în mod sigur din orice impediment serios în tranziţia democratică din cealaltă Europă, dar şi faptului că dificultăţile şi crizele noilor democraţii nu ne sînt străine nouă, în Vest. Micşorarea spaţiului public, slaba participare politică, neîncrederea din ce în ce mai mare în partide şi politicieni şi încrederea ratată în instituţiile parlamentare sînt probleme comune ale democraţiilor consacrate. Ar trebui oare să vedem acest lucru ca pe un semn că Europa Centrală este la limita inferioară a „normalităţii” democratice occidentale ? Sau ar trebui să ne cutremurăm la gîndul că există o paralelă, o legătură profundă între crizele politice din societăţile predemocratice ale Estului postcomunist şi societăţile postdemocratice ale Vestului ?

Note

Sursa : Reprodus cu permisiunea editorului din *Journal of Democracy* 6 : 2 (aprilie 1995) : 61-73. Traducere din franceză de Deborah M. Brissman. Copyright © 1995 Johns Hopkins University Press.

1. Václav Havel, *Letní přemitání* (Praga : Odeon, 1991), p. 95. Publicată în limba franceză ca *Méditations d'été* (Paris : Editions Aube, 1992) şi în engleză ca *Summer Meditations* (New York : Vintage Books, 1993).
2. Ralf Dahrendorf, *Reflections on the Revolution in Europe* (Londra : Chatto and Windus, 1990).
3. François Furet, *L'énigme de la désagrégation communiste* (Paris : Fondation Saint--Simon, 1990). Vezi şi cartea lui, *Le passé d'une illusion* (Paris : Calmann-Levy, 1995).
4. Voitěch Cepl, „Ritual Sacrifices", *East European Constitutional Review* 1 (primăvara 1992) : 24-5.
5. Andrew Arato, „Dilemmas Arising from the Power to Create Constitutions in Eastern Europe", *Cardozo Law Review* 3-4 (ianuarie 1993) : 661-690.
6. András Sajo, „The Arrogance of Power", *East European Reporter* 7 (mai/iunie 1992) : 46.
7. Marcin Król, „L'autre bicentennaire", *Belvédere* 1 (aprilie/mai 1991) : 84-90.
8. Sajo, „The Arrogance of Power", p. 47.
9. Juan Linz şi Alfred Stepan, „Political Identity and Electoral Sequence", *Daedalus* 121 (primăvara 1992) : 123-139.
10. Marie Mendras (ed.), *Un état pour la Russie* (Brussels : Complexe, 1992). Vezi şi Georges Nivat, „Russie : Le deuil de l'empire", în Jaques Rupnik (ed.), *Le déchirement des nations* (Paris : Seuil, 1995), pp. 59-76.
11. Juan J. Linz, „Transitions to Democracy", *Washington Quarterly* 13 (vara 1990) : 153-154.
12. Václav Havel, interviu luat de autor, în *Politique internationale* 58 (iarna 1993) : 13.
13. Samuel P. Huntington, *The Third Wave : Democratization in the late Twentieth Century* (Norman, OK : University of Oklahoma Press, 1993).

13
RESTAURAŢIA DE CATIFEA

Adam Michnik

Contribuţia lui Adam Michnik atît la teoria, cît şi la practica disidenţei în Europa Centrală şi de Est nu poate fi supraestimată. Cartea sa, Letters from Prison *(Los Angeles şi Berkeley, CA : University of California Press, 1985, traducere de Maya Latynski) a fost în mod justificat celebrată ca o contribuţie esenţială la formularea strategiei opoziţioniste care a dus, în final, la sfîrşitul comunismului în Polonia şi în întreaga regiune. În acest eseu, Michnik discută soarta revoluţiei după victoria forţelor anticomuniste şi dilemele etice generate de întoarcerea la putere a fostelor partide comuniste.*

Opunîndu-se atît fundamentaliştilor din tabăra revoluţionară, cît şi celor din tabăra ex-comunistă, Michnik sugerează că restauraţiile sînt consecinţele inevitabile ale refuzului de a dezlănţui teroarea. Cu alte cuvinte, jocul democratic este suficient de permisiv pentru ca ex-comuniştii să se poată folosi de acesta pentru a obţine victorii electorale şi a se reîntoarce în poziţii guvernamentale. Primul punct este că foştii conducători nu se întorc la putere prin vechile mijloace (prin lovituri de stat şi dispreţ faţă de lege), ci pe o cale procedurală. Al doilea este că întreaga lor concepţie comunistă s-a schimbat fundamental. Politicienii postcomunişti din ţări ca Ungaria şi Polonia, argumentează Michnik, nu manifestă zel ideologic şi nu intenţionează să construiască utopia lipsită de clase. Marxismul a încetat de multă vreme să le mai inspire acţiunile : departe de a favoriza restauraţia unor economii de comandă, planificate centralizat, aceşti oameni sînt suporteri fermi (şi beneficiari) ai pieţelor deschise.

Michnik face apel la o atitudine răbdătoare şi tolerantă faţă de restauraţie. El se opune logicii excluderii şi avertizează împotriva tentaţiilor neo-iacobine ale revoluţionarilor radicali, pentru care nimic nu este de ajuns în afara unei anihilări politice complete a foştilor comunişti. În obişnuitul său stil scînteietor, Michnik îi numeşte pe aceşti fundamentalişti „anticomunişti cu faţă bolşevică".

* * *

Cînd citesc în presa poloneză despre „întoarcerea comunismului", mă gîndesc uneori că ar merita să ne imaginăm o restauraţie reală a sistemului comunist. Bătăile în uşă în zorii zilei. Declararea legii marţiale, dizolvarea parlamentului, lichidarea partidelor politice, confiscarea ziarelor, cenzura, graniţele închise, mii de arestaţi, procese şi sentinţe. Iar la radio, repetat de nenumărate ori, un discurs al Conducătorului despre necesitatea de a avea „lege, ordine şi disciplină". De un an deja, o coaliţie de partide postcomuniste guvernează Polonia. O coaliţie similară guvernează Lituania. Iar în Ungaria partidul ex-comunist a cîştigat de curînd alegerile. Cu toate acestea, nicăieri nu s-au întors comuniştii. Atunci, ce semnificaţie au aceste „întoarceri" ?

În Polonia şi în alte ţări din regiune a avut loc o revoluţie : sistemul de dictaturi totalitare din domeniul politic, economic şi din ordinea internaţională a fost răsturnat. Din fericire, aceasta s-a realizat – în Polonia datorită acordurilor mesei rotunde – fără baricade şi ghilotine. A fost, după formularea atît de inspirată a lui Václav Havel, o „revoluţie de catifea".

Dar orice revoluţie – chiar şi una de catifea – are o logică proprie. Ea trezeşte speranţe şi visuri pe care nu le poate satisface niciodată. Prin urmare, ea trebuie să-şi radicalizeze propriul său limbaj, să-şi devoreze copiii, să-i elimine pe moderaţi din rîndurile sale, să decreteze „accelerări", lustraţii şi epurări succesive. Revoluţia este pentru totdeauna neterminată. De aceea produce frustrare şi amărăciune. Cineva trebuie făcut responsabil pentru faptul că mana nu a căzut din cer. Revoluţia îi descoperă pe cei vinovaţi. Mai întîi pe oamenii vechiului regim, apoi pe apărătorii acestuia şi, în final, pe propriii săi lideri.

Tabăra revoluţionară îşi are întotdeauna „moderaţii" şi „extremiştii" ei. Primii vor să apere libertatea în numele statului constituţional şi al supremaţiei legii ; ceilalţi cred că apărarea libertăţii înseamnă anihilarea duşmanilor libertăţii – adică a oamenilor vechiului regim. Acesta este singurul lor mod de a-şi manifesta grija pentru bunăstarea celor nedreptăţiţi şi umiliţi care au declanşat revoluţia. În fond, eliberarea de dictatură a adus libertate şi fericire numai cîtorva. Majoritatea, lăsaţi în sărăcie şi disperare, nu s-au bucurat de fructele victoriei. Potrivit acestei majorităţi, revoluţia a fost trădată de „moderaţi" – majoritatea trebuie să se elibereze încă o dată. Din acest motiv sînt necesare „accelerarea" şi „împlinirea revoluţiei". Pentru ca acestea să fie realizate, jocul bazat pe principiul supremaţiei legii trebuie să înceteze. Sînt necesare decizii clare şi ferme : în privinţa oamenilor vechiului regim trebuie aplicată justiţia revoluţionară, din moment ce nici o altă justiţie nu este relevantă.

Aparent, regele Bourbon a fost judecat pentru complicitate cu inamicul dar, în realitate, a fost judecat pentru că era rege. Execuţia lui Ludovic al XVI-lea a fost o sentinţă dată monarhiei, „această crimă intrinsecă", după cum a definit-o Saint-Just. În numele acestei logici, Constituţia a pierdut în faţa Revoluţiei.

„Comparată cu imensa suferinţă a marii majorităţi a populaţiei”, după cum caracterizează Hannah Arendt gîndirea lui Robespierre, „imparţialitatea justiţiei şi a legii, aplicarea aceloraşi reguli pentru cei ce dorm în palate ca şi pentru cei ce dorm sub podurile Parisului au semănat cu o farsă”.

Înainte, ţelul era garantarea libertăţii cetăţenilor prin constituţie ; acum ţelul a devenit dreptatea şi bunăstarea oamenilor. Un ţel astfel definit divide în mod evident tabăra revoluţionară : „moderaţii” şi „extremiştii” încep să se perceapă unii pe alţii ca duşmani. Acest conflict sfîşie şi epuizează revoluţia. O mai poate salva ceva ? Da – un salvator, care, lichidînd ambele tabere, îşi caută armura şi limbajul dictatului.

Dar îl vor urma oare masele pe acel lider ? Sau vor alege mai curînd restauraţia ? Aceeaşi ghilotină a tăiat capul regelui, al lui Danton şi, în final, al lui Robespierre. Revoluţia poate ceda locul terorii. O poate, de asemenea, evita, dar atunci trebuie să favorizeze restauraţia. Revoluţia, oricare ar fi ea, fie culminează prin dictatură, fie atrage după sine o restauraţie.

Revoluţia de catifea din Polonia a dat naştere restauraţiei de catifea. O restauraţie nu înseamnă niciodată întoarcerea vechiului regim şi a vechii ordini. Restauraţia este o reacţie faţă de revoluţie, un acces al revenirii celor de altădată, a vechilor simboluri, tradiţii, obiceiuri. Revoluţia alimentează promisiunea unei Mari Schimbări ; restauraţia promite revenirea „zilelor bune de altădată”.

Dar restauraţia, ca şi revoluţia, aduce în mod inevitabil dezamăgire. Lumea se bucură la început. Umiliţi de revoluţie, oamenii vechiului regim trăiesc un moment de uşurare şi de glorie. Justiţia a fost înfăptuită. Revoluţionarii autoproclamaţi predau puterea. Mulţimile loiale îi întîmpină cu bucurie pe monarhul legitim şi pe suita sa. Regaliştii se străduiesc să se întreacă unii pe alţii în declaraţii bine-gîndite. „Ultra-regaliştii” sînt gata să ocupe posturile. Însă curînd devine evident că printre senatorii care lăudau Casa Stuarţilor sau a Bourbonilor există mulţi care au votat altădată pentru execuţia lui Carol I sau Ludovic al XVI-lea. De aceea, „ultra-regaliştii” cer epurări, restituirea proprietăţilor, pedepsirea şi umilirea oamenilor revoluţiei.

Monarhul legitim, întors din exil pentru a primi tronul, pronunţă memorabilele cuvinte „Domnilor, nimic nu s-a schimbat. Avem doar un francez în plus”. După cum a observat unul dintre martorii vremii : „Maniera relaxată, tonul monden, demnitatea prietenoasă, în pronunţat contrast cu atitudinea dominatoare, cu mîndria şi cu răspunsurile trufaşe ale lui Napoleon, au făcut o adîncă impresie asupra celor prezenţi. Ne simţeam transportaţi într-o altă lume. Ne întorceam la guvernarea paternalistă”.

Cu toate acestea, chiar acelaşi martor – Talleyrand – remarca : „foarte curînd au început denunţurile, zelul prefăcut, resentimentele, parada exagerată a devoţiunii... O mulţime de instigatori şi complotişti de toate nuanţele s-au

înghesuit în palatul său. Fiecare dintre ei reinstaurase monarhia. Fiecare dintre ei cerea să fie recompensat pentru devotamentul său şi pentru serviciile aduse. Toate posturile aveau nevoie de oameni noi. La început regele însuşi a fost împotriva unor asemenea reglări de conturi: «Domnilor,» le-a spus «ultra--regaliştilor», «vă îndemn şi vă oblig să găsiţi cît mai puţini vinovaţi posibil»". Dar acest lucru nu a satisfăcut pe toată lumea. Curînd a apărut critica faţă de atitudinea moderată. „Ultra-regaliştii" au solicitat măsuri mai radicale şi pedepsirea justă a răufăcătorilor revoluţionari. Restauraţia a continuat să piardă din susţinători, în timp ce apărătorii revoluţiei pierdute şi-i recîştigau. Pentru că, exact în acelaşi fel în care revoluţia a eşuat mai devreme în a-şi ţine promisiunile, restauraţia nu şi le-a putut ţine mai tîrziu pe ale ei: pacea şi ordinea zilelor bune de altădată nu au revenit.

Pentru un mare număr dintre cei care au votat pentru SLD şi PSL [ambele formaţiuni ale foştilor comunişti din Polonia], acest an de guvernare a coaliţiei a liniştit lucrurile. A dispărut frica faţă de nebunia decomunizării şi lustraţiei, o dată cu teama că acei care i-au numit pe cei din PZPR [Partidul Muncitoresc Unit Polonez] „trădători plătiţi" şi „lachei ai Rusiei" şi care l-au comparat cu [Partidul Nazist German] şi cu populaţia *Volksdeutsche*, care i-a susţinut pe nazişti în ţările ocupate, vor fi dispreţuiţi şi discriminaţi. Acum, apartenenţa anterioară la PZPR a încetat să mai fie ceva de ruşine, datorită activităţii susţinute a celor mai „turbaţi" militanţi din tabăra Solidarităţii.

Frica de schimbare care a adus succesul SLD şi PSL a condus la încetinirea ritmului privatizării şi al reformei privind autonomia locală, la reintroducerea centralizării şi a monopolului de stat, la creşterea tarifelor protecţioniste, a subsidiilor pentru întreprinderile falimentare şi a creditelor pentru fermele neproductive. Decizia majorităţii parlamentare privind concordatul cu Vaticanul şi avortul a dat o lovitură prestigiului Bisericii catolice.

Cu toate acestea, pentru majoritatea absolută a electoratului SLD şi PSL, ultimul an a adus dezamăgire. Zilele bune de altădată nu au revenit: statul bunăstării sociale, o economie fără şomaj, staţiuni pentru vacanţe gratuite destinate angajaţilor, educaţie şi servicii medicale gratuite. Vremea acelui egalitarism specific – cînd munca de proastă calitate era plătită cu un salariu prost şi însăşi ideea unei averi personale era eradicată ca o relicvă dăunătoare a capitalismului – nu a revenit.

Restauraţia, exact ca şi revoluţia, are aripa ei moderată şi extremiştii sau „ultra-regaliştii" ei. Moderaţii vor să schimbe logica legislaţiei statului democratic şi a economiei de piaţă astfel încît ei să devină beneficiarii acestora. Totuşi, ei nu vor plutoane de execuţie, epurări masive, cenzură, graniţe închise, dictatură şi naţionalizarea întreprinderilor. Extremiştii, pe de altă parte, nutresc dorinţa de răzbunare şi resping reforma. Extremiştii, profitînd de climatul anticlerical

în creştere, doresc umilirea Bisericii. Extremiştii sînt periculoşi – nu este greu să ne dăm seama de acest lucru. Cu toate acestea, nici una dintre aceste observaţii nu justifică teza recomunizării şi a revenirii Republicii Populare Polone.

Talleyrand, teoreticianul restauraţiei moderate, şi-a definit punctul de vedere în *Memorial for a Monarch* [*Epitaf pentru un monarh*] : „Cînd sentimentele religioase erau puternic întipărite în sufletele oamenilor şi le influenţau profund conştiinţele, oamenii puteau crede că puterea unui conducător era o emanaţie divină… Însă, în vremuri în care aceste sentimente au lăsat puţine urme, cînd legătura religioasă, dacă nu este ruptă, este cel puţin slăbită serios, nu se mai vrea ca acest lucru să fie recunoscut ca sursă de legitimitate. Astăzi, opinia populară… spune că guvernele există numai pentru popor. Din această opinie rezultă concluzia inevitabilă că puterea legitimă este cea care garantează cel mai bine pacea şi prosperitatea poporului. Prin urmare, reiese că singura putere legitimă este cea care există deja de mulţi ani… Dar dacă, printr-un joc al sorţii, se naşte ideea că abuzurile acelei puteri îi depăşesc binefacerile, legitimitatea va fi percepută în consecinţă ca o himeră. Această situaţie ar putea fi încă satisfăcătoare – însă este necesar, de asemenea, ca legitimitatea să se constituie astfel încît toate motivele de nelinişte pe care le-ar putea provoca să fie eliminate. A o constitui astfel este, în mod egal, în interesul conducătorului şi al supuşilor săi ; pentru că astăzi puterea absolută ar fi o povară la fel de mare pentru cel care o stăpîneşte, ca şi pentru cei pe care îi conduce”.

Talleyrand avea dreptate, dar a trebuit să-şi dea demisia. Au cîştigat alţii, cei cu vederi mai radicale. Restauraţia franceză lua calea răzbunării şi represiunii. Acei oameni au condus Franţa către o nouă revoluţie.

Semnul distinctiv al unei restauraţii este sterilitatea. Sterilitatea guvernării, lipsa de idei, lipsa de curaj, osificarea intelectuală, cinismul şi oportunismul. Revoluţia a însemnat grandoare, speranţă şi primejdie. A fost o epocă de eliberare, riscuri, visuri măreţe şi pasiuni modeste. Restauraţia reprezintă calmul unui lac mort, o piaţă de intrigi mărunte şi urîţenia mitei.

François René, viconte de Chateaubriand, a fost inamicul revoluţiei şi al lui Napoleon. El a dorit cu ardoare restauraţia şi a făcut multe pentru aceasta. În acelaşi timp însă, el i-a denumit pe oamenii revoluţiei „giganţi în comparaţie cu paraziţii mărunţi care au apărut dintre noi”. El remarca : „A decădea de la Bonaparte şi Imperiu la ceea ce a urmat a însemnat a decădea de la fiinţă la nimicnicie, din vîrful muntelui în abis… Generaţiile mutilate, fără credinţă, dedicate unei nimicnicii pe care o iubesc, sînt incapabile să dăruiască nemurirea ; ele nu au puterea să aducă glorie : dacă îţi pleci urechea spre buzele lor, nu vei auzi nimic, nici un sunet nu vine dinspre inima morţilor”.

El nutrea dispreţ pentru epoca restauraţiei şi pentru oamenii acesteia : cum să-l „citezi pe Ludovic al XVIII-lea după Împărat” ? Despre Camera Pairilor a

scris : „Pentru această adunare de oameni, rămăşiţe uscate ale vechii monarhii, Revoluţia şi Imperiul, orice merge dincolo de platitudini seamănă a nebunie".

Nu trebuie ca revoluţia Solidarităţii să mai placă şi este uşor să fie criticată. Există multe critici la adresa lui Wałęsa şi Mazowiecki, Bielecki şi Suchocka, Geremek şi Kuroń. Nu sînt scutiţi nici Balcerowicz şi Lewandowski, Skubiszewski şi Rokita. Am colecţionat întreg repertoriul de atacuri împotriva ziarului *Gazeta Wyborcza*, iar eu însumi nu i-am iertat pe fraţii Kaczynski, pe Olszewski sau pe Macierewicz. Multe dintre acele critici au fost justificate. Însă toţi acei oameni, printre greşeli, inconsecvenţe, decizii pripite şi argumente demoralizante, au fost cei care au realizat ţelul istoric al revoluţiei anticomuniste din Polonia.

O dată cu această revoluţie, vremea Solidarităţii şi a lui Wałęsa a trecut. Marele mit s-a transformat într-o caricatură. Mişcarea pentru libertate a degenerat în aroganţă zgomotoasă şi lăcomie. Curînd după propria-i victorie, ea şi-a pierdut instinctul de autoconservare. Din acest motiv formaţiunile post-Solidaritatea au pierdut ultimele alegeri pentru parlament. Permiteţi-ne să subliniem următorul lucru : nu contează atît de mult faptul că partidele postcomuniste au cîştigat, cît faptul că partidele post-Solidaritatea au pierdut. Ele sînt incapabile să constituie o coaliţie preelectorală elementară – o necesitate evidentă pentru oricine a citit legea electorală – pentru că sînt împotmolite în meschinărie şi lipsă de imaginaţie. Mulţumită acestei situaţii, partidul care a primit 20 de procente din voturi a cîştigat o victorie fenomenală.

Acum, în faţa restauraţiei care, deşi de catifea, se întinde, partidele opoziţiei anticomuniste, care au pierdut, trebuie să înceapă o evaluare critică. Nu există însă nimic care să sugereze că un asemenea proces ar avea loc. În afara cîtorva excepţii, auzim încă sunetul unor cuvinte obosite şi al unor fraze epuizate, o melodie pe care nimeni nu mai e dispus să o asculte.

Oamenii Poloniei comuniste au revenit la putere. În ce fel diferă ei de oamenii Solidarităţii ?

Oamenii Solidarităţii erau de toate felurile : deştepţi şi proşti, curajoşi şi prudenţi, modeşti şi lăudăroşi. Ceea ce aveau ei în comun însă a fost sentimentul că, în urmă cu cîtva timp, au luat decizia de a urma în viaţă o cale mai dificilă. Amintirea acelei decizii le-a insuflat un sentiment de demnitate şi mîndrie, capacitatea de a acţiona în maniere necompromiţătoare şi neoportuniste. De obicei le lipsea experienţa, o lipsă care putea duce fie la amatorism, fie la libertatea imaginaţiei. Totuşi politica nu a reprezentat numai un joc pentru ei, ci o alegere care impunea un risc real – chiar dacă, ulterior, mulţi dintre ei au devenit jucători de cea mai proastă reputaţie.

Oamenii Poloniei comuniste sînt, de asemenea, de toate felurile : deştepţi şi proşti, modeşti şi lăudăroşi. Dar întreaga lor experienţă a fost diferită, construită pe supunerea faţă de alţii, pe obedienţă, pe capacitatea de adaptare conformistă.

Oamenii Solidarităţii au avut şi calităţile, şi defectele revoluţionarilor sau ale reformatorilor care revoluţionează vremurile în care trăiesc. Oamenii Poloniei comuniste au toate trăsăturile birocraţilor rutinaţi. Oamenii Solidarităţii au luat deseori decizii riscante şi greşite ; oamenilor Poloniei comuniste le-ar plăcea cel mai mult să nu ia nici o decizie, cu excepţia celor privind personalul. În concordanţă cu regula potrivit căreia „cadrele decid totul", oamenii Poloniei comuniste au acordat cu consecvenţă toate posturile în conformitate cu ierarhia interioară de partid. Numai cîţiva paşi îi despart de distribuirea de prime şi privilegii.

Oamenii Solidarităţii au împins roata istoriei înainte ; oamenii Poloniei comuniste nu au împins-o înapoi, dar o frînează cu încăpăţînare.

Nu îmi place restauraţia, detest etica şi estetica ei, superficialitatea şi mojicia ei. Cu toate acestea, restauraţia de catifea nu poate fi respinsă pur şi simplu. Ea trebuie domesticită. Trebuie negociat cu ea cum ai negocia cu un adversar sau cu un partener. Trebuie impregnată cu valorile revoluţiei democratice de catifea. Deşi dăunătoare, logica restauraţiei este mai bună, la urma urmei, decît logica iacobin-bolşevică a epurărilor, răzbunărilor sau ghilotinei. O restauraţie consecventă este cenuşie din cauza plictiselii, o revoluţie consecventă este roşie din cauza sîngelui.

Restauraţiile, de asemenea, sînt uneori sîngeroase, dar forma lor depinde şi de strategia oponenţilor lor. Dacă oamenii revoluţiei ajung la violenţă şi anunţă răzbunări, restauraţiile vor face uz de aceleaşi arme. Aceasta se întîmplă atunci cînd cîştigă „extremiştii", ca Ziuganov, liderul postcomuniştilor ruşi. Din acest motiv trebuie să fie privite cu atenţie mîinile restauraţiei şi nu să i se întoarcă spatele. Brauzauskas, Horn şi Pawlak sînt mai buni, la urma urmei, decît anticomuniştii cu faţă bolşevică.

Nu trebuie uitat faptul că, deşi restauraţiile nu aduc înapoi vechea ordine, ele pot să cangreneze democraţia. În definitiv, nu este posibilă nici o întoarcere la comunism, nici la Solidaritate. Intrăm într-o epocă nouă, într-o lume de noi conflicte şi noi divizări. Wałęsa şi Pawlak sînt amîndoi semne ale nostalgiei faţă de trecut, fie pentru Republica Populară Polonă, fie pentru Solidaritatea. Cine reprezintă astăzi semnul viitorului ?

Oarecum cu sfială, mă gîndesc la anumiţi politicieni distinşi ai ex-opoziţiei comuniste, la oameni ai Bisericii şi ai formaţiunilor postcomuniste, pe care odinioară totul îi separa şi pe care astăzi îi mai separă încă multe lucruri. Totuşi, ei împărtăşesc o anume perspectivă asupra realităţii : privesc spre viitor. În faţa tentaţiilor ameninţătoare ale lumii contemporane, în faţa războaielor şi a urii de clasă, etnice şi religioase, acei oameni propun o discuţie despre o Polonie obişnuită într-o Europă obişnuită.

Acest proiect este lipsit de utopia care a însoţit de obicei marile momente de răscruce. Şi totuşi, tocmai acest proiect a reprezentat visul utopic al cîtorva generaţii de polonezi.

Notă

Sursa : Reprodus cu permisiunea autorului. Publicat iniţial în poloneză în *Gazeta Wyborcza*, în septembrie 1993. Versiunea engleză (traducere de Elzbieta Matynia) a fost publicată în *Bulletin of the East and Central Europe Program of the New School for Social Research* (octombrie 1994).

14

VECINII LUI KAFKA: ÎNSEMNĂRILE DIN *UNDERGROUND* ALE UNUI INTELECTUAL

Mircea Mihăieş

Articolul scriitorului şi criticului român Mircea Mihăieş a fost scris în 1992, cu cîţiva ani înainte ca alegerile de cotitură din noiembrie 1996 să fie cîştigate de forţele democratice. Eseul lui Mihăieş redă descurajarea intelectualilor critici din ţara sa şi întristarea celor care speraseră că ieşirea din despotismul lui Nicolae Ceauşescu va însemna sfîrşitul comunismului. Dintre toate revoluţiile est-europene, numai cea română a fost violentă. Şi numai în România fostul dictator comunist a fost judecat în grabă şi executat. În România şi în străinătate au fost mulţi aceia care au crezut că circumstanţele vor duce la apariţia instantanee a celui mai ferm regim antitotalitar. În mod paradoxal, totuşi, guvernul post-1989 a fost format din foşti birocraţi de partid, care au făcut tot ce le-a stat în putinţă pentru a împiedica o autentică ruptură cu trecutul.

Contrastul prezentat în acest eseu, între Václav Havel şi Ion Iliescu (succesorul lui Ceauşescu), este deosebit de amar şi tulburător : în timp ce liderul ceh întruchipează cele mai bune tradiţii ale disidenţei, cariera şi concepţia lui Iliescu în ansamblu arată un angajament încăpăţînat pentru autoritarismul leninist. Ilustrînd decalajele regionale, care sînt menţionate şi în contribuţia lui Jacques Rupnik la volum, eseul lui Mihăieş personifică şi imortalizează complexităţile politice imediate şi suferinţele morale ale tranziţiilor postcomuniste, adică post-1989.

* * *

Am adunat însemnări din propria-mi clandestinitate. Oraşul din care vin se află într-un spaţiu semi-imaginar, pe care l-aş numi estul Europei Centrale. Iar eu sînt o persoană mîndră că a trăit în secolul de aur al lui Pericle. Din acest punct de vedere, eseul meu poate fi considerat o relatare despre viaţa în timpul neo-periclismului. Eseul meu, „Vecinii lui Franz Kafka”, este un studiu pe jumătate turistic şi pe jumătate politic. Veţi vedea în curînd de ce.

Nu cu mult timp în urmă, mi s-a întîmplat să petrec cîteva zile la Praga şi apoi cîteva zile în Transilvania mea natală. Experienţa mea – cea a unui turist doar – s-a dovedit a fi plină de surprize. Ea a lămurit, îndeosebi, o serie de elemente necunoscute, în mijlocul cărora am trăit de-a lungul ultimilor doi ani. Fără îndoială, Praga este unul dintre cele mai frumoase oraşe ale Europei. Perfect conservat, el domină centrul continentului, capitala de netăgăduit a Europei Centrale. Între Franz Kafka şi Václav Havel, oraşul s-a dovedit întotdeauna a fi un punct de iradiere pentru spiritualitatea europeană. Şi probabil că nu doar întîmplător a fost adus Havel la Palatul Hradčany, rezidenţa oficială a preşedintelui Cehoslovaciei, care se află la numai cîţiva paşi de Uliţa de Aur unde, la numărul 22, se găseşte casa lui Kafka.

După cel de-al doilea război mondial, socialismul de tip sovietic a triumfat în Cehoslovacia, la fel cum s-a întîmplat şi în România. În ambele ţări, trupele imperiului roşu au blocat mecanismul natural al vieţii sociale. Ca şi în restul Europei Centrale şi de Est, soarele răsărea de la Moscova. Şi totuşi, care sînt originile talentului cehilor de a păstra, nealterate, semnele distinctive ale trecutului ? Prin ce miracol a reuşit Praga să supravieţuiască tăvălugului comunist, păstrîndu-şi frumuseţea ? „Poate că cehii nu au avut niciodată banii lui Ceauşescu pentru a-şi distruge oraşul”, a sugerat, cu umor negru, prietenul meu american, Jim Denton. Dar cehii au avut august 1968, cînd s-au ridicat împotriva comunismului – anul 1968 cînd, în România, ca o reacţie bizară la invazia Pragăi de către sovietici, tinerii români s-au înrolat, în masă şi cu entuziasm, în Partidul Comunist ! Cehii au avut Carta 77 ; noi românii, cutremurul din 1977. Ei l-au avut pe Havel ; noi, duetul Iliescu – Roman.

Aceste lucruri nu se pot uita. Ele au impregnat fibra naţională ; ele există dincolo de suişurile şi coborîşurile istoriei. Spre deosebire de alte ţări din regiune, integrarea Cehoslovaciei în Europa nu are nimic de-a face cu simplul bovarism politic. Cehoslovacia este într-adevăr o parte a Europei, şi nu numai geografic. Ţara se confruntă în acest moment cu o serie de probleme, cum ar fi naţionalismul. Dar aceste probleme reprezintă o parte a moştenirii pe care sovieticii au lăsat-o peste tot. Le-aş numi bolile care provin din absenţa dialogului. Incapabilă de a protesta în faţa Marelui Frate, ţara descoperă aberaţii care ies la suprafaţă abia acum, cînd ochiul lui atoatevăzător s-a închis pentru o clipă. Dincolo de problemele inerente oricărui stat aflat în procesul de schimbare a regimului politic, Cehoslovacia respiră un aer de normalitate care-l şochează pe turistul care vine de la Dunărea de Jos. Şi totuşi, surpriza pe care am trăit-o intrînd în contact cu o ţară care şi-a recîştigat normalitatea nu este în nici un caz mai mare decît şocul readaptării la convulsiile lăsate acasă. Te întorci într-o ţară al cărei preşedinte ştie rezultatele oficiale ale unui referendum constituţional cu cîteva zile înainte de a fi anunţate oficial. Te întorci într-o ţară în care acelaşi

preşedinte nesocoteşte legile cu un dispreţ asiatic, într-o ţară în care constituţia a fost votată, deşi marea majoritate a cetăţenilor nu ştiu pentru ce au votat; într-o ţară în care bătrîna mea mătuşă, o monarhistă înfocată, a spus „da” unei constituţii republicane pentru că i-au cerut cei de la televizor să facă astfel; într-o ţară în care populaţia rurală a fost ameninţată cu perspectiva de a i se interzice să cumpere mîncare din magazinele de stat dacă nu votează pentru guvernul actual.

Cîtă diferenţă între votul dat lui Havel de cetăţenii europeni ai Cehoslovaciei şi cel dat lui Ion Iliescu de vărul meu de la ţară, din România! „Dar de ce?” am întrebat uimit, „nu ţi-ai dat seama încă, nici după doi ani, cu cine ai de-a face?”.

Răspunsul a venit ca un trăznet: „Ne convine!”.

„Ce vrei să spui?”

„Iliescu nu ne va da afară din servicii, iar asta ne convine. Cu el, avem pace. L-ai văzut pe liderul Partidului Ţărănesc, Raţiu, cum a venit la votare, purtînd costum popular şi papion. Vrei să aşteptăm dreptate de la el? Sau poate de la Rege, de fapt fostul rege, care vrea să împartă ţara cîrdului său de fete?”

„Bine, dar ce are de-a face papionul lui Raţiu cu democraţia şi dreptatea?” am strigat aproape, indignat de toată această estetică vestimentară din mintea ţăranului român.

„Nouă chiar ne-a plăcut sub comunişti”, intervine mătuşa mea. „Ne-am purtat foarte bine de grijă. Aveam tot ce ne trebuie. Iar acum Iliescu ne-a dat şi pămînt. Era mai bine la ferma colectivă, totuşi.”

Nu, nu există nici o urmă de suprarealism în aceste dialoguri. Le-am transcris pe cît de bine am putut. Dar adevărul lor este cutremurător. Pentru cea mai mare parte dintre români, ideea de societate civilă nu există. Singurul lucru care contează este micul aranjament personal, micul locşor călduţ. Pasivitatea şi convieţuirea cu răul au înfrînt orice fel de vitalitate.

În ultimii doi ani, o distanţă uriaşă a despărţit Cehoslovacia de România. Îndreptîndu-se decisiv către democraţie, cehii şi slovacii au făcut curăţenie în ţara lor. În România, noi nu vrem să facem curăţenie în propriile noastre case. În Cehoslovacia, parlamentul a promulgat o lege care a interzis comunismul. În România, parlamentul s-a ridicat împotriva primului-ministru care a atacat – în termeni foarte moderaţi – structurile comuniste încă active în România. În Cehoslovacia, un preşedinte admirat în întreaga lume încearcă să stabilească consensul şi să aducă pacea socială. În România, un preşedinte ales pentru „liniştea” ţării, pescuind în ape tulburi, incită o parte a populaţiei, minerii, la extremism etnic şi dezintegrare naţională. Dacă Cehoslovacia are acum şansa de a deveni prima ţară ex-comunistă acceptată în Comunitatea Europeană, preşedintele Iliescu a creat toate premisele pentru ca România să rămînă ultima ţară sovietizată

din Europa. În timp ce discursurile preşedintelui Havel reprezintă modele de europenitate şi adevăr, discursurile publice ale preşedintelui Iliescu sînt eşantioane de bolşevism schematic, oferite în doze homeopatice unei populaţii aduse la amorţire de frig, foame şi ignoranţă.

Asemenea comparaţii pot merge la infinit, dar ele nu duc nicăieri. Cum poate fi comparată măreţia statuii Sf. Venceslas din Václavske Namesti cu cocioabele şi blocurile care se găsesc în centrul Bucureştiului? Cum să compari decizia unui popor de a elimina pentru totdeauna rămăşiţele comunismului cu romanţa vinovată dintre fraţii şi verii noştri şi Frontul Salvării Naţionale? Răspunsul, dezolant prin adevărul lui, se găseşte în răspunsul: „Ne convine".

De ce le convine românilor Frontul Salvării Naţionale? Pentru multă vreme, am crezut că datorită faptului că nu cunosc adevărul. Acum cred că tocmai datorită faptului că îl cunosc foarte bine. Un sondaj de opinie personal mi-a dovedit că, pentru alegătorul mediu, aripa credibilă este cea a lui Iliescu, şi nu segmentul reformist al lui Petre Roman. Ce rezultă din toate acestea? Nimic, cu excepţia inerţiei unui mare număr de votanţi – o inerţie care merge mînă în mînă cu un dram de incorectitudine. Toate zvonurile răspîndite de televiziune, de reţeaua de dezinformare a poliţiei secrete şi de oamenii antrenaţi ai partidului au un efect uimitor asupra maselor. Cele mai incredibile calomnii la adresa liderilor opoziţiei sînt repetate, comentate şi amplificate cu o plăcere maliţioasă care trădează, la mulţi dintre noi, rămăşiţele unui resentiment care merită psihoanalizat: dacă noi sîntem murdari, atunci toţi trebuie să fie murdari. Iar cei mai murdari dintre toţi, desigur, sînt cei din opoziţie, din cauză că, în mintea cetăţeanului român, opoziţia este îndreptată împotriva lui sau a ei şi nu împotriva puterii iresponsabile. Faptul că, prin tradiţie, cetăţeanul român a fost mereu de partea mărimilor zilei, oricare ar fi fost acestea, a fost confirmat de alegerile libere interbelice în care cîştigătorul a fost, de fiecare dată, partidul aflat la conducere. Şovăitori, terorizaţi de istorie, căutînd cu disperare protecţia celor puternici, românii se tem de orice forţă care ameninţă să modifice confortul lor interior, un confort care pare să fie mai mult decît o luptă disperată pentru subzistenţă dar nu este, de fapt, nimic altceva.

Regimul Iliescu guvernează de doi ani, iar ţara s-a cufundat în abis. Minciunile şi corupţia au pus stăpînire pe întregul mecanism social. Actualul prim-ministru, Theodor Stolojan, vorbeşte de blocaj economic şi financiar. Ar fi mai corect să vorbească de blocajul cinstei şi onoarei. Muncitorii sînt aduşi la disperare de gîndul că vor veni străinii şi îi vor exploata. În acelaşi timp, ei îi invidiază pe cehi, pe unguri şi pe polonezi, care sînt ajutaţi de Occident. Noi nu ne vindem ţara, dar cerem totul pe gratis. Aceasta este răzbunarea vechilor fraze, atît de familiare nouă, „ei ne dau" şi „ei ne aduc". Din nefericire, în lumea de astăzi, nimic nu mai este dat sau adus. An după an,

muncitorii români au transformat întreprinderile noastre industriale în locuri de odihnă ; acum ei se tem că îşi vor pierde pîinea zilnică. Ei înţeleg perfect că dacă ar veni investitorii străini, aceştia s-ar debarasa de o parte dintre aceşti nefericiţi proletari, care au fost deja transformaţi de Ceauşescu în pseudo-*-lumpen*. Ei nu par să înţeleagă că însuşi marele părinte al ţării, Ion Iliescu, va fi obligat să facă exact acelaşi lucru. Ajunsă la scadenţă, economia ţării se confruntă fie cu opţiunea de a suporta o intervenţie chirurgicală brutală, fie cu aceea de a-şi recunoaşte, în viitorul apropiat, propria-i moarte clinică.

Ceea ce nu înţelege marea masă a votanţilor este că, o dată instalat la cîrmă, Iliescu şi echipa lui nu vor ezita să îi sacrifice pe cei care i-au ajutat să fie investiţi cu asemenea autoritate. Din nefericire, constituţia le dă toate drepturile pentru a face acest lucru. Votanţii nu vor să înţeleagă – pentru că „aceasta ne convine mult” – că de dragul puterii, Frontul Salvării Naţionale este gata de orice. A dovedit acest lucru în ianuarie, în februarie, în martie şi în iunie 1990, la fel a dovedit-o şi în septembrie 1991 şi o va face în viitor ori de cîte ori va fi nevoie. Steaua lui Iliescu răsare, strălucind cu ardoarea unanimităţii, ca fiind piatra cea mai preţioasă a unui regim pentru care orice minoritate – naţională, intelectuală, profesională – este considerată, *ex officio*, criminală. Profitînd de contextul politic internaţional problematic, Iliescu este, de fapt, numai la un pas de a-şi asuma puteri dictatoriale. Într-o Europă divizată de conflicte ireconciliabile şi sfîşiată de războaie fratricide, un mic despot, dintr-o ţară izolată între Carpaţi şi Dunăre, nu mai supără pe nimeni. Atîta timp cît el menţine pacea, suportul său este asigurat. Acţionînd de la bun început în avantajul activiştilor de partid şi al fostului aparat represiv, Iliescu a fost sigur că va fi nominalizat pentru cartea cea mare. În România, unde lipsa de ruşine a politicienilor a atins punctul culminant, nimeni nu este deranjat de faptul că preşedinţii parlamentului sînt două vechi epave ale comunismului. Nimeni nu este deranjat de faptul că ceea ce îi pune în mişcare pe majoritatea parlamentarilor este fidelitatea faţă de fostul aparat al partidului comunist, nu ataşamentul faţă de valorile democraţiei. Discursurile fermecătoare ale unora ca Vasile Văcaru, Marian Enache, Dan Marţian, Gheorghe Dumitraşcu, Alexandru Bîrlădeanu, Romulus Vulpescu ne vor duce, într-o atmosferă de democraţie veselă tip Frontul Salvării Naţionale, acolo unde a vrut să ne ducă Ceauşescu într-un allegro paranoic : la marginea asiatică a Europei, pe tărîmul dictatorilor luminaţi.

Cel mai înspăimîntător lucru în această situaţie este că omul de bine pare să fi semnat un contract cu bestia roşie. Deprofesionalizat, subcalificat, împins la disperare de sărăcie şi mizerie, trăind ca şi cînd ar fi ţinut într-un fel de rezervaţie, dorind mereu să i se spună ce să facă, ce să gîndească, ce să spună şi ce să mănînce, el face parte dintr-o masă perfect manevrabilă dintr-o ţară a cinismului absolut. O companie de televiziune, în care dezinformarea a atins

apogeul neruşinării, contribuie din plin la maltratarea morală a majorităţii poporului român. Umil şi înspăimîntat, el va pierde chiar şi nimicul pe care îl posedă şi va continua să voteze pentru a rămîne liniştit în utopia comunistă.

Nu este mai puţin adevărat, totuşi, că opoziţia a făcut tot ce i-a stat în putinţă pentru a amplifica temerile unei populaţii infantilizate de un regim comunist, care conduce România cu o forţă dezumanizantă. Într-un fel, opoziţia a fost materialul didactic pentru propaganda activiştilor inteligenţi, deghizaţi în vestitori ai democraţiei. „Vezi”, obişnuiau să spună propagandiştii, „vezi unde vor să te ducă aceşti duşmani ai poporului? Ei te vor concedia şi te vor abandona străinilor care vor veni aici ca să se îmbogăţească!”. În aceste circumstanţe, dialogul devine imposibil. În toate celelalte ţări ex-comuniste, reformatorii bolşevici au deţinut puterea pentru numai cîteva luni. În România, în aplauzele unei majorităţi prea înspăimîntate pentru a privi în faţă adevărul, dictatura neo-comunistă a triumfat fără înconjur.

Există o logică a istoriei. La Praga, Václav Havel vine la putere şi se instalează în palatul care a aparţinut împăratului Sfîntului Imperiu Roman de Neam Germanic. Palatul se află la numai cîţiva paşi de casa lui Franz Kafka. La Bucureşti, ruleta istoriei fiind învîrtită, întîmplarea este înlăturată pentru totdeauna. Într-o Românie kafkiană, Nicolae Ceauşescu este urmat, destul de logic, de Ion Iliescu.

Notă

Sursa: Reprodus, cu permisiunea autorului, din *Partisan Review* 59:4 (1992): 711-17.

15
SE ÎNTOARCE COMUNISMUL?

Jeliu Jelev

În eseul său, Jeliu Jelev, fost disident şi primul preşedinte necomunist al Bulgariei, examinează semnificaţia reîntoarcerii la putere a foştilor comunişti şi motivele pentru care obsesiile ideologice ale erei staliniste sînt definitiv îngropate. Ca şi polonezul Adam Michnik, Jelev avertizează împotriva acceselor panicate de indignare şi îndeamnă la o evaluare realistă a situaţiei politice. În viziunea lui Jelev, este fundamental greşit să se creadă că s-ar putea restaura comunismul ca un sistem politic, economic şi cultural. Recomunizarea, în sensul unei întoarceri complete a vechiului regim, este o imposibilitate sociologică şi ideologică. Nici unul dintre foştii comunişti care s-au întors la putere în ţările postleniniste nu este un „credincios adevărat", de modă veche. Totuşi, spre deosebire de Michnik, care vede restauraţia de catifea ca fiind inevitabilă, Jelev pledează pentru nevoia de a transforma anticomunismul anilor '90 în „antipostcomunism". Aceasta înseamnă o luptă împotriva reafirmării practicilor şi mentalităţilor vechilor comunişti. El zugrăveşte situaţia postcomunistă ca fiind tulburată de următoarele suferinţe : un stat excesiv de centralizat ; corporatism deghizat în apeluri naţionaliste ; persistenţa, în poziţiile de putere, a vechilor şi coruptelor elite şi o puternică suspiciune faţă de Vest. Opiniile lui sînt în multe privinţe legate de alte reflecţii neliniştitoare ale altor foşti disidenţi referitoare la „coşmarul postcomunist". Pentru ei, principala ameninţare nu constă în renaşterea despotismelor comuniste, ci în proliferarea cinismului, corupţiei şi politicii de tip mafiot.

* * *

La începutul anilor '90, purtaţi de atmosfera de carnaval a timpului, studenţii şi intelectualii din întreaga Europă de Est au dat foc efigiilor comuniste şi au organizat înmormîntări simbolice ale comunismului. Mai am încă o amintire din acele zile exaltate : o conservă mică pe care scrie „ultima suflare a comunismului". Poate că unii dintre acei exuberanţi purtători de sicrie şi gropari se află astăzi în această sală ; alţii, poate, şi-au dat recent voturile partidelor ex-comuniste. Un lucru este sigur : spectrul care, după cum a anunţat Karl Marx în *Manifestul*

Partidului Comunist cu un secol şi jumătate în urmă, bîntuia Europa, pare mai puţin aşezat pentru odihna veşnică, în 1995, decît părea în 1990. Văzut în perspectivă istorică, acest lucru n-ar trebui să fie deloc surprinzător.

Pînă într-al cincilea an al Revoluţiei franceze, Franţa avusese două constituţii, Ludovic al XVI-lea fusese ghilotinat, Teroarea devorase favoriţi ai revoluţiei precum Danton şi Robespierre, iar Babeuf începuse să pună la cale „conspiraţia egalilor". Napoleon şi Restauraţia urmau să vină.

Pînă într-al cincilea an al Revoluţiei ruse, îngrozitorul război civil tocmai se sfîrşise, comunismul de război eşuase, Lenin anunţase Noua Politică Economică (NEP) favorabilă pieţei, iar bolşevicii de rînd începuseră să dezbată înflăcărat dacă NEP-ul restaura sau nu capitalismul. Stalin şi gulagul urmau să vină.

În contextul acestei cronologii revoluţionare, revenirea de astăzi a comunismului nu este tocmai surprinzătoare. Revoluţiile, chiar şi cele de catifea, întîmpină rareori aşteptările pe care le stîrnesc. Dezamăgirea şi pesimismul se strecoară pe nesimţite. Şi aceasta atunci cînd realizăm că vechiul regim, al cărui clopot de înmormîntare l-am bătut cu atîta nerăbdare, este încă în viaţă. Sentimentul euforic că totul s-a schimbat este urmat de o paralizantă suspiciune că nimic nu s-a schimbat.

Este oportun ca istoricii şi jurnaliştii să examineze analogiile istorice în căutarea unor explicaţii sociale şi psihologice pentru revenirea comuniştilor la putere în Europa de Est; politicienilor nu ar trebui să le fie permis acest lux. Am subliniat acest lucru deoarece prea mulţi lideri democraţi au tendinţa de a apărea în postura de comentatori, sociologi, psihologi sau critici culturali. Ei explică şi analizează tendinţele care apar, în loc să încerce în mod serios să stăvilească valul.

După victoria stîngii ex-comuniste în alegerile parlamentare din Polonia, din 1993, un observator a pus această întrebare retorică: „Vi-i puteţi imagina pe susţinătorii lui Franco venind la putere în Spania la numai patru ani după moartea sa?". În contextul acestei întrebări, renaşterea stîngii în Europa de Est pare a fi orice, numai liniştitoare nu. Totuşi, procesul democratic din ţările noastre este ireversibil cîtă vreme există forţe politice decise să consolideze democraţia.

Paradigme concurente

Există două paradigme de bază pentru a înţelege revenirea la putere a foştilor comunişti. Prima este paradigma recomunizării, susţinută în special de adepţii decomunizării, care văd aici o conspiraţie a foştilor comunişti pentru recîştigarea controlului. Cealaltă este paradigma invocată de moderaţi, care interpretează revenirea ex-comuniştilor ca o „restauraţie de catifea" –, de fapt,

o prelungire a revoluţiei sau un semn al consolidării acesteia. Potrivit celui de-al doilea model, democraţia este acum consolidată suficient de mult încît, chiar în cazul în care comuniştii cîştigă în alegeri şi revin la putere, nu va exista nici o diferenţă fundamentală în natura regimului : ei nu vor putea să pună capăt competiţiei politice libere sau să declare din nou controlul social totalitar.

Ambele paradigme sînt mai degrabă politice decît intelectuale şi sînt legate direct de specificul diferitelor ţări postcomuniste. În Ungaria, unde există un consens în favoarea democraţiei şi a pieţei, paradigma recomunizării are puţini adepţi ; nu acesta este cazul în ţări ca Bulgaria sau România.

Decomunizatorii nu văd o revoluţie, ci mai degrabă un simulacru de schimbare, care a permis ex-comuniştilor să-şi convertească puterea politică în influenţă economică şi să evite cererile pentru pedepsire şi dreptate. Credibilitatea acestei teze s-a amplificat pe măsură ce foştii *aparatcici* comunişti şi şefii poliţiei secrete au redistribuit avuţia naţională în propriile lor buzunare manipulînd privatizarea, aruncînd praf în ochii publicului şi creînd încă o dată o societate pentru ei înşişi.

În final, totuşi, trebuie să admitem că paradigma recomunizării reprezintă o scuză perfectă pentru faptul că încercarea anticomuniştilor extremişti de a aplica reforma a eşuat. Paradigma recomunizării şi teza conspiraţiei globale nu pot fi folosite pentru a-i scuti pe liderii democratici de a-şi asuma responsabilitatea pentru eşecul politicii lor.

Paradigma „restauraţiei de catifea” exercită, de asemenea, atracţie pentru că face ca lucrurile să pară predeterminate. Aşa cum patru ani sub primul-ministru József Antall au îngropat nostalgia pentru amiralul Miklós Horthy, tot aşa patru ani sub primul-ministru Gyula Horn vor fi suficienţi pentru a îngropa orice sentimente nostalgice faţă de János Kádár. Influenţat de exemplul Franţei postrevoluţionare, Adam Michnik crede că restauraţia de catifea este inevitabilă şi chiar necesară. Este un rău mai mic decît revoluţia care continuă dincolo de limitele sale. Atît Michnik, cît şi prietenii mei maghiari au subliniat în mod corect cîteva lucruri. Totuşi, ceea ce poate fi adevărat pentru Polonia sau Ungaria este din ce în ce mai puţin adevărat pentru Bulgaria. Ţările est-europene se pot asemăna prin revoluţiile lor, dar ele diferă prin restauraţii.

Teoria mea nu ia în considerare nici recomunizarea, nici restauraţia de catifea. Problema, după cum o văd eu, este cum să transformăm anticomunismul din 1990 în antipostcomunism. Ceea ce ameninţă Europa de Est, şi în special ţara mea, nu este atît întoarcerea comunismului, cît osificarea postcomunismului.

Comunismul, în versiunea sa clasică, nu se mai poate întoarce, aşa cum lagărele de muncă forţată nu mai sînt posibile. Pluripartitismul, opoziţia politică şi libertatea cuvîntului şi a presei nu mai pot fi desfiinţate. Ţara nu poate fi închisă şi izolată ermetic, aşa cum Tratatul de la Varşovia sau COMECON-ul nu

mai pot fi reînviate. În acest sens, comunismul este în mod clar dispărut, lucru cunoscut pînă şi de susţinătorii săi. Ameninţarea cu care ne confruntăm acum este înlocuirea treptată a democraţiei printr-un fel de autoritarism multipartizan, deschis tuturor, şi înlocuirea unei pieţe destul de libere şi corecte printr-o economie hibridă, cvasicapitalistă în care înfloresc crima, gangsterismul, corupţia, manipularea politică şi mafia. Comunismul este mort, dar trebuie să avem grijă să nu lăsăm cadavrul său, încă agonic, să tragă după sine în mormînt democraţia infantilă.

O diferenţă majoră între Franţa Restauraţiei Bourbonilor şi Europa de Est a postcomunismului osificat constă în faptul că prima avea o ideologie articulată. Aceasta a aderat la ideea monarhiei şi la credinţa în ordinea naturală a lucrurilor. Joseph de Maistre, Edmund Burke şi Chateaubriand au rămas oponenţi fermi ai schimbării, rezistîndu-i acesteia nu numai din motive de oportunitate politică, dar şi din principiu. Dar, în final, Restauraţia nu a mai putut fi susţinută pentru că, deşi societatea franceză l-a compătimit pe regele ghilotinat şi a avut un sentiment nostalgic faţă de acesta, ea nu mai credea în dreptul divin al regelui de a domni.

În cazul Europei de Est, restauraţia a continuat împotriva fondului de reforme evidente. Astfel, chiar în timp ce se proclamă necesitatea reformelor, vechile practici comuniste se întorc pe nesimţite.

Dar ce anume este ceea ce se întoarce? Mai întîi există statul arogant. Astăzi, în Bulgaria, efortul de a concentra controlul asupra vieţii economice şi publice din stat este una dintre cele mai frapante caracteristici ale guvernării Partidului Socialist (adică ex-comunist). Treptat, două tipuri de proprietate ajung să rivalizeze unul cu celălalt: proprietatea de stat „bună” şi proprietatea privată „rea”. Întreprinderea privată are ambele braţe răsucite: unul de către guvernul care încearcă să impună o administrare birocratică centralizată, iar celălalt de către o lume interlopă criminală, organizată, care îşi are propriile reguli de afaceri. Mai mult, au existat încercări de a sugera că societatea civilă, îndeosebi organizaţiile nonguvernamentale erodează însăşi ideea de stat, punînd astfel la îndemîna statului un pretext pentru a încerca să domine sectorul nonguvernamental.

În al doilea rînd, revine un tip malign de corporatism care caută să înlocuiască competiţia reală de idei şi interese prin înţelegeri între facţiunile partidului de la conducere. Spaţiul partizan împinge în afară spaţiul public. Atunci, pentru a-şi avea asigurată acoperirea, interesele partizane şi corporatiste sînt deghizate în apeluri naţionaliste.

În al treilea rînd, revine retorica vechiului regim – acel discurs neutral, de lemn, care miroase a mucegai şi a optimism sponsorizat de stat, şi care ne duce cu gîndul la *Castelul* lui Kafka şi la coridoarele puterii comuniste!

În al patrulea rînd, revine personalul care a servit sub *ancien régime*. Chemaţi în mod absurd ca să conducă reformele economice şi politice radicale, ei îşi îndeplinesc această sarcină căutînd o răzbunare care este în mod oficial politică, dar în realitate este meschină.

În al cincilea rînd, revine profunda suspiciune faţă de Occident. Toleranţa culturală inerentă tradiţiei naţionale bulgare este ameninţată de cultivarea oficială a xenofobiei. Temerile de spionaj, de asemenea, au crescut pînă la un nivel care n-a mai fost atins din anii '60 încoace.

Încercările de a transforma democraţia într-o dictatură a majorităţii ne dau încă un motiv de îngrijorare. Aici, totuşi, Curtea Constituţională a Bulgariei a asigurat o rezistenţă esenţială. Adoptînd poziţii principiale în cîteva situaţii critice, ea a apărat dreptul societăţii de a fi guvernată respectîndu-se mai curând cadrul constituţional decît voinţa politică a majorităţii.

Deşi toate acestea sînt destul de rele, revine ceva încă şi mai rău. Acesta este sentimentul că „noi, poporul" nu are nici o importanţă. Încă o dată, observăm apatia politică şi diviziunea tensionată dintre „noi" şi „ei" – anonimul, amorful „ei", lipsit de profil politic şi totuşi investit cu putere, în ciuda voinţei cetăţenilor şi fără a ţine seama de aceasta!

Comunismul ca atare nu se mai poate întoarce, dar unele dintre trăsăturile sale cele mai rele reapar. În acest aspect stă, poate, soarta curioasă a post-comunismului: o societate în care comunismul nu se poate întoarce, dar din care nu se grăbeşte să plece.

Notă

Sursa: Reprodus, cu permisiunea editorului, din *Journal of Democracy* 7 : 3 (iulie 1996) : 3-6.

INDEX

D

E

S

Ştiinţe politice. Opus

Ernest Gellner – *Condiţiile libertăţii. Societatea civilă şi rivalii ei*
Vladimir Tismăneanu – *Fantasmele salvării. Democraţie, naţionalism şi mit în Europa post-comunistă*
Raymond Aron – *Lupta de clasă*
Vladimir Tismăneanu (coord.) – *Revoluţiile din 1989. Între trecut şi viitor*

în pregătire :

Samuel P. Huntington – *Ordinea politică a societăţilor în schimbare*
Murray Edelman – *Politica şi utilizarea simbolurilor*
Leo Strauss – *Cetatea şi omul*

Collegium. Ştiinţe politice

Vladimir Tismăneanu – *Reinventarea politicului. Europa Răsăriteană de la Stalin la Havel*
Vladimir Tismăneanu – *Mizeria utopiei. Criza ideologiei marxiste în Europa răsăriteană*
Alina Mungiu-Pippidi (coord.) – *Doctrine politice. Concepte universale şi realităţi româneşti*
Aurelian Crăiuţu – *Elogiul libertăţii. Studii de filosofie politică*
Giovanni Sartori – *Teoria democraţiei reinterpretată*
* * * – *Fundamentele gîndirii politice moderne. Antologie comentată*

în pregătire :

Vasile Boari – *Alternative est-europene*
Terence Ball, Richard Dagger – *Ideologii politice contemporane*
Stelian Tănase – *Teoria elitelor*

Bun de tipar : noiembrie 1999. Apărut : 1999
Editura Polirom, B-dul Copou nr. 4 • P.O. Box 266, 6600, Iaşi
Tel. & Fax (032) 21.41.00 ; (032) 21.41.11 ;
(032) 21.74.40 (difuzare) ; E-mail : polirom@mail.dntis.ro
Bucureşti, B-dul I.C. Brătianu nr. 6, et. 7 ;
Tel. : (01) 313.89.78, E-mail : polirom@dnt.ro

Tiparul executat la S.C. Polirom Co S.A.
6600 Iaşi, Calea Chişinăului nr. 32
Tel. : (032) 230323 ; Fax : (032) 230485